Türklük ve Şamanlık

WILHELM RADLOFF

Örgün Yayınevi
Kültür Dizisi - Türk Tarihi: 3

ISBN: 978 - 975 - 7651 - 66 - 6
Nurer UĞURLU tarafından hazırlanmıştır
Wilhelm Radloff, Aus Sibirien, Leipzig, 1893

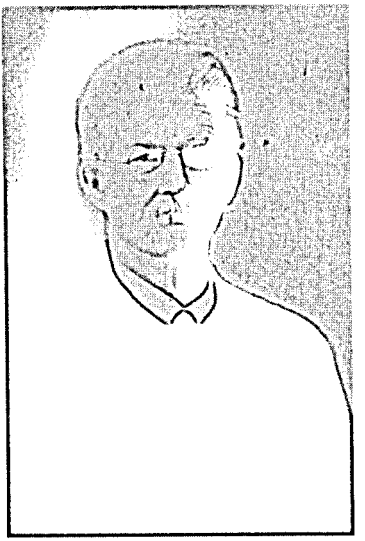
Editör	: Ö. Andaç Uğurlu
Türkçesi	: A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu
1. Baskı	: Mart 2008
Baskı - Cilt	: Yaylacık Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Tlf.: (0212) 612 58 60 Faks: (0212) 612 42 02
e-adres	: www.orgunyayinevi.com.tr
e-posta	: info@orgunyayinevi.com.tr

ÖRGÜN YAYINEVİ
Tlf.: 0 212 526 37 34 / 527 39 49
Faks.: 0 212 526 37 34
Nuruosmaniye cad. No: 28 Cağaloğlu/İstanbul

Prof. Dr. Wilhelm Radloff

TÜRKLÜK VE ŞAMANLIK

ÖRGÜN YAYINEVİ

WILHELM RADLOFF
(1837-1918)

Güney Sibirya ve Orta Asya halklarının tarihi, etnografyası, kültürü, eski metinleri ve dilleri konusundaki araştırmalara önemli katkılarda bulunan Alman asıllı Rus Türkoloğu ***Wilhelm Radloff***, Berlin'de doğdu (1837), Petrograd'da öldü (1918).

Berlin Üniversitesinin Doğubilim bölümünü bitiren W. Radloff, Jena Üniversitesine sunduğu ***Uber den Einfluss der Religion auf die Völker Asiens*** (Asya Halklarında Dinin Etkisi Üstüne, 1858), adlı teziyle felsefe doktoru oldu. Sonra Petersburg'a gitti. Batı Sibirya'daki Barnaul şehrinde Yüksek Madencilik Okulunda Almanca ve Lâtince dersleri verdi. 1859-1871 yılları arasında kışları öğretmenlik yapan W. Radloff, yazları dil, tarih ve etnografya malzemeleri toplamak amacıyla Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Türk kavimlerine geziler düzenledi. Bu dönemde Sayan

ve Altay dağlarında yaşayan Türk kavimleriyle yakın ilişkiler kurarak etnografya, metin ve dil incelemelerine başladı. Topladığı folklor malzemelerinin bir bölümünü ***Propen der Volksliteratur der Türkischen Stamme*** (Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatı Örnekleri, 10 cilt, 1866-1891) adlı yapıtında yayınladı.

Barnaul'dan Petersburg'a dönen W. Radloff, burada ***Aus Sibirien: Lose Blaner ausmeimen Tagebuch*** (Sibirya'dan 2 cilt, 1884)'ı çıkardı. Bu yapıtında ***Şamanizmi*** başlıca din olarak alan W. Radloff, bölgenin kültürel evrimini üç aşamaya (avcılık-hayvancılık-tarım) ayıran bir kuram geliştirdi. Halk okulları üzerine araştırma yapmak amacıyla Batı Avrupa'ya gitti. Kazan bölgesinde Tatar, Başkırt ve Kazan Okulları Müfettişliğiyle görevlendirildi. Kazan'da kaldığı yıllar (1872-1883), özellikle pedagoji, felsefe ve genel lengüistik üstüne çalışmalar yaptı. Petersburg Bilimler Akademisinin Tarih ve Eski Eserler bölümüne üye seçildi (1873). Petersburg Akademisi tarafından Orhon bölgesindeki arkeolojik buluntuları incelemek üzere oluşturulan kurulun başkanlığına getirildi (1891), daha sonra Turfan'a gitti (1898). Rusçaya çevrilerek (1891-1910) yayınladığı ***Das Kudatku Bilik das Jusuf Chass-Hadschib sus Balasagun*** (Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilik'i) önsözünde Uygur toplumunu anlatırken, devletin halk otoritesinin güçlü bir kişi tarafından ele geçirilmesiyle oluştuğu kuramını ortaya koydu. Etnografya müzelerinde inceleme yapmak amacıyla Batı Avrupa'ya geçti (1907). Son yıllarında Orta Asya Türk Kavimlerinin tarihi, etnografyası, dili ve folkloruyla ilgili yoğun çalışmalar yapan W. Radloff, Türkçenin hemen her tarihsel dönemiyle ilgili yazma yapıtlar üzerinde durdu ve bu yapıtları bilim dünyasına tanıttı.

Wilhelm Radloff'un başlıca yapıtları şunlardır: ***Propen der Volksliteratur der Türkischen Stamme*** (Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatı Örnekleri, 10 cilt, 1866-1891); ***Vergleinhende Gramma-***

tik der Nördlichen Türkosprachen, I Phonetik (Kuzey Türk Dilleri Karşılaştırmalı Gremeri, I Fonetik, 1882); ***Aus Sibirien*** (Sibirya'dan, 1884); ***Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*** (Codex Cumanicus'taki Türk Dili Malzemesi, 1887); ***Das Kudatku Bilik das Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun*** (Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilik'i, 2 bölüm, 1891-1910); ***Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialekte*** (Türk Ağızları İçin Sözlük Denemesi, 4 cilt, 1893-l9ll); ***Prevnetyurkskiye Nadpis v Bongolii*** (Moğolların Eski Türkçe Yazıtları, 3 cilt, 1894-1899); ***Uigurishe Sprachdenkmaler*** (Uygur Dil Ürünleri, 1918)

ŞAMANLIK

Prof. Dr. Ahmet Temir

Radloff, "Aus Sibirien" adlı eserinin II. cildinin ilk bölümünü Altay şamanlığına tahsis etmiş ve bu kısım sonradan ayrı bir eser olarak da yayınlanmıştır (1885). Papaz V. Verbitskiy, tören esnasında şamanların gizli ruhların yardımına dayandığını inanarak kabul ettiği halde (Şamanlık hakkındaki makalesi 1870'te Tomsk gazetesinde çıkmıştır, bk. AS II, 19), Radloff'un nazarında şamanlar, ancak kendi halklarının etik fikirlerinin mümessili idiler (AS. II, 56 vd.). Bununla beraber Radloff'un şamanlık hakkındaki araştırmaları ancak bazı Altay kabilelerine inhisar ederek mevziî kalmıştır. O, şamanlığın menşeine dokunmadığı gibi, bunun hayat ve kültür şartlarına tâbi olarak geçirdiği istihaleleri de araştırmamıştır.

Fakat bu durum onun eserinin değerini hiç de azaltmaz, bilâkis bu sahada yapılan ilk araştırmalar cümlesinden olmak bakımından çok önemlidir. Daha sonra yazılan eserler ve özellikle Anohin'in ***"Materyali po şamanstvu u Altaytsev, 1924"*** adlı kitabı, Radloff'un eseri ile birleştirildikte, Altaylı Türk boyları arasında şamanlık için birer temel taşı teşkil ederler. Avrupa'da bu sahada XVIII. yüzyılda başlayan araştırmalar son yıllarda özellikle çoğalmış (1) ve nihayet bunu memleketimizde de ciddiyetle ele alanlar olmuştur. Buna misal olarak şu eserleri zikredebiliriz:

Sadeddin Buluç, Şamanizm, Türk Amacı, İstanbul 1942, yıl I,

sayı 1-6; 1943, yıl II, sayı 7-8. (Bk. Ek. I)

Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, (IV)+ 230 s.+ 7 resim. (Bk. Ek. II)

Bu gibi eserlerin neşrinden sonra burada şamanlık üzerinde tafsilâta girişmek yersiz olur; benim tebarüz ettirmek istediğim noktalar ancak şunlardır:

Bugün şamanlık veya Şamanizm adı verilen ve Altay halklarından (Türk, Moğol, Mançu, Tunguz) bazıları arasında hâla yaşamakta devam eden bu inanç, onların eski cedlerinin inanışları ile bir birlik teşkil ettiğinde şüphe olmayan bir tabiat dinidir. Yalnız burada herkesçe otoritesi kabul edilen meşhur peygamberler ve yazılı temeller mevcut olmadığından, bu dinin esasları ve kültü daimî bir değişikliğe maruz kalmıştır. Radloff'un: "Umumî bir tasvir yapmak istendiği zaman bu iş pek zordur, çünkü hepsinin de birbirini tutmayan münferit haberlerden toplanması icab etmektedir..." (AS II, s. 2) demesi, işte bundan ileri gelmektedir. Şamanlık, Türk halkları arasında birçok değişiklik gösterdiği gibi, bunun Türk, Moğol ve Tunguzlar arasındaki şekillerine bakarsak, bu ayrılıklar daha da artar. Bunun için şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalara bir göz atmak kâfidir. (1)

---

(1) Bu konudaki araştırmaların başlıcaları: D. Banzarov, "Çernaya vera" (Kara Din), SPb, 1891.—U. Harva (Holmberg), "Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker", Helsinki 1938.—A. İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", İlâhiyat Fak. Dergisi IV, 1952.—N. Katanov , "Opogrebalnıch obryadach u turetskich plemen", Kazan 1894.—F. Köprülü, "Bahşı", İA II, s. 233-238.— S.E. Malov, "Ostatki şamanstva u jeltıch Uygurov" (Sarı Uygurlarda Şamanizm Kalıntıları), JS XXI, 1912.—Gy. Nemeth, "Über den Ursprung des Wortes 'Schaman' und einige Bemerkungen zur türkisch mongolischen Lautgeschichte", KSz 14, 1914, s. 240-249.— G. Neoradze, "Der Schamanismus beiden sibirischen Völkern", Stuttgart 1925.— V.L. Priklonskiy, "O Şamanstve u Yakutov", İzvVSOtd İRG0 XVII, 1886, N. 1-2.—W. Rüben, "Schamanis-

Diğer önemli cihet de, bu dinin adı meselesidir. Şaman sözü aslında, Altay dillerindeki ortak bir kökten gelen tabirin Tunguzca şeklidir. Türkler bunun yerine ***kam***, Moğollar ise, Tabu yüzünden ***böge > bö'e> bö*** tabirini kullanırlar.

Şaman sözü Avrupa'da ilk olarak Eberhard Isbrand'ın (2) 1693-1695 yıllarında yapmış olduğu Çin seyahati üzerine Brand tarafından yayınlanan raporda kullanılmış olup, bu eser ***Beschreibung der chinesischen Reise, welche a.o. 1693, 94 und 95 verrichtet worden*** adı altında 1698'de Hamburg'da, sonra Hollanda dilinde 1704'te Witsen tarafından Amsterdam'da yayınlanmıştır. Rusçası: İzbrant i Adam Brand, ***Zapiski o russkom posolstve v Kitay 1692-1695*** (Çin'e gönderilen Rus elçiliği üzerine notlar), Moskova 1967. Demek oluyor ki, Tunguzca ***şaman***, Türkçe ***kam*** ve Moğolca ***böge*** sözleri de, bu dinle ilgili âyini icra eden, büyü yapan şahıs, yani bu dinin papazı, mollası demektir ve nihayet sihirbaz, doktor, büyücü anlamında da kullanılmaktadır. Buna göre şamanlık tâbirlerinin, "papazı şaman olan bir din" anlamına gelmesi icap eder. Fakat yukarda işaret edildiği gibi "***şaman***" tâbiri ancak son asırlarda Tunguzlar arasında kullanılmış olup, bununla ilgili daha eski metinler mevcut değildir. Türkçe ***kam*** sözüne en eski metin olarak IX. yüzyıldan kalma Uygurca eserlerde rastlıyoruz. Köktürklerle Hunlarda ve daha eski devirlerde dahi böyle bir ruhanî sınıfın mevcut olması tabiî karşılanmakla beraber, bu hususta elde kesin deliller yoktur. Bütün bun-

---

mus im alten Indien", AO XVIII.—D.K. Zelenin, "Ideologiya sibirskogo şamanstva", İzvANS 1935, No. 8.— D.K. Zelenin "Kult ongonov v Sibiri", Leningard 1936.

(2) Eberhard Isbrand, veya: Evert-Ides Isbrantson veya: Evert-Izbrand Ides; Rusçada: Elizariy Elizariev sin İzbrant (Brokgauz-Efron Ansiklopedisi XXIV). Hollsteinlı tüccar, 1692'de Rus hizmetine girerek Rusya ile Çin arasındaki münasebetler için elçilik görevi ile Çine gönderilmiştir.

lar gösteriyor ki, bir din adı olarak Avrupalılarca ortaya atılan bu söz, nihayet memleketimiz yayınlarında da kullanılmaktadır, meselâ, A. İnan, yukarıda adı geçen eserinin 1. sayfasında "Eski Türkler, şüphesiz ki, Şamanist idiler" diyor.

ŞAMANLIK

AUS SIBIRIEN.

LOSE BLÄTTER

AUS MEINEM TAGEBUCHE.

VON

DR. WILHELM RADLOFF.

ERSTER BAND

MIT FARBIGEM TITELBILDE UND 18 ILLUSTRATIONSTAFELN.

ZWEITE AUSGABE.

LEIPZIG

T. O. WEIGEL NACHFOLGER

(CHR. HERM. TAUCHNITZ)

1893.

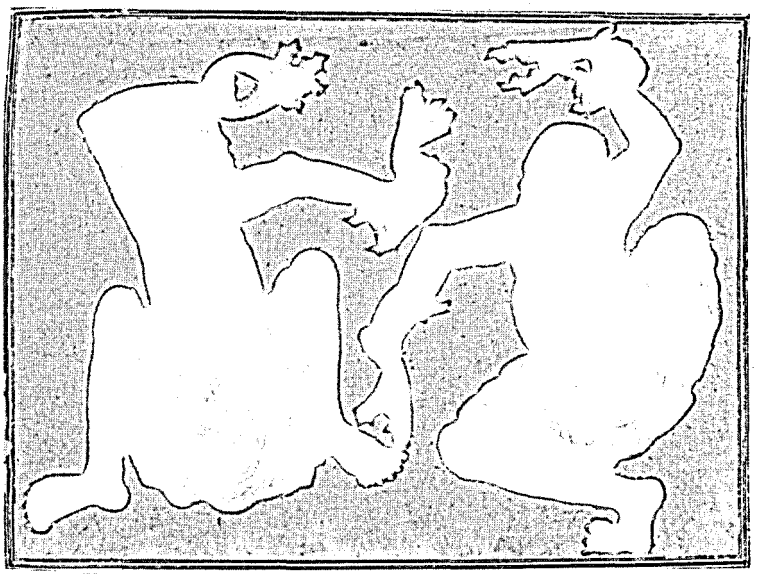
ŞAMANLIK

Şamanlığın Türk halkları arasında yayılışı. — Esas Altay'da yaşayan şamanlık adamlarının dünya hakkındaki görüşleri. — Şamanlık kültü. — Şamanlığın Kazak ve diğer Türk boyları arasındaki izleri

Ural-Altay halkları ailesinin batı kollarından olan bütün kuzey Asya halkları, yani Tunguz, Moğol ve Türk boyları, eskiden şamanlığa bağlıydılar. Bu şamanlık kültü bugün, Çin'in devlet dini olan Budizmi kabul etmiş Mançular dışında, ancak Tunguzlar arasında genel olarak yayılmıştır. Tibet etkisi altında kalan Moğollar, bugün hemen hemen hepsi de inançlı Budist olup, bunlardan ancak Baykal gölü çevresinde yaşamakta olan Buretler hâlâ şamanlığa bağlıdırlar; Gobi'de Moğollar arasında bu dinin izlerinin var olup olmadığı konusunda bilgim yoktur. Sonunda, anılan bu üç gruptan Asya yüksek ilini en başta terkeden Türkler ise, Altay ve Soyon (Sayan) dağında yaşayanlar dışında, yüzyıllardan beri, İslâmiyetin etkisi altında kalmışlar ve bu dine çok bağlıdırlar. Türk boylarının ancak Rusya ve Sibirya'da bulunan pek az bir kısmı Hristiyan olmuş ve yalnız Batı Moğolistan'da oturan Soyonların (Sayanların) bir kısmı da Budizmi kabul etmiştir. Bundan dolayı şamanlığı ancak, Türklerin batıya ve güneye göçleri sırasında büyük Altay dağı dizisinin verimli doğu bölgelerinde, göç eden komşularından ayrılarak geride kalan boylar arasında görüyoruz. Şimdi bu geride kalan boylar üzerinde komşuların büyük etkisi görülmektedir, öyle ki, şamanlık do-

ğudan Budizm ve batı ile kuzeyden de Hristiyanlık tarafından sıkıştırılmaktadır. Bütün Abakan Tatarları resmen vaftiz edilmiş olarak gösterildiğinden ve Soyonların çoğu da Budist olduğundan, şimdi ancak Altaylı dağ Kalmıkları, Teleütler, Karaorman Tatarları ve Şorlar büyük kısımlarıyla açık olarak şamanlığa bağlıdırlar. Sibirya Tatarlarının bir kısmı ancak son yüzyılda Rus Müslümanlarının etkisi altında kalmıştır. Bunlar Baraba Tatarları ile Tara Tatarları (Kurdaklar) ve Tomsk Teleütleri adı verilen boylardır.

Şamanların âyin kültünü anlatmadan, önce, şamanlığın dünya hakkındaki görüşünü açıklamaya çalışacağım. Genel bir değerlendirme yapmak istendiği zaman bu iş pek zordur, çünkü hepsinin de birbirini tutmayan ayrı bilgilerden toplanması gerekmektedir. Şamanlığı araştırırken bize hiçbir yazılı belge de yardım etmemektedir. Örneğin, eski Yunanlılar döneminden kalma yazılı efsanelerin bir bütün olarak toplanmasının zorluğunu göz önüne getirirsek, burada genel bir değerlendirme yapmanın ne kadar zor olacağı kolayca anlaşılır. Bu yolda bizim için biricik kaynak olan halk, kendisi bile kendi inanışı hakkında ancak karanlık bir düşüncesi vardır. Bizim için tek güvenli kaynak olabilecek şamanlar ise sırlarını açığa vurmaktan korkarlar ve kazançları için çok gerekli gördükleri esrar perdesine bürünürler. Bu yüzden, Kebizen Misyonerliğinde Hristiyan olmuş iki şamana rasladığım zaman çok sevinmiş ve daha zengin malzeme elde edeceğimi ümit etmiştim. Ne yazık ki bu kez de ümidim boşa çıktı, çünkü onlardan, bu konudaki bütün sorularıma şu sözlerden başka cevap alamadım: "Eski Tanrımız, kendisini terkettiğimiz için bize kâfi derecede dargındır; şimdi bir de kendisine ihanet ettiğimizi öğrenirse ne yapar? Fakat, eski dinimiz hakkında konuştuğumuzu duyar diye, Rus Tanrısından daha fazla korkuyoruz. O zaman nasıl bir kurtuluş yolu buluruz? *(anda arga*

Şamanlar (minyatür)

na polor?)" Ben bütün bu zorluklara bakmadan, birçok efsane, destan, masal, hikâye ve şarkılardan, halkın inanışı konusunda zamanla bir sürü ip ucu ve kapalı betimlemeler elde edebildim; bunlara bir de şaman dinine bağlı kimselerin ve bizzat şamanların parça halindeki birçok açıklamalarını da eklemekle, birçok yerleri noksan olmakla birlikte, şamanlığın dünya görüşü hakkında genel bir bilgi verebileceğimi sanıyorum.

Şamanlığa bağlı kimselerin fikrince dünya bir sürü katlardan oluşmuştur; fakat bunların kuruluşu hakkında onlar kafalarını fazla yormazlar. Böyle bir düşünüş, hiç kuşkusuz, yüksek bir yere çıkan dağlıların gözleri önünde kat kat yükselen dağlardan alınmıştır. Bu katlar belirli bir çizgiyle birbirlerinden ayrılmıştır, çünkü şaman, büyü sırasında bir kattan diğerine geçmek için ol-

dukça büyük kuvvet harcamak zorunda kalmaktadır, bu şekilde kuvvet harcamasını ise her zaman bir gürültü izler.

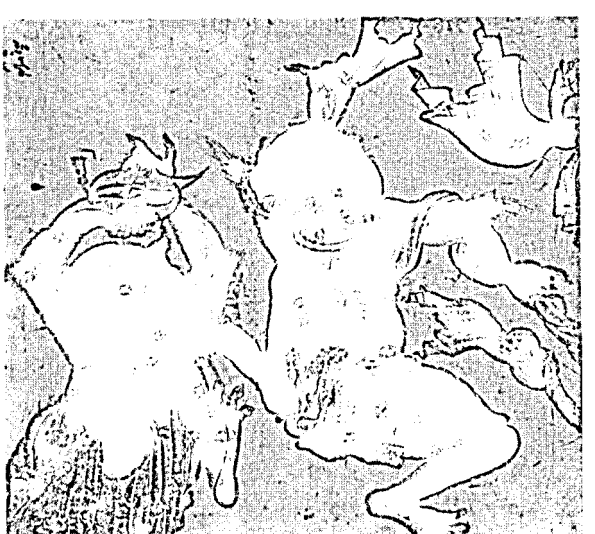
Yukardaki onyedi kat, ışık âlemi olan semayı ve aşağıdaki yedi ya da dokuz kat da karanlıklar âlemini meydana getirirler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında, insanların oturduğu yer yüzü vardır, böylece yer yüzü, üzerinde yaşayan bütün insanlar ile birlikte, anılan her iki dünyanın etkisi altında bulunur.

Kişi oğullarını yaratan, koruyan ve kollayan bütün iyi ruhlar, dahiler ve tanrılar ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar, çünkü ışık bütün insanların dostudur ve doğadaki bütün hayat belirtilerini elinde bulundurur. Alttaki karanlık katlarda ise ifritler, kötü ruh ve tanrılar yaşarlar, bunlar insanlara zarar vermek ve onları yok etmek isterler ve bütün mücadelesine rağmen sonuçta onu sonsuz karanlığa sürükleyip götürürler.

Böyle bir dünya düzeninin nedenlerini bize dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler anlatmaktadır. İşte bunlardan biri:

Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudur, yer yoktu, gök yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insan oğullarının ata ve anası ***Tengere Kayra Kan*** kendisine benzer bir varlık yaratarak ona kişi (***kiji***) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu sonsuz sessizlikten hoşnut değildi, o, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma özelliğini yitirdi ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, gereksinme karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan, kişiye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçamadığı için, Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun

için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak amacıyla toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat, yukarıya çıktığı zaman ağzındaki toprak şişti ve soluk alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve engebesizdi, fakat kişinin ağzından fışkıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklık tepecikler meydana getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye ***Erlik*** adını taktı ve onu ışık diyarından kovdu; bunun üzerine yer üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yer yüzünde yaşayan dokuz boyun ataları olmuşlardır.

Şamanlar (minyatür)

Erlik, yer yüzünün yeni sakinleri olan insanlara bakıp bunların güzel ve iyi olduklarını görünce, Kayra Kan'dan, bu yaratıkları kendi eline vermesini rica etti. Kayra Kan onun bu ricasını kabul etmedi; bunun üzerine Erlik onları kötü yola sürükleyerek zorla kendi egemenliği altına geçirmesini bildi. Fakat Kayra Kan, Erlik tarafından böylece kolaylıkla kandırıldıkları için insan oğullarına kızdı. Bu yüzden, bu andan sonra kişi oğullarını kendi hallerinde bırakmaya karar verdi. Erlik'e tekrar beddua okuyarak onu karanlıklar diyarının üçüncü katına sürdü; kendisi için ise onyedi kat gökle onun sakinlerini yarattı ve her zaman mesken olarak en yüksekteki onyedinci katı seçti. Şimdi, yalnız kalan kişi oğullarının koruyucu ve öğreticisi olarak yüksek ***May-Tara***'yı geride bıraktı. Güzel semayı gören Erlik de kendisi için bir sema yapmaya karar verdi ve Kayra Kan'dan izin aldıktan sonra orada kendi emrindekileri yerleştirdi, bunlar, onun yoldan çıkardığı insanlar, yani kötü ruhlardır. Oysa kötü ruhlar, Tanrının yer yüzünde yarattığı insanlardan çok daha iyi yaşıyorlardı. Bu durum Kayra Kan'ı öfkelendirdi, bunun üzerine o, Erlik'in semasını yıkmak için ***Mandışira Bahadır***'ı gönderdi. O zaman Mandışira'nın şiddetli darbeleri ile gök sarsıldı ve Erlik'in seması küçük parçalar halinde yere döküldü ve o zamana kadar düz olan yeryüzünün şekli bozuldu, çünkü, yıkılan enkazdan çok büyük dağlarla derin uçurumlar ve onların arasında geçilmesi olanaksız ormanlıklar çıktı. Kayra Kan ise Erlik'i, güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının etkilemediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti

Dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler çoktur ve bunlar yaratılış olayını, doğal olarak pek farklı anlatırlar. Bunu da anlamak kolaydır, çünkü bütün bu hikâyeler, insanlar tarafından anlaşılması olası olmayan oluş olayının ve bütün varlıkların ne-

denlerinin halk arasında yaşayan çocukça açıklamasından başka bir şey değildir. Bu olayın açıklanması en bilgisiz insan için bile tezatlarla dolu olduğu için, o, her zaman yeni açıklamalar arar ve başka kimselerin, anlaşılamayan bu konu üzerindeki fikirlerini isteyerek öğrenmeye çalışır. Çeşitli kavimlerde varlığın nedenlerini anlatan efsanelerin biribirine daha yakın olması ve bütün diğer efsanelere göre biribirinden daha çabuk etki alması, işte bundan ileri gelir. Bundan dolayı Altay'daki şamanlar arasında da bu efsanenin birçok varyantlarına raslıyoruz ve bunlarda Musa dininin yaratılış efsanesiyle Budizmin izlerini de görüyoruz ki, bunlardan birincisi kısmen Müslümanlarla ve kısmen de Hristiyanlar aracılığıyla buraya etki etmiştir.

Kayra Kan'ın önce üç büyük balık yarattığı ve dünyayı bunların arkasına yerleştirdiği hakkındaki varyant bunu kanıtlar. Burada anlattığım efsanede olup da tarafımdan çıkarılan ve Musa hikâyesine aynen benzeyen günah olayı da bunlardan biridir. Aynı efsanede geçen Mandışira ve May-Tara adları ise Budizm etkisini gösteriyor.

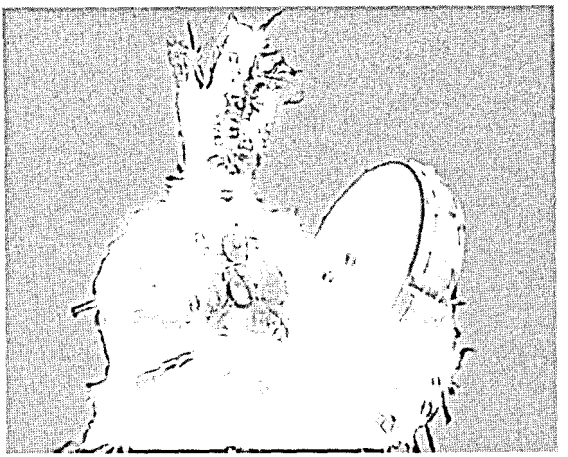
Tengere Kayra Kan bugün de semanın onyedinci katında oturur ve oradan evrenin yazgısını belirler. Kayra Kan'dan üç yüksek tanrı meydana gelmiştir: Semanın onaltıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan ***Bay Ülgön (Ülgen)***; semanın dokuzuncu katında oturan güçlü ***Kızagan Tengere*** ve semanın yedinci katında yaşıyan akıllı ***Mergen Tengere***; gökle yeri aydınlatan güneş ana (***kiin ana***) da burada bulunur. Altıncı katta ay baba (***ay ada***) oturur. ***"Güneş ana"*** ve ***"ay baba"*** deyimleri ancak ses benzerliğinden doğmuş olup, bunların efsanevî bir önemi yoktur. Beşinci katta en yüksek yaratan Tanrı (***Kuday yayuçi***) oturur. Yüksek Bay Ülgön'ün iki oğlu vardır, biri ***Yayık***'tır, buna ***May ana*** da derler, diğeri insanların koruyucusu ve piri ***May tara***'dır. Bunlar semanın üçüncü ka-

tında otururlar; bütün hayatın kaynağı olan ***Süt-ak-köl*** (süt-akgöl) ve onun yanındaki Sürö dağı da burada bulunur; yedi Kuday (yatti Kuday = yedi tanrı) bu dağda kendi tebaaları, Yayuçiler (yaratanlar), koruyucu melekler ve insanlara katılanlarla birlikte yaşarlar. Ölümlü ve doğru yolda bulunanların (***aktular***, yani doğrulukla donatılmış olanların); mutlu bir hayat sürdükleri cennet (***ak***) de burada bulunur. Bu son belirtilenler bugün yaşamakta olan insanların ataları olup burada aile olarak yaşarlar ve bu aile bağının kuvvetiyle, semadaki tanrılarla yer yüzünde yaşayan ardılları arasında aracılık yaparlar ve gerektiği zaman onlara yardım edebilirler.

Üzerinde insanların yaşadığı yer insanlara iyilik yapan bir ruhlar topluluğu şeklinde kişilendirilir ve ***Yer-Su*** adında kutsanır. Ruhlar topluluğu diyorum, çünkü ***Yer-Su*** deyince onyedi yüksek hanın hepsi amaçlanır; kaynaklar bölgesinin bütün bu hanları, büyük dağların karlı tepelerinde ve karaları sulayan ırmakların kaynaklarında otururlar. Bu onyedi hanın en güçlüsü ***Yö Kan***'dır. O, dünyanın merkezinde, yer yüzündeki bütün ağaçların en büyüğü olan çok yüksek çamın bulunduğu yerde oturur, bu çamın ucu Bay Ülgön'ün evine kadar ulaşır. Bu ağaç, Yö Kan'ın, güç bakımından en yüksek Tanrıya eş olduğunu göstermektedir. Yö Kan'ın, ***Sö Kan***, ve ***Temir Kan*** adlında iki oğlu olup, bunlar da yerdeki hanlar topluluğundadırlar ve insanlar tarafından sunulanları sevgiyle kabul ederler. Güçlü yer hanlarının dördüncüsü denizlerin egemeni, ölüleri koruyan ***Talay Kan***'dır, ona Yayık Kan (taşmış suların hanı) da denir. Onun evi onyedi denizin birleştiği yerdedir, kendisi de yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır. Beşinci han ***Adam Kan***'dır (bu Kazaklar aracılığıyla Müslümanlardan geçmiştir). Altıncısı, Abakan ırmağının hükümdarı olan ***Mordo Kan*** ya da ***Abakan Kan***'dır; Teles gölünün doğusunda Abakan ırmağının kaynağında oturur

ve orada yağmur tanrısı olarak kutsanır. Yedincisi, Altay halkının koruyucusu ***Altay Kan***'dır; Katunya ile semaya kadar yükselen Beluha kaynağında oturur. Sekizincisi, Kemçik'in ve Yenisey kaynaklarının zengin sahibi ***Kırgıs Kan***'dır; Dokuzuncu han ***Yabaş Kan***, onuncusu ***Edar Kan***'dır. Diğer yedi han, çeşitli boylar arasında çeşitli adlar altında anılmaktadır. Kuzey Altay'da duyulan adlar şunlardır: ***Yabır Kan, Kayrà Kan, Puysan Kan, Parbi Kan, Mansar Kan, Pırçu Kan*** ve ***Oktu Kan***; bunların bulunduğu yer ve önemleri konusunda bilgi veremeyeceğim.

Gök ve yerin katlarında yaşayan bütün bu yukarı dünya tanrıları, insanlığı meydana getiren, yaşatan ve koruyan varlıklar olarak görülürler. İnsanlar, en çok Yer-su tanrılarına yakın bulunmakta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya yararlanmakta ve bu nedenle aracısız onlarla bağlantı kurarak kurban sunumunda bulunmaya cesaret etmektedirler. Zayıf insan, en yüksekteki gök tanrıları ile karanlığın ruhlarına doğrudan doğruya başvurmaya cesaret edemez, o, bunun için bir aracıya gerek duyar; bu aracılar, onun cennette yaşayan atalarıdır. İnsan, bu atalar aracılığıyla gökteki yüksek tanrılara dileklerini bildirir ve onlardan yardım ister. Bunun için, her ***yurt***'un put yerinde semanın katlarını temsil eden bir çembere asılı olarak yüksek tanrıların bir şekil bulunur, onun yanında da insanı koruyan dokuz atayı temsil eden ***somo*** vardır. Fakat herkes etkili bir şekilde atalarına baş vuramaz ya da daha doğrusu, her ataya etkili bir şekilde yardım etmek gücü verilmemiştir. Bu güç, ancak şamanladan olan pek az soyda bulunur ki, onlar kendi güçlerini babadan oğula bunun dış belirtisi olan şaman davulu ile birlikte geçirirler. Bu davul aracılığıyla ve atalarının gücü yardımıyla Yer-su ruhları çağrılır ve onlar etkin bir yardıma zorlanabilir. Ataların nasıl çağrıldığını, tören sırasında yazıp almış olduğum (bu işi, âyin sırasında yapmak mümkün değildir) duadan görmek

Şaman ve davulu

mümkündür. Bunlardan birincisi iyi hava için okunan bir duadır. Bunu, 1861 yılında, Abakan kaynakları çevresinde haftalarca fırtına altında kaldığımız zaman Tölös boyundan olan (Çolışman bölgesi) kılavuzlarımdan biri okumuştu. Duayı okuyan bir ***Yadaçı*** (hava büyücüsü) olup, o sırada elinde ***yada-taş*** bulunmadığı için, benim yolcu ecza torbamdan alınan bir ilâçla duasını etkili bir duruma sokmuştu. İlâcı bir kaşıkla ateş üzerinde ısıttıktan sonra iki elini ve kaşığı semaya kaldırarak şöyle dedi:

Kayra Kan! Kayra Kan!
Alas! Alas! Alas!
Avuç içi kadar açık ver!.
Çuvaldız kadar deşik ver!
Soylu kişinin torunuyum!
Sedir ağacının köküyüm,
Abu Tobu diye çağırdım,

Ongustay Kuldurak diye çağırdım,
Göğün göbeği yerde olsun!
Yerin göbeği gökte olsun!
Paştıgan dayımı çağırıyorum,
Göğün yolunu aç!
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Yüksek dağın arkasından geç!
Abakan dağının başından geç!
Kayra Kan, ey Kayra Kan.
Alas, Alas, Alas!

İkincisi bir saygı duası olup, Baçat'ta kaldığım evin sahibi olan bir Teleüt şamanı tarafından söylenmiş, sonra da, yazmam için tekrar edilmişti.

Ey yükseklerde yaşayan
Gökler hanı Kan Abıyaş,
Yerden otlar,
Ağaçlardan yapraklar çıkarttın,
Butta etler,
Başta saçlar büyüttün,
Ey varlıkları yaratan,
Onlara sen gök oldun,
Ey Altmış güçlü han,
Babamı yükseklere aldınız,
Ey sen yüksek Ülgön Bay!
O annemi yükseklere aldı,
Tanrım, sen hayvan ver!
Tanrım, sen ekmek ver!
Eve bir başkan ver!

Varlıkları sen yarattın,
Onlara sen gök oldun!
Babam aracılığıyla sana yalvarıyorum;
Ey baba, beni kutsa!
Ey baba, bana yardım et!

(Babanın ve soyun adı burada hiç kuşkusuz saygı nedeniyle anılmamıştır).

Evde başıma,
Kırda hayvanlarıma!
Senin önünde eğiliyorum,
Varlıkları sen yarattın,
Varlıkların gök hükümdarı!

Yukarda anlattığım gibi, karanlıklar diyarı olan yer altı dünyası dokuz kattır. Bütün bu katlarda, yer altına özgü bir güneşten çıkan korkunç bir ışık vardır. Burada bütün kötü ruhlar, yani insanların peşine düşen ve bütün çabaları onlara zarar ve ziyan vermek olan varlıklar yaşarlar. Altaylılar, bu düşman kuvvetlere genel bir isimle ***Tümangi Tos*** (aşağı dünya) derler. Bunlar, acayip şekilli cinlerden, kuğuya benzeyen bakire kızlardan, ***Ayna, Körmös, Etkar*** ve ***Yaman Üsüt***lerden oluşmuştur.

Bütün bu varlıkların başında, Bay Ülgön tarafından yaratılmış olan Erlik Kan bulunur. Hiddetli hükümdar Erlik Kan aşağı dünyanın beşinci ya da dokuzuncu katında, kendisinin, yukarda sayılan kötü ruhlardan oluşan saray adamları tarafından çevrilmiş olarak kara bir tahtın üzerinde oturur. Erlik'ten daha aşağıda, sürülmüşlerin yeri olan cehennem (kasırgan) bulunur. Bu dünyanın günahkâr ve canileri, öteki dünyaya gidince, burada hakkettikleri cezayı çekerler. Erlik Kan, insanların korkunç düş-

manıdır, fakat "hepimiz de ona ait olup hayatımızı en sonunda o mahvettiği için", o yine Erlik Baba diye çağrılır. Onun dış görünüşü bile korku saçar, şamanların büyü dualarında o şu şekilde anlatılır:

Ey kara beygir üzerindeki Erlik,
Kara kunduzdan bir yatağın var,
Kalçan o kadar geniş ki,
Hiçbir kucak kuşatamaz,
Güçlü boynunu,
Hiçbir kişi kuşatamaz;
Kaşların karış genişliğinde,
Sakalların kapkara,
Yüzün kana bulaşmış.

Ey zengin Kan Erlik,
Saçları parlar, kıvılcım saçar,
Sen kova olarak
Ölü kişi göğsü kullanırsın;
Kişilerin kafatası sana bardak olur,
Yeşil demirdir kılıcın,
Demirdendir kürek kemiğin,
Kara yüzün kıvılcım saçar,
Saçların dalgalanır.
Çadırının kapısında,
Birçok görkemli tahtlar vardır.
Topraktan bir sehpan vardır,
Çadırının damı demirdir.
Kocaman bir öküze binersin.
Eğerini örtmek için
Bir atın derisi yetişmez;

Elini uzatmakla bahadırları yıkarsın,
Atın kolanını çekmekle
Hayvanları yuvarlarsın.
Ey Erlik, babam Erlik,
Niçin halkı böyle izlersin?
Söyle, niçin onu yok edersin?
Senin yüzün her zaman kurum gibi karadır,
Kömür gibi parlar, karadır,
Ey Erlik, babam Erlik;
Nesilden nesile
Uzun devirler içinde
Seni gece gündüz sayarız,
Sen, nesilden nesile
Çok saygın bir başkansın!

İzlenen zavallı insan kalbi bu Erlik'ten nasıl korkmasın? Çünkü bütün kötülük ondan gelir, o insanı günaha sürükler, ona hastalık verir, ölümü göndererek onu yakınlarından ayırır. Büyümede anormallik, hayvan hastalığı ve yoksulluk gibi şeylerin hepsini de Erlik gönderir. Bu yüzden, insan için Erlik'i her zaman saymaktan, ona baba ve başkan demekten ve bol kurban sunarak kendisine kazanmaktan daha önemli bir görev olamaz.

İnsan doğacağı zaman Bay Ülgön oğluna emir verir, o da babasının emrini yerine getirir ve atalarının yalvarması üzerine doğumu Yayuçilardan birine verir, bu da Süt-Ak Köl'den hayat kuvveti alarak yeni doğanı dünyaya çıkartır ve yeryüzünde yaşadıkça yardım ederek insanın yanında bulunur. İnsanın doğacağını bilen Erlik ise, doğuma engel olmak amacıyla bir Körmös gönderir. Körmös doğuma engel olmaya, bunu yapamazsa hiç olmazsa zorlaştırmaya çalışır, zavallı ana bu yüzden ağır sancılar içinde kıvranır. Buna bakmadan doğum başarı ile sona erer-

se bile Körmös yeni doğanın yanından ayrılmaz ve onu Erlik'in buyruğu gereğince yer yüzünde hayatının sonuna kadar izler. Böylece insanın yanında sürekli olarak iki yoldaşı bulunur: sağ omuzu yanında ***Yayuçi***, sol omuzunda ***Körmös***. Bunların her ikisi de insanı bütün hayatı boyunca durmadan izlerler. Yayuçi, insanın iyi hareketlerini, Körmös ise kötü işlerini yazar. Sonunda, Erlik insanın hayat gücünü yıkmaya başarılı olduğu zaman, yani ölüm insana ulaşınca, Körmös, insanın daha yaşamakta olan ruhunu aşağıdaki dünyanın yedinci katına kadar sürükleyerek Erlik'in karar kürsüsü önüne götürür. Burada, Yayuçi ve Körmös adlı bu iki yoldaş, ölenin hareketleri hakkında tanıklık ederler. Eğer insan kötülükten daha çok iyilik yapmışsa, Erlik'in ona gücü yetişmez. Körmös onu terkeder ve Yayuçi de onu karanlıklar diyarından alarak yukarıya çıkarır. Kötü insanın ruhunu ise Yayuçi terkeder, ve Körmös de onu, aşağıdaki dünyanın, korkunç cehennemin bulunduğu en alt katına kadar sürükler. Burada kaynayan ziftle doldurulmuş kocaman bir kazan vardır ki, Körmös, günahkâr insanın ruhunu bunun içine atar. Bir zaman sonra ruh, kaynayan ziftin üzerinde belli bir dereceye kadar yükselir. Yer yüzündeki hayatları sırasında hiç iyilik yapmamış olan en ağır günahlılar, sonsuza kadar yerin altında kalırlar; günahı tarafından daha az aşağıya sürüklenen kimsenin ruhu ise, saçı ile başının tepesi kazandaki siyah akıcı maddenin üzerinde görünecek şekilde yukarıya doğru yükselir. İyilikleri fazla olan insanlar daha az batarlar, öyle ki, başlarının saçla örtülü kısmı tamamen kazanın dışında kalır. İnsanın iyi emelleri ne kadar çoksa, kazandan yükselmesi de o kadar fazla olur, örneğin, bazılarının alnı, bazılarının kaşları, gözü, burnu, ağzı, çenesi ve boynu ile birlikte bütün başı gözükür. Demek oluyor ki, insanın hayatında yaptığı iyi işler ölümünden sonra da kaybolmuyor ve Erlik'in korkunç cezası ve lâneti de sonsuz değildir. Semadaki

mutlu kimseler, günahkârlardan kabul ettikleri iyilikleri unutmazlar, onlar ve günah işlemiş kimsenin ataları, orada acı çeken hayırseverlere yardım etmek amacıyla kendi Yayuçilarını cehenneme gönderirler. Yayuçi, iyilik yapmış olan ve kendisinin eski koruyucusu sayılanın ardılını ziyaret ederek onu saç örgüsünden yakalar (işte bunun için her Kalmık'ın başında bir örgü vardır) ve onu kaynayan ziftten çekip çıkarmaya çalışır. Yayuçi'nin kuvveti, günahkâr tarafından işlenmiş olan iyilikler oranında artar ve böylece onu gittikçe yükseklere kaldırır. Günahkâr kimseyi kaynayan sıvıdan büsbütün çekip çıkarabildiği zaman, onu kendi kollarına alarak yukardaki dünyaya götürür.

Fakat, şamanlık dünyasında yine de sonsuz bir hakkaniyet yoktur. Ne ışık diyarının tanrıları, ne de karanlıklar diyarının ruhları yalnız ahlâk ilkelerine dayanarak hareket etmezler, tersine, onları tatlı yemeklerle de kazanmak mümkündür, zengin hediyeler aldıkları zaman onlar göz yumarlar; insanların elindeki zenginliği de kıskanır ve her şeyden hediyelerini isterler. Bundan dolayı, yetenekli kimseler aracılığıyla, ışık ve karanlıklar diyarının ruhları ile her zaman ilişkide bulunmak bir görevdir. Bu aracılık görevini şaman soyları üzerlerine alırlar.

Güçlü Erlik karanlıkta sürgün kalıp kendi ruhları ile gündüz ışığında görünmedikçe, evrende Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış olduğu şekilde her zaman bir düzen hüküm sürer ve bu durum her yaratılan gibi bir gün sonu gelecek olan dünyanın yıkılmasına kadar devam eder. Fakat, dünyanın sonu, yaklaşırsa:

Kara yer alevlenir,
İnsan toplulukları yok olur,
Irmaklarda kanlı dalgalar akar,
Dağlar girdapta döner.
Kayalar gürültü ile yuvarlanır,

Semanın kubbesi titrer, sallanır,
Deniz dalgaları biribiri üzerine yığılır,
Öyle ki dibi görünür.
Denizin dibinde şimdi,
Dokuz büyük ve kara taş parçalanır,
Bu taşın herbirinden,
Birer Demir Bahadır çıkar;
Güçlü Demir Bahadırlar,
Demir atlara binerler.
Atların ön ayakları çizgisinde
Dokuz demir kılıç parıldar,
Arka ayakları çizgisinde
Dokuzar demir mızrak parıldar,
Koşarken ağaçlara dokununca
Bütün ağaçlar yere yıkılır;
Canlı varlıklara dokununca
Hepsi mahvolur, yuvarlanır,
Tanrım, babam, Kayra Kan,
Bu dünyayı yaratan,
O zaman kulaklarını kapar,
Halkın bağrışmasını dinlemez,
O zaman Şalyima, Mandışira'yı
Boşuna yardıma çağırır,
O cevap vermez,
May-Tara'yı boşuna çağırır,
May-Tara cevap vermez,
Sonra Erlik'in Karan Bahadır ve
Kere Bahadır adlı iki kahramanı,
Yerden yükselirler.
May-Tara ile Mandışira
Bu bahadırların üzerine atılırlar,

Şimdi yer, May-Tara'nın kanı ile
Alevlenir,
İşte bir gün dünyanın sonu böyle olur.

Şamanlığa bağlı Altaylı Türk boyları arasında genel olarak yayılmış olan dünya görüşü, ana çizgileri ile işte böyledir. Bu tasviri daha kesin bir şekilde tespit etmek olanaksızdır, çünkü ayrıntının her yanında tasvirin birliğini karıştıran ve hatta büsbütün bozan biribirine aykırı bilgilerle karşılaşmaktayız. Kısa çizgilerle burada verilen tasvir de kanıtlıyor ki, burada kişileştirilmiş tabiat kuvvetleriyle karşılaşmaktayız. Hayalî ve çok yerde parça halinde olan bu tasvirler, komşu halkların mitolojik düşüncelerinden etkilenmiştir. Bütün bu yapma kuruluşun asıl idesi şudur: İnsan soyu, ***ışık*** ve ***karanlık*** kuvveti gibi biribirine zıt iki gücün etkisi altında bulunmaktadır. Bunlardan birincisi doğaldır ki, yukarda semada oturur: İyilik saçan güneş de sıcak ışınlarını buradan soğuk yer üzerine gönderir ve kendi gücüyle yer yüzündeki bütün hayatı ortaya çıkarır, geceleyin çıkan solgun ay ile, yıldızların ışığı bile yeri örten karanlığın meydana getirdiği korkuyu hafifletmeye çalışırlar. İkinci güç, karanlığın ana kaynağı olan, soğuk ve sert yer yüzünün kucağında yaşar. Gecelerin karanlığı, bütün hayatı yok eden soğuklukla ölüm onun eseridir, ölüm gelince insanın sertleşmiş vücudu kara yerin içine iner.

Bu iki büyük kuvvet arasında insana yakın ve hayatla dolu yer yüzü vardır ki, insan onu duygularıyla kavrayabilir ve kendisi de onun bir parçasını oluşturur, burası insana maddî hayatı için gerekli olan bütün nesneleri veren, onun yiyecek, elbise ve kalacak yeri bol bol sağlayan yedi dağ ve denizi ile ***Yer-su***'dur. Bu yer insana o kadar yakın ve yapısı gereği insanla o derecede

bir akrabalık içindedir ki, insan ona korkmadan başvurabilir. Bu yüzden her insan, Yer-su'ya olan teşekkür ve saygısını belirtmek için ona dua eder ve armağanını sunar. Herkes onu, bir zarara uğramamak için şiirlerde ve dinsel dualarda över ve saygı gösterebilir. Yolcu, her bir tehlikeli dağ geçidinde ya da hızla akan ırmak geçitlerinde o yerin Tanrı'sına olan teşekkürünü belirtmek üzere, bu amaçla konmuş taşlardan oluşan yığına (obo) bir taş atar ya da kutsal bir ağaca bir bez takar. Fakat yerin yapısı, onun kendi hayatı gibi değişkendir, onda hiçbir şey belirgin ve kalıcı değildir, bu yüzden, sahip olduğu bütün iyiliklere rağmen onun hayatı ve talihi için bir dayanak olamaz; böylece insan en büyük saygısını ışık ve karanlığın erişilmez kuvvetlerine sunar ki, onlar hem insanı, hem yerle üzerindeki olayları yönetirler. Fakat bu kuvvetler o kadar büyük ve onun etkileri insan için o kadar anlaşılmaz bir şeydir ki, insan onlarla doğrudan ilişkide bulunmaya cesaret edemez. O bunun için tanrısal kuvvetlerden anlayan varlıklara gerek duyar ki, bunlar da onun, ışık dünyasında Tanrı gibi yaşayan atalarıdır. Ancak onlar insana, zor anlarında yardım edebilirler.

O, ışık kuvvetlerinin karanlıklar kuvvetinden üstün olduğunu pekâlâ bilir; fakat her gün bol bol yararlandığı iyilikleri fazla fikir yürütmeden kabul ettiği halde, karşı karşıya kaldığı kötü durumlar ve gereksinimler onu düşündürür; bu yüzden onun dost kuvvetleri hatırladığı kadar düşman kuvvetleri de sık sık düşüneceği kendiliğinden anlaşılır. Hiçbir dakika izlemediğine inanmadığı karanlıklar diyarının kuvvetlerine karşı duyduğu korku, onu, kötü ruhların amacını önceden anlamak, saldırılarını önlemek ve onları kendi yararına kazanmak için araçlar aramaya yöneltir. İnsan bu aracı, yer altı dünyasının kuvvetleriyle bağlantı kurabilen, onları hediyelerle yatıştırabilen ve isteklerini yerine getirmekle tehditkâr talihsizlikleri atalarının aracılığıyla

önleyen güçlü şamanlarda bulur. Şaman dinine inananların, şamanların yardımına dayanarak karanlıklar diyarının kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını gören komşu Ruslar, bunun bir şeytan dini olduğuna inanmışlardır.

Şamanlığı diğer dinlerden ayıran özellik şimdi yaşayan insanla onun çoktan ölmüş ataları arasında sıkı bir bağlantının var olduğuna inanıştır. Bu bağın kuvvetine olan inanç, atalara ardı arası kesilmeden saygı göstermeyi gerekli kılmaktadır. Bu durum karşısında, ancak kendi atalarıyla sıkı bir bağlantı kurabilen bir kimse rahip ya da şaman olabilir demektir, diğer deyişle burada ancak, irsî, yani ailelere özgü bir şamanlık olasıdır.

Böylece şaman, şamanlık için gerekli güç ve bilgiyi atalarından alır; o, atalarından aldığı kuvvetle şaman davulunu kullanmayı, şarkılar söyleyerek ataları ve ruhları çağırmayı ve onların yardımıyla kendi ruhunu bedeninden ayırarak aydınlık ışık dünyasına ya da büyük karanlığa göndermeyi öğrenir.

Şamanlık dininin rahibi, dediğimiz gibi, insanlarla ruhlar arasında aracı olan şaman'dır. Türk halkları arasında buna ***kam*** denir, o, kurban sunar, evi, ölülerin ruhlarından temizler, rica ve şükran dualarının yapılışını yönetir, ayrıca o bir doktor, falcı ve havayı da önceden haber veren kimsedir. Bu nedenle güçlü şamanlar halk arasında büyük saygınlık görürler, fakat sevilmekten daha fazla kendilerinden korkulur.

Yukarda belirtildiği gibi, şamanlık yeteneği ve bilgisi irsîdir ve babadan oğula geçer. Fakat yeni şaman bunun için babasından ders almaz, bilgilendirilmez, bu meslek için hazırlanmaz bile, şamanlık gücü ona, insanı bütün varlığı ile kavrayan bir hastalık gibi birdenbire gelir. Ataların kuvvetiyle şaman olarak belirlenen kişi, organlarında birdenbire bir gevşeklik duyar, bu durum şiddetli bir titreme ile kendisini gösterir. Onda, kuvvetli ve kendiliğinden bir esneme başlar, göğsünde ağır bir baskı hisse-

Şamanlar (minyatür)

der, birdenbire şiddetli seslerle bağırmak gereğini duyar, sıtmalı gibi titrer, gözleri fıldır fıldır döner, birdenbire yerinden sıçrayarak deli gibi çevrede dönmeye başlar, sonunda ter içinde kalarak yere yuvarlanır ve saralı çırpınmalarla kramp içersinde kıvranır. Organları bir şey duymaz, eline ne geçerse yakalar ve yutmaya bakar, kızgın demir, bıçak, iğne, balta gibi şeyler olsa bile, bunları yutmaktan ona bir zarar gelmez. Bir süre sonra yuttuğu şeyleri olduğu gibi geri çıkarır. (Bunları doğal olarak ancak sözüne güvenilir kimselerden dinliyerek aktarıyorum, fakat hurafeye inanış işinde bunun hiçbir önemi yoktur. Burada yanılanın kim olduğunu kestirmek zordur, belki de burada, kendini aldatma ile bilerek yanılma birlikte yürümektedir). Bütün ıstıraplar gittikçe artar, sonra bu şekilde acı çeken insan şaman davulunu ya-

kalayarak şamanlık işini yapmaya başlar. Şamanlığa atanan kimse ataların isteğine karşı gelir ve şamanlık yapmak istemezse, korkunç acılara katlanır ya da azgın bir şekilde delirerek kısa zamanda kendisine kıyar veya hastalığının artmasından ölür.

Demek şamanın sanat ve gücü, ya kurban sunmakla ya da kurbansız yapılan şamanlık âyinlerinde belli olur.

Altaylı şamanlar, bu âyin sırasında birbirinden pek ayırtedilmeyen şu elbiseleri giyerler: hayvan derisinden bir göğüslüğü olan açık cübbe ve üzerinde dağ tavuğu tüyü bulunan kırmızı bir külâh. Altay'ın kuzeyinde yaşıyan Karaorman Tatarları ile Şor ve Teleüt şamanlarının belli bir elbisesi yoktur, bunlar âyinleri günlük giyimleriyle yaparlar. Fakat orman Tunguzlarının ve Doğu Sibirya'da yaşayan diğer küçük halkların şaman elbiselerinde, arka, göğüs ve kollarından olmak üzere hayvan şekilleriyle süslü birçok demir parçaları bulunur, bunlar vücudun her hareketinde birbirine çarparak kuvvetli sesler çıkarırlar.

Âyin için elbisenin önemi yoktur, fakat şaman davulu önemlidir ve bu olmadan âyin bir kuvvet taşımaz. Şükran ve yalvarı dualarını ve gelecekten haber verme işlerini şaman davulsuz da yapabilir.

Şaman davulu (***tüngür*** ya da ***tür***), aşağı yukarı 3-4 zoll genişliğinde, azçok oval bir şekilde bükülmüş tahta bir kenardan oluşan, bir elek kenarına benzeyen bu kısmın en geniş kutru yaklaşık 1 arşın kadardır. Bu ağaç kenarın üzerine sepilenmiş bir maral derisi gerilmiştir, ancak bu deri tahtanın dış kısmını da örter. Davulun iç kısmında tahta kenarın uzunluk mihveri boyunca takılmış değnek şeklinde bir sap vardır. Bu sap, genellikle kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden oluşan, buna da davul sahibi (***tüngür asi***) derler. Bazan bu sap güzel bir şekilde oyularak işlenmiş olur, fakat çok kere de düz bir değnek olup, yukarı ucunda göz yerine düğmeler takılmış büyük ve yuvarlak bir baş

ve alt kısmında da sapa meyilli olarak bağlanmış ve insanın ayaklarını gösteren iki ağaç parçası bulunur. ***Tüngür asi***'nin kolları, başın biraz altından geçen ve sapa dikey olarak gerilen bir telle bağlanır, bunun üzerine birçok demir parçaları ve levhacıkları takılmıştır ve davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar. Bundan başka, sapa kırmızı ve mavi renkte ve atalar tarafından kutsanmış birçok bez ya da şerit iliştirilmiştir. Şaman davulunun üzerine gerilmiş olan derinin dış kısmına kırmızı şekiller çizilmiştir. Resim kaba olmasına rağmen, yukarı kısmın semayı belirttiğini anlamak olasıdır, ortada güneşle ay ve onların üzerinde de birçok yıldız görülüyor. Aşağıda yerin resmi çizilmiştir, iki tarafta ağaçlar, kollarını uzatarak yuvarlanmakta olan bir adam, at üzerinde giden bir iki kişi ve bunların yanında da hayvanlarla kuşlar gözüküyor. Bana, atların kurban atı, kuşların kaz ve kartal ve at üzerindeki kimsenin de şaman olduğunu söylediler.

Şaman davuluyla

Tanrılar tarafından kutsanmış kayını (*somo*) belirtirmiş. Şaman, davulu sol eliyle sapın ortasından tutar, sağ eline de *orbu* adı verilen tokmağı alır. Tokmak ağaçtan yapılmış olup, bazan oldukça ustalıkla oyulmuş 4-5 zoll uzunluğundadır. Tokmak yassı ve yaklaşık 2 zoll genişliğindedir, üzeri önce keçe ile, onun üzerinden de kıllı hayvan derisiyle (samur, kakım ya da tavşan derisi) örtülmüştür, bundan amaç, davula vurulduğu zaman boğuk ses çıkmasını sağlamaktır.

Davul ile şamanlık âyinleri, yukarda belirtilen bütün dinsel işlerde yapılır. Şaman bunun için ancak ev sahibinin çağırması ile gelir ve kendisine çok kere küçük hediyeler verilir. Böyle bir âyin genellikle bir kurbanla ilgili olduğu için, şaman ancak olmuş ya da olması olası felâket, aileden birisin hastalığı ya da ölümü ya da hayvan hastalıkları gibi zorunlu durumlarda çağrılır. Şaman geldikten sonra, atalarından felâketin nedenini anlamak için haber getirmek amacıyla kısa bir büyü yapar. Bu iş bitince nedeni bildirir ve ne yapılması gerektiğini söyler, kurbanın gerek olup olmadığını, bunun hangi Tanrı'ya sunulacağını ve sonra bu kurbanın neden olduğunu bildirir. Bu sırada, kurbanın iyi kabul görmesi ve başarılı olabilmesi için, kurbanlık hayvanın rengini ve belli işaretlerini söyler. Erlik'e sunulan kurban, felâketin olduğu yerde, örneğin ya çadırın içinde ya da ölünün mezarı başında kesilir, halbuki Bay-Ülgön için ayrılan kurban ıssız bir yerde, örneğin bir kayın ormanında yeni kurulmuş bir çadırın yanında sunulur. Bu son durumda ancak erkekler hazır bulunur ve kurban kesen şaman da her zaman bir erkek olmalıdır. Kurban yemeğine erkekler de, kadınlar da katılabilir, kızlar tam kurban kesilen yerde bulunabilirlerse de, kadınlar bunun biraz uzağında dururlar. Âyin sırasında söylenen şarkılar üzerine ayrıntılı bilgi edinmek çok zordur, çünkü bu şekilde bilgi veren kimse kendi geleceğinden korkmaktadır. Bununla ilgili oldukça ayrıntılı yazılar, kırk yılı başlarından beri Altay

misyonunda bulunmaktadır, fakat 1861'de bunları bana göstermek istemediler. Misyoner Verbitski, bunları 1870 yılında Tomsk gazetesinde yayınladı. O, bütün şaman dualarını asıl metin olarak vermekte ise de, bunlar çok bozuk bir şekle sokulduğundan birçok yerini kesinlikle anlamak mümkün değildir, bundan başka tercümesi de verilmemiştir. Söylediğim gibi bunlar tek büyükçe metin olduğundan, ben de adı geçen yazılara dayanarak Ülgön'e sunulan kurban töreni sırasındaki işleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışacağım ve duaların metinlerini, yukardaki yazılardan mümkün olduğu kadar, söz söz çevirerek uygun yerlere ekleyeceğim.

Bütün kurbanların en büyüğü olan bu tören üç bölüme ayrılır ve bunlardan herbiri ayrı bir akşam yapılır.

Birinci akşamda güneş dağların arkasında kaybolur olmaz, kurban (*taylga*) için hazırlık başlar, kurban yeri seçilir, sahibin sürüsünden kurban hayvanı aranır ve işkence yapılarak öldürülür.

Şaman, küçük bir kayın ormanının ıssız bir yerinde kurban için en uygun yeri kendisi seçer. Onun gösterdiği yerde, burası genellikle küçük bir açıklıktır, bütün hazır olanların yardımıyla yeni bir çadır kurulur, üzeri keçe ve halılarla örtülür. Çadırın ortasına, ucu duman deliğinden çıkacak şekilde, sık yapraklı taze bir kayın ağacı yerleştirilir. Bu kayının aşağıdaki dalları tam gövdeden kesilir ve ucundaki dallarından birine de bayrak gibi sarkan bir bez asılır; kayın gövdesinin alt tarafı ayakla basılabilecek şekilde dokuz yerden oyulur ve buna basamak (*taptı*) denir. Kurban için kurulan çadırın kapısı her zaman doğuya bakar. Çadırın kapısı önünde kayın kabuklarından ve yere çakılmış değneklerden küçük bir çit yapılır ve bu da hayvan ağılını belirtir. Bu çitin, çadıra bakan kısmı açık bırakılır ve bu açıklığa, ucunda at kılından bir ilmik bulunan kayın ağacından bir değnek dikilir.

Ülgön'e sunulacak kurbanlık hayvanın donu açık renkte olmalıdır. Şaman kurban için uygun atı bulduktan sonra bunun sırtına ağaçtan yapılmış bir kap konur ve sıçrayıp kabı yere düşürmesi için hayvana vurulur. Bu sırada kap, alt kısmı yukarıya gelecek şekilde düşerse hayvan bugünkü kurban için uygun sayılmaz; kap ağzı ile yukarıya düşerse, hayvan bir kurban için uygun sayılır. Kurbanlık bir hayvan kısraksa, kap onun kendi sütü ile yıkanır ve yukarda anlatılan işlem sırasında şu dua okunur:

Kurban uygun ise,
Sağ gözü ile
Sunulana baksın,
Ben kabı sundum.
Fakat kutsama sizdendir;
Bize iyi bir işaret vererek
Aşağıya baksın

Kam tarafından belirlenen bir kişi bu şekilde seçilmiş kurbanlık hayvanı at kılından yapılmış uzun bir yularla tutar. Bu adama ***Baş-tutkan kiji*** (baş tutan kişi) derler ve bu göreviyle bütün kurban işlerine katılır. Şimdi şaman sık yapraklı bir kayın dalı ile kurbanlık hayvanın yanına gelir ve bu dalı hayvanın sırtı üzerine sallar. Şaman bu hareketiyle kurbanlık hayvanın ruhunu Ülgön'e doğru sürmüş olur. Altaylıların inanışına göre, kurbanlık hayvanın ruhu ile birlikte ***Baş-tutkan***'ın ruhu da bedeninden ayrılarak onunla birlikte Ülgön'e kadar gider.

Şimdi şaman, içerisindeki kayın ağacı yanında ateş yakılmış olan çadırın yanına gelir, ateşe atılmış ardıç dallarından çıkan dumanı davula değdirir, sonra da ateşin yanına oturarak davulunu kurban işleri için ruhlardan yardımcılar çağırmakla âyine başlar.

Buraya gel ey genç bulut,
Kürek kemiğime basarak,
Halk ve adamlar, kürek,
Kemiğimi ezerek siz de geliniz.
Semanın oğlu Tang-sarı,
Ey Ülgön'ün oğlu Kergiday!
Sen benim görmek için gözüm,
Tutmak için elim,
Kaçmak için ayağım,
Sendelersem tuyağımsın,
Sağ elim orbu ile vurur,
Gel sen benim sağıma!

Bu çağırmadan sonra ***kam*** değişik ve derin bir sesle: ***a kam ay!*** (Ey kam, işte ben buradayım) diyerek davet edilenin cevabını söyler, bundan sonra davulu biraz dışarıya doğru eğer ve ruhun davula alındığını göstermek amacıyla kolunu sallayıp bir hareket yapar. Sonra devam eder:

Sarı kamıştan bir değnekle,
Sarı-kula bir (atla),
Sarı ipek dizginle,
Sarı ipekten bir kürkle,
Ülgön'ün oğlu Kan Kartış,
Oynayarak gel sağıma,
Tokmağı vuran sağıma.

Ruh: ***a kam ay!*** diye cevap verir ve davulun içine alınır.

Kızıl erkek deve üzerinde,
Kızıl ipek dizginle,

Aklımdan bir değnekle,
Kızugan Tengra baba,
Yalama olup seslenerek,
Şimdi bak sağıma gel.

Ruh: ***a kam ay***! diye cevap verir ve davulun içerisine alınır.

Gök gürlerken ata binen,
Şimşek çakarken koşup gelen.
Gök gürlemesinden gebe kalan sonbahar bulutu,
Şimşek dolu ilkbahar bulutu,
Bastığım yer gümbürder,
Ey Mergan kan babam,
Yalama olup seslenerek,
Şimdi bak sağıma gel!

Ruh: ***a kam ay!*** diye cevap verir ve diğerleri gibi davulun içine alınır.

Şimdi şaman yerinden kalkar ve yavaş yavaş çadırdan çıkar; çadıra yakın bir yerde, kaz niyetiyle içerisine ot doldurulmuş ve bezle sarılı bir nesne yerleştirmiştir. Şaman bu kazın üzerine oturur ve kollarıyla yukarıya uçuyormuş gibi sert hareketler, yapar, bu sırada da yüksek sesle ve ağır ağır şunları söyler:

Ak göğün altında,
Ak bulutun üstünde,
Mavi göğün altında,
Mavi bulutun üstünde,
Yüksel semaya ey kuş!

Bunun üzerine şaman kaz sesini öykünerek cevap verir:

Ungay gak gak, ungay gak,
Kaygay gak gak, kaygay gak.
Şaman: Altın bir dizgin yerleştiriniz!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Altın kementi tutunuz!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Bir aylık uzaklığa bakınız!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Ak süt gölüne bakınız!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Bir günlük uzaklığa bakınız!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Sürö dağına bakınız!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Sürö dağından
Kendisine yemek almasın,
Ak süt gölünden,
Kendisine içecek almasın!
Kaz: Ungay gak gak, ungay gak,
Kaygay gak gak, kaygay gak!

Kurbanlık hayvanın ***pura*** adı verilen ruhu, şamanın böyle çağırması sonunda kişnemeye başlar, şaman bu kişnemeyi ***mıyak, mıyak mıyak!*** sözleriyle kendisi öykünerek söyler. Şimdi bu ruh kaçmaya başladığı için, şaman kaz üzerinde onun ardından gider. ***Pura*** yukardan aşağıya inmeye başlarsa, şaman da bunu yapar. Aşağıya indikten sonra kazı bırakır ve hemen ***pura***'nın ardından koşar. Bütün hazır bulunanlar bu izlemeye katılırlar ve şamanla birlikte çadırdan çıkarak; kaçtığı sanılan kurbanlık hay-

vanın ruhu ardından: ***Ay hay! Ay hay!*** diye bağıra bağıra koşarlar ve bu işi, ***pura***'yı ağıla kovalamakta başarılı oluncaya kadar sürdürürler. Orada, üzerinde ilmik bulunan ve kurbanlık hayvan ruhunun bekçisi sayılan (***pura-sakçı***) kayın ağacından bir değnek vardır. Şaman yüksek sesle buna seslenir:

Altın ilmiği alınız!
Hay, hay, hay
Altın ipini çabuk sallayınız!
Hay, hay, hay!
Altın kantarmayı takınız!
Hay, hay, hay!

Şaman bu şekilde bağırarak çadıra saldırır, ani bir hareketle davulu sol omuzuna atar, sağ eline ***orbu***'yu aldığı halde sol eliyle at kılından yapılmış ilmiği yakalar ve kurbanlık hayvanın ruhunu yakalamış gibi yapar. Bu sırada boynuna ip atılmış bir atın sesine benzer sesler çıkarır, sıçrar, ayakları ile ileri geri tepinir ve bütün hareketiyle yakalanmış bir atın durumunu öykünür. Bu şekilde yakalama sırasında sol omuz üzerinden fırlatılan davulu, havada iken yanındakilerden biri yakalar. Davul yere düşerse, bu, kurbanlık hayvanın ruhunun son anda kurtularak kaçtığını gösterir, bu durumda yakalama işine yeniden başlamak gerekir. ***Pura*** yakalanmışsa, şaman, yanında bulunduğu sanılan yardımcılara, özellikle ***pura sakçı***'ya (ruh bekçisi) emirlerini verir ve şunları söylerken ***pura***'yı ona teslim eder:

Onu altın eyerle kapatınız,
Altın kuyruk kayışını takınız,
Altın kolanını iyice çekiniz.

Şimdi şamana yeşil bir ardıç dalı uzatırlar, o bununla ***pura***'yı her taraftan tütsülerken ağır ağır şunları okur:

Alas, alas, ey kula!
Ülgön Kan'ın kurbanlığı!
Ak Ülgön'ün kurbanlığı!
Alas, alas, alas!

Şaman, binek hayvan olarak kullandığı kazı ancak şimdi serbest bırakır ve onun için şu duayı okur:

Yemini, Sürö dağından al,
İçeceğini ak Süt gölünden al!
Sen benim kaz anası,
Kuş anası Kurgay Kan!
Halkın anası Engkay Kan!
Sen halkın yanında kal!
Onlara au, au! diye seslen!
Onları ya, ya! diye çağır.

Bunun üzerine birdenbire davulu kaldırır, ***orbu*** ile ona şiddetle vurarak bağırır ve bununla kazın birdenbire yükseklere uçtuğunu göstermek ister.

Ancak şimdi, kurbanlık hayvanın ruhu çadıra döndükten sonra, şaman hazır bulunan diğer kimselerin yardımıyla asıl kurbanlık hayvanı kesilmek üzere ıssız yere götürür. Sonra şamanist bir sesle şunları söyler:

Seni başımın tepesiyle kaldırıyorum.
Seni omuzumla koruyorum,
Seni kurban olarak sunuyorum.

Ey yüksekten kutsama görmüş kulunum,
Çadıra doğru yüksel,
Dokuzuncu kata çık,
Oynayarak ak çadırın yanına kon,
Ülgön'ün çadırı yanına kon,
Bay Ülgön'e yükselerek gel,
Onun sağına yaklaş,
Onun sağ gözüne görün,
Bize iyi bir karar getir.

Bu duadan sonra şaman, yanında bulunanlardan birkaç kişi ile kurbanlık hayvanı işkence ile öldürmeye hazırlanırlar, diğerleri de kurban yerini (***tas-kak***) düzenlerler. Bu amaçla yaklaşık 4 verşok kutrunda ve 4-5 arşın uzunluğunda dört kayın direği, bir dörtgenin uçlarına biribirinden 2,5 arşın kadar uzaklıkta dikey

Kurban yeri

olarak yere çakılır. Bu direklerin yukarı uçları çapraz tahtalarla birleştirilir ve üzeri, dört köşeli bir prizma ayak oluşturacak şekilde dallarla örtülür.

Kurbanlık hayvanın öldürülmesi, çok çirkin bir işkencedir. Bu iş şöyle yapılır: at, başı doğuya gelecek şekilde yerleştirilir; ve ağa bir iple sıkıca bağlanır. Her dört ayağına da birer sağlam ip takılır. Sonra hayvanın arkasına uzunlamasına kalın bir direk konur, ayaklara takılmış olan ipler bu direğe bağlanır, o şekilde, birkaç kişi direği aşağıya doğru basarken diğerleri de ipleri ucundan çekerler, ön ayaklar öne, arka ayakları arkaya gerilir ve mümkün olduğu kadar düzgün bir şekilde direğe yaklaştırılır. Büyük bir dikkatli yavaş yavaş yapılan bu iş sırasında, atın arka kemiği birçok yerden kırılır ve bacak mafsalları kopar. Bu sırada kan akmasın diye vücudun kulak, burun ve makat gibi bütün delikleri otla iyice tıkanır.

Ata böylece ölünceye kadar, işkence yapıldıktan sonra, bütün başı ve dizlerine kadar bacakları deride kalacak şekilde derisi yüzülür. Ancak ağzından dili koparılır. Deri, boyun ve karnı kısmından kesilir ve böylece deriye zarar vermeden bütün vücut çıkarılabilir. Baş ve ayaklarla birlikte ***baydara*** adı verilen bu deri, 12-16 arşın uzunluğunda bir değneğe (***tükölö***) asılır, öyle ki, kafatasının arka deliği bunun ucuna, arkanın orta kısmı değneğin üzerine gelir ve ayaklar sarkar. Kurban yerinin tam önüne çatallı bir küçük değnek çakılır, bunun üzerine ***tükölö*** o şekilde yerleştirilir ki, ***baydara*** başı ile doğuya bakarak ***tas-kak***'ın üzerinde havada sarkar. Kurbanın bu şekilde asılması ancak Altaylılara özgüdür. Ur çevresinde gördüğüm gibi, Teleütlerde baydara tas-kak'ın üzerine oturmuş şekilde yerleştirilir.

Kurbanlık hayvanın vücudu ***baydara***'dan çıkarıldıktan sonra içi kısmı alınır ve hayvan parçalara ayrılır, fakat o şekilde ki, et mafsallardan kesilir, kemikler kırılmaz. Şimdi ön ve arka kısım-

ların kemikleri yumuşak etten çıkarılır, sonra da arka, kaburga ve göğüs kısmı ayrı ayrı konur. Kemikten ayrılmış et çiğ olarak dağıtılır. Sırt, sağrı, kaburga parçaları, küçük kemikler ve göğüs kısmı hiçbir şey katılmadan büyük bir kazanda suda pişirilir.

Bu parçalama işi büyük bir ustalıkla yapılmalıdır, çünkü, dediğim gibi hiçbir kemiğin üzerinde en ufak bir zedeleme izi bile görülmemesi gerekir, bu yüzden, bu işten anlayan biri görevlendirilir. Seçilmiş iki aşçıya, kazandaki etleri karıştırmak gibi onurlu görev verilir. Et piştikten sonra kayın çubuklarından hazırlanmış üç arşın uzunluğunda bir yere konur ve bu sırada küçük parçalar şeklinde kesilir. Şimdi şaman ağaçtan bir kap alarak bunun içine et koyar, üzerine çorba döker ve kurban yerine giderek yüzünü doğuya çevirmiş olduğu halde bunu evin atalarına ve koruyucu ruhlarına sunar.

Önce Baş-tutkan (baş tutan) a dönerek kendisinden şu duayı okur:

Ayın temiz ışığında,
Güneşin parlak ışığında,
Eski yılı geçince,
Yeni yılı gelince,
Onun yılı değişince,
Sonbaharda her şey ala olunca
Kamışın başı geçince,
Tabak dolusu için,
Yemek kokusu için,
Kayra Kan sana bunu sunarım.

Sonra, onun yanına gelen ev sahibi adına şu duayı okur:

Eski yılı geçtiği için,

Yeni yılı geldiği için
Onu iki omuzu ile desteklesin,
Başının tepesiyle kaldırsın!
Onu iki omuzu ile desteklemezse,
Başı ile kaldırmazsa,
Ona büyük bir ceza gelsin,
Bitmez bir ceza değsin.
Kabul et, Kayra Kan!

Şaman, tabakta kalan eti ev sahibine sunar, o ancak birazını yer, kalanını şaman ev sahibinin akrabaları arasında böler. Tabak boşaldıktan sonra şaman onu çevresinde dönerek bir sallar ve *Tele* üzerinden fırlatır. Tabağın dibi alta gelecek şekilde düşmüşse, bu, kurbanın iyi kabul gördüğüne bir işarettir, fakat dibi yukarıya gelirse, bu kötü bir işarettir, Ülgön, kurban için sevinmiyor. Fakat bunların hiçbirine bakmadan törene devam olunur.

Şaman'ın duaları sırasında, birçok kişi et takılmış kayın dallarını yukarıya kaldırırlar. Ev sahibi en iyi sayılan arka but kısmını şamana hediye olarak sunar; o bunun yumuşak kısımlarının çoğunu kesip aldıktan sonra kalanını seçkin konuklardan birine sunar, o da yedikten sonra başkasına verir, böylece yenip bitinceye kadar devam olunur, fakat kemiklerin herhangi bir şekilde zedelenmemesine dikkat edilir. Ev sahibi göğüs kısmını seçkin konuklarından birine verir, o birazını kesip aldıktan sonra başkasına, o da kıkırdak et ve sert kısımları yenip bitinciye kadar üçüncüsüne vb. sunar. Kalan et kemiklerinden sıyrılınca çadıra taşınır ve burada iki gece sonra törene devam edilir. Etin bir kısmını ev sahibi küçük küçük parçalara ayırdıktan sonra, sağ elinin baş, işaret ve orta parmağı ile parçalar alarak hazır bulunanlardan her birinin ağzına sokar. Küçük parçalara ayrılmış etin bir kısmı birçok tabağa yerleştirilerek özel postalar aracılı-

ğıyla, törende hazır bulunmayan akraba ya da komşulara gönderilir. Bunu götüren postanın bu sırada görevi, ev sahibinin yerine etleri her konuğun ağzına eliyle ayrı ayrı sokmaktır.

Kurbanın öldürülmesi, ***tas-kak***'ın kurulması ve şölen sırasında yardım etmiş olan kimselere etin bir kısmı hediye olarak verilir ve onlar da bunu evlerine götürürler. Doğaldır ki, çoğu şamanın kendisine düşer.

Şimdi kemikler dikkatle toplanarak kayın çubukları üzerine konur, sonra da kurban iskelesi (***tas-kak***) üzerine kaldırılır, burada üzeri bir kat kayın dal ve yapraklarıyla örtülür. Bunlar orada Tanrı'ya sunulmuş olarak kalırlar. Kemiklerin hepsi de, en küçük parçasına kadar kurban iskelesinin üzerinde bulunmadığı zaman, bu durum büyük bir felâket sayılır.

Ertesi akşam güneş battıktan sonra kurban töreni tekrar başlar, bugün törenin temelini oluşturan âyin yapılır.

Şaman, karanlık basmaya başlarken artık ateş yakılmış olan çadıra girer. O önce dün pişirilen etten bir parça alarak davul sahiplerine, yani kendi soyunun kişileştirilerek düşünülmüş şaman kuvvetine sunar.

Kabul et, ey Kayra Kan!
Altı sırlı davul sahibi,
Zil çalarak bana gel!
"Çok" dersem eğil!
"Ma" dersem al!

Sonra burada çadırda yanan ateşin sahibine, yani kurbanı sunan ev sahibi soyunun kişileştirilmiş kuvvetine başvurur:

Kabul et, ey Kayra Kan!
Otuz başlı ot anası,

Kırk başlı kız anası,
"Çok" dersem eğil!
"Ma" dersem al!.

Şaman bunları söylerken, görünmeyen konuklara sunar gibi tabağı iki eliyle yukarıya kaldırır ve ağzı ile de, görünmeyen konuklar gelmiş gibi sesler çıkarır; bundan sonra tabaktaki eti küçük parçalara ayırarak ustalıkla çadırda bulunan kimselere dağıtır; onlar da parçaları hırsla yutarlar; bu iş törene dahildir, çünkü bunu tadan kişiler, aynı zamanda görünmeyen ve yiyen ruhları da temsil ederler.

Bunun üzerine şeritler takılarak çadırın önüne asılmış ***söltü*** denen ipin üzerine pamuktan, yünden ya da ipekten dokuz elbise asar; bunlar, ev sahibinin Ülgön'e sunduğu armağanlardır. Bunlar ardıç ile tütsülenirken şaman söyler:

Atların taşıyamayacağı hediyeler,
Alas, alas, alas!
Kişilerin kaldıramayacağı,
Alas, alas, alas,
Üç kat yakalı elbiseler
Üç kere çevirerek bakın onlara!
Yarışçılar için örtü olsun,
Alas, alas, alas,
Sevinç dolusun Bay Ülgön!
Alas, alas, alas,

Şimdi şaman davulu eline alarak tütsüler, sonra kendisinin şaman elbisesini giyer ve davulunu tekrar alarak sessizce ateşin üzerinde tutar, öyle ki, duman davulun her tarafına dokunur. Bundan sonra şaman bir iskemle üzerine oturarak ağır ağır ***orbu***

ile vurmaya başlar ve ağır bir sesle ruhları çağırmaya koyulur. Çağırılan her ruh şamana: ***a kam ay!*** diye cevap verir ve şamanın davulu içine alınır, o da bunu her keresinde davulun uygun bir hareketi ile açık olarak gösterir. Önce denizler hükümdarı Yayık Kan, sonra Kayra Kan, sonra Paysın Kan, ondan sonra da uzun bir davetle Yabır Kan çağırılır; bu sonuncusu için yapılan davet şu sözlerle son bulur:

Benim bu yalvarmamı işit,
Benim bu dileğimi kabul et!
Uzun günler için sükûnet ver!
Uzun geceler için uyku ver!
Yele gibi kalabalık meclisler ver,
Kol uzunluğunda gece dinlenme ver,
Bin ev kadar sükûnet ver.
Bin ateşin yanındaki kadar uyku ver;
Oynayıp gel sağıma,
Orbu'yu sallayıp vuran sağıma.

Bu sözlerden sonra evin sahibi şamana yaklaşır, şaman onu, davul ile ikisinin arasında kalacak şekilde yakalar ve orbu ile davula yavaş yavaş vururken şunları okur:

Ata bin bize doğru gel!
Dar geçitte eğlenme!
Evin kapısını aç!
Sağ dizin üzerine çök!
Benim kamçıma yaslan!
Benim dişimle çözül!
Benim dilimle seslen!

Bundan sonra ev sahibini kucağından bırakarak Bay Ülgön'ün ailesini çağırır.

Herkesin babası Ülgön!
Yüksek anamız Tasıgan!
Buluttan yeleli Pura Kan
Sağındaki dokuz kız!
Solundaki yedi kız!
Cazibeli Kulay Kan,
Azametli Koştu Kan,
Dolunay gibi Tüstü Kan,
Siz, Ülgön'ün güzel kızları!

Bundan sonra şaman tekrar iskemle üzenine oturur ve daha aşağı derecede olan tanrılarla ruhları davula çağırmaya başlar, çünkü âyin sırasında semanın katlarına çıkarken bu işi onların yardımı olmadan yapamaz. Uzun ya da kısa dualarla çağırdığı her ruh ona: ***a kam ay!*** diye cevap vererek davula girer. Bu duaların bazısı çok uzun ve monotondur. Bundan dolayı ben burada çağırılanları sırasıyla söylemekle yetinerek duaları almayacağım.

Önce o, aygır yeleli Tö Kan'ı, kudretli Mansar Kan'ı, Sö Kan'ı, Erkin'in oğlunu, Ak Ülgön ile yarışa bile cesaret eden ak atlı Pırçu Kan'ı çağırır; sonra korkusuz Telegey'yi davet eder ki, o kimseye seslenmez, attığı oklar kayaları delip geçer, söylediği sözler her tarafta yayılır. Sonra Abakan ile Altay'ın sahipleri olan güçlü hükümdarlara seslenir:

Ey Abakan kahramanları,
Ak ipek kürkle,
Güçlü kızıl atla

Benim yanıma, geliniz!
Kudretli Mordo Kan!
Sen Abakaŋ konağında,
Bin zirveli dağ üzerinde
Yaşardın ey Mordo Kan!
Şimdi benim yanıma gel!
Ey han sözümü dinle!
Altın çıngıraklar takan,
Altmış bahadırı yağma eden,
Çarpışmak için ortaya çıkan,
Sen kudretli Altay Kan!
Gümüş çıngıraklar takan,
Kırk bahadırı yağma eden,
Güreşmek için ortaya çıkan,
Ey kudretli Altay Kan!
Sen üzengi demirini deldin,
Ey babamız Altay Kan!
Seni atlar taşıyamaz,
Şarkı söyle yanıma gel!

Şaman aynı şekilde Oktu Kan, Purhan Kan, Yajın Kan, Ülgön'ün oğlu yüksek Kergaday ve kurbanın ruhu Perbi Kan gibi daha birçok ruhu çağırıp davuluna aldıktan sonra bu çağırmayı sema kuşu Marküt'e olan seslenme ile tamamlar:

Gök kuşları, beş Marküt,
Tırnakları bakırdan,
Ayın tırnağı bakırdan,
Ayın gagası buzdan,
Geniş kanatların görkem hareketli,
Uzun kuyruklu yelpaze gibi,

Sol kanadı ayı örter,
Sağ kanadı güneşi örter,
Ey dokuz kartalın anası
Yayık'ı geçerken şaşırmaz,
Edil üzerinde yorulmaz,
Öterek gel sen bana!
Oynayarak gel sen sağ gözüme!
Sağ omuzuma kon!

Şaman, Marküt kuşunu bu şekilde çağırdıktan sonra cevap verirken kuş sesini öykünür ve: ***kagak kak, kak! Kam ay!*** diye bağırır. Bu sırada, büyük kuşu taşımanın ne kadar ağır olduğunu göstermek için omuzunu biraz aşağıya büker. Bundan sonra ev sahibinin bağlı olduğu soyun (***sök***=kemik) koruyucu ruhlarını çağırma işi başlar. Örneğin Tölös ve Mundus boylarına bağlı kimseler dolu, şimşek ve yağmur tanrısı olan Totoy Payan'ı çağırır ve bu sırada şu duayı okurlar:

Dolu gibi dönersin,
Dolu gibi inersin,
Mısıgan Kan'ın soyundan gelirsin,
Ey atam, Kem Totoy!
Ayın geldiği sağ taraftan
Altın bir yazı gelsin,
Güneş tarafından,
Gümüş bir yazı gelsin.
Ayı büsbütün perdelersin,
Güneşi karartırsın,
Oniki yüksek basamağınla,
Oniki çeşit oyununla,
Sevinç dolu on üç değneğin var.

Davul içine kabul edilen ruhlar çoğaldıkça, şamanın davula vuruşu da şiddetlenir. Kollarında taşıdığı davul şimdi o kadar ağır gözükür ki, yükün basması ile sağa sola sallanmaya başlar. Sonra şaman yerinden kalkar, çadırın içine dikilmiş olan kayının çevresinde birkaç kere döner, sonra kapıya doğru yürür, kapıya vardıktan sonra ayakta olduğu halde saygı ile kapı sahibine (orada var olduğu düşünülen ruha) döner ve diz çökerek kendi beyi önünde imiş gibi derin derin eğilir. Sonra davulu yan kenarı ile dizine dayıyarak hafifçe dokunmaya başlar, bu sırada kolunu biraz ileriye ve geriye doğru hareket ettirerek davulun sallanmasına neden olur ve yalvaran bir sesle yavaşça şunları okur:

Sen akıllı bir beysin,
Ben aptal bir hizmetçi;
Sen yüksekte bir beysin,
Ben yalvaran bir köle.
Hangi hana yalvarayım?
Hangi beyden isteyeyim?
Bütün hanların hizmetçisi,
Bütün beylerin başı,
Bana bir elçi gönder,
Ta ki yolu göstersin!

Bundan sonra sesini değiştirerek kapı bekçisi yerine şu cevabı verir:

Pırkan Tengre'ye yalvar,
Pırkan Ata'dan iste,
Bu hanın buyruklarını
Alçak gönülle kabul et,
Pırkan Tengre'nin dediğini yap.

Kapı bekçisinden bu şekilde uygun cevap alan şaman yerinden kalkar, davulun yan çerçevesini göğsüne dayar ve vücudunun yukarı kısmı ile, davulla birlikte, üç kere derin derin eğilirken şunları okur:

Dilekle üç kere sana başvurdum,
Ey yüksek Pırkan Tengre.
Şimdi bana iyi söz gönder!
Beni dizinle destekle!

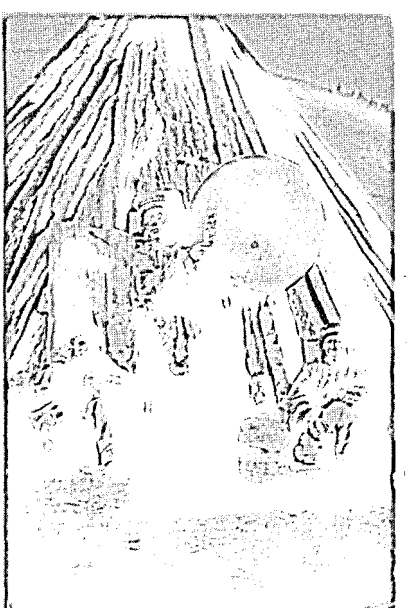
Yine üç kere eğildikten sonra yalvarır bir sesle tekrar kapı bekçisine başvurarak şunları söyler:

Uyanık dur kapıda!
Bakır kılıcına yaslan!
Bakır tüfeğini tut!
Bir Ayna gelirse onu kovala!
Kötü kimse gelirse uzaklaştır!
Kötüye bir şey gösterme!
Melûnlara bir şey bildirme!
İçi temiz olmayan gelmesin!
Temiz olan yere girmesin!
Onu buraya sokma!

Bundan sonra şaman davulla birlikte ağır ağır eğilir, şiddetli ses çıkaracak şekilde davulu birdenbire göğsünden kaldırır, hızla çadırın ortasına gelir ve şimdi heyecanla, sağ elinin kaba ve kuvvetli hareketleriyle davula vurmaya başlar, sol kolunu geriye çekmekle de davuldan sesler çıkarır. Bu sırada vücudunun yukarı kısmı ile türlü türlü sinirli hareketler yapar ve ağzı ile anlaşılmaz sesler çıkarır. Şimdi ev sahibi ***aptı***'ya yaklaşır, şaman

ona ***orbu*** ile hafifçe vurur, sonra geniş tarafı ile onun arkasına dokunarak sağa sola çapraz hareketler yapar. Onun bu şekildeki oğuşturma hareketi Altaylılara göre arkada bulunan ruhun temizlenmesini temsil eder ve Erlik'in bütün etkisini uzaklaştırır. Bu sırada şunları söyler:

Atılmış oku çek!
Usta elçim, onu al!
Altmış yıl geri gelme!
Yetmiş yıl uzakta kal!
Atılmış oku al!
Akıntılı sulardan daha çabuk
Onu buradan uzaklaştır!

Altay şamanı

Bunun üzerine o, ev sahibini, karısını, çocukları ve yakın akrabalarını bir bir kucaklar, bu sırada davul kucaklanan kimsenin göğsüne gelir, ***orbu*** ise şamanın arkasında bulunur. O, Pırkan Tengre adına yaptığı bu kucaklama ile ve davula toplanan bütün ruhların yardımına dayanarak onları, kötü ruhlar tarafından yapılabilecek felâketlere karşı temizler. Sonra temizlenen kimseler yerlerine giderler, şaman ise hızla kapıya gelir, ona karşı davulunu tutar ve ***orbu*** ile şiddetle vurur, bu hızla kucaklama sırasında ev sahiplerinden davul ve ***orbu***'ya geçen kötülükleri kapıdan uzaklara atmak ister, bu sırada kötülüğe emir vererek, göstermiş olduğu yoldan düz olarak gitmesini, bir daha gelmemesini söyler ve ağır sesle okur:

Çok! Çok!
Geldiğin yoldan uzaklaşma,
Geçtiğin sudan uzaklaşma!
Taşlı dağlar üzerinden uç!

Sonra ev sahibine dönerek, davuluna hafifçe dokunurken şunları söyler:

At başı gibi altın bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!
Koyun başı gibi kara bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!

Şimdi, tekrar ev sahibinin yanına gelir, davulu kaldırarak onun tam kulağı yanında tutar, ***orbu***'yu alarak birkaç kere şiddetle vurur ve bu şekilde ataların ruh ve kuvvetini onun kulağına sokar, bundan amaç onu, ilerde şaman tarafından gelecekteki işler hakkında söylenecek sözleri duyarak doğru bir şekilde an-

layacak duruma getirmektir. Sonra ev sahibinin, karısının ve ailenin diğer kişilerinin önüne gelerek, herbirine bir zırh ve şapka giydiriyormuş gibi yapar, sonra yine hızla ateşin yanına gider, ***tolu***'ya yaklaşır, davulla birdenbire yere eğilir ve ***tolu***'nun altında yer üzerinde, davul ve orbu ile çabucak bir şey yakalayıp kaldırmış gibi harekette bulunur.

Bütün bu işleri şaman, büyük bir çabukluk ve ustalıkla ve davuluna kuvvetle vururken bağırarak yapar. Şimdi çocuklarla korkaklar yurt'tan çıkarlar. Şaman ise bu işe devam ettikçe kendinden geçer, çılgınca çevresinde sıçrar, dikkatsizlikle öne doğru eğilen ya da kendisine yaklaşan seyircileri ayağı ile teper. ***Tolu***'yu yakalamışken ani olarak bir ayağını ***tapti***'nın ilk basamağına koyar, davulu yukarıya kaldırır, orbu'yu alarak bütün kuvvetiyle vurur, büyük gürültü sırasında yüksek sesle: ***Çok! çok!*** diye bağırır. Bütün bu hareketleriyle, şimdi semaya doğru yükselmekte olduğunu göstermek ister.

Yüksel, yüksel!
Kişiyi taşıyamayan tolu,
Yüksel, yüksel!
Tolu ve tolu'nun desteği,
At ve atın yuları,
Yüksel, yüksel!
Altın ip ve altın taskak,
Altın konak, altın deynek,
Yüksel, yüksel!

Bunun üzerine şaman ilk basamaktan iner, hızla yere çöker, davulunu kuvvetli gıcırtı çıkaracak şekilde yere vurur, sonra orbu ile de üç kere şiddetle vurur: tekrar hızla ayağa kalkarak yüksek sesle: "Bakınız, onu deldim", diye bağırır. Sonra daha fazla

kendinden geçerek davuluna şiddetle vurup sesler çıkarırken ***taptı***'nın ve ateşin çevresinde koşar, bununla semaya vardığından dolayı sevincini belirtmek ister. Orada gök gürlemesini ve şimşeği taklit ederek, davulun gıcırtıları altında yüksek sesle bağırır:

Şagarbata! Şagarbata! Şagarbata!

Sonra, üzerine bir eyer örtüsü konmuş olan ve kurbanlık hayvan ***pura***'nın ruhunu temsil eden iskemle yanına hızla gider ve hemen üzerine oturarak seslenir:

Bir basamak çıktım,
Ayhay! Ayhay!
Bir kata ulaştım,
Ayhay! Ayhay!
Taptı'nın başına tırmandım,
Ayhay! Ayhay!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Şaman gittikçe daha çok kendinden geçer, sıçraması daha da artar hırçınlaşır, davula vuruşu da şiddetlenir, çünkü o şimdi ikinci göğe koşmaktadır; bu sırada kurbanlık hayvana şunları söyler:

Berrak semaya başvur,
Ayaklarını salla!
Şimşek ve gök gürlemesiyle,
Ülgön'e, Pırkan Ata'ya
Gök hanlarına koş!

Baştutkan (baş-tutan) ın ruhu ***pura***'nın yanındadır; şaman bu seslenişe karşı değişik sesle Baştutkan'ı öykünerek şöyle cevap verir:

Ülgön'ün yolu çok zordur!
A, ho, ho!
Şaman: Pura'nın dizginleri uçsun!
Baştutkan: Ülgön'ün yolu zahmetlidir!
Şaman: Pura'nın ağzını tutma!

Böylece şaman pura ile Baştutkan'ı koşturduktan sonra, taptı'nın çevresinde bir kere daha hızla döner, birdenbire tekrar onun önünde durarak bir ayağını taptı'nın ikinci basamağına koyar. Sonra tekrar yere oturur ve ikinci semanın dibini deldiğini göstermek amacıyla davulunu yere vurarak bağırır:

İkinci dibi deldim,
İkinci kata çıktım,
Bakınız, dibi parça parçadır.

Sonra şimşekle gök gürlemesini öykünerek yine söylenir:

Şagarbata, Şagarbata!
Şimdi iki basamak çıktım,
Şagarbata!
İki kata yükseldim,
Şagarbata!
Taptı'nın başına tırmandım,
Şagarbata!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Yukarda olduğu gibi pura ile Baştutkan'ı koşturup aynı şekilde karşılıklı konuşma yaptıktan sonra, üçüncü kat semaya yükselir, onun dibini de temsili şekilde deler. Üçüncü gökte kurbanlık hayvan yorulmaya başlar, bu yüzden binici onu yalnız başına yollar. Şimdi şaman kazı çağırır ve onun üzerine binerek, önden gönderilmiş pura ile Baştutkan'ın peşinden yetişmek ister. O, kazı şu sözlerle çağırır:

Yayık boyunda şaşırmayan,
Sert gagalı kaz!
Ungay gak, gak, ungay gak,
Edil boyunda yorulmayan
Sert gagalı kaz!
Ungay gak gak, ungay gak!
Şimdi öterek gel bana!
Oynayarak kon sağ omuzuna.

Şaman sesini değiştirerek kazı taklit edip bağırır:

Kagak, kagak! Kam, işte ben buradayım!

Bunun üzerine şaman yerinden kalkarak yavaş yavaş ileriye doğru yürür, kaza biner gibi yapar ve yavaş sesle söylerken kazın uçuşunu öykünmek amacıyla iki kolunu kanat gibi sallar. Bu sırada davula da çok yavaş vurur. Kazın üzerinde uçar gibi davranırken işaretlerle bu yolculuğun çok zor olduğunu göstermek ister, yüzündeki çeşitli işaretler, onun yorulduğunu gösterir.

Sağ kanadını aç!
In, ın, ın!
Sol kanadını bük!

In, ın, ın!
Kanat kemiklerini çek!
In, ın, ın!
Kanatlarınla vur!
In, ın, ın!
Kanatlarını salla,
Yüksek semaya uç!
In, ın, ın!
Ak bulutların üstüne,
Semanın ak yerine,
In, ın, ın!
Ak tutsağın kucağına,
Bir aylık yolun göründüğü yere,
In, ın, ın!
Ak tutsağın kucağına,
Ak bulutların üstüne,
In, ın, ın!
Benim sevimli ak atım.
Söyle, ne zaman sana ulaşırım?
In, ın, ın!

Şaman, pura'ya eşlik eden kimselere ***He! he!*** diye seslenir ve sesini değiştirerek: ***O! o! kam ay!*** diye cevap verir. Sonra süvari pura'nın peşinden yetişir. Şarkısını okuyarak Baştutkan'a seslenir, davulu göğsüne bastırır, orbu ile hafif vururken kazın sesini öykünerek ince sesle şunları söyler:

Ey beygire binen kimse,
Buraya iyi geldin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!
Tolu yanındakiler, hepiniz de bakınız!

Taskak yanındakiler, hepiniz de bakınız!
Atın yanındakiler, hepiniz de bakınız!
Kulun ipi yanındakiler hepiniz de bakınız!
Ungay gak gak, ungay gak!
Ey beygire binen kimse
Buraya iyi geldin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!
Atın başını çeken hizmetçi,
Buraya sağ salim eriştin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!

Şimdi kaz iyi hizmet ederek pura ile Baştutkan'ın peşinden yetiştiği için, şaman onu, şu şarkıyı söyleyerek serbest bırakır:

Ey kaz, şimdi süt gölünden iç!
Sürö dağında yiyecek ara!
Ey kaz, çağırırsam her zaman gel,
Ben: he, dersem, sen de! he, de!
Ben: au, dersem, sen de: au, de!
Sözüme hep kulak ver!

Şaman kazı kovmak için davulunu yukarıya kaldırarak kuvvetle vurur ve kazın uçuşunu anlatmak için ağzı ile düzensiz sesler çıkarır. Sonra ayakta olduğu halde vücudunu her iki tarafa eğerek Baştutkan'a başvurur. Bu sırada davulunu göğsünde tutar ve kuvvetli ve neşeli sesle söyler:

Atın başını idare eden hizmetçi,
Şimdi sesini yükselterek sen konuş!

Bundan sonra sesini değiştirir ve Baştutkan'ın sesini öyküne-

rek ağlar gibi okur:

Buradan dönmek istiyorum,
Ey şaman ata!
Arka kemiklerim ağrıyor,
Ey şaman ata!
Kaburgalarım ağrıyor.
Ey şaman ata!
Kemiklerim gevşedi,
Ey şaman ata!
Yan kemiklerim ayrıldı,
Ey şaman ata!
Gözüm çıktı,
Ey şaman ata!
Bak, karım geride kaldı,
Ey şaman ata!
Bana bakan babam da,
Ey şaman ata!
Bu yeri görmemiş olsaydım,
Ey şaman ata!
Bu yola çıkmamış olsaydım,
Ey şaman ata!
Buradan geri dönmek istiyorum,
Ey şaman ata!
Çadırıma gitmek istiyorum,
Ey şaman ata!

Bunun üzerine şaman, şimdi çok keskin duyulan asıl kendi sesiyle cevap verirken davulunu göğsüne bastırarak kuvvetle vurur:

Ülgön'ün koynuna bakalım!
Ona doğru yol alalım!
A, ho, ho! hoho!

Sonra ağlayarak Baştutkan'ın sesiyle devam eder:

Gelmek istemiyorum dedim.
Ey şaman ata!
Bir anam var, dedim,
Ey şaman ata!
Bak, beni anam gönderdi,
Ey şaman ata!
Sana et verecekler, dedi,
Ey şaman ata!
Buraya et almaya geldim,
Ey şaman ata!
Bak, bütün tırnağım yara,
Taç çatlamıştır!
İ, i, i, i, (ağlar)
Mi, mi, mi, mi,
Tırnaklarım aşınmıştır!
İ, i, i, i!
Boynum aşınıp yaralanmıştır,
Ey şaman ata!

Baştutkan bu şekilde kendisini temize çıkarmak isteyince, şaman durur ve yolculuğunu yarıda bırakır. O, çevresine bakınır ve dinleyicilere, göğün üçüncü katında gördüğü ve işittiği şeyleri, örneğin: yakında olacak hava değişikliğini, korkulacak hastalık ya da salgın hastalıkları, burada başka bir kam'a raslayıp raslamadığını, onunla konuşup öğrendiklerini, komşuları tehdit

eden felâketleri, çevredeki kişiler tarafından sunulması gereken kurbanları vb., vb. anlatır. Örneğin, yakında kar yağacaksa şöyle der:

Bak, kayınların ucu eğiliyor,
Her dal aşağıya sarkıyor,
Ak sis aşağıya yayılıyor.
Göz kamaştırıp parlayan şimşekler çakıyor,
Kış kırağısı aşağıya iniyor.

Kar eriyecekse, bunu şu sözlerle haber verir:

Bak, kayın ucu eğiliyor,
Onun üzerinden sarı bir şey geçiyor.

Şiddetli bir yağmur olacaksa şöyle der:

Altı deynekli Kara Şurlu,
Çukurlara damlıyor,
Ayak tırnağı ile kimse korunamaz.
Pençe tırnağı ile kimse tutunamaz.

Bu şekilde önceden haber vermeler, yalnız bu yerde yapılmaz, şamanın uygun buluşuna göre bunlar semanın istenilen katında ve çeşitli nedenlerle söylenebilir.

Baştutkan ağlamasını bitirerek dinlendikten sonra, aşağıdaki sözlerle şamana seslenir:

Evet, şimdi yola devam etmek istiyorum,
Ak Ülgön'ün kızını almak istiyorum!

Baştutkan'ın bu sözleri, yine sesini değiştirerek konuşan şaman tarafından kesilir; bu kez konuşan, şamanın hizmetkârlarından Karakuştur ki, Baştutkan'dan içmek için piposunu rica eder.

Şimdi ak dumanı görüyorum,
Bir günlük yoldan,
Bir aylık yoldan,
Duman gözüme düşüyor,
Üç parçalı piponu,
Uzat bana ey Baştutkan!

Baştutkan piposunu Karakuş'a uzatır. Onu elinde tutan şaman ise korku ile evirip çevirip bakar, bunu iki parmağı ile ağır ağır çevirirken kendini ısıracakmış gibi korku ile her tarafından seyreder. Birdenbire onu yukarıya kaldırarak tekrar bakar, fakat sonra korkmuş bir at gibi nefes alarak: ***ki-gilik!*** diye bağırır. Baştutkan olup bir eliyle pipoyu tutarken, Karakuş'un sesiyle şunları söyler:

Kara zırh dövülmüştür,
Zırhlı gömlek giyilmiştir,
Altın kulaklı koyu renkli köpek,
Yazık, uzanmış yatıyor,
Ağız ve burnunu yalıyor,
Duyuyor musun Karakuş?
Gitmezsen o gidiyor,
Ki-gilik! Ki-gilik!

Şimdi şaman Baştutkan tarafından uzatılmış olan pipoyu, karakuş olarak, fakat elini dokundurmadan içer. Sonra: ***Au! au! au!***

diye bağırarak yere fırlatır. Şimdi de ayağını dördüncü basamağa koyarak şunları söyler:

Taptı'nın tepesine çıktım,
Dolunaya eriştim,
Şimdi dört basamak çıktım,
Gök han beni kutsa!

Tekrar aşağıya sıçrayarak yere oturur, yukarıda yaptığı gibi bu kez de üçüncü ve dördüncü katları ayıran semayı deler, dört kere ateşin çevresinde koşar ve tekrar gök gürlemesiyle şimşeği taklit eder.

Ay, hay, hay!
Şagarbata, şagarbata!
Dört katı deldim,
Onları titreterek yukarıya çıktım,
Şagarbata, şagarbata
Bir günlük çevreyi kutsa,
Bir aylık çevredeki bütün halkı da!
Şagarbata!
Onun bindiği beygirim,
Şagarbata!
Gök hanlar ile yarışıyor,
Şagarbata!

Şaman, Baştutkan'a tekrar öfkelenir, fakat öteki ağlar gibi bir sesle şöyle cevap verir.

Ne bol güneşli ülke,
Bu ne güzel memleket!

Burada yaşamak isterdim!
Burada oturmak isterdim!
Sık dağlı ormanları var,
İçi dolu hayvanları var!
Neşe ile burada yaşamak isterdim,
Buradan eve dönmek istemiyorum,
Şaman baba!

Dördüncü gökte şaman, Karakuş'un bir guguku kovalamasını temsil eder. Şaman önce Kukuk! Kukuk! diye, uzaktan geliyormuş gibi, sonra gittikçe yaklaşarak sesler çıkarır. Karakuş'u temsil ederek sağ elini gözlerinin üzerine kaldırır, yukarıya, aşağıya, sağa, sola, her tarafa bakınır; fakat bütün çabasına rağmen kuşu bulamayınca, gözlerini uğuşturarak şarkı söyler:

Yazık sana Karakuş!
Göğe mi uçtu?
Yere mi battı?
Yedi yivli tüfeğimle
Onu vurmak isterdim,
Vücudunun içine isabet ettirmek isterdim,
O kayın dalında mıdır,
Yoksa Taptı'nın zirvesinde midir?

Karakuş'un tüfek atışını göstermek için, davul derisinin üst kısmını görecek şekilde davulu yatay durumda gözünün önünde tutar, sonra orbu'yu davulun üzerinde ileriye iterek, tüfeğin patlayışını taklit edip: au! diye bağırır. Bundan sonra ayağının biri ile beşinci basamağa basarak şunları okur:

Beş taptı'nın üzerine çıktım,

Beş zirveye tırmandım,
Dolunaya ulaştım,
Bizi kutsa, ey gök han!

Basamaktan sıçrayarak indikten sonra tam bir kendinden geçiş içinde davuluna vurarak beş kere ateşin çevresinde koşar ve yukarda anlatıldığı gibi ***şagarbata*** sesleriyle beşinci göğün tabanını deler. Burada beşinci katta, kudretli Yayuçi (en yüksek yaratan) oturur, şimdi şaman ona giderek, ağır ağır davuluna vururken melodik bir sesle şunları okur:

Ay-a, hay, hay, hay!
Ülgön'ün oğlu Kergeday,
Adam'ın oğlu Kan Pırkan,
Göğün oğlu Aşın Kan,
Şarkı söyleyip gelin yanıma!
Yardıma gelin yanıma!
Hanın kapısında bekleyiniz!
Ay-a, hay hay, hay!

Şimdi şaman Yayuçi'nin çadırına varmıştır, o hemen kapıdan girer, saygı ve resmiyet gösteren bir sesle, davuluna yavaşça vurarak şunları söyler:

Beşinci gökteki Yayuçi!
Pislikten temizleyen süt gölü!
Kindikleri kesen Tapkay!
Sana içten taparım, Yayuçi Kan!

Şaman şimdi kendisi Yayuçi olarak onun isteğine karşı yüksek ve tehditkâr bir sesle cevap verir:

Sen sen kimden geldin?
De kimin soyundansın?
Herkesin bir adı var,
Her hayvanın rengi var,
Ad ve yolunu söyle!
Kanadı olan uçar,
Tırnağı olan koşar,
Böcek kokunun ardından gider,
Söyle nereden geldin?
A, ay! ay!

Şaman, Yayuçi'nin öfkeli sesinden korkarak kendisini kurtarmak ister gibi geriye sıçrar, sonra alçak gönüllülük göstererek küçük adımlarla ilerler ve birçok kere eğildikten sonra yaltaklanarak: "Dinle, sana yalvarıyorum Yayuçi" der. Yayuçi kuvvetli bir sesle: "A! a! y!" diye bağırarak duasını keser. Şaman durur, Yayuçi ise öfkeyle devam eder:

Benim kapımı sallıyorsun,
Kulaklarımı çınlatıyorsun,
Sağ tabanımı gıdıklıyorsun,
A, a, y! ay!

Şaman ona saygılı tekrar yaklaşarak duasını dinlemesi için yalvarır. Fakat Yayuçi aşağıdaki soru ile onun sözünü bir daha keser:

Söyle sen kimden kaldın?
Sen kimin soyundansın?

Şaman davulunu göğsüne koyarak saygı ile eğilirken şöyle

cevap verir:

Kimden kalmış olurum?
Kimin soyu olurum?
Ey Yayuçi Han-baba!
Ben Kara Kam'dan gelirim,
Büyük Kam'ın soyundanım!
Testü Kam'ın ardılıyım,
Uçukçi'nin ardılıyım,
İşaretlerden anlayan birinin ardılıyım,
Onun için dinle Yayuçi,
Ey haşmetlim, benim ricamı,
Senin evine geldim,
Bir dilek sunmak için,
Bir soru sormak için,
Saygı göstermek için;
Çomço Kam'dan kaldım ben,.
Kam Sarga'dan geldim ben,
Şarkı söyleyip Ülgön'e gidiyorum,
Davulumu tanı,
Ricamı dinle Yayuçi!

Şaman bir kere daha derin bir şekilde eğildikten sonra Yayuçi tarafından içtenlikle kabul edilir. Şimdi o, Yayuçi ile eve girer ve onunla konuşarak şimdiki ve gelecekteki işler üzerine bazı bilgiler edinir. Fakat öğrendiklerini çevreye bildirmemelidir, o bunları ancak anlaşılmaz bir şekilde kendi kendine mırıldanır. Açık olarak yalnız önceden haber veren bazı şeyleri söyler. Önce en küçük oğula Yayuçi'nin şu sözlerini bildirir:

Bu çocuğu yarattım,

Çok elbisesi olur.
Tepede tarla sürer,
Kulun ipi uzun olur,
Dar vücudu geniş olur,
Büyük sürüsü atlarla dolar,
Evi canlarla dolar.

Sonra ortanca oğula Yayuçi'nin şu sözlerini bildirir :

Bu hanların hediyesi,
Cesurlara alt olmaz,
Geniş omuzlulara yenilmez,
Ömrü uzun olsun,
Günleri kısalmasın,
Güçlü, kuvvetli olsun!
Kaputları zırh gibi olsun,
Yıldızların arasına ok atsın,
İntikamını alsın,
Kötü güruh düşmanları,
Köpekler gibi inleyerek ölsün,
Koyunlar gibi meleyerek ölsün.

En sonunda Yayuçi'nin büyük oğlu için söylediklerini bildirir:

Benim kutsamamla
Yirmi beşini doldurdu.
Zengin malları
Her taraftan toplasın,
Her yana hediye sunsun,
Ona gelen sözler,

Onu önceden yenmesin,
Hiçbir deynek arkadaşına değmesin,
Daha kırk yıl yaşasın.
Göğsüne ok isabet etmesin,
Yakasına kimse yapışmasın,
Hiçbir kötülüğe takılmasın,
Halk arasında barış sağlasın!
Kürkün düğmesi ol,
Daha elli yıl yaşa!

Fal söylenirken aileden olanlar şapkalarını davulun altına atarlar. Her falın söylenişinden sonra kam davulu biraz yukarıya kaldırarak orbu ile vurur. Fal felâketi haber veriyorsa, şapkalar davuldan düşer, fakat iyi haber geliyorsa, herkes mümkün olan bir çabuklukla şapkasını alarak mutluluk bunun içinde kalsın diye sıkıca tutar. Bütün fallar söylenip bittikten sonra şaman tekrar Yayuçi'nin önüne eğilerek okur:

Ricamı dinle Yayuçi,
Bana sağ gözünle bak,
Beni sağınla kutsama et.

Şaman dördüncü ve beşinci kata vardığı zaman pura da dinlenmiştir ve şamandan içecek bir şey ister:

Güzel güneşli bir ilde,
İçilecek iyi çeşme var,
Bu sözüme görünüyor.
Ey şaman!
Ma-ak, Ma-ak, Ma-ak!

Şimdi şaman Baştutkan olarak su ile bir kap alır ve Pura'ya içirmek için ıslık çalar. Bu sırada Kam hareketleriyle Pura'yı öykünerek sesli nefes alır, tepinir, fakat sonunda yine içer. İçtikten sonra tabağı dişleriyle yakalayıp davulla birlikte yukarıya fırlatır, sonra da Baştutkan olup yakalar ve ardıç ile tütsüler.

Bundan sonra şaman altıncı kata çıkar; altıncı basamağa basarak zemini deldikten sonra, aynen yukardaki şarkıları söyleyerek altı kere ateşin çevresinde koşar. Burada, göğün altıncı katında ay oturmaktadır, şaman onun önünde saygı ile eğilerek şu şarkıyı söyler:

Ricamı dinle! Ricamı dinle!
Altıncı gökteki ay ata!
Ricamı dinle! Ricamı dinle!

Bu sözlerden sonra şaman kendinden geçmiş şekilde üç kere taptı'nın çevresinde koşar ve arkasından doğuya doğru üç kere eğilir. Bu sırada birdenbire kaçan bir tavşanı görerek, onun arkasından derhal hizmetkârı Kuruldak'ı gönderir:

Kuruldak, acele et,
Boz söğüt çalılığında,
Boz tavşan gizlenmiştir,
Çu-u-uk!

Tavşanı boşuna aramış olan Kuruldak -bunu şaman da yüz hareketleriyle belirtir- sesini değiştirerek cevap verir:

Yazık! Yazık!
İki ormanda gizlenmiş,
Üç ormanda gizlenmiş,

U, u! Yazık, yazık!

Bunun üzerine şaman tekrar sesini değiştirmekle, iş gören kimse olarak başka birini ele alır, örneğin şimdi Kerelday denen biri ortaya çıkarak. Kuruldak'ın sesini taklitle alay ederek ona seslenir:

Tete, tete, tete-te!
Ey, ey, ey, azizim!
Neler oldu acaba,
Kulakları sallanıyor.
Karın derisi depreniyor.

O, Pura'ya işaretle devam eder:

Bak, kuyruğu öteye beriye sallanıyor,
Atın canlı değil mi?
Ne oldu ki, ihtiyar?
Ey, ey, ey, ihtiyar?
Bak, tavşanın ovada,
Bir çalıya saklanmış,
Çu-u-uk!

Kerelday'yı temsil eden şaman bu son seslenme üzerine orbu'yu aşağıdan yukarıya doğru sallar. Sonra durumunu ve sesini değiştirerek tekrar tavşanı kovalayan Küruldak olur ve seslenir:

U, u, u!
Şimdi iki ormandan koşup geçti,
U, u, u!

Şimdi üç ormandan koşup geçti,
Yazık, yazık, yazık!
Tavşan, içerde kalma!

Kerelday'ın bütün sövgülerine rağmen tavşanı yakalamak mümkün olmuyor. Bunun üzerine şaman yukardaki şekilde yedinci göğe çıkar, şimşek ve gök gürlemeleri arasında tabanı delip yedi kere taptı'nın çevresinde koştuktan sonra, yedinci gökte yaşayan güneşin önünde, davulu saygı ile göğsüne basarak eğilir:

Yalvarmamı dinle, ricamı dinle,
Burada oturan gün ana!
Yalvarmamı dinle, duamı dinle!

Aynı şekilde, türlü rastlantılar, temsili sahneler, dualar, fallar, kutsama sözleri vb. ile, kam, sekizinci ve dokuzuncu göğü de deler; kam'ın kuvveti ne kadar fazla ise, o kadar yükseklere çıkabilir; örneğin on, onbir, onikinci göğe ve daha da yükseklere çıkanlar vardır, fakat bu kuvvet çok azlarına verilir. Şimdi şaman, kuvvetinin yardımıyla en yüksek yere çıktıktan sonra, aşağıdaki dua ile Ülgön'ün kendisine seslenir; bu sırada davulu aşağıya indirir, orbu ile yavaşça vurur ve saygı ile eğilir:

Üç merdivenle çıkan han,
Üç sürülü Bay Ülgön,
Karşıdaki mavi yamaç,
Gözüken mavi gök,
Akıp giden mavi bulut,
Erişilmez mavi gök,
Erişilmez ak gök,

Bir yıllık genişlikte sulak yer,
Üç kat yüksek Ülgön ata,
Ay baltasının yüzü ondan sakınır,
Kendisi at tırnağı kullanır,
Bütün halkı sen yarattın, Ülgön,
Bizi seslenerek kuşatan,
Bütün hayvanları sen verdin Ülgön,
Bizi felâkete bırakma!
Kötülüğe karşı bize kuvvet ver!
Bize Körmös'ü gösterme!
Bizi onun eline verme!
Yıldız dolu semayı,
Bin, bin defa çeviren,
Günahlarıma göre hükmetme.

Fakat şaman Ülgön'den kurbanın iyi kabul görüp görmediğini öğrenir, yine ondan havanın sabit kalması ya da değişmesi, ekinlerin kötülüğü, fena yetişmesi, Ülgön'ün daha da kurban isteyip istemediği ve nasıl bir kurban beklediği ya da istediğiyle ilgili bilgi alır. Bu son-istek konusunda şaman genellikle iyi bilgi verir ve kendisinden kurban istenen şu ya da bu komşuyu söyler. Kurbanlık hayvanın renk ve şeklini anlattığı zamanlar da ender değildir. Bu sırada şamanın kendi çıkarına göre hareket ettiği de göze çarpar, çünkü istenilen hayvanın sahibi, genellikle Ülgön'ün isteğini yerine getirmeye çalışır.

Ülgön ile konuştuktan sonra şaman en yüksek bir kendinden geçişi durumuna gelir ve büsbütün yorularak yere yuvarlanır. Sonra Baştutkan onun yanına gelerek davul ile orbu'yu elinden alır, şaman da son kez olarak parmakları ile üç kere davula dokunur, başını sallar ve elini davul çalar gibi hareket ettirerek a-a-a-a-a! i-i-i-i! diye homurdanır, sonra hiçbir organını kımıldatma-

dan sakin oturur. Biraz sonra, daha çadırda sessizlik devam ederken o, gözlerini oğuşturur, saçlarını düzeltir, ellerini uzatır, gerer ve kendisinin tere batmış gömleğini sıkar. Sonra yavaş yavaş çevresine bakınır ve etraftakilerle: ***Esan-salam! Esan-salam!*** diyerek selâmlaşır.

Kurban töreni çoğu zaman bu ikinci âyin sahnesiyle sona erer, fakat bazan, özellikle zengin kimselerde üçüncü bir gece yine törene ayrılır. Kurban töreninin üçüncü sahnesini içki sunma ve büyük bir yemek şöleni oluşturur ki, bu sırada büyük tulumlarla kımız ve kuzeydeki şamanistler arasında (Teleüt ve Şorlar) çok miktarda arpa birası içilir.

Bu gibi şölenler için gerekli içkiler, daha kurban çadırı kurulmadan önce hazırlanır; ikinci akşamın törenleri bitmeden önce buna hiç kimse dokunmaya cesaret etmemelidir. Ancak ondan sonra gerekli içkiler kurban çadırına taşınır. Kadınlar bu bayram için gerekli her şeyi hazırlarlar, çadırın tabanını kenarı boyunca halılarla örterler ve üçüncü günün akşamı (güneş battıktan sonra) ***taptı*** yanında ateş yakarlar.

Sonra kurban yerinden 9-12 tane kayın kabuğundan yapılmış kepçe getirirler, bunlarla, yine o kadar ağaçtan çin kaplarına ayran doldururlar. Bu ağaç kaplar ateşin çevresine dizilir ve her kabın arkasında bir diki durur. Kapının solunda, sağ kanadın en ucunda şaman, sonra Baştutkan, sonra ev sahibi, sonra son yıllarda ailelerinden kimse ölmemiş olan komşular gelir. Böylece ayakta duranlardan herbiri kepçe ile kaptan biraz ayran alır ve sonra hepsi birden: ***Çek!*** diye bağırarak ayranı taptı'ya doğru dökerler. Bu söz ve içki sunumu üç kere tekrarlanır. Sonra 12 kişinin hepsi de kepçeleri yukarıya fırlatırlar. Kepçeler yere düştükten sonra bunların durumu iyice incelenir. Kepçenin dibi yukarıda ise, atan için gelecek yıl mutluluk belirtmez, oysa bunun tersi, mutluluk ve bereket işareti sayılır. Şimdi kaplar tekrar doldurulur ve herkes mümkün

olduğu kadar çabuklukla bunu içip bitirmeye çalışır. Fakat şaman, kabını boşalttıktan sonra bunu kapıdan dışarıya atar. Bu kabın durumu da, fırlatılan kepçelerin durumu gibi, kurban sunan kimsenin gelecekteki baht ya da bahtsızlığı için bir işaret sayılır.

Bu tören bittikten sonra genel bir içki meclisi başlar. Konuklar grup grup tulumların başında toplanır ve ev sahibinin yakınlarından biri tarafından ağırlanırlar. Hazır olanların çoğu tamamen sarhoş olup kendilerinden geçinceye kadar içerler, şarkı söyler, bağırır, güler ve sarhoş olup sızdıkları yerde uyuyup ayılıncaya, sabaha kadar yatarlar. Sarhoşluğa, utanılacak bir iş diye değil de, pek doğal bir olay olarak bakarlar. Fakat ayrıca şu da söylemeye değer ki, kadınlar ölçüyü kaçırmazlar, sarhoş olup kendilerinden geçen erkekleri rahat bir duruma sokar ve üzerlerini örterler. Kadınları böyle düşüncesiz sarhoş olmaktan alıkoyan şey, çocuklara karşı beslenen görev duygusudur.

Burada şuna da önemle belirtmelidir ki, şamanların hepsi de âyini aynı şekilde yapmazlar. Çeşitli soylar arasında (sök) türlü türlü tören şekillerine raslıyoruz, bu iş daha çok şamanın bilgi ve ustalığının derecesine de bağlıdır. Genellikle denebilir ki, kurban törenleri burada anlatıldığına benzer bir şekilde olur. Bazı şamanlar âyin sırasında gözlerini kapar, bazıları da açık tutarlar. Bazıları o kadar delicesine rakseder ki, sonunda cansız gibi yere yuvarlanırlar, bazıları ise son derece vecd içinde kendilerinden geçerler ve sonunda onu yakalayıp bağlamak gerekir, bu işi de ancak büyük kuvvet harcamakla birkaç kişi becerebilir. Bağlanmış olan şaman bundan sonra da uzun süre çırpınarak kendisini çözmek ister, sonunda davulu elinden düşer ve saatlarca ölü gibi yatar. Bazı şamanlar daha sakindir. Ve âyini kendiliklerinden bırakırlar.

Kendisine kurban sunulan ruhun çağrılması da bu ruhun cinsine göre biribirinden ayrılır. Özellikle Erlik'e sunulan kur-

ban çok farklıdır, fakat ben bu kurbanın sunulması üzerine doğru dürüst hiçbir bilgi edinmedim. Bu da pek doğaldır, çünkü burada cezaya karşı korku çok büyüktür.

Şamanın en büyük sanatı, yurdun temizlenmesi adı verilen iştir. Bu, aile içinden ölen kimsenin kırkıncı gününde yapılır. Bu töreni ancak pek az şamanlar başarı ile yapabilir, bu yüzden zengin kimseler çok kere uzaklardan ünlü şamanları çağırır ve katlandığı zahmet için bol bol bahşiş verirler. Yurdun temizlenmesi, genellikle Yayık Kan'ın özel bir yardımı ile yapılır ve ona bu yardımı için kurban da sunulur. Özellikle bir ailede arka arkaya birkaç ölüm olduğu zaman bu yurdun temizlenmesine önem verilir. Örneğin, Altaylıların inanışına göre ölünün ruhu daha bir süre evde kalır ve yalnız gitmek istemeyip, aile insanlarından ya da ailede bulunan kimselerden daha başka kişileri ya da hiç olmazsa hayvanları kendisi ile birlikte ölüm diyarına sürükler, Yavuçi, en etkin çare olarak su sellerini çağırmakla, alıp götürül-

Âyin yapan bir şaman

müş olan ruhlardan bir kısmının geri gönderilmesini zorlayabilir ve ölünün ruhunu da aşağıdaki dünyaya kovabilir.

Ölünün ruhunun zararlı etkisi konusundaki bu inanış, kısmen, ölü ile yaşayan akrabalar arasında var olan sıkı akrabalık bağlarına dayanır ki, buna şamanlık inanışının temeli olarak bakabiliriz, bunun meydana gelmesinin diğer bir nedeni de, her türlü tıbbî yardımdan yoksun Altaylılar arasında çoğu zaman korkunç yıkım yapan salgın hastalıklardır.

1860 yılı temmuzunda Kengi gölü çevresinde bulunduğum zaman, kendim de böyle bir ev temizleme törenine katılmak fırsatını bulmuştum. Güneş battıktan biraz sonra törenin yapıldığı yurda geldiğim zaman, törene katılmak üzere geldikleri söylenen akraba ve komşulardan yaklaşık 20 kişi toplanmıştı. Adı Popoy olan ev sahibi beni saygıyla karşıladı ve bana, tam yurdun duvarına bitişik onur makamında bir yer gösterdi. Kendisi bana, karısının birkaç hafta önce öldüğünü ve şimdi de evini temizlemesi için Katunya'dan tanınmış bir şamanı çağırdığını anlattı. Görebildiğim kadarıyla orada hazır bulunan Altaylılar pek düşünceli davranmıyor, sanki hiçbir tören olmayacakmış gibi sohbet ederek tütün içiyorlardı.

Karanlık basmaya başlayınca, yurdun biraz ötesinden şaman davulunun boğuk sesi gelmeye başladı. Yurdun kapısına giderek baktığım zaman, şamanın, monoton bir şarkı sesi ile yurttan yaklaşık yüz adım ötede düzenli adımlarla çadırın çevresinde dolaştığım ve arada sırada davula kuvvetle vurduğunu gördüm. Şamanın dairesi gittikçe daraldı ve sonra yurdun tam dış kenarında yürümeye başladı ve en sonunda kapıdan, parlak bir şekilde yanan ateşle aydınlatılmış yurdun içine girdi. Şimdi, ateşe yaklaştı ve davulunu, dumanlar derinin iç ve dışına dokunacak şekilde bunun üzerinde tuttu. Sonra görkemle kapı ile ateş arasına oturarak, arasıra keskin seslerle bölünen monoton bir şarkı

söylemeye başladı. Şarkı gittikçe yavaşladı, arasıra davula vurulan darbeler de hafifledi, en sonunda şarkı inilti bir feryat ve fısıltı haline geldi. Bundan sonra şaman dikkatle yerinden kalkarak sürünen adımlarla yurdun içinde ateşin çevresinde dolaştı, çağrılan kimseyi evin içinde arar gibi, ölünün ruhunu çağırarak başını her yana döndürdü. Bazan ölünün sesini öykünerek ince sesle konuşuyor ve kendi adamları yanında bırakması için inleyerek yalvarıyordu. Yoldan korktuğunu, bunun yalnız gidemeyecek kadar uzak olduğunu söylüyordu. Burada çocukları yanında kalmayı çok istermiş. Şaman, yurda girmeden önce birçok güçlü ruhla doldurmuş olduğu davulu ile, onu acımasızca yurdun bir köşesinden diğerine sıkıştırır. Ancak uzun arama ve sıkıştırmalardan sonra ölünün ruhunu davul ile orbu arasında yakalamaya ve sonra davulla yere bastırmaya başarılı olur. Söylediği şarkı gittikçe kuvvetlenir ve şiddetlenir, fakat halâ, yakalananın yavaşça inlemesiyle kesilir.

Yurt adı verilen çadırlar

Şimdi şaman sihirli davulunu ön tarafı ile yere doğru çevirir ve yerin altından derinlerden geliyormuş gibi boğuk sesler çıkaracak şekilde vurur. Şarkı da yurttan uzaklaşarak ölüler diyarı (üsüttar yarina) olan aşağıdaki dünyaya doğru yol almıştır. Aynı zamanda şarkı da yavaşlayarak hafif bir fısıltı durumuna gelir. Sonra kuvvetli bir darbe ile ölüler diyarına vardığını bildirir. Şimdi, eskiden ölen ve ölüler diyarında bulunan akrabalarla konuşma başlar ki, şaman ölüleri bunlara götürür. Onlar yeni ruhu kabul etmek istemezler. Şaman onları kandırmak ister, yalvarır, yakarır. Fakat boşuna. O zaman şaman rakı şişesini alarak ölülere hayat suyundan sunar. Onlar bunu sevinçle kabul ederler, çeşitli seslerden oluşan bir gürültü meydana gelir, fakat rakı etki ettikçe de kekeleme başlar, ölüler şarkı söyler, neşe ile bağırırlar ve böylece yeni ruhu onların arasına gizlice katmaya başarılı olur. Şimdi şamanın şarkısı gittikçe şiddetlenir, çünkü ölüler diyarını terketmiştir ve tekrar yukardaki dünyaya yaklaşmaktadır. Yukarıya vardıktan sonra birdenbire sıçrar ve vücudu sinirli bir halde şiddetle gerilir. Sonra şarkı sert bir bağırma şeklini alır, şaman çılgın sıçramalarla yurdun içinde dönerek danseder ve en sonunda ter içersinde kendinden geçerek yere yuvarlanır.

Ateşin sihirli ışığı altında olan bu yabanıl sahne, benim üzerimde öyle kuvvetli bir etki yapmıştı ki, çevremi büsbütün unutarak şamanı bir süre gözlerimle izledim. Altaylılar da büyülenmiş bir durumda idiler, pipoları yere düşmüştü. Yaklaşık çeyrek saatlik bir sessizlik hüküm sürdü.

Ölüler ülkesindeki sahne de, çeşitli şamanlar tarafından türlü durumlar altında birbirinden farklı olarak yapılmaktadır. Bazan ölüyü gizlice sokmak mümkün olmaz, bazan da ruh şamandan kurtularak yurda geri döner, bu durumda onu izler ve sahne yeniden başlar. Şaman Yayık Kan'ı yardıma çağırdığı zaman, ölüler diyarındaki neşeli içki sahnesi birdenbire dalgaların saldı-

rısı ile kesilir. O zaman genel bir kargaşalık, çılgınca bir koşuşma başlar. Şaman, yaklaşan suyun şıkırtısını öykünür. Ölüler yardım istiyerek bağırıp çağırır ve ağlarlar. Şimdi ölüler tarafından alıp götürülen hayvanlar ya da akrabaların ruhları vatanlarına geri götürülürler. Bazı şamanlar, alttaki dünyada ölüler tarafından tanınmamak için, bu tören sırasında yüzlerine kurum sürerlermiş.

Kurban sunmak ve ev temizlemek, şamanın asıl dinsel (eğer böyle söylemek gerekirse) işleridir. Bu sırada o kendisinin bütün sanatını göstermelidir. Ancak dinleyicilerde korku ve güven uyandırabilen kimse gerçek bir şaman sayılır, böylece onlar, şaman tarafından haber verilen şeylerin gerçek kehanet sözleri olduğuna inanırlar ve bunlar aracılığıyla Tanrıları yatıştırır ve kutsamaya çalışırlar. Şamanın diğer işleri önemsizdir. Kutsama ve teşekkür duasını ve aynı şekilde Yer-sulara bağlılık sunmayı herkes yapabilir. Havadan ve gelecekten haber vermeyi de yalnız şaman yapmaz. Doğum, düğün ve ölüm toplantıları ile şamanın hiç ilgisi yoktur, ancak bu sırada uygun olmayan durumlarla karşılaşırlar ve bunların büyü ile giderilmesi istenirse şaman çağrılır ve o da yukarda anlattığım şamanlık âyinlerinden birini yapar:

Şimdi söyle bir soru ile karşılaşabiliriz: şamanların hareketi gerçek midir, kendilerinin büyü gücüne inanıyorlar mı, yoksa bunlar, batıl inanışı olan halk önünde şamanın ancak kendi çıkarını düşünerek yaptığı birer komedi midir?

Eskiden vaftiz edilmiş ve daha yeni Hristiyan olmuş Altaylı Teleüt ve başkaları ve aynı şekilde Ruslar da, şamana gerçek bir şeytan hizmetçisi olarak bakarlar ve büyüsü ile gerçekten doğaüstü şeyler yapabildiğine inanırlar. Rus köylüleri ve Hristiyanlaştırılmış Altaylılar tarafından ünlü şamanlarla ilgili anlatılan birçok hikâye bize bunu göstermektedir. Şaman, vücut ağrıları-

na karşı duyarsızlaşır ve en küçük bir zarar bile görmeden vücudu ile korkunç işlere girişirmiş (örneğin, kızgın demiri ses verecek şekilde ağzına sokarmış). Burada görüyoruz ki, açık bir dolandırıcılık ne kadar büyük bir etki yapmaktadır. Daha yeni vaftiz edilmiş ve kanımca inanarak Hristiyanlığı kabul etmiş olan Altaylıların hastalık halinde hâlâ geceleri gizlice, kendisinin şeytanlık kuvveti ile felâketi uzaklaştırsın diye şamanı çağırmaları ve büyücünün şeytanî kuvvetine karşı olan inanışın Hristiyan Allah'ına olan inanışla birbirine zarar vermeden yan yana yaşamakta devam etmeleri gibi durumlar, aynı sonuca götürmektedir.

Örneğin Çivalkov da kendisinin yaşam öyküsünde bana şunları yazıyor (***Proben der Volksliteratur*** adlı eserimin I. cildine bakınız): Ben Şorlara şöyle dedim: "Şamanın sözlerine inanmayınız, bunların hepsi de yalandır. Şamanlar kendileri gerçek Tanrı'ya olan inanışı bilmezler, tersine şeytana inanırlar ve onun yardımı ile şamanlık yaparlar." Misyoner Verbitski de yukarda söylenen ve "Tomsk haberleri" nde çıkmış olan yazısında şöyle diyor: "Şamanın durumu bir hastalık mı, delilik mi, yoksa bir oyun mudur? Hayır, bunlardan hiçbiri değil, iyi melekler insanları korumak ve kutsamak üzere semanın en yüksek hükümdarı tarafından gönderilirler fakat kötü ruhlar ne yaparlar? Bunlar vücutsuz ve akıllı yaratık oldukları için, elbette ki büsbütün hareketsiz kalamazlar. Bunlarda kesinlikle bir hareket isteği bulunduğunu kabul etmemiz gerektiğine göre, bu istek de pek doğal olarak kötülüğe doğru yöneltilmiştir. Maddî doğa onların çabası karşısında duyarsız kalır, bundan dolayı onların düşmanca hareketleri için tek çalışma alanı insanlardır. Onlar, dünyada insanlar arasında, çöldeki arslanlar gibi yaşarlar ve insanlara, eşkıyalar gibi her yerde zarar vermeye, kötülük yapmaya çalışırlar. Doğrudan doğruya yapılan bu saldırı, bizim düşünce, istek ve

hareketlerimizde belirir. Uyanık olursak, onlarla mücadele ederiz, Tanrı'nın yardımı ve haçın kuvvetiyle uzaklaştırırız. Fakat vaftiz edilmemiş ve böylece büsbütün onların etkisi altında bulunan bir kişi onları "kendisinden nasıl uzaklaştırabilir?" Aynı misyoner başka bir yerde şöyle diyor: "Öyle örnekler vardır ki, kozaklar kendinden geçmiş şamanı kamçı darbeleriyle ayıltamamışlardır, diğer yönden öyle örnekler de vardır ki (kendi deneyimime göre söylüyorum), kendinden geçmiş bir şamanın elinden derhal davulunun düşmesi için papazın dokunması yeterli gelmiştir." Sayın misyonerin sözlerini burada aynen tekrar etmeden geçemedim, çünkü bunlar Hristiyanlıkla putperestliğin nasıl karşı karşıya durduğunu ve Hristiyanlığın burada nasıl bir koruma altında etki yaptığını en açık bir şekilde göstermektedir, yoksa amacım bunları redle karşılamak değildir. Misyoner, yeni vaftiz edilenlerin eski dinini bir şeytan eseri ve kötü ruhların bir işi olarak nitelendirmekle çok doğru bir felsefe yürütüyor, çünkü bu şekilde kendisi tarafından vaiz ile ileri sürülen haçı daha keskin bir ışık altında ortaya koymakta ve din değiştirmenin yararlarını daha açık bir şekilde göstermektedir. Fakat misyoner efendinin, bu sözleri şaman tarafından semanın en yüksek tanrısı olan Ülgön için yapılan kurban töreniyle ilgili anlatımların sonuna eklemesi de, gerçekten pek komik bir etki bırakıyor: burada şaman, Tanrı'nın önünde saygıyla eğilerek af ve merhamet için yalvarır, kötü ruhlara karşı koruma ister; törenin başında da kapı ruhuna başvurarak, tören sırasında kendisini rahatsız etmemeleri ve kurbanın olumsuz bir sonuç vermemesi için kötü ruhları yurttan uzaklaştırması yolunda yalvarmış bulunur. Burada, Schiller'in' "Jungfrau von Orleans"ından alınan sözlerle ancak, şöyle diyebiliriz: "Bana büyücü diyorsun, cehennemin sanatlarını öğretiyorsun; barış, nefret, barışma, bunlar cehennemlik işler midir?

Öyle sanıyorum ki, kurban duasıyla ilgili büyü sözlerini gözden geçiren her okuyucu, şamanların, hiç de ünleri kadar kötü olmadıklarına inanacaktır. Onlar, kendi halklarının etik idelerinin temsilcileridirler; onların duaları, kötü ruhlara karşı korku ve ışık tanrısından beklenen yardım ümidi gibi halk içinde yaşayan şeyleri, hem de aynen onlarda olduğu gibi maddî bir şekilde, eğer böyle demek gerekirse, yani ruhî olmayarak yansıtmaktadırlar. Şamanların hareketinde, diğer dinlerin birçok rahiplerinde olduğu gibi gerçekle şiir bir arada yürür ve bunlar ayrılmaz bir bütün olarak kaynaşmıştır. Şaman, içinden kendi temsilinin bir gerçek olduğuna hiç kuşkusuz inanmıştır. O hiç kuşkusuz gerçek bir kendinden geçiş içindedir ve hayal görür gibi deliliğe yakın bir durum, onu sık sık tamamen bilinçsiz bir duruma getirebilir. Bununla onun, ancak bu şekilde şamanlık yaptığını söylemek istemiyorum, o çok kere, yalnız mesleğini yapmış olmak için bildiği duaları okur, söylemiş olduğu fala dayanarak tam bir düşünce ile önceden hazırlanmış bir istekle yağlı bir kurban ziyafetine konmak istemesi de herhalde ender durumlardan değildir. Fakat bu durum onu, kendi töreninin gerçek olduğuna inanmaktan alıkoymaz, o, ancak dış etkiler altında hareket eden sert yapının bir çocuğudur. Bundan başka, şamanların diğer dinlerin rahiplerinden daha kötü olduğuna da inanmıyorum. Kuşkusuz, Hristiyan papazlar arasında da, içinden inanmadığı halde İncil'in yüksek sözlerini bir anlam katmadan boş klişe gibi geveleyen ve kutsal sözleri ağzına alarak, ancak yapılması gereken kilise törenlerini yapan zatlar az değildir. Şamanlığın, onu çevreden kuşatan ve sıkıştıran üç büyük din olan Hristiyanlık, İslâmiyet ve Budizimden daha aşağı olduğu konusunda kimse tartışma yapmak istemez, fakat onun da belli etik yönelişleri olduğu ve bunları geliştirdiği de o derecede bir gerçektir.

Budizmin etkisiyle, Sayanlar arasında eski şamanlık inanışı-

nın büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır; fakat Budizmin yaygınlığı ile oluşan etki ve azalışın derecesini belirleyecek durumda değilim, çünkü, doğru sonuç çıkarabilmek için elimde malzeme yoktur. Türk halkları üzerinde daha büyük etkiyi İslâmiyet göstermiştir ve yukarda dediğim gibi bu din, şamanlığı çok yerde büsbütün yok etmeye başarılı olmuştur. Bununla birlikte bağımsız göçebe Türk boyları arasında eski dinin de açık izlerini bulabilmekteyiz. Bu sorun üzerine ancak Kazak-Kırgızlar hakkında tamamlayıcı bilgi verebileceğim.

Kazaklar arasında hâlâ, açık bir şekilde eski şamanlık inanışının izleri sayılabilecek birçok gelenek vardır. Bütün bu putperestlik adetleri saymak işi uzatır, burada baksa ya da şarlatan doktoru belirtmek yeterli gelir ki, bunların, mollalar yüzünden halkın dinî işlerini düzenlemekten uzaklaştırılan ve şimdi ancak şarlatan, doktor ve falcı olarak halkın arasında bir saygınlığı olan şaman olduğu besbellidir. İslâmiyetin baskısı altında şamanlık dualarının ne gibi değişikliklere uğradığını görmek çok ilginç bir iş olacaktır.

Baksa, daha kendisinin dış görünüşü ile bir müminden, yani Kazakların genel dış kıyafetinden ayrılmaktadır. Kazaklar saçlarını genellikle büsbütün kestirdiği halde, baksalar ancak başlarının ortasını traş ederler, fakat saçlarını başlarının iki yanında şakak ve kulaklarının üzerinde beş parmak kadar genişlikte bırakarak 3-4 zoll kadar aşağıya sarkıtırlar. Bu gibi putperestler ile ilgili saç kıyafeti bağnaz bir Müslüman için iğrenilecek bir şeydir. Tatar tüccarlarının baksa'dan nefretle yüzlerini çevirdiklerini ve ürkerek yere tükürdüklerini kendim gördüm.

Elbisesi bakımından başka ancak külâhının diğerlerinkine göre biraz yüksek olmasıyla ayrılır ve bundan başka üzerine de bir kuş tüyü demeti takar. Baksa, davul yerine bir çeşit keman ya da viyolonsel denebilecek, 3-4 fuss yüksekliğinde kobus adı ve-

rilen bir alet kullanır. Baksa bu kobusu, bizim musikicilerin viyolonsel çaldıkları gibi önüne koyar ve üzerine bas yayına benzer bir yayla sürer. Kobusun üzerinde at kılından örülmüş iki tel gerilmiş ve sapına da demirden bir sürü çıngıraklar takılmıştır, bunlar, çalgıcı kemanı hareket ettirdiği zaman takırdıyarak sesler çıkarırlar. Bundan başka baksa'nın, ucuna dört köşeli bir tahta yerleştirilmiş bir değneği de (*asa*) vardır ki, bunun da tahta kenarlarına birçok çıngırakla demir parçaları asılmıştır. Sihirbazlık yapacak adam (Kazaklarda baksa'nın âyini bundan başka bir anlam taşımaz), kobus çalmakla işe başlar ve bu sırada monoton bir şarkı ile eşlik eder. Sonra değneği yakalar ve delice bir dans sırasında bunu şiddetle sallayarak korkunç sesler çıkarır. Çok kere de bu büyü işini iki baksa yapar, bu durumda biri kobus çalar, öteki de değnekle sıçrar ve dans eder. Hiçbir alet kullanmadan büyücülük yapan başka baksa'lar da vardır. Bu hokkabaz da büyü sırasında aynen şaman gibi kendinden geçer ve bir zarar yapmasın diye birkaç kişi tarafından yakalanması gerekir. Artık halk ahlâkında baksa inanışı temel bulamadığı için, baksa şamandan çok kendisinin korku salan görünüşü ile etki yapmaya çalışır. Bu yüzden o çok çirkin sıçramalar yapar, gözlerini korkunç bir şekilde döndürür, dişlerini gıcırdatarak, vecde gelerek deli gibi çevresine saldırır. Vecd içinde korkunç maharetlerini gösterir ki, Kazaklar bunları ancak korku ile anlatabilmektedirler. Bana anlattıklarına göre baksa ateş gibi kızgın demiri tutar, büyük iğneleri bir zoll derinliğinde vücuduna batırır, kızgın demiri yalar, üzerine su döküldüğü zaman cızırdadığı gibi çıplak ayakla kızgın demirin üzerine başarmış. Baksanın korkunç sıçramalarını ve yüz hareketlerini ben de gördüm, fakat diğer maharetlerini benim isteğim üzerine göstermek istemedi, bunları ancak gerçekten ruhlar tarafından bastırıldığı zaman yapabileceğini söylüyordu. Baksanın yukarda anlatılan hareketle-

ri, hiç kuşkusuz, bunlar aracılığıyla seyircileri kandırdığı hokkabazlıktır. Baksa, korkulacak bir iş yaptığı zaman her defasında yüksek sesle: "Buraya bakmayın! Ruh gözlerinize batıyor!" diye bağırırmış. Doğaldır ki, seyirciler de gözlerini ancak yarım açıp bakarlar ve belki de gerçekte olandan daha fazla görürler. Sözlerine güvenilir kimseler tarafından anlatılanları ancak böyle açıklayabilirim. Onların verdikleri bütün bilgiler sonucunda şunu anladım ki, bir baksa ne kadar çok korkunç şeyler gösterirse, Kazaklar ona o kadar çok saygı gösterir ve o kadar çok armağan verirler.

Bir Kazak, hayatından korkulacak şekilde hastalanır ve ihtiyar kocakarıların ilâcı da fayda vermezse, bir baksa çağrılır (ya da şöyle diyelim: İslâm terbiyesi görmemiş kimseler baksa çağırır, fakat Müslümanlar molla çağırtarak dua okuturlar). Baksa önce hastanın nabzına bakar ve bu sırada bir sürü anlaşılmaz sözler söyler. Sonra kobus ile yere çökerek hastaya melodiler çalar ve buna kobusun takırtısı ile eşlik ederken yarım sesle şarkı söyler. Bundan sonra kumalak (koyun pisliği) alarak fala bakar, hastalığın nedenini ve bunu gidermek için gerekli olan kurbanı söyler.

O kurbanlık hayvanı iyice açıklar, koyunun tanınması için gerekli olan renk ve bir sürü işaretleri söyler. Baksa falının doğruluğunu kanıtlamak için bana söylediklerine göre, onun tarafından anlatılan koyun çok kere ev sahibinin ya da hiç olmazsa komşunun sürüsünde bulunurmuş. Bundan şu sonuca varılabilir ki, baksa faldan önce hiç kuşkusuz hastanın sürülerini gezmiş ya da başka bir yardımcısını gezdirmiştir. En basit işaretlerden biri de koyunun büyük ve semiz olmasıdır.

Bu da, baksa tarafından başka bir tören yapılmadan İslâmın şartlarına göre kesilir, eti parçalanarak kazana konur ve komşular yemeğe çağırılır. Koyun kesilir kesilmez baksa mırıldanarak

hayvanın ak ciğerini koparır, acele acele hastanın yanına gider ve ona, daha sıcak olan ciğerle üç kere vurur. Sonra, hastalığı üzerine aldığı sanılan ciğeri kaparak köpeklere fırlatır ve en son parçasına kadar yiyip bitirmelerine dikkat eder.

Sonra asasını alarak en yüksek vecde varıncıya kadar delice dans eder. Baksanın büyüsü bittikten sonra yemeğe oturulur, buna, hastadan başka herkes katılır. Baksaya armağan olarak yemek sırasında en iyi parçalar ve bundan başka kurbanlık hayvanın derisi de verilir. Zengin kimseler, baksaya bir koyun ya da durya'dan yapılmış elbise gibi başka hediyeler de verirler. Yemekten sonra baksa, genellikle ruh (cin) dan öğrendiklerini bildirir, fakat bu sözler hiçbir zaman açık ve belirli değildir, örneğin: sekiz gün içerisinde hava değişirse hasta iyileşir, yoksa ölür; ya da hasta şu kadar gün içinde ölmezse iyileşecektir, gibi. Baksa, belirli güne kadar hastanın başı ucunda kalır, her gün şarkı söyleyip dans ederek büyü yapar. Baksa, bıçak ya da kızgın demirle yapılan mahareti her büyü sırasında tekrarlar, onun vücutça duyduğu ağrılar her keresinde hastalığın küçük bir kısmını gidermiş sayılır, çünkü vecd içinde hastanın acılarını üzerine alır. Kurban kesilen koyunun kemikleri iyice temizlenir, kafatası üzerine baksa türlü türlü şekiller çizer ve hamurdan deve, at, inek, koyun ve keçi gibi çeşitli hayvan şekilleri yapar, sonra bütün bu kemiklerle şekilleri bir çuvala atarak türlü renkte iplerle bağladıktan sonra ıssız bir yere gider ve bir sürü törenle gömer. Bu yeri hiç kimse bilmemelidir, çünkü bu kemikler, tekrar ortaya çıktığı zaman kurbanın sahibi için büyük bir felâket olur.

Şuna da işaret etmeli ki, bana anlattıklarına göre, baksa ağır hastalar yanına gitmeyi sevmez, fakat büyü ve tedavisini hafif hastalarda sevinerek yaparmış. Bazan da hastaya, bu gibi durumlarda büyüsünün yarar veremeyeceğini de söylermiş. Hasta belirlenen sürede iyi olursa, baksaya önemli hediye verilir.

Baksalık yeteneği de şamanlık kuvveti gibi bir aile içinde irsidir, fakat baksa derecesini alacak herkes usta bir meslektaşından ders almalıdır, öğretmen öğrencisini ancak uzun süre birlikte yaşadıktan sonra kutsar; sonra o da baksa olarak kendi başına çalışmaya başlar. Öğrenci, öğrenme zamanında hocasına büyü sırasında eşlik eder, yardımda bulunur, şarkı söyleme ya da asa ile ses çıkarma gibi işlerden birini üzerine alır. İki baksa, birlikte çalışırken, her zaman biri öğretmen, diğeri de öğrencidir.

Kazakların büyük bir kısmı baksaya dolandırıcı ve şarlatan gözüyle bakarlar; fakat çoğu da onların kötü ruhların elinde olduklarına ve içlerinde yaşayan ruhların kuvvetiyle bütün bu anlatılan harikaları yaptıklarına inanırlar. Gördüğüm baksalar bende sanatlarıyla halkın gözünü boyayan, şarlatan ve hokkabaz etkisi bıraktılar. Onların yürüyüş ve oyun tarzı yapmacık ve yapay geliyordu; herhalde onlar olduklarından daha fazla görünmeye gayret ediyor ve bütün adi hareketleri arasında da baksa rolünü

Günümüz Türklerinde bir âyin töreni

oynamaya çalışıyorlardı. Gördüğüm baksalardan biri her zaman dinî sözler kullanıyor, içerken, otururken, her hareketinde yüksek sesle "Bismillâh" diyor, söylediği her söze "Vallahi, Billâhi!" deyişlerini ekliyordu; oysa bunları Kazaklarda ancak bazı yaşlı kimseler yaparlar. Belki bu sözlerle o, kendisinin gerçek bir Müslüman olduğuna inandırmak istiyordu. Bazı baksalar her zaman ruhen hasta bir kimseyi öykünerek yüzleriyle türlü türlü hareketler yapar ve büyü yapmadığı zaman da sanki kötü ruhların etkisi altında olduğunu göstermek istermiş gibi davranırlar.

Kulunda'da bir baksa şarkısını yazıp alabildim. Fakat bunun büyük bir kısmı anlaşılmaz sözler olduğu için, burada ancak kısmen ve özet olarak vereceğim. Şarkı, Allah, Muhammed ve peygamberler için kullanılan İslâmî seslenişle başlar. Bu sesleniş ile baksa kendisinin gerçek bir Müslüman olduğunu kanıtlamak ister ki, bu çok önemlidir. Ona deli desinler zararı yok, fakat kâfir (kapır) demesinler!

Önce Tanrım sen rasgetir,
Rasgetirirsen ben buradayım,
Dilediğimi yine ver,
Kısır kısrağa yavru ver,
İyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey Tanrı
Tanrı önce gök yaratmış,
Ondan sonra yer yaratmış;
Önce Tanrı'ya sığınayım,
İkinci Muhammed'e sığınayım,
Birine biz kul olduk,
Birine ümmet olduk,
Üçüncü, Tanrım, dört yar meşayih,
Yüzyirmi dört peygamber,

Mekke'de evliya,
Medine'de evliya,

Bu duayı bir sürü azizler için yalvarmalar izler ki, bunlar şaman tarafından büyüye başlamadan önce davula çağrılan Altaylıların Yer-sularını, dağ ve ırmakların onyedi kam'ını hatırlatır.

Han Çıngız'da evliya,
Kızıl dağın başında
Kız evliya,
Öküz dağı başında
Öküz evliya,
Koçkar dağı başında,
Konur Baş evliya,
Dağdaki geyiğin
İçinden çıkan yılanın,
Bektav Ata Bek Azıl,
Ölü desem ölü değil,
Diri desem diri değil,
Ata Korkut evliya.

Bundan sonra baksa, kendisinin bağlı olduğu orta yüz'e Kazak boylarının atalarını çağırır. (Burada, gerçek şamanlığın özelliği olan eski atalara saygı şeklinin izlerini de görüyoruz demektir)

Uvak (boyu) atası Er Kökçe,
Kahramanlığının belgisi:
Okluğuna yüzbin dişi,
Tüfeğine bin kişi gelmiş.;
Sarıbay, Sarış, Ötevli,

Üçyüzseksen at yarışa sokmuş
Körpebay.
Argın (boyu) atası Kara-Koja,
Hanlar içinde Ablay,
Halk içinde Kazıbek,
Yalın ayak aziz Divane Burku...
Törtavul (boyunda) Tor'aygır,
Turdu Bek dayı,
Öz dayı-atam,
Cagalbaylı Tongkat,

Aynı şekilde Kara Kesaklerin atası Kuban Bay'ı, Kara Keraylerin atası Kendi Bay'ı; Taz boyunun atası Çoyun Kara'yı; Tersten Bala boyundan Kent Buga'yı; Besenteyin boyunun atası Burlu Bay'ı çağırır.

Şimdi de baksa, tedavisi sırasında kendisine yardım edecek olan ruhları çağırır.

Önce Tanrı cin yaratmış,
Birbirinden bol yaratmış,
Cinin ilk atası Kent Buga,
Cin atası Sarı Azban,
Avare kılma sen Azban!
Cin atası Berdi-Bay;
Cin parolası: ekev, ekev!
Gökteki binbeş pirim,
Kırk bıçak saldırıp,
Bana kırk iğne batırıp,
Tepeme saç bıraktırıp,
Cine boyun eğdirip,
Arzu etmediğimi yaptırıp,

Kurumuş ağaca yalvarttırıp,
Ak sakaldan fatiha (dua) aldırıp,
Ak sarı başlı koyun kestirip,
Beş çocuk beş azılı tay
Eve sokturdu,
İnat ettiği yere hastalık koymuş,
Cin olup bağlanmış,
Başağrısı olup dolanmış.

Başlarında, ölüleri dirilten, hayvanlarla insanlara tohum veren başkanları Kazrat Koja (Hoca) olduğu halde aşağıdaki on Koja (Hoca) ile yukardaki kırk Koja'ya anlayamadığım bir seslenişte bulunduktan sonra, büyüsüne devam eder:

Sağ elimle sarayım,
Sol elimle sorayım,
Ağaca başım dayamış,
Güneşte saçım taramış,
Ata nedir bilmemiş,
Ana sütü emmemiş,
Yelden yedi tavşan sürmüş.
Dua ile bağlamış,
Yedi kazma basmış gibi oldum,
Yedi kazana düşmüş gibi oldum,
Oniki ak boz at ile
Oynayacağım gün nerede?
Cin çağırdım Kambar'dan,
Yamaçta yatan canlardan,
Temircan'a selâm söyle haber ver!
Ağır ordu toplasın,
Demir kürk diksin,

Ovadan gelen on kurt,
Şu kurtların içinde,
Altı ağızlı gök börü,
Kusur Ku'da gök yaban domuzu,
Gök cellât Kondubay ilinde,
Cuma-Bay'ın oğlu var,
Kusur Ku'da gök yaban domuzu,
Cin içinde sen yaman,
Alın derisi kırışıp,
Ben cinlerle vuruşup,
Yorganına yapışıp,
Onbirinde birleşip,
Kara-Kerey...

Daha birçok imalı sözlerden sonra, baksa bunları bütün sorularıma rağmen ya açıklayamadı ya da açıklamak istemedi; yine bir sürü ruhları sayar: Bay Kabıl, Koybak, Kamangar, Közümböt, Mangay, Cüzöy; bunları sıralamakla okuyucuyu yormak istemiyorum. Sonunda, bütün Kazak saz şairleri usulünce hazır olan dinleyicilere dönerek, Argun soyunun kabile başkanı ve Semipalat bölgesinin Aga-Sultan'ını anar:

Yol, yol, yol yatıyor,
Yol boyunca asker yatıyor,
Bu kadar kollar arasında,
Kara-Bek adlı Sultan yatıyor,
Argın Kazı kunduramın pençesi,
Ovadan gelen Oypat'ım,
Kırdan gelen Bey zatım,
Davut Peygamber er Davut.

Bana hiç kuşkusuz hatalı ve eksik olarak dikte ettirilen baksa dualarının bu özeti de gösteriyor ki, baksaların büyüsü, doğa dini olan şamanlığın dinsel görüşünden ayrılmıştır ve bütün etik özelliklerini kaybettiği için mistik ve söyleyen tarafından da anlaşılmaz cümlelerden oluşan bir karışım durumuna gelmiştir. Bununla birlikte şamanlık töreninin bütün eski unsurlarının izleri kalmıştır, örneğin dağlarda yaşayan yer kahramanlarının çağrılması ve ataların sayılması gibi. Fakat bu çağırmanın iç özelliği tamamen kaybolmuştur.

Şamanlığın eskiden bütün Türk halkları arasında yayılmış olduğunu, şamanın Türkçe adı olan ***kam*** sözünün yayılış şekli açık olarak gösterir. Türk edebiyatının en eski yazılı anıtı olan 1069 yılında kaleme alınmış Uygurca Kudatku Bilik'te (Kutadgu Bilig) kam sözü vardır, (*) Vambery bunu, yukardaki eserin kendisi tarafından yayınlanan baskısında "sahte hakim, falcı" diye çevirmektedir. Bu anlamın tam olup olmadığını belirleyecek durumda değilim. Bu söz Kudatku Bilik'te iki yerde geçer. Birinde şöyle denmektedir:

Afsuncular çok bulunur,
Rüzgârların hastalığını tedavi eden,
Bey, sen onlara başvurmalısın,
Hastalıktan kurtarır bu sözler;
Kam'ın sana fayda verebilmesi için,
Bey, sen onun her şeyine inanmalısın,
Onun sözlerini bir tabip sevmez,
O, *mukazîm*'den uzaklaşır.

(*) Radloff bu sözleri kaleme alırken, bugün Türkçenin en eski belgeleri olarak kabul edilen ve VIII. yüzyılda, yazılmış olan Orhon yazıtları okunmuş değildir. (Çeviren)

Doğubilimci Arının Vámbéry

Burada ***kam***'a eşit olarak kullanılan mukazim (*) sözü Arapçadır ve "yemin ederek bağıran" anlamına gelir. İkinci bir yerde de şöyle deniyor: "Ya bir tabip tut, ya bir ***kam***". Burada yine, ilâç veren otçu (tabip) ile, söz ve büyüye dayanarak tedavi eden ***kam*** arasındaki çelişki ortaya çıkıyor.

Vambery, kendisinin "Dschagataische Studien" adlı eserinde, ***kam*** sözünün "tabip, sahte tabip, büyücü, şarlatan" anlamlarında Orta Asya'da bugün de kullanılmakta olduğunu söylüyor; Pavet de Courteille de "Dictionnaire Turk-Oriental'de aynı şey-

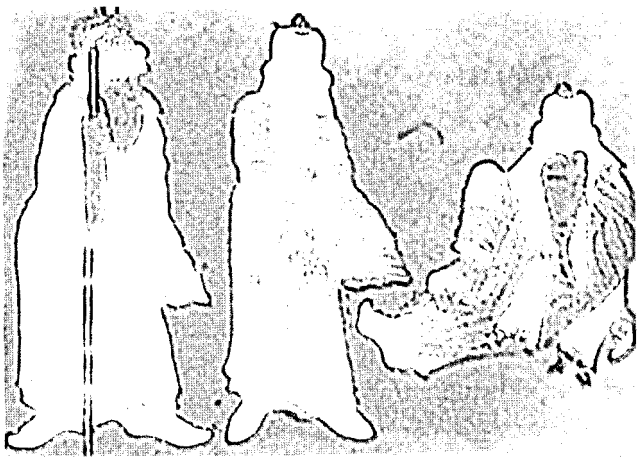
(*) Bunun doğru şekli ***mu'azzim***'dir, "afsuncu" anlamına gelir. Kam sözü KB'de yalnız iki kere değil, birkaç kere kullanılmıştır. Bundan başka, bu söze, en eski belge olarak, IX. yüzyıldan kalma Uygurca elyazmalarda da rastlıyoruz; Bk. Ek. II A. İnan, Şamanizm.

leri yazıyor. ***Kam*** sözüne, Türk dilinin eskilik bakımından ikinci dereceyi alan ve 1303 yılında bir İtalyan tarafından yazılmış olan Koman dili sözlüğünde de rastlıyoruz. Komanlar o zaman Rusya'nın güneyinde yaşamışlar ve XII. yüzyılda kısmen Macaristan'a göç etmişlerdir. Bu sözlük, bugün hala Venedig'deki Marcus kitaplığında korunan Codex Coma-Bicus'un içinde bulunmaktadır. Bunun Graf Kuun tarafından yayınlanan kitabının 9. sayfasında, "Incantatarts" (büyücü) sözünün "kam katun kişidir" diye çevrildiğini görüyoruz; "kam kadın kişidir" anlamına gelir. Birkaç satır yukarda "adiuino" = büyü yapıyorum" sözü "kamlık etermen", "kamlık ediyorum" diye çevrilmiştir.

Ek I
Sadeddin Buluç
ŞAMANİZM

*Şaman, Şamanizm*e bağlı kavimlerde ruhlarla insanlar arasında mutavassıt (aracı) rolünü oynayan bir nevi din adamıdır. Şamanist dünya görüşüne nazaran (göre), bütün âlem iyi ve kötü ruhların tesiri altındadır. Büyük ve hususiyle insanlara ve hayvan sürülerine türlü fenalıklar yapmaya hazır kötü ruhlarla münasebet kurmak kudreti yalnız şamanda bulunur. İnsanlar ruhların ne tabiatta, ne huyda olduklarını ve her şeyden önce onlara hangi yollardan gidileceğini bilemez, onların nelerden hoşlandıklarını, hangi cins ve nevi kurbanlardan memnun kalacaklarını tayin edemezler. Ata veya akraba ruhlarından aldığı kuvvet ve ilham ile bütün bunları ancak şaman bilir ve böylece bir yandan iyi ruhların insanlar için faydalı ve hayırlı tesirlerini devam ettirmeğe, bir yandan da, çeşitli çarelere başvurmak suretiyle, kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeğe yalnız onun gücü yeter. Şaman bu maksatla tertip ettiği âyinlerde ruhlar ile temasa geçip onları hoşnut ve razı ederek istenilen neticeyi almağa çalışır.

Şimalî (Kuzey) Asya halkları arasında "büyücü, sihirbaz" manasına gelen ***şaman*** sözünü, hemen hemen yalnız Mançu-Tunguz halkları kullanır: Manç. ***sama***, Tung. ***şaman, saman***. Avrupa seyyahlarının bunlardan duyduğu şaman kelimesi, sonradan Sibirya sihirbazlarına verilen umumî bir ad olarak milletlerarası kitabiyâta yerleşmiştir. Bu kelime, ilk defa XVII. asrın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin'e giden E. Isbrand ile yol arkadaşı A. Brand'in intibalarını (izlenimlerini) anlatan seyahatname de geçer. Bu esere göre, Tunguzlarda ***şaman*** veya ***saman*** bir ne-

Şamanlar (minyatür)

vi "rahip" veya "sihirbaz" demektir. Böylece Rusya'nın Şarkî (Doğu) Sibirya ile doğrudan doğruya münasebete başladığı zamanlardan itibaren Avrupa'da yazılmış olan eserlerde ***şaman*** kelimesi ile, aslında Tunguz sihirbazlarının kastedildiği anlaşılmaktadır.

Şaman kelimesinin iştikakına (kökenine) gelince, bu hususta ortaya atılan fikirler muhteliftir (çeşitlidir). Bazılarına göre, kelimenin aslı Mançuca veya Moğolca, bazılarına göre ise, Sanskritçedir. Birinci görüşü müdafaa edenlerden Banzarov (s. 34 vd.)'a göre, ***şaman*** kelimesi Mançuca ***saman***'dan gelmektedir. Nitekim bu kelimenin kökünü teşkil eden ***sam***, gerek Mançuca, gerekse Moğulca birkaç kelimede mevcuttur. Msl. Manç. ***samarambi*** "sıçramak, dövünmek" demektir. Moğul. ***samoromoy*** aynı manaya gelir. Manç. ***sam-dambi*** "oynamak" demektir. Bu görüşe taraftar olduğu anlaşılan Nioradze (s. I), bütün bu kelimelerin, bir coşkunluk hâlini, hareketli, heyecanlı bir vaziyeti ifade ettiği-

ni belirttikten sonra, *şaman* veya *saman*'ın "coşmuş, durmadan oynayan, bir oraya, bir buraya sıçrayan kişi" manasına geldiğini öne sürer, ikinci iddianın başlıca mümessillerinden olan F. Schlegel ile K. Donner ve N. Poppe, *şaman* kelimesini "dilenci rahip, budist derviş" manasına gelen, Sanskr. *sramana* veya *çramana*, Pali dilinde *samana* ile izah ederler. Şimalî Asya kültür tarihinde cenuptan (güneyden) gelen Budizmin izleri bulunduğunu öne süren Şirokogorov da Tunguzlardaki samanlığı Budist tesire irca ederken, Mironov ile birlikte *şaman* kelimesinin menşeini Sanskritçede aramıştır. Öte yandan Laufer (s. 105 vd.; TP, s. 237) *şaman* veya *saman* kelimesinin Budizmden alındığını kabul etmez. Nitekim Ruben (Budhistlik s. 97 vd.) de, doğrudan doğruya Hind kaynaklarına dayanarak, şamanizmin daha Aryalılardan önce, Orta Asya'dan gelen kültür dalgaları ile şimalî Hindistan'a yayılmış olduğunu belirtmiştir. Nihayet şamanizm

Doğubilimci Nicholas Poppe

meselesini izaha çalışan Ohlmarks (Studien s. 69) *şaman* kelimesinin Sanskritçeden geldiği hakkında ortaya atılan iddianın artık bir değer taşımadığına işaret ettikten sonra, Budizmde şamanlığa ait unsurların bulunduğunu ve bunların cenuptan ziyade, şimalin tesirini gösterdiklerini ifade etmiştir.

Şaman sözü, ayrıca Toharcada *samane* ve Çincede de *şamen* şeklinde geçer. Soğdcada *şmn* olarak yazılan kelimenin, *şaman* sözüne tekabül ettiği (geldiği) iddia edilmiş ise de, bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Zira, Sogdca metinlerdeki şekline işaret edilen bu kelime, Türkçe Turfan metinlerinde önceleri *şamnu*, *şumna* diye okunmuş iken, sonradan *şimna* şeklinde tesbit edilmiştir. Manası da, "kötü ruh, şeytan"dır. İran esatirinde (mitolojisinde) *Ahrîmen*'e tekabül ettiği bilinen bu kelimenin, gerek şekil, gerekse mana bakımından Tunguzca *şaman* veye *saman* sözü ile bir münasebeti yoktur. Nihayet bir de Farsça eski edebî dilde "putperest, put" demek olan, Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde "Budist rahip" manasında kullanılan bir *semen* veya *şaman* kelimesi mevcuttur. Dinî bir ıstılah (terim) olarak Hindceden Farsçaya Sogdca yoluyla geçtiği anlaşılan bu kelime ile, şimalî Asya halklarının sihirbaz rahibini gösteren şaman arasında bir münasebet bulmak zordur.

Bütün bu izahattan anlaşılacağı üzere, *şaman* veya *saman* Tunguzca bir kelimedir. Şayet, iddia edildiği gibi, burada vaktiyle çok daha şimale (kuzeye) yayılmış olan Budizmin tesiri bahis mevzuu olsaydı, bu ıstılahın çok daha geniş bir sahaya intişar etmiş (yayılmış) olması gerekirdi. Halbuki, şimalî Asya dillerinde *şaman* için başka başka kelimelerin kullanıldığı görülüyor. Tunguzların ne Hindistan, ne de Çin ile doğrudan doğruya bir münasebeti vardır. Buna göre, *şaman* kelimesinin Çince yoluyla Hindceden Tunguzcaya geçmiş olması da muhtemel değildir. Nihayet Nemeth (s. 245 v. dd.) şaman kelimesinin menşe'ini

araştırırken, bunu muhtelif Türk şîvelerinde geçen ***kam*** (aş. bk.) kelimesi ile birleştirip Türkçe olarak göstermek istemiş ise de, bu arada ***şaman*** kelimesinin ikinci hecesini izahsız bırakmıştır.

Şamanların çok eski bir mazisi olduğundan bahseden Banzarov (aynı yer.)'a. göre, Orta Asya kavimleri arasında onların mevcudiyetine dair ilk doğru malûmat, VI. asır Çin kaynaklarında geçer. Pelliot (s. 466 vd.) yine Çince bir metne dayanarak, Mançurya'da Cücen dilinde "büyücü" manasına gelen ***şan-man*** (=şa-man) kelimesinin XII. asırda mevcudiyetini (varlığını) tesbit etmiştir.

Türk kavimleri şamanlarına umumiyetle ***kam*** (gam, ham) derler. Radloff (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Petersburg, 1889, II, 476 vd.)'a göre, başlıca Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küerik, Soyon, Kumandı ve Uygur şivelerinde geçer. Moğollar, Buryatlar ve Kalmuklar erkek şamanla-

Gyula Németh

rına ***bö, böge,*** Yakutlar ***oyun,*** Çuvaşlar ***yum,*** Kırgız-Kazaklar ***bakşı, baksı*** veya ***bahşı*** derler. Yakutlar ile Altaylılar kadın şaman için Moğol. ***udugan*** (***utagan, abahan, ıduan***) tâbirini kullanırlar. Ancak Yakutçada ***hamma*** (***kamla-***); "***kam***'lık etmek" manasınadır.

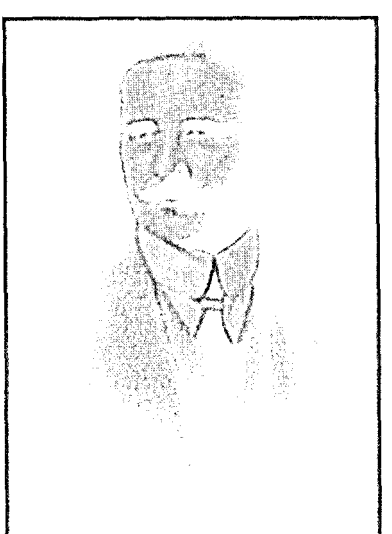
Kam umumiyetle "kâhin, sâhir" demektir. Ayrıca "hazık tabip, âlim, filozof" manalarına da gelir. Eski Türkçe metinlerde bazan "putperest rahip", bazan "sihirbaz" manasında kullanıldığını görüyoruz. Eberhard (s. 69)'a göre, eski bir Çin kaynağında, Kırgızlarda şamana ***gan*** denildiğini görüyoruz ki, bu herhalde ***kam*** olacaktır. Nitekim Radloff (Aus Sibirien I, 139), IX. asırda Hakas-Kırgızlarda şamana ***kan*** denildiğini kaydeder. Harva (Die religiösen Vorstellungen s. 449)'ya göre, XIII. asır Avrupa seyyahlarından V. Rubruk da "sihirbaz" manasına ***ham*** (***—kam***) kelimesini kaydetmiştir.

Kam kelimesine, Türkçe Turfan metinlerinden mâ'da (başka), ***Kutadgu Bilig*** (462=1069/1070), Divân Luğât al-Türk (470=1077), ***Codex Camanicus*** (m. 1303) ve Abu Hayyân'ın ***Kitâb al-idrâk li lisân al-atrâk*** (712=1313)'i gibi eski Türk dili yadigârlarının bir çoğunda rastlanmaktadır. ***Kutadgu Bilig*** (trc. R. R. Arat, Ankara, 1959, II, 87, beyit 1065; 151, 2002; 281, 3873; 378, 5244)'de birkaç yerde anlatıldığına göre, çeşitli hastalıkları tedavi etmek için tabibin yanında ***kam*** da yer alır. Tabip (***otacı***) hastalığı (***ig***) ilâç (***ot***) ile tedavi eder (***ota***); ***kam*** ise, hastayı kendi usûlüne göre, daha çok ruhî yollardan, efsun ve sihirle iyileştirmeğe (***emle***) çalışır.

Divân Luğât al-Türk (trc. B. Atalay, Ankara, 1939, I, 283 ; Ankara, 1941, III, 157)'te "kâhin" manasına gelen ***kam***'ın başlıca vazifesi efsun yapmak (***arvış arva***)'tır. Aynı eserde (III, 443) geçen ***kam ırkladı*** misâline bakılırsa, şamanın falcılık da yaptığı söylenebilir.

Şamanlığa davet ve şamanın tâlim ve terbiyesi: Şamanın başlıca vazifesi, ruhlarla temas etmektir. Bunu da ancak muayyen kabiliyet ve istidada sahip kimseler başarabilir. Bundan dolayı, belli bir tâlim görmekle herkes şaman olamaz. Şamanlık fıtrî ve âdeta kaçınılmaz bir kader mes'elesidir.

Altay halklarına göre şamanlık, ailede irsen intikal eden ve bilhassa çocukluk çağında sar'a nöbetleri ile gelen bir hastalık sayılır (Verbitskiy, s. 44). Gerçekten, sayısız misâller şamanlık istidadının marazî olduğunu göstermektedir. Radloff (ayn. esr., 11, 16. vd.)'a göre, şamanlık nöbetleri anî olarak gelir. Namzed önce kendinde büyük bir yorgunluk hisseder; vücûdu kasılıp titrer ve bu hâli esnemeler takip eder; göğsü daralır, birtakım acayip sesler çıkararak ağlar, gözleri döner, sonra birdenbire sıçrayıp ayağa kalkar, deli gibi dönmeğe başlar ve nihayet ağzından köpükler saçarak yere yıkılır, vücudu hissizleşir. Bu ıztıraplı hal-

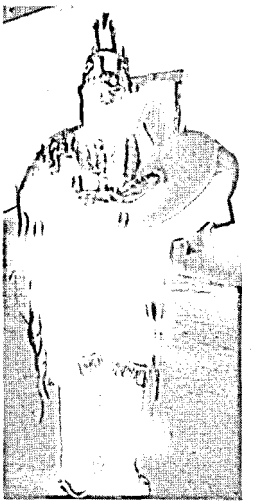
Paul Pelliot

ler bir müddet devam eder. Nihayet günün birinde namzed davulunu alıp çalmağa başlar ve artık sakinleşip kendine gelir. Şaman olmaktan kaçınan kimse, sonunda ya delirir veya genç yaşta ölür.

Şçukin (s. 277)'e göre, Yakutlarda şaman namzedine gelen nöbetler daha şiddetli bir şekilde tezahür eder (belirir). Namzed, ruhun tazyiki ile ormanlara düşer, kendini ateşe, suya atmak ister. Bu belirtilerden, o kimsenin şaman olacağı anlaşılır ve namzed şamanlığa başlamak suretiyle bu hastalıktan kurtulur. Troşçanskiy (s. 119 vd.)'e göre, Yakutlarda şamanlığa istidâdı olan kimselerde görülen bu asabî hastalığa ***menerik*** adı verilir. Şamanlığı terkedenlerde hastalığın yeniden başladığı birçok misâlle tesbit edilmiştir.

Şirokogorov (Opit, s. 43 vd.)'un verdiği malûmata göre, Tunguzlarda da şamanlığın asabî bir hastalık hâlinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Ohlmarks (ayn. esr., s. 5 vd.) da şamanizmin ruhî esasını, kutup bölgesindeki tabiî şartların ağırlığından mütevellid bir nevi isteri ile izah etmek istemiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen şamanı sadece bir ruh hastası olarak göstermek asla doğru değildir. Aksine olarak ruhlar tarafından şamanlığa davet edildiğine inanılan bu kişiye, Sibirya halkları arasında korku ile karışık bir saygı gösterilir. Husûsî kabiliyeti sayesinde tabîatüstü kuvvetlerle temasta sayıldığı için, ona mensup olduğu boy veya oymağın koruyucusu gözü ile bakılır. Nitekim ilk şamanın zuhuruna dair Sibirya'da anlatılan efsanelerde de (bk. Agapitov-Hangalov, s. 41 vd.; Nioradze, s. 2 vd.; Buluç, Şamanizm I, I, 43 vd., ***Şamanizmin menşei***, s. 277 ; Harva, ayn. esr., s. 465 vd.;) ruhlarla münasebette bulunduğuna inanılan şamanın, üstün kabiliyetleri ile farklı yaratılışa sahip bir varlık olduğu belirtilir. ***Kam***'lar, umumiyetle zeki, hayalperest ve şair tabiatlı insanlardır. Ayin esna-

Şaman ve davulu

sında büyük bir vecd içinde kendinden geçip gök ve yer altı âlemlerinde gördüğü garip varlıkları, acayip hadiseleri teferruatıyla anlatan şaman, ayıldıktan sonra hiçbir şey hatırlamaz. Tarihî devirlerde gelecekten haber veren, bir boz atın sırtında göklere çıkan, hatta nihayet devlet işlerine bile karışan, kudretli şamanlardan bahsedilir (İnan, *Şamanizm*, s. 87 vd.).

Yukarıda işaret edildiği üzere, yalnız tâlim ile herkes şaman olamayacağı gibi, sadece fıtrî kabiliyet ve istidat da buna kâfi değildir. Şaman namzedinde istidad ile beraber, muayyen bir bilgi ve maharet de aranır. Radloff (ayn. eser., II, 16)'a göre şaman, mesleğindeki gücü ve bilgiyi atalarından alır. Onlardaki kudretin sudûru ile davulu idare etmeği, makamla dualar okuyup ataları, ruhları çağırmayı ve nihayet onların yardımı ile kendi ruhunu bedeninden ayırarak aydınlık veya karanlık âlemine göndermeği öğrenir. Şamanın nesilden nesle intikal eden örf ve âdetle-

ri iyice bilmesi ve bilhassa kendi soyu ile mensup olduğu boy veya oymağın ruhlarını tanıması lâzımdır. Anohin (*Materiali* s. 29 vd.)'in yazdığına göre, ölmüş şamanların ruhları, "temiz, iyi ruh" olarak yer altı âleminden ayrılıp bu dünyada yaşarlar. Bu suretle hemen hemen her ailenin vaktiyle şamanlık yapmış olup ahfadına yardım etmek isteyen ecdadı (atası) vardır. Bu akraba ruhları olmadan şaman vazifesini asla yapamaz. Şaman gerek göğe çıkarken, gerekse yer altındaki cehennem âlemine inerken karşılaştığı engelleri aşabilmek için bu ruhları çağırır. Denildiğine göre, onlar da canlı birer kuvvet olarak ortaya çıkıp şamana yardım eder ve onun karşısına dikilen korkunç hasımlarla savaşırlar. Çeşitli âyinlere ait malûmatı elde edebilmek için de şaman namzedinin, oymağın tecrübeli ihtiyarları ile temas etmesi ve ayrıca kudretli, bilgili bir şamandan ders alması şarttır. Namzed bu kişinin yardımı ile çeşitli âyinlerin nasıl yapılacağını, okunacak dua ve efsunları öğrenerek görünmez kuvvetlerle aşinâlık peyda eder. Stadling (s. 63)'e göre, Yakutlarda usta şaman, namzedi bir *emeget* "yardımcı ruh" ile teçhiz eder. Bir rivayete nazaran, bu ruh şamanın diğer benliğidir. Esasen namzedin kendisi aşırı derecede hassas ve hayalperest olduğundan, üstadının esrarengiz telkinleri ile, garip şeylerle uğraşa uğraşa, nihayet günün birinde o da şaman olmak kudretini kazanır. Namzedin şaman olarak yetişmesi, akrabalarının katıldığı bir merasimle tes'id edilir (kutlanır). Pripuzov (s. 65)'a göre, Yakutlarda yaşlı şaman, namzedi yüksek bir dağın başına veya stepe götürerek ona şaman elbisesi giydirir; eline bir davul ile at kılı sarılı bir söğüt dalı verir. Namzedin sağında 9 erkek, solunda 9 kız çocuk yer alır. Bu arada namzedi yetiştiren üstad da merasim elbisesini giymiş olarak namzedin arkasında durup birtakım dualar okur. Namzed bu yemin duasını tekrarlayarak yoksullara, düşkünlere yardım edeceğine, yüksek dağların zirvelerinde yaşa-

yan ruhlara saygı gösterip hizmet edeceğine söz verir. Bu ruhların en büyüğü, en kudretlisi ***sustuğanah*** bir ***Toyun*** olup bunun erkekli dişili büyük bir aile halkı, adları, sanları ile çağırılan oğulları, karısı, kardeşi ve diğer akrabaları vardır. Bunların bazısı insanlara kölülük eden, çeşitli hastalıkları doğuran habis ruhlar olup çoğu dişidir. Her ruha kurban olarak sunulacak hayvan, rengi ve alâmetleriyle tefrik edilmiştir (ayrılmıştır). Kimine kara aygır veya kızıl alaca at, kimine kara inek veya kızıl inek, kimine de alnı kara benekli ak inek kurban edilir. Bu arada şaman, insanlara çeşitli akıl hastalıkları tevlid ettiğine (verdiğine) inanılan dişi ruh için dokuz kakım, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edeceğini va'ad eder (İnan, ayn. esr. s. 76 vd.).

Radloff (ayn. yer.) şamanlığın irsî olup, babadan oğula veya pek seyrek ahvâlde babadan kıza intikal ettiğini yazar. Bu hususta daha doğru malûmat verdiği anlaşılan Anohin (ayn. esr. s. 29 vd.) şamanların şecerelerine dayanarak, bu mesleğin babadan evlâda değil, fakat akrabadan akrabaya geçtiğini kaydetmiştir.

Yine Anohin (ayn. esr., s. 50)'in tesbit ettiğine göre, şamanlığa davet 6 ile 50 yaş arasında değişir. Ancak bu arada daha ziyade 20 yaşında olanlar ekseriyeti teşkil etmekte ve bu suretle şamanlığa davetin, umumiyetle cinsî olgunlaşma devresine rastlaması dikkati çekmektedir. Bununla beraber fevkalâde hâllerde ancak 62 yaşında şaman olanlara da rastlanır. Bunun aksine daha çocukluk çağında 4, 6, 9, 12, 15 yaşlarında şaman olanlar da vardır. Henüz çocuk yaşında olanlar, çadırda bazan günde 2 saat kadar kendi kendilerine davul çalıp bir şeyler mırıldanır ve bu minval üzere tâlim ederek ancak yıllarca sonra gerçek şaman olabilirler.

Bir Moğol boyu olan Buryatlarda şaman namzedi, mensup olduğu boy veya oymağı komşularından birisi ile dolaşıp sadaka toplar. Sonra oymak halkı bir ormanda toplanır. Bu arada,

merasim esnasında davul yerine kullanılmak üzere, kalın bir kayın ağacının gövdesi oyularak, bundan iki asa çıkarılır. Bir ağacın yanında bir kulübe kurulup ortasında ateş yakılır. Oymağın yaşlı kişileri burada yerlerini aldıktan sonra bunlardan birisi şaman namzedinin "ata" sı olur. Bu yaşlı şamanın ruhları ile namzedin ruhlarının aynı zümreden ve aynı soydan olmalarına dikkat edilir. Her ikisi ilk âyini birlikte yapar, duaları bir ağızdan okur ve hareketlerini birbirlerine uydururlar. Merasim dokuz gün sürer. Bu arada birçok koyun ve tay kesilerek yenilip içilir. Genç kızlarla delikanlılar raksedip eğlenirler. Dokuzuncu gün bir keçe üzerine oturtulan namzed havaya kaldırılarak şaman ilân edilir (İnan, ayn. esr., s. 78 vd.).

Ak ve kara şamanlar: Anohin (ayn. esr., s. 33 vd.)'e göre, Altaylılarda şamanlar ***ak kam*** ve ***kara kam*** olmak üzere ikiye ayrılır. Birinciler yalnız göğe ve başta aydınlık âleminin hâkimi ***Ülgen*** olmak üzere, oradaki iyi ruhlar şamanlık ederler. İkinciler ise yalnız yer altının korkunç ruhunu temsil eden ***Erlik*** ile ona bağlı kötü ruhlar (***kara töz***) için tören yaparlar. Bu iki nevi şaman kıyafet bakımından da (aş. bk.) birbirinden tefrik edilir. Umumiyetle âyinlerde, mistik bir karakter taşıyan kara şamanların aksine olarak, ak şamanların daha gösterişsiz ve sade giyindikleri göze çarpar. Kadınlar temiz sayılmadıkları için yalnız kara şaman olabilir, fakat gök ruhları adına yapılan merasimlere katılamazlar. Troşçanskiy (s. III)'e göre, Yakutlar ak şamana ***ayı oyuna***, kara şamana ise ***abası oyuna*** derler. Ancak birincisi aslında şamanlık yapmayıp sadece kurban keser. Öte yandan Pripuzov (s. 64) Yakutlarda şamanlar için böyle bir tefrik (ayrım) yapıldığından bahsetmez. Ona göre, Yakutlarda gerek yer altındaki, gerekse yukarı âlemdeki ruhları çağıran şaman aynı kişidir.

Agapitov-Hangalov (s. 46), Buryat şamanlarının, iyi veya kö-

tü ruhların hizmetinde bulunmalarına nazaran, ikiye ayrıldıklarını belirtirler. Ak şaman (*sagani bö*) iyi tanrılara tapar, onların vasıtasıyla insanlara iyilik eder. Kara şaman (*karain bö*) ise kötü ruhlara tapar, yalnız onlara kurban keserek insanlara türlü fenalıklar yapmaya çalışır. Onlarda ak şamanların elbisesi beyaz, kara şamanlarınki ise mavi renklidir. Ak şaman ölünce cesedini yakıp küllerini beyaz bir kumaş torbaya koyarlar. Kara şamanın cesedinin küllerini ise kara bir torbaya koymak âdettir (Şaşkov, s. 82). Harva (ayn. esr., s. 484 vd.), Buryatlarda kara şamanların bu kadar kötü bir şöhrete sahip oldukları hakkındaki mütâleaları mübalağalı bulmakta ve haklı olarak onların, yer altındaki korkunç kuvvetleri çeşitli vasıtalar ile teskin edip zararsız hâle getirmelerini, insanlar için hayırlı bir iş olarak değerlendirmektedir. Aynı müellife göre, aksine olarak, Buryatlarda şamanizmi en eski şekli ile temsil edenler, bu kara şamanlardır.

Anohin (ayn. esr.,s. 108-148) Altay erkek ve kadın şamanlarının şecereleri üzerinde dururken, ya sadece *ak kamlık* veya sadece *kara kamlık* yapan şamanların yanında, birçok *kam*'ların hem gök, hem de yeraltı ruhları için, her iki şamanlığı birden yaptıklarını da kaydeder. Nitekim Şorlarda yalnız bu nevi şamanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Umumiyetle Altaylılarda kara şamanların sayısı ak şamanlarınkinden daha azdır.

Şaman kıyafeti: Sibirya'da şamanlar âyinde husûsi bir elbise giyerler. Fakat şamanî halkların çoğunda, tam takım hâlinde şaman elbisesine artık pek rastlanmıyor. Birçok yerde şaman günlük kıyafeti ile âyin yapar. Fakat, denildiğine göre bu, şamanlığın ilk seneleri için bahis mevzuudur. Altay Türklerinde kam sadece bir davul ile şamanlık yapar. Radloff (ayn. esr., II, s. 17)'a göre, şimalî Altay halklarının bir kısmında şamanların hususî bir elbisesi yoktur. Giydikleri, hayvan derisinden yapılmış bir gö-

Wilhelm Radloff

ğüslük ile önü açık bir ceket ve kara tavuk tüyleri takılı kırmızı bir başlıktan ibarettir. Sözde Hıristiyanlaştırılmış Kumandılarda göğe kurban merasiminde ***kam***, sadece beyaz bir cübbe ile kayın ağacı kabuğundan yapılmış, huni biçiminde bir külâh giyer. Şimalî Altay'ın bazı yerlerinde beyaz renkli olan serpuşa puhu kuşu tüyleri takılıdır. Yine Radloff'a göre, mühim olan şamanın davuludur.

Ayin esnasında şamanın mutlaka ayrı bir elbise giymesi şart olan halklarda da, bu bakımdan, yine bir tereddi müşâhade edilmiştir (yozlaşma görülmüştür). Fakat, bu arada cübbe ile başlık uzun zaman muhafaza edilmiş görünüyor. Bununla beraber bazı yerlerde şaman elbisesinden arta kalan ya sadece cübbe veya başlıktır. Muhakkak olan bir şey varsa, o da eskiden şaman elbisesine büyük bir ehemmiyet verilmiş olduğudur.

Anohin (ayn. esr., s. 131) Altaylılarda cübbenin sonradan başka halklardan alındığı kanaatindedir. Ona göre de, Ülgen ile dağ ve yer ruhlarının da dahil bulunduğu iyi ruhlara âyin yapanlar, şaman cübbesini (*manyak*) giymezler. Halbuki yer altı dünyasının hâkimi Erlik ile ona tâbi kötü ruhlar (*kara töz*) için yapılan törenlerde cübbe giymek zarurîdir. Şaman bu cübbeyi kendi arzusuna göre değil, ruhların ilham ettiği şekilde yaptırmak mecburiyetindedir.

Şaman elbisesinin, aslından uzaklaşma ve ehemmiyetini kaybetme bakımından arzettiği tereddi (yozlaşma), elbiseye takılan parçalar için de bahis mevzuudur. Gerçekten, türlü maksatlar ile ve çeşitli varlıkları temsil etmek üzere, elbiseye merbut (bağlı) olan parçaların da zamanla yerlerini değiştirdikleri görülüyor.

Her ne kadar bugün tam bir şaman elbisesiyle mücehhez (donanmış) *kam*'lara pek seyrek rastlanır ise de, daha çok Rusya ve bazı Avrupa müzelerinde bulunan kolleksiyonlara bakarak şaman elbisesinin menşe ve mâhiyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Ayrıca seyyahların muhtelif zamanlarda, muhtelif bölgelerdeki şamanlara dair verdikleri malûmat da bu sahadaki bilgileri tamamlamaya yaramaktadır. İşte bütün bunlara dayanarak muhtelif kültür dairelerine mensup elbise nevilerini tesbit etmek mümkün görülmektedir. Bu arada şaman elbiselerinin, sadece şahsî veya tesadüfi bir icad olmayıp, aynı zamanda dar veya geniş bir muhitin müşterek düşünce ve tasavurlarının mahsûlü olduğu gözden kaçmamaktadır.

Takım hâlinde şaman elbisesinde şu parçalar vardır: 1. cübbe veya hırkaya benzeyen bir üstlük, 2. serpuş, 3. şimalde oturan halklarda göğüslük, 4. eldiven, 5. yüksek konçlu ayakkabı. Anohin (ayn. esr., s. 39-46) Altaylılarda, Potanin (*Oçerki*, IV, 49-52) Moğollarda şaman cübbesini teferruatıyla (ayrıntılarıyla) tasvir ve izah etmişlerdir.

Bazı Altay halklarında şaman elbisesinin bütünü ile bir kuş veya hayvanı temsil ettiği göze çarpar. Msl. Teleütlerde şaman cübbesi (*manyak*) geyik veya koyun derisinden yapılmış olup, büyük bir kuşu andırır. Nitekim halk da, elbisenin kol altındaki dikiş boyunca sarkan püsküllerin, kuş kanadını temsil ettiğini söyler. Omuzdan sarkan ve puhu kuşu tüyleri takılı olan deri veya kumaştan püsküller de kanada benzer. Cübbenin bel hizasından başlayarak arka tarafta bütün alt kısmı teşkil eden ip veya püsküller, kuşun kuyruğudur. Ayrıca, bazan cübbenin omuz başına da puhu kuşu tüyleri dikildiği vâkîdir. Cübbede ifade edilmek istenilen kuş tasavvuru, ***kuş pörük*** denilen başlıkta da kendini gösterir. Altay havalisinde seyrek olarak rastlanan bu serpuş (başlık), kırmızı bezden yapılmış olup madenî düğme, katır boncuğu ve dizi-dizi başka boncuklarla süslüdür. Ayrıca üzerinde kuş şekilleri de vardır. Nihayet başlığın ucunda da yine puhu kuşu tüyleri bulunur.

Buna göre, Altay ***kam***'ının, bugün ancak cübbesi ile başlığı muhafaza edilebilmiş olan şaman elbisesini giyince, bir puhu kuşu şekline girmiş olduğu anlaşılıyor.

Altaylılarda ***kam*** bundan başka, ruhları kovmak için, elbisesine birtakım şeyler de takar. Bunların arasında kollara, sırta takılan küçük zil ve çıngıraklar vardır. Bu meyanda cübbenin kollarının alt kısmına, 4'ü sağda, 5'i solda olmak üzere, bakırdan yapılmış küçük çıngıraklar asılıdır. Cübbenin arka tarafında ufkî (yatay) olarak 2 veya 3 dizi hâlinde sıralanmış 20 veya 70 çıngırak daha görülür. Türlü sesler çıkararak ruhları ürküten madenî eşya, şamanın zırhı sayılır. Çıngırakların üst sırasında ise 9 küçük yay vardır. Bunlar da yine zırhın bir parçası olarak kötü ruhlara karşı silâh vazifesi görürler. Sırt kısmına, gelişigüzel serpiştirilmiş olup yıldızları temsil eden madenî parçacıklar da merbuttur. Bu kısımda sıra sıra dizili katır boncukları, kötü ruh-

ları uzaklaştırmaya yarar. Nihayet cübbenin omuz kısımlarında güneşle ayı temsil eden iki büyük madenî levha göze çarpar. Ayrıca cübbenin omuz başı ile dirsek ve bilek hizasına gelen yerlerine, parça halinde vaşak kürkü dikilidir.

Cübbede efsanevî birtakım şekiller de bulunur. Bu meyanda sırt kısmında, yakanın hemen altına rastlayan yerden dokuz bebek sarkar. Bunlar Ülgen'in kızlarını temsil ederler. Ayrıca cübbenin bir yanından ***yutpa*** adlı yer altı canavarını temsil eden, siyah veya kahverengi kumaştan yapılmış bir şerid sarkar. Şeklen çatal kuyruklu, dört ayaklı, ağzı açık bir yılana benzer. Şamanı kötü ruha karşı korur. Cübbenin diğer yanında ise ***arba*** denilen ve Erlik'in ülkesindeki denizde yaşadığına inanılan bir canavar şekli vardır. Bu da yeşil kumaştan yapılmış bir şeridden ibaret olup, dört ayağı ile ağzı kırmızı renktedir. Başında baykuş tüyü, göz yerinde ise, küçük birer bakır pul vardır. Bazı şamanlar için arba koruyucu bir ruh (***töz***)'dur. Cübbede ayrıca çeşitli ruhları temsil eden sincap, ağaçkakan derisi ile kara bezden yapılmış bir kurbağa, ağaçkakan ve kartal tüyleri, kartal pençeleri, ayı ayakları vs. vardır. Omuzlarda demet hâlinde bulunan tüyler, âyin esnasında şaman ile kurbanlık hayvanı yukarı âleme taşıyan iki kartal veya şahini temsil eder. Bütün takımı ile tam bir cübbe (***kültük manyak***) 60 esas parçadan müteşekkildir. Bütün parçaları ise, 600'ü bulur.

Cübbeyi şamanın ailesine mensup kadınlar diker. Cübbenin hazırlanması sırasında kadınların çok temiz ve afif bir hayat sürmeye dikkat etmeleri gerekir. Cübbe hazırlanınca büyük bir halk kalabalığı huzurunda yapılan bir âyin ile, her ihtimale karşı, kirden, lekeden temizlenir (***manyak arula***). Şaman bu törende cübbeyi ruhların tasvibine arzeder (onayına sunar). Bunlar, bazan cübbede şu veya bu değişikliği isteyebilirler. Bu takdirde onların isteklerini yerine getirmek şarttır.

Şamanın belinde bir de kırmızı renkli bir kuşak (*kurdak*) bulunur. Buna güneşle ayı temsil eden iki büyük madenî levha ile yıldızları temsil eden bir sıra katır boncuğu takılıdır. Cübbe oldukça pahalıdır. Zengin şamanlar cübbelerini birkaç ay içinde yaptırabildikleri halde, fakirlerin bir cübbeye sahip olmaları bir kaç seneye mütevakkıftır (dayanır).

Erkek şamanların cübbesi ile kadınlarınki arasında büyük bir fark yoktur. Umumiyetle kadınların cübbesi daha süslüdür. Erkek ve kadın şamanlar, karşılıklı olarak birbirlerinin cübbelerini giymeye me'zun (yetkili) değildirler. Bu arada kadının temiz sayılmayan bir varlık olduğu daima göz önünde tutulur.

Anohin (ayn. esr., s. 47-49) ile Potanın (ayn. esr., IV, 52 vd.)'e göre, şamanın başlığı iki nevidir: biri cübbe ile, biri de cübbesiz, adi elbise ile giyilir. Cübbe ile giyilen başlığa, üzerindeki bazı

Kadın şaman

remzî süslere ***kuş pörük*** denir. Kırmızı kumaştan yapılan, içi astarlı bu başlık, arkaya doğru sarkan bir külâh biçimindedir. Serpuşa yer yer tilki postu, boncuklar, ipler, puhu kuşu tüyleri dikilmiştir. Bazı şaman başlıklarında ise, başı ile birlikte puhu kuşu kanadı bulunur. Cübbesiz olarak adi elbise ile giyilen başlık, kuzu postundan yapılmış olup bazı yerlerinde demet halinde ağaç kakan tüyleri, arka kısmında ise üç beyaz şerid görülür. Bu külâh, ***ara töz*** olarak vasıflandırılan Ülgen ile oğulları, dağ ruhları ve ***Yer-su*** (aş. bk.) gibi iyi ruhlar için yapılan törenlerde giyilir. Beyaz renk iyi ruhların hoşuna gittiği için umumiyetle beyaz kuzu postundan yapılır. Alelâde şamanların külâhları ise, kara kuzu postundandır.

Lankenau (s. 279)'ın tasvir ettiği eski bir şaman kıyafetinde, cübbenin arka kısmında koltuk altına yakın yerlere puhu kuşu kanatları raptedilmiştir. Başlığa da boz bir puhu kuşunun kanadı ve kuyruğu takılıdır. Geyik derisinden yapılmış olan cübbe, kuş şekline uygun olarak, deriden bağlarla mücehhezdir. Sırt kısmında 12 parça kakım kürkü ve uzun bir şeridin ucunda puhu kuşu pençesi bulunmaktadır. Ayrıca koltuk altına merbut iki büyük çıngırak da göze çarpar. Cübbe ve başlıktaki bütün bu parçalar kötü ruhları defetmeğe yarar.

Harva (ayn. esr., s. 507 vd)'ya göre, Soyot ve Karagaslarda da şaman elbisesi, yine kuşu andıran bir şekildedir. Bu bakımdan aynı kültür dairesine mensup olan bu halklarda şamanın bir kuş şekline girdiği ve bu kuşun da puhu olduğu muhakkaktır. Ayrıca Yakut ve Tunguzlarda da şaman kıyafetinin, bazı değişikliklerle birlikte, bir kuşa benzediği görülüyor.

Bu şaman kıyafetinden başka, bir de hayvanı andıran bir şaman kisvesine rastlanmaktadır. Bunun başlıca alâmeti, şamanın başlığına takılan boynuzdur. Ayrıca şamanın arkasına da boynuz takılıdır. Gmelin (II, 44 vd., 83) daha XVIII. asırda bir Tun-

guz şamanının her iki omuzunda demirden yapılmış birer boynuz bulunduğunu yazar. Rusya müzelerinde bulunan bu nevi elbiseler, Tunguzlardan Yenisey halkları ile Samoyedlere geçmiştir. Şirokogorov (*Opıt*, s. 33 vo Versuch, s. 67 vd.) da Tunguzlarda hakikî geyik boynuzu takılı bir şaman başlığı gördüğünden bahseder. Aynı müellife göre, eskiden şaman elbisesi de geyik derisinden yapılmıştır. Pallas (III, 182; krş. Potanin, IV, 54) XVII. asırda bir Buryat şamanının, demir boynuz takılı bir başlık taşıdığını kaydeder. Ayrıca Buryat şamanına ait bir mezarda da bu biçimde bir serpuş bulunmuştur.

Çeşitli şaman kıyafetlerini inceleyerek bunları değerlendirmeğe çalışan Harya (s. 524 vd.)'ya göre, şamanın giydiği elbise, kötü ruhlara karşı onu bir maske gibi muhafaza eder. Nitekim Altay ve Sayan dağları havalisinde şamanın puhu kuşu kılığına girmesi, bu kuşun ruhları ürküttüğüne inanıldığındandır. Bundan dolayı bazı yerlerde, hastalanan çocuğu iyileştirmek için, bir puhu kuşu beslenir ve bunun, hastalığı tevlid eden (doğuran) kötü ruhları kovacağına inanılır. Sibirya'da şamanın boynuz takması da, yine kötü ruhları ürkütmek içindir.

Aynı müellife nazaran, şaman kıyafeti aslında yüze veya başa geçirilen bir maskeden ibaret olup zamanla bugünkü şeklini almıştır. Nitekim bazı halklarda şaman, âyin esnasında sadece yüzüne, kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir maske takmakla iktifa eder (yetinir). Ayrıca Buryat şamanlarının da yüzlerine deri, tahta veya madenî maske taktıklarına bakılarak elbisede başlığın daha mukaddem (önce) olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Ohlmarks (ayn. esr., s. 211 vd.)'a göre kuş biçimindeki elbise şaman için alelâde elbiseden daha mühim olup onun, ruhu ile bir kuş gibi göğe uçtuğu tarzındaki tasavvurdan doğmuştur. Şaman, yeni bir vücuda girer gibi, giydiği bu elbise sayesinde, yardımcı ruhlarla birlikte kolayca uçabilir.

Altay Türklerinde ***kam*** elbisesi, deriden bir çanta içinde, çadırın gerisinde bir yerde saklanır. Elbise eskiyince ormanda bir ağaca asılır. Şaman öldüğü zaman, elbisesi de mezarının başına konulur. Her yeni şaman için yeni bir âyin elbisesi yaptırmak şarttır.

Şaman davulu: Sibirya şamanları âyin esnasında bir de davul kullanırlar. Şaman elbisesinden daha eski olduğu anlaşılan bu âlet, şaman kıyafetinin bugün artık ortadan kalkmış olduğu yerlerde bile kendini muhafaza etmiştir. Türk-Moğol halklarında şaman davulları, umumî hatları ile aynı şekildedir.

Cenubî ve şimalî Altay halklarında davulun aksamı, hazırlanması, yapısı ve deriye çizilen şekillere dair Radloff (ayn. esr., II, 18), Anohin (ayn. esr., s. 49-62), Potanin (IV, 40-49), Potapov-Menges (s. 62 vd.)'de geniş malûmat vardır. Şaman davulunun adı Radloff'da ***tunur, tünür*** veya ***tür***'dür. Potanin'de ***tünir***, Anohin'de ise, ***tünür*** veya ***çalu*** olarak geçer. Şorlarda bu davula ***tür*** denir. Radloff kendi tesbit ettiği her üç şeklin Moğolcadan geldiğini kaydeder. Anohin'de geçen ***çalu*** ise, Türkçe olup ***çal*** fiilinden yapılmış bir isimdir. Halbuki bu müellife göre ***çalu***, davulun içinde bulunan ve şamanı temsil eden tahta sapın adıdır. Cübbe gibi davul da şamanın mesleğe davet edilmesinden hemen sonra, ata ruhlarının verdiği ilham üzerine yapılır. Erkek şamanların davulu ile kadınlarınki arasında bir fark yoktur. Ancak çocuk şamanların davulu daha küçüktür.

Radloff'a göre, davulun şekli az çok beyzîdir. Anohin bunun yanında ayrıca yuvarlak davullardan da bahseder. Nitekim Şorlarda davulun her iki şekline rastlanır. Bunlarda tasvir edilen davulun kutru 76 cm'dir. Potanin ise, yalnız yuvarlak davullar gördüğünü kaydetmiştir. Davulun kasnağı tercihen kayın veya sedir ağacından yapılır. Bu ağacın temiz, zedelenmemiş ve mes-

kûn (yerleşim) yerlerden uzakta olması gerekir. Ayrıca ona insan eli değmemiş ve herhangi bir hayvanın yaklaşmamış olmasına da dikkat edilir. Davulun derisi geyik veya dağ keçisi derisinden yapılır. Bunu eski bir avcı kültürünün alâmeti olarak kabul edenler vardır. Derinin seyrek olarak tay derisinden yapıldığını göz önünde tutanlar ise bunu, at besleyenlere mahsus bir kültürün bakiyesi (kalıntısı) olarak izah etmişlerdir (bk. Schmidt, IX, 258).

Davulu ustaları yapar: Şaman yeni davulu takdis (kutsama) için, dualar okuyarak ardıç tütsüsüne tutar, üstüne kımız serper. Davul yalnız dinî törenlerde kullanılır. Davulun derisi hasar görürse, yenilenir; eski deri ormanda bir ağaca asılır. Şaman ölünce davulu parçalanıp mezarının yanında bulunan bir ağaca asılır. Her şamanın, biri yedek olmak üzere, iki davulu vardır. Şorlarda şamanların bütün meslek hayatları boyunca kullandıkları davul sayısı 3-9 arasında değişir. Potapov-Menges (s. 69 vd.) Şorlarda davulun yapılmasına dair geniş izahat vermiştir. Onlara göre, şaman namzedinin mesleğe davet edilmesi üzerine, mensup olduğu oymağın halkı ormana gider. Burada şaman dualar ederek büyük bir dinî âyin yaparken, davulun bütün aksamı üç gün içinde tedârik edilip bir araya getirilir, sonra üzerine resimler çizilir. Aynı müelliflere göre (s. 67 vd.) şaman namzedi bu suretle hazırlanan davulu evvelâ koruyucu ruhu olan ***Muztağ*** "Buz dağ"'a arzeder. O da bunu, adları ile çağırılan oğullarına gösterir. Bunların hepsi ***Muz-tağ***'ın civarında bulunan yüksek birer dağdır. Sonra ***Muz-tağ*** kendisi davulu gözden geçirerek bununla ne kadar tören yapılacağını tesbit eder. Namzed bundan sonra davulu, bir rivayete göre, Ülgen'in annesi, diğer bir rivâyete göre ise, karısı olan ***Tazı Kan*** "Dazlak han" 'a arzeder. Üç gün sonra da büyük bir merasimle bu davul Erlik'e gös-

terilir. Kurban olarak ona içki sunulur. Yer altı âleminin bu büyük ruhu da davulu muayene edip namzedin bununla kaç yıl şamanlık yapacağını ve bu arada kaç kurban sunacağını bildirir. Bu suretle tesbit edilen müddet dolunca, çok defa şaman gerçekten ölür veya dağlarda, stepte kaybolup gider.

Davulun iç kısmı, kayın ağacından yapılmış bir sapla iki müsavi kısma ayrılmıştır. Cenubî (Güney) Altaylılar ile Karaorman halklarında bu sap, insan şeklinde yapılmış olup eski, ölmüş bir şamanı temsil eder. Bu, ***tür esi*** "davul sahibi" 'dir. Bunun göğüs hizasından çaprazlama geçirilmiş olan bir demir çubuk (***kiriş***), kolları teşkil eder. Yukarıda bahsi geçen sap, bu çubuğun alt kısmında genişleyerek kalçaları ve biraz aşağıda da bacakları meydana getirir. Bu kısımlar bazı davullarda yoktur; sapın üstünde bazan şamanın kendisini temsil eden bir insan tasviri bulunur. Şorlar ile Kumandılarda davulun içinden geçen tûlânî (uzunluğuna) sapın üstüne çeşitli süsler oyulmuştur. Şaman bu saptan ***altı köstü ala mars*** "altı gözlü ala kaplan" diye bahseder. Cenup Altaylılarda ***kiriş***'in iki yanına madenî parçalar asılıdır. Bunlar şamanı kötü ruhlardan koruyan silâhları temsil eder. Bazı halklarda, şamanın emrinde bulunan ruhların sayısı kadar çıngırak takıldığı da görülür.

Cenubî Altaylılarda davulun derisindeki resimler kırmızı ve beyaz taş boya ile çizilir. Bunu çizenlere ***yürüçi*** denir. Resimler davulun hem dış, hem de iç yüzünde bulunur. Bunlar Şamanist dünya görüşü ile kurban merasimlerini aksettiren şekillerdir. Davulun derisinin üstündeki resimler, yerdeki bazı mevcudat ile gökteki efsanevî varlıklara aittir. Yukarıya doğru sağda ay, solda güneş resmi vardır. İkisinin yanında görülen iki küçük daire, fecirle şafağı temsil eder. Bunların arasındaki noktalar yıldızları gösterir. Ayrıca Ülgen'in kızlarını tasvir eden resimler ile kuş, geyik, ağaç vs. şekiller de vardır. Davulun derisinin içindeki re-

simler "davulun sahibi" ile ***kiriş***'i tasvir eder. Biraz altta davulun kasnağının yapıldığı, ilâhî menşeli kayın ağacı ile davulun derisinin yapıldığı geyik ve nihayet yer altı denizinde yaşayan bir yılan; ***kiriş***'in üst tarafında ise güneş, ay ve yıldızların resimleri göze çarpar.

Âyinin başında şaman, yardımcı ruhları davulun iç kısmında toplar. Şorlar ile Kumandılarda da davulun üstüne çizilen şekiller, cenubî Altaylılarınkinden farklı olup daha çok Abakan Türklerinden sayılan Sagay, Beltir ve Kaçlarınkine benzer. Bunlarda davulun yüzü ikiye ayrılarak üst kısma göğe ait alt kısma ise yer ve yer altına ait varlıkların resimleri çizilmiştir. Şorların şaman davulunda az çok bir kâinat görüşü ifade edilmeğe çalışılmıştır. Burada yere ait herhangi bir şeye rastlanmaz. Gök ise, yer altı âlemine karşı hâkim bir durumda görülür. Öte yandan cenubî Altaylılarda yer altı âlemi hiç aksettirilmez. Burada göze çarpan, daha ziyade yer yüzü sakinleri ile kurban törenlerine ait sahnelerdir.

Davulun tokmağı: Radloff (ayn. esr., II, s. 19), Anohin (ayn. esr., s. 62) Potanin, (IV, s. 48 vd.) ve Potapov-Menges (s. 73)'e göre, cenubî Altaylılarda tokmak (***orbu***) genç bir kayın ağacından yapılır. Davula vurulan kısım, sesin boğuk çıkmasını temin için, kakım, samur veya tavşan ayağı derisi ile kaplanır. Şimalî Altaylıların Kuznetsk havalisindeki bazı halklarında tokmak yerine, doğrudan doğruya bir tavşan ayağı kullanılır. Tokmağın diğer yüzüne süs olarak 3 veya 9 halka takılıdır. Şaman, davulu tokmakla "kamçıladığı" için ona "kamçı" denir. Yine şimalî Altaylılardan sayılan Şorlarda tokmak (***orbog***) uzun saplı bir kaşığa benzer. Buna beyaz renkli, erkek bir tavşanın derisi geçirilir. Bunlarda tokmak, davuldan bir yıl önce hazırlanır ve Ülgen için yapılan törenler hariç olmak üzere, diğer âyinlerde davulun yerine kullanılır.

Şaman davulu ve tokmağı

Şamanlıkta davulun ne maksatla kullanıldığına dair birtakım fikirler öne sürülmüştür. Priklonskiy (Tri, JSt, 1891. s 53)'e göre, Yakutlarda davul, ruhlar âlemine giden şamana refakat ettiği söylenilen hayvanı temsil eder. Nitekim Yakut efsanelerinde o "şamanın atı" diye geçer. Buryatlarda da davul, şamanın âyin esnasında yaptığı seyahatlerde bindiği "at" tır. Bu da muhtemelen bu havalide davulun at derisinden yapılmış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim bunun yerine maral veya geyik derisi kullanılan yerlerde, davulun adı "maral" veya "geyik" olarak geçer. Yakut efsanelerinde şamanın, davulu üzerinde yedi kat gökte uçtuğundan bahsedilir. Altay Türklerinde davulun tokmağına "kamçı" denilmesi de bundandır. Ancak, şaman âyinlerinde davulun eskiden de kullanılıp kullanılmadığı belli değildir. Harva (ayn. esr., s. 537)'ya göre, davulun ne maksatla kullanıldığını anlamak için şu hususlara da dikkat etmek gerekir: de-

nildiğine nazaran, Altaylılarla Yakutlarda şaman, ruhları davulun içinde toplar. Radloff (ayn. esr., II, 54)'a göre, ***kam*** ruhları davul ile tokmağın arasına sıkıştırarak uzaklaştırır. Nihayet, şaman elbisesinin kötü ruhları ürkütmek için kullanılması gibi, davulun da sesi ile onları korkutmağa yaradığına hükmedilebilir.

Davul yerine bazan yay da kullanılır. Radloff (ayn. esr., 1, 362), Lebed ırmağı civarında bir ***kam***'ın yay ile şamanlık ettiğine şahid olmuştur. Anohin (ayn. esr., s. 52) de Altay havalisinde erkek ve kadın şamanların küçük bir yay (***yölgö***) ile şamanlık ettiklerini yazar.

Radloff (ayn. esr., II, 59 vd.)'a göre, Kırgız şamanları davul yerine ***kobus*** çalarlar. Ayrıca onların dört köşe bir tahta parçası ile zil ve çıngıraklar takılı bir de asası vardır. ***Baksı*** bir müddet çalıp söyledikten sonra coşar ve asasını sallayarak oynamağa başlar. İki ***baksı*** bir arada şamanlık ettiği zaman, biri çalar, öteki asası ile oynar. Priklonskiy (ayn. yer.) in kaydettiğine göre, davulu bulunmayan Yakut şamanı da âyin esnasında asa kullanır.

Şamanın yardımcı ruhları: Şamanist dünya görüşünün en mühim unsurlarından birini, âyinin başlangıcında şamanın kendi yardımcı ruhlarını çağırması teşkil eder. Hakikî Şamanizmin hüküm sürdüğü yerlerde en mühim rolü oynayan bu yardımcı ruhlardır. Denildiğine göre, en kudretli şaman, en kuvvetli yardımcı ruha sahip olabilendir. Ohlmarks (ayn. esr., s. 171 vd.)'a göre, yardımcı ruh âyin esnasında şamanın içine girerek onun şuuruna hâkim olup şahsiyetini de değiştirir. Başka bir tâbirle şaman yardımcı ruha munkalib (değişmiş) olarak şahsiyeti de o ruhun içinde tecellî etmeğe başlar. Nitekim bazı şamanların kurt, boğa, ayı veya kara batak şekline girerek ruhen seyahat etmeleri, bu fikri teyit etmektedir. Aynı müellife göre, bazılarının zannettiği gibi, şamanın sadece kendi gücüne güvenerek böyle bir seya-

hate çıkması imkânsızdır. Yaradılış ve bilgi itibariyle kifayetsiz olan şamanın bu güç işi başarabilmesi, ancak yardımcı ruhlar sayesinde mümkün olur. Bunlar ya ayı, kurt, sığır, geyik, tavşan gibi hayvan cinsinden veya kaz, karga, kartal, baykuş gibi kuş cinsindendirler. Ayrıca ölülerin, ecdadın, ölmüş kudretli şamanların ve nihayet ocak, orman, ***Yer-su*** ruhları vardır. Anohin (ayn. esr., s. 29 vd.)'e göre, Altaylılarda ölmüş ***kam***'ların ruhları başta olmak üzere, ölü ruhlarından ibaret olan ***töz***'ler (yardımcı veya koruyucu ruhlar) çoğalınca, boy veya oymağın cedd-i âlâsının (soy kökünün) ruhu bunların başına geçer. Ruhlar şamana yol gösterir, kuvvet verirler. Kuş şeklinde tasarlanan yardımcı ruhlar, göklere çıkan şamana yoldaş olurlar. Yer altındaki kötü ruhlara giden şamanın rehberi bir kara bataktır. Büyük kam'ların 10, küçük ***kam***'ların ise 1 veya 2 yardımcı ruhu bulunur. Kudretli bir ***kam*** başkasına ait olan ruhu da ele geçirebilir. Yakutlarda yardımcı ruhların başında ***iye kıl*** "ana hayvan" gelir. Ölen bir şamana ait olduğu söylenen bu ruhun diğer bir adı da ***emeget***'tir. Denildiğine göre, ***iye kıl*** veya ***emeget*** şamanın ruhunun eşi veya onun hayvanda tecessüm eden canıdır. Şaman âyin esnasında ***iye kıl***'ın yardımı ile görür ve işitir. Şaman ile ***iye kıl***'ın hayatı birbirine sıkısıkıya bağlıdır, ***iye kıl*** ölürse, şamanın da hayatı sona erer. Teleütlerde şamanın husûsî ruhuna ***tın bura*** denir.

Umumiyetle merasimin başında evvelâ küçük, çevik, fakat o kadar kuvvetli olmayan ruhlar çağırılır. Yakut şamanı önce kuş ruhlarını davet eder. Bunlar şamanın ağzından çeşitli sesler çıkararak geldiklerini haber verirler. Merasimin ikinci safhasında daha yüksek ve kuvvetli olan ruhlar ve en sonra şamanın "diğer ben" 'i olarak gösterilen ***emeget*** gelir. Âyin ancak bütün bu yardımcı ruhlar toplandıktan sonra başlayabilir.

Yardımcı ruhların vazifeleri, âyinin nev'ine göre değişir. Alelâde bir âyinde ruhlar, ancak herhangi bir hususta şamanı aydın-

latmak veya istikbalden haber vermek üzere gelirler. Bu esnada ruh ile şaman arasında heyecanlı bir musahabe (konuşma) başlar. Bu arada ruh, ya doğrudan doğruya şamanın ağzından veya onun sırlarına vâkıf, yardımcı bir şahıs vasıtasıyla konuşur. Bazan şamanın karnından konuşarak ruhun sesini canlandırdığı da olur. Ruhlar bazan da sessizce gelip şamana yalnız ilham verirler. Umumiyetle Altaylılar, yardımcı ruhların şamanın içine girmeyip ona dışarıdan yardım ettiklerine inanırlar.

Şirokogorov (ayn. esr., s. 29, 39, 42 vd.)'a göre, Tunguzlarda şaman, içine giren ruha göre, yeni kabiliyet ve vasıflar da kazanır. Msl. çevik bir ruh, ihtiyar bir şamanı bir genç gibi hareketli yapar. Şamanın içine giren ruh, ateşten müteessir olmayan (etkilenmeyen) cinsten ise, şaman da kor hâline gelmiş kömürün üstünde rahatça yürür, kızgın demirleri tutar, yanan bir mumu ağzına sokar. Acı duymayan bir başka ruh sayesinde şaman, kendine hiçbir zarar vermeden, keskin bir bıçağı vücudunun herhangi bir yerine saplayabilir. Şamanlar bu bakımdan Rifâî dervişlerine veya Hind fakirlerine benzerler. Bu arada gözbağıcılığı ile halkı kandırmağa çalışan bazı düzenbazlara da rastlanır. Fakat hakikî şamanlar böyle şeyler yapmaktan müstağnidirler (uzak ve doygundurlar). Bazı Şamanist halklara göre, hastalık tevlid eden ruhu kovmak için şaman yine yardımcı ruhdan faydalanır. Bu takdirde yardımcı ruhun, hastalık ruhu ile mücadele ettiği söylenir.

Şamanın vazifeleri: Umumiyetle denildiğine göre, şaman kehânette bulunmak, büyü ve efsun yapmak, kurban kesmek gibi çeşitli işler yapar. Fakat bu arada şaman kelimesinin, çok defa yanlış olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda sıralanan işleri şaman olmayan kimseler de yapabilir.

Hakikî şamana, ancak ruhlarla temasa geçilmek suretiyle halledilebilecek zor meselelerde müracaat edilir. Burada, ya şama-

nın ruhu cezbe ile bedeninden ayrılarak başka dünyaya gider, yahut ruhlar şamanın içine girerek ona ilham verir ve bu vaziyette, cezbe hâlindeki şamanın ağzından konuşurlar. Radloff (ayn. esr., II, 55)'a göre, ***kam***'ın doğum, evlenme ve defin merasimlerinde hiçbir vazifesi yoktur. Yeter ki bu esnada zor doğum vs. gibi beklenmedik bir durum olmasın. Ayrıca kısırlığı gidermek için de şamana müracaat edildiği vâkîdir.

Sibirya kavimleri şamanı şu işler için çağırırlar, 1. Bir sene kadar meskende dolaştığına inanılan ölü ruhunu öteki dünyaya göndermek için; 2. Herhangi bir sebepten yersiz yurtsuz kalan ruhu, tahtadan yapılmış bir tasvire yerleştirmek için; 3. Avda şanssızlığı gidermek için; 4. Ağır hastalıkları tedavi etmek için.

Avda talihin iyi gitmesi için şaman, yardımcı ruhları vasıtasıyla, av hayvanlarının "gölge" lerini önceden yakalar, bu suretle avcının hayvanları yakalaması veya öldürmesi kolaylaşır. Bunun için yapılan merasimde şamanın bir avcı gibi hareket ettiği söylenir.

Sibirya'da daha ziyade hastalık olduğu zaman şamana müracaat edilir. Anohin (ayn. esr., s. 25)'in yazdığına göre, Altay havâlisinde ***kam***'ların tedavi ettiği başlıca hastalıklar sıtma, çiçek, frengi ve birtakım ruhî hastalıklardır. Burada şaman, hastalığı hangi kötü ruhun (***körnöz***) tevlid ettiğini tesbit edip, onun ne şekilde teskin ve tard edilebileceğini öğrenir. Altay Türklerine göre hastalık, vücuttan ayrılan ruhu, kötü bir ***körnöz***'ün kapmasından olur. Bunun için ***kam***'ın vazifesi, bu ruhu bulup sahibine geri getirmektir. Hastalık, ayrıca bir veya birkaç kötü ruhun hastanın bedenine girmesi ile de olabilir. Şaman âyin esnasında büyük bir kuvvet sarf ederek bunları hastadan uzaklaştırmağa çalışır. Bu esnada düşüp bayıldığı da olur.

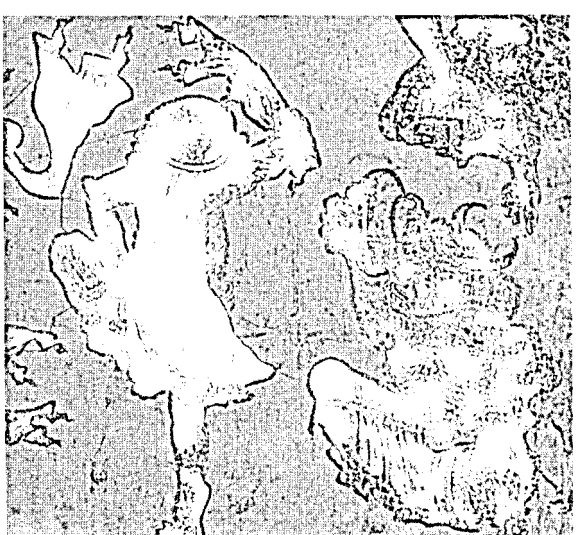
Vitaşevskiy (*Iz **nablyudenig***, s. 167 vd.) ve Seroşevskiy (s. 639-647)'in Yakutlar ile şimalde yaşayan Dolganlarda bu mak-

satla yapılan merasim hakkında verdikleri geniş malûmata göre, bu dikkate şayan âyinin dört safha arzettiği anlaşılmaktadır: 1. Ruhların çağrılması; 2. Yardımcı ruhların gelip hastalık tevlid eden ruhu uzaklaştırmak için gök ruhlarına nasıl bir kurban sunulacağını tebliğ etmeleri; 3. Hastanın ruhunun şamana veya bir hayvana naklinden sonra, kurbanlık hayvanın kesilmesi; 4. Ruhun şaman tarafından göğe götürülmesi. Ohlmarks (ayn. esr., s. 185 vd.)'a göre, şaman hastalığın sebebini anlamak ve kurbanı adamak üzere daha evvel ruhen göğe çıkar. Bu âyin de dört kısma ayrılır: 1. Şaman evvelâ yardımcı ruhlarını temsil eden muayyen kuşları, sonra ataların ruhlarını ve nihayet kendi benliğinin eşi olan ***emeget***'i çağırır; 2. Ruhlar geldikten sonra şaman ***emeget***'in himayesine sığınır; 3. Şaman ***emeget*** ve diğer yardımcı ruhların refakatinde gök yolculuğuna çıkar; 4. Şaman zor ve yorucu bir yolculuk sonunda, gökte ruhların kaldığı kata ulaşarak kurbanı adar. Bu âyin esnasında, hastayı iyileştirmek için, şamanın neden göğe çıktığı henüz iyice aydınlanmamış görünüyor. Verbitskiy (s. 179)'e nazaran şaman, hastanın ruhunu (***kut***) aramak için göğe çıkar. Fakat bu izah şeklinin tatminkâr olduğu söylenemez. Şayet hastalığın âmili (nedeni) kötü bir ruh ise, onu gökte aramamak icap eder. Zîra, Şamanistlerin inanışına göre, gökte hiçbir kötü ruh barınamaz. Orası yalnız iyi ruhların yeridir. Bu arada şamanın, hasta için gökten yeni bir ruh getirdiğine dair herhangi bir işaret de yoktur. Vasilyev (***Izobrajeniya***, s. 286)'in, anlaşılan halkın izahatına dayanarak verdiği malûmata bakılırsa, şaman hastanın hırpalanmış ve yorgun düşmüş ruhunu temizlemek ve dinlendirmek maksadı ile göğe götürür.

Altay Türklerinde ***kam***, sadece göğün en büyük ruhu olan Ülgen'e kurban sunmak için göğe çıkar. Bu seyahat 3 gün sürer. Radloff (ayn. esr., II, 20)'a göre, ***kam***'ın sema yolculuğu için gereken hazırlıklara akşamlayın başlanır. Merasim yeri, tenha bir

ormanda kurulan bir çadırdan ibarettir. ***Kam*** evvelâ sürüden kurbanlık bir at seçer. Hayvanı kesmeden önce, göğün dokuzuncu katına çıkarak kurbanı, gökteki en büyük ruhun (Ülgen) tasvibine sunar. Kurban beğenilirse, hemen o akşam kesilir; ertesi gün âyine devam edilir. ***Kam*** bu defa yardımcı ruhları çağırarak davulun içinde topladıktan sonra, göğe seyahate çıkar. Bu yolculuk esnasında şahit olduğu birtakım garip hadiseleri, çadırda bulunanlara anlatır. Göğün dokuzuncu katına ulaşınca, kurbanın ruhunu Ülgen'e sunar. Bu takdim merasimini müteakip şamanın büyük bir cezbeye tutularak yere yıkıldığı görülür. Üçüncü gün yine akşam yapılan şenlikte içki içilip eğlenilir ve bu arada ruhlara saçı saçılır.

Altaylılara göre, kötü ruhlar yakaladıkları ruhu yer altına götürdükleri için, ***kam*** âyin esnasında buraya inmek mecburiyetinde kalır. Bu yolculuk esnasında hayli müşkilât çektikten sonra,

Altaylı şamanlar (minyatür)

nihayet Erlik'in huzuruna çıkmağa muvaffak olur. ***Kam***'ın onunla görüşmesi, âyinin en heyecanlı safhasını teşkil eder. Bu sırada ***kam*** büyük bir cezbe içinde kendini kaybeder. Fakat yer yüzüne dönerken hastanın ruhunu beraberinde getirmeğe muvaffak olur. Ayinin sonunda şaman, ağır ağır gözlerini açıp hazır olanları selâmlar. Seyirciler de bu arada korkulu bir rüyadan uyanıyorlarmış gibi kendilerine gelip rahat bir nefes alırlar.

Şamanlar umumiyetle fakir kimselerdir. Yaptıkları ağır işe göre, kazançları mütevâzidir. Esasen şamanın gayesi zengin olmak değildir. O, tâ Şamanizmin zuhurundan (çıkışından) beri cemiyet hayatında nâzım bir rol oynamış, mensup olduğu oymağın hayrına çalışmayı ve her şeyden evvel en sıkıntılı günlerinde halkın yardımına koşup onu manen desteklemeği kendine başlıca vazife edinmiştir. Verbitskiy (s. 44 vd.) Altay Türkleri arasında tamamiyle veya kısmen şamanlığa yakın işler yapan kişilerden de bahseder: şiddetli sinir nöbetleri geçirerek gelecekten baber veren ***rınçi***'ler, gaipten haber veren ***telgoçi***'ler, muayyen hayvanların kürek kemiği üzerine ateş koyarak, meydana gelen değişikliklere göre yorumlarda bulunan ***yarınçi***'ler, el falına bakan ***kol köriçi***'ler, dar ve rüzgârlı boğazlarda bulunan ***yada taşı*** ile havayı değiştiren, yağmur ve rüzgâr tevlid eden ***yadaçi***'ler gibi.

ŞAMANİZM

Şamanizm, umumiyetle Sibirya kavimlerinin dinî inanışlarını ifade eden bir tâbir olup, şimalî Asya halkları arasında "büyücü, sihirbaz" manasına gelen ***şaman*** (b. bk.) kelimesinden müştaktır (çıkmıştır).

Çok geniş bir sahaya yayılmış olan ve Türk-Moğol kültür tarihinin mühim bir faslını teşkil eden Şamanizm, XVIII. ve XIX. asırlarda Georgi (***Beschreibung***, s. 375), Banzarov (s. 102) ve Şaşkov (s. 79) gibi bazı müelliflerce eski bir din olarak gösterilmiştir. Buna mukabil, aynı asırlarda Hıristiyanlık taassubu içinde hüküm veren diğer bazı araştırıcılar ise, Şamanizmin bir din sayılmaması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Onlara göre, şaman bir sihirbaz, kötü ruhları kovmak suretiyle hastalıkları iyileştirmeğe çalışan bir üfürükçü ve nihayet gelecekden haber veren bir falcı veya kâhinden başka bir şey olmadığı için, Şamanizm de bir din sayılamaz. XIX. asrın ikinci yarısında Radloff. XX. asrın birinci yarısında Anohin, Culloeh ve diğer birçok müellif, Şamanizmi sadece Ural-Altay halklarının dini olarak göstermişlerdir. Bu inanış üzerinde geniş bir araştırma yapmış olan Nioradze (s. 4) Şamanizmde muayyen bir dini sistemden ziyâde, dine doğru bir gelişme safhası görür. Ohlmarks (ayn. esr. s. 140)'a göre, Şamanizm tam manasıyla bir din sayılamazsa da, yayıldığı yerlerde dinin yerini almıştır. Son olarak W. Schmidt (Der Ursprung, IX, 242) Şamanizmi, gökteki Ülgen ile yer altındaki Erlik ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul eder.

Türk-Moğol halklarının inanışlarına dair en eski malûmat,

Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Eski Türk dili yadigârları ile Bizans ve Ortaçağ şark kaynakları ve nihayet XIII. asırdan başlayarak Asya'yı gören Avrupalı seyyahların verdiği bilgiler de bu bakımdan büyük bir ehemmiyet taşır. Meselâ X. asrın birinci yarısında İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Ural-Hazar havzasında yaşayan bazı Türk boylarının Şamanist oldukları anlaşılmaktadır. Papa Innocentius IV. tarafından 1245'te Orhon ırmağı yakınındaki Kara-Korum şehrinde Moğol hanının nezdine gönderilen Fransiskan rahibi Johannes de Plano Carpini ziyaret ettiği halkların âdet ve inanışlarına dair birçok malûmat toplamıştır. Ondan bir müddet sonra yine bir Fransiskan rahibi olan Wilhelm Rubruk da, Louis IX.'nin sefiri olarak aynı havaliyi 1253-1255'te dolaşmış ve bu münasebetle Orta Asya'nın o zamanki vaziyetini muhtelif cepheleri ile aydınlatan bir seyahatname

Kubilay Kağan'ı gösteren bir Çin minyatürü

yazmıştır. Nihayet 1271'de papanın elçisi sıfatıyla Kubilay Han'ın sarayında bulunan Venedikli meşhur seyyah Marco Polo'nun hatıratı da Asya'ya ait mühim intibaları aksettirir.

Muhtelif halkların inanışlarına dair Ortaçağ kaynaklarının verdikleri malûmat umumiyetle kifayetsiz görünmektedir. Daha sonra XVII. asırda neşredilen seyahatnamelerde bu bakımdan ancak kısa ve tesadüfi müşahadelere (gözlemlere) yer verilmiştir. XVIII. ve XIX. asırlarda Şamanizme dair yazılmış olan eserlerin çoğu, müsbet tetkiklere dayanmaktan ziyade, birtakım kablî hükümlerle (önyargılarla) verilmiş sathî (yüzeysel) bilgileri ihtiva eder. Nihayet XX. asırda bilhassa Bogoras, Jochelson, Czaplicka, Anohin, Zelenin, Harva, Ohlmarks ve nihayet W. Schmidt gibi bilginler, esaslı tetkiklerle Şamanizmi ilmî bakımdan değerlendirmeğe çalışmışlardır. Bununla beraber bu sahada yapılan araştırmaların sona erdiği asla söylenemez. Bugün de bir yandan mevcut pek zengin malzeme içinde vuzuhsuz ve hatta şaşırtıcı olanların tahkiki (araştırılması), bir yandan da eksik malzemenin tamamlanması gerekmektedir.

I. Şamanizmin menşe'i ve inkişâfı: Şaman ve dolayısıyla Şamanizmin zuhuruna dair Sibirya'da türlü efsaneler anlatılır (bk. mad, Şaman), Nioradze (s, 46 vd.) başlangıçta ferdî şamanlığın mevcudiyetinden bahseder. Ona göre Şamanistler bütün tabiatı iyi ve kötü ruhların tesiri altında gördüklerinden, iptidaî (ilkel) bir insan kötü kuvvetlere karşı korunabilmek için, ruhlarla temasa geçmenin çarelerini aramıştır. Buna nazaran, ilk zamanlarda şamanlığın yalnız istidadlı, belli şahıslar tarafından değil, herkes tarafından yapılmış olduğu söylenebilir. Aynı müellife bakılırsa, iptidaî bir insan ancak kötü ruhların tesirinden tek başına kurtulamayınca, daha kuvvetli şahsiyete sahip olan kişilerin yardımına sığınmak zorunda kalmış ve bu da aile şamanlığı-

na doğru atılan bir adım olmuştur. Umumiyetle ailede gerek şahsiyeti ve yaşı, gerekse tecrübesi ile başta gelen aile reisi şamanlık yapmıştır. Nitekim bazı müellifler de, Koryak ve Yakutlarda bu nevi şamanlıktan bahsetmişlerdir. Nioradze'ye göre, ancak daha sonraları husûsî kabiliyet ve istidat sahibi kimseler, muayyen bir tâlim devresinden sonra, şamanlığı bir meslek hâlinde icra etmeğe başlamışlardır. Bu müellifden evvel Bogoras (*The Chakchee*, I, 413), Jochelson (*The Koryak*, s, 47) Czaplicka (*Aboriginal*, s. 167) gibi araştırıcılar da büyük meslekî Şamanizmi, aile şamanlığının inkişâfı ile izah etmeğe çalışmışlardır. Halbuki daha sonra, Şamanizmin menşe'i meselesini esaslı bir tetkike tâbi tutarak bu inanışın ruhî ve kavmî evsafını aydınlatmağa çalışan Ohlmarks (s. 5 vd.)'a göre Şamanizm, halkın ruhundaki asabî marazî istidad ve temayüle dayanan ve yarı din seviyesine çıkarılan canlı bir an'anedir. Bu an'ane, husûsî ruhî kudret ve istidadla mücehhez (yetenekle donatılmış) olan şahsı, yani şamanı, bazı ferdî musibet veya içtimaî felâketler zuhurunda, sun'î uyutma ve kendi kendine telkîn yoluyla, muhtelif şiddette cezbe hâline sokup, musibet veya felâketin sebebini ve ona karşı alınacak tedbirleri ruhlardan sorup öğrenmekten ibarettir. Şamanizmin esasını bir nevi cezbe hâli teşkil etmekle beraber, her cezbe hâli de Şamanizm sayılamaz. Bu müellife göre, bariz şekliyle kutup bölgesinin gayri tabiî şartları içinde zuhur eden Şamanizm, diğer iptidaî kavimlerdeki cezbe hâlinden, tedavi ve kehânet usûllerinden şu hususiyetlerle ayrılır: 1. Din tarihi bakımından: yardımcı ruhların (bk. mad. Şaman) şaman ile olan münasebetini, her âyinin başında onların çağırılmasını ve nihayet ruhlar âlemine giden şamana rehberlik etmek hususundaki mühim vazifelerini göz önünde tutmak gerekir. Aslında Şamanizmin esasını, bu inanışın dayandığı ruhlar âlemi teşkil eder, 2. Etnografya bakımından: Şamanizm yayıldığı her yerde, hemen hemen

aynı şekilde yapılan birtakım hazırlık ve faaliyetin bütünü olarak ortaya çıkar (âyin yerinin tertip ve tanzimi, davul ve başka âletlerle yapılan mûsiki, ruhların sesini taklit vs. gibi). 3. İçtimaî hususiyet bakımından: Şamanlar, hakikî kabîle reislerinin bulunmadığı şimal kutup kültürlerinde büyük bir mevkie sahiptirler. Nitekim Buryat kabilelerinde şamanların eski beyler olduğu söylenir. Ayrıca bu kültürlerde şamanlık faaliyeti, müşterek ictimâî hayatta canlı ve esaslı bir yer alır. 4. Nihayet ruhiyat bakımından: Hakikî Şamanizmin cezbe hâlinde, emsaline başka yerlerde kolay kolay rastlanmayan büyük bir şiddet göze çarpar.

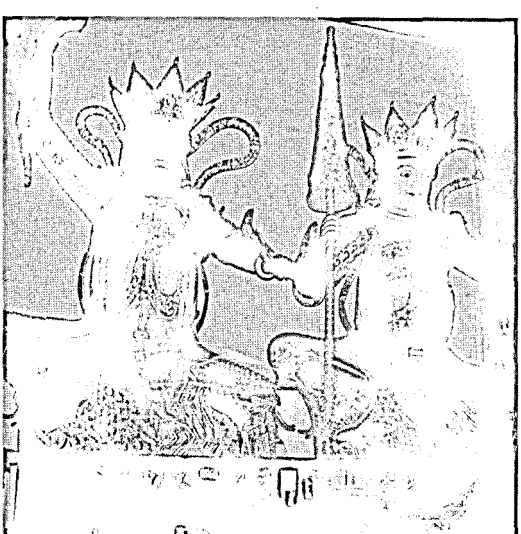
Ohlmarks en şimal bölgede yaşayan kavimlerle, bunların daha cenubunda oturan halklardaki Şamanizm arasında bir nevi ve derece farkı bulunduğuna işaret ettikten sonra, Şamanizmin esasını teşkil eden rûhî-marazî hâli, "arktik isteri" ile birleştirir. Ona göre, daha geçen asrın sonları ile XX. yüzyılın başlangıcında Priklonskiy, Bogoras, Jochelson, Zelenin gibi bazı müellifler, şimalde yaşayan Koryak, Yukagir, Tunguz ve Yakut gibi halklarda isteriye benzeyen birtakım rûhî-asabî hastalıklardan bahsetmişlerdir. Bu arada anlatıldığına nazaran, ***meryak*** ve ***menerik*** denilen ve daha ziyâde kadınların yakalandığı salgın hâlindeki asabî hastalıklarla şaman namzedlerinin mesleğe davet olundukları zaman geçirdikleri sinir nöbetleri arasında büyük bir benzerlik göze çarpar. Şimal kutup bölgesindeki ağır iklim ve hayat şartlarının birtakım asabî hastalıklar tevlid ettiği muhakkak olup, bilhassa bu havalide derin bir inziva içinde geçen uzun geceler, şiddetli soğuklar ve nihayet tam bir ıssızlık ve yeknesaklık içinde uzayan manzaralar bu hastalıklarda başlıca âmil (etken) olarak görülmektedirler. Bunlara ayrıca iskân darlığı, yiyecek azlığı, hele bilhassa sinir sisteminin normal çalışabilmesi için lüzumlu olan ve daha çok nebatî gıda maddelerinde bulunan vitaminlerin tamamen veya kısmen eksik olması gibi birta-

kım gayri müsait şartlar da eklenince, bu bölgede "arktik isteri" hemen hemen umûmî bir sinir hastalığı hâlinde ortaya çıkar. Diğer taraftan "arktik isteri" tâbiri ile buna bağlı ruhî ârâzı reddederek iptidaî isteriyi Moğol halklarının rûhî-fizyolojik tabiatı, biyolojik bünyesi ile izah etmek isteyen Czaplicka (Aboriginal, s. 315 vd.)'ya karşı Ohlmarks, bilhassa şu iki hususu öne sürmektedir: 1. Şimal kutup mıntakasına yerleşmiş olan eski Asya halkları, buradaki sert tabiatın isteri tevlid eden (doğuran) ağır şartlarına karşı zamanla birtakım ruhî mukavemetler iktisap ettikleri (direnişler kazandıkları) hâlde, çeşitli sebeplerle buraya sonradan göçen halklar "arktik isteri" ye ağır bir şekilde yakalanmışlardır. 2. Şimal kutup bölgesine sonradan yerleşen Rus, Fin ve İskandinav halklarında da "arktik isteri" tezahürlerine (belirtilerine) rastlanmıştır. Ohlmark'a göre, şimal kutup mıntakasında yaşayan halklar o bölgede doğmamışlardır. Bugünkü etnolojiye nazaran, oradaki en eski kavimler dahi, vaktiyle Orta Asya'da yaşadıkları hâlde, sonradan tarihî ve içtimâi sebeplerle şimaldeki hudutlara doğru çekilmeğe mecbur edilmişlerdir. Cenuptan gelen halklar bu yeni yurtlarında zor bir hayat mücadelesine girişmek mecburiyetinde kalmış, buradaki ağır şartların tazyiki altında bunalan insanlar ruhen mahvolmak üzere iken, nihayet isteriye benzeyen birtakım aksülamellerle (tepkilerle) kendilerini kurtarmağa çalışmışlardır. Bu davranışlar o kadar genişlemiştir ki, nihayet tamamiyle husûsî bir şekilde kehânete, birtakım, hastalıkları tedaviye yol açmış ve kültür hayatı üzerinde gittikçe nâzım bir mevki almağa başlayan bu hâl, Şamanizmin doğmasında başlıca âmil olmuştur. İşte bu şartlar altında ortaya çıkan Şamanizm sayesinde, herhangi bir felâket veya musibet karşısında âciz kalan halk, âyin esnasında ruhlarla temasa geçen şamanın ağzından teselli verici haberler alarak kendini avutmaya çalışmıştır. Bundan dolayı şimal kutup bölgelerinde şamanın vazife-

si mühim olduğu kadar, zarurî ve hayırlı da olmuştur. Bu suretle Şamanizm şimalî Asya kavimleri arasında âdeta din yerine geçerek, bütün şimal kutup medeniyetine kendi damgasını vurmuştur. O kadar ki, bugün Şamanist bir kültür dairesinden bile bahs edilmeğe başlanmıştır. Gahs (s. 231-268) ve onun fikirlerini benimseyen W. Schmidt (*Der Ursprung*, III. 336 vd.; ayn. mil., *Handbuch*, s, 67) Şamanizmin çok eskiden cenuptaki maderşahî (anaerkil) kültürlerden neş'et ederek (çıkarak) şimale intikal etmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Şirokogorov (*Sramana*, s. 110-130; ayn. mil., *Northen*, s. 123-183; ayn. mil., *Psychomental*, s. 176-287) da daha tarihî devirde Şamanizmin, cenuptan gelen bir Budizm dalgası ile şimal halklarına geçtiğini öne sürmüştür. Halbuki Ohlmarks (s. 63 vd.)'a göre, gerçek bunun tam tersinedir. Zira, şamanlığın şahikasını teşkil eden ve denildiğine göre, şamanın ruhunun bedeninden ayrılarak ruhlar âlemine gitmesini sağlayan hakikî cezbe hâli, ancak şimâl kutup bölgesindeki büyük şamanlara mahsustur. Şamanlığı şimaldeki halklardan alan cenup bölgesindeki kavimlerde ise, şaman bu semavî ruh seyahatini ancak birtakım taklidi hareketler ile ifade etmeğe çalışır.

Cenupta Şamanizmin tesiri altında kalan yüksek kültürler vardır. Hind kültürü bu meyanda zikredilebilir. Konov (s. 42, 81 vd.) Hindistan'da *yogi*'lerin şamanlardan geldiğine işaret etmiştir. Eski Şamanizmi Budizmin bir kaynağı olarak gösteren Ruben (*Buddhistlik*, s. 105 vd.; ayn. mil., *Schamanismus*, s. 164-206; ayn. mil, *Budizmanın menşe'i*, s. 115-128 de Hind *yogi*'si ile şaman, Budist yogası ile şamanlık tâlim ve temrinleri arasında büyük bir benzeyiş olduğu kanaatindedir. Bu bilgine göre şamanlık, Lapların memleketinden Bering Boğazına, oradan Eskimolara, şimalî Amerika'nın şimali garbi sahillerine ve nihayet Hindistan ile Asya'nın cenûbi şarkî adalarına Orta Asya'dan yayıl-

mıştır. Nyberg (s. 193 vd.) eski İran'ın *maga* cemaatinin Şamanist bir daireyi temsil ettiğini iddia eder. Mevlevîlerin semâını da Şamanizmle izah eden aynı müellif (s. 192), Delfi kâhinliğini de bir nevi şamanlık telâkki etmiştir. Ohlmarks (s. 157. not 194, s. 159)'dan öğrendiğimize göre, Meuli, İskit kültüründe de Şamanizme ait unsurlar bulmuştur. Bu müellif (s. 163 vd.) Şamanizmin İskitler vasıtasiyle Traklara dahi geçtiğini iddia etmiştir. Ohlmarks (s. 161), eski Hind-İran ve İskit kültürlerinde Şamanist bir tabaka bulunduğuna bakarak daha İndo-İranî çağda Aryalıların, kutup bölgesinin cenubunda, şamanlığa bağlı halkların tesiri altında kalmış olduklarını öne sürer. Bugün etnografya ve kültür tarihi araştırmaları ile İndo-Cermenlerin eski dinleri ve buna ait merasimler Şamanizm ile izah edilmekte ve aradaki benzeyişlerden mühim neticeler çıkarılmaktadır. Meselâ Nehring (s. 203-229)'e göre, ezcümle Gök-tanrı ile, onun adına yapı-

Budist Yogacılar

lan kurban merasiminin menşe'i Asya olup İndo-Cermenlere, diğer unsurlarla birlikte, Altay kavimlerinden geçmiştir. Koppers (*Pjerdeofer*, s. 284-362 ayn. mil., *İlk Türklük*, s. 439-481) de İndo-Cermenlerin at kültünde, Orta Asya çoban kültüründen alınmış unsurlar bulmakta ve bunlara istinaden eski Türklük ile, eski İndo-Cermenliğin etnoloji ve kültür tarihi bakımlarından münasebetlerini tesbite çalışmaktadır. Bleichsteiner (s. 470 vd.) ise Kafkasya halklarında ve bu arada bilhassa Gürcülerde Şamanist izler bulunduğunu iddia etmiştir.

F. Köprülü (*Influence*. s. 10-19) ise Orta Asya Türk-Moğol Şamanizminin, Yesevî, Rifâî'ş Kalenderî, Hayderî, Bektaşî ve Torlakî gibi İslâm tarikatları üzerindeki tesirlerini göstermeğe çalışmıştır. Ohlmarks (s. 158) da Rifâî dervişlerinin gösterdikleri çeşitli şaşırtıcı marifetleri, Radloff (ayn. esr., II, 59 vd.), de Levehine (s. 335 vd.) ve Divayev (s. 123)'in *Kırgız baksı*'larına dair naklettikleri şeylere benzetir. Nihayet Gordlevskiy (s. 147-169), Nakşbendî tarîkatinde de Şamanizm izlerini görmek istemiştir.

Old (s. 285, 290 vd.), Franke (s. 201 vd.), Schmitt (s. 1506), Şirokogorov (*Psychomental*, s. 388), Zelenin (*Ideologiya*, s. 734)'e göre, Şamanizmin eski Çin kültürü üzerinde de müessir olduğu bizzat Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Aynı kaynaklar, III. (m. ö.) asırdan I. (m. s.) asra kadar şimalî Moğolistan'da yaşayan Hun veya Hiungnular ile I. (m. ö). asırdan III. (m. s.) asra kadar şarkî Moğolistan'da yaşayan ve Mançularla karabetleri olan Uhuan veya Dun-Huların Şamanist olduklarını kaydeder. Yine Çin kaynaklarından öğrenildiğine nazaran, Hunların bir kolu olup V.-VII (m. s.) asırlarda, Karal-İrtiş kıyıları ile Gobi çölünün şimalinde oturan Dulgaslar ve nihayet yine Hunlardan gelen, V. (m. s.) asırda Yenisey'in yukarı mecrasında yaşayan ve nihayet bugünkü Karagaslar ile Soyotları meydana getirmiş olan Dubolar (Tobalar) da Şamanist idiler. II. (m. ö.) asırdan başlayarak, IX.

(m. s.) asra kadar gelen, Çin vekayinâmelerinde muhtelif adlarla "şarktaki yabancı kavimler" diye anılan ve bazılarına göre, bugünkü Mançu, Tunguz, Gılyak, Aynu ve Goldları teşkil eden halklar da Şamanist idiler (Nioradzc. s. 5 V Ohlmarks (s. 165 vd., 310 vd.)'a göre, eski şimal halklarındaki ***seidhr*** âyini de bir nevi Şamanizmden başka bir şey değildir.

Gök Türklerin, kısmen eski Uygurların ve nihayet X. asrın birinci yarısında İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Ural-Hazar havzasında yaşayan bazı Türk boylarının Şamanist oldukları anlaşılıyor. Aslında vaktiyle bütün Türk-Moğol ve Tunguz halkları şamanlığa bağlı idiler. Türkler, Altay ve Sayan dağları havalisinde yaşayanlar hariç olmak üzere, uzun asırlardan beri İslâmlığı kabul etmişlerdir. Bunlardan Sibirya ile şarkî Avrupa'da yaşayanların bir kısmı Hıristiyan olmuş, şarkî Moğolistan'da, Sayan dağlarının şimal taraflarında oturan Soyot (Tuba)lar, Nanşan silsilesinin şimal yamaçlarında yaşayan Sarı-Uygurlar ekseriyetle Budizmin tesiri altına girmişlerdir. Böylece Şamanist inanışı bugüne kadar muhafaza edenler, Altay dağlarının sapa vadilerinde yaşayan Altay-kijiler, Teleütler, Ku-kijiler (Lebedler), Yiş-kijiler (Orman Türkleri) ve Şorlardır. Ancak bu bölgedeki şamanlık da bir taraftan Budistliğin, bir taraftan da Hıristiyanlığın baskısı altındadır. Moğollar umumiyetle Budist olmuşlardır. Bunlardan yalnız Baykal gölü civarında yaşayan Buryatların bir kısmı Şamanisttir. Kutup bölgesindeki şamanî halklar Laplar ve Skoltlar, Yurak-Samoyedler, Yeniseyliler, ren geyiği besleyen Tunguzlar ile at besleyen Tunguzların şimal kabileleri, Dolganlar, Yukagirler, Çuvanlar, Çukçlar, Lamutlar ve nihayet şimaldeki Koryaklardır. Ayrıca ren geyiği besleyen Eskimolar, Ostyak-Samoyedler, şimalde yaşayan Kazak boyları ve nihayet Amur halkları ile cenupta yaşayan halklar da Şamanist kültür dairesine girerler. Şimalî Amerika yerli kabileleri, Rusya'da Ural ve

Volga havalisinde yaşayan bazı halklar, cenubîgarbî Kazak boyları, Türkmenler, Özbekler, şarkî Türkistanlılar, Kırgızlar, Mançular, şimalî Çinliler, Koreliler ve nihayet Aynular da şamanlığın tesiri altında kalmışlardır. Amerika'da (Aleutlar, cenubî Alaska ve Labrador Eskimoları hariç) ekseri Eskimo grupları, bu arada Grönland Eskimoları da Şamanist sayılırlar.

Sonradan Müslüman, Budist veya Hıristiyan olan Türk-Moğul kavimlerinde Şamanizmin izlerine hâlâ rastlanır. Nitekim, bugün Altay ve Abakan Türkleri ile Yakutlar ancak resmen Hıristiyan oldukları hâlde, aslında koyu Şamanisttirler. Bu arada memleketimizde cari (geçerli) bazı halk âdet ve inanışlarında da Şamanizmin bakiyelerini bulmak mümkündür.

II. Şamanist kâinat görüşü: Şamanlığa bağlı halklar muhtelif din ve kültürlerin tesiri altında kaldıkları için, Şamanist kâinat telâkkisini tam ve vazıh (açık) bir şekilde tesbit etmek çok zordur. Şamanî halklar arasında yapılan muhtelif tesbit ve müşahedeler başta gelmek üzere, onların inanışını aksettiren efsane, masal ve şaire gibi edebî mahsuller bu halkların kâinat (evren) hakkındaki tasavvurlarını, hiç değilse, ana hatları ile kavramaya yarar.

Şamanistler kâinatı, gök, yeryüzü, ve yeraltı olmak üzere 3 kışma ayırırlar. Altay Türklerine göre, aydınlık âlemi olan "yukarıdaki dünya" 'da Ülgen ile ona bağlı iyi ruhlar bulunur. "Orta dünya" 'da insan oğulları yaşar. "Aşağıdaki dünya" ise, Erlik ile ona tâbi kötü ruhların meskenidir (***Altayskaya***, s. 36). Yakutlarda da "görünen ve görünmeyen dünya", buna yakın bir şekilde, "yukarı", "orta", "aşağı" diye üçe ayrılır (Priklonskiy, ***Tri goda***, s. 62), Soyotlar bu 3 âlemi, üstüste 3 büyük kurs hâlinde tasavvur ederler (Olsen, s. 137).

a. Göktanrı: Türk-Moğol halklarında çeşitli şekilleri ile tanrı

kelimesi, eskiden "gök" ve "ilâh" manasında kullanılmıştır. Bazan "ruh, put, ilâhî kudret" manalarına da gelir. Anlaşıldığına göre, Türk-Moğol halklarında başlangıçta doğrudan doğruya "gök" 'e tapılmıştır. Bu ihtimali kuvvetlendiren misaller, onların komşuları olan Çin, İran ve Fin halklarında da vardır. Nihayet Asya'nın şimal bölgesinde bazı kavimlerde "gök" için kullanılan kelimenin aynı zamanda "Gök-tanrı" 'yı ifade ettiği görülür (Harva, s. 142 vd.). Şamanlığa bağlı bulunan halklarda Gök-tanrı, göğün muayyen bir katında ve insana benzeyen müşahhas bir varlık olarak tasarlandığı için, mefhum bakımından herhangi bir karışıklığı önlemek maksadı ile, artık sadece "Gök-tanrı" diye çağrılmayıp, başka başka adlar ile anılmıştır. Nitekim meselâ Altay Türkleri bu varlığa Ülgen (Ulgen, Ülgön) "ulu" veya Bay Ulgen "zengin ulu" adını verirler.

Altay halklarındaki bir inanışa göre, müteaddit gök veya gök katları vardır. Efsanelerde 3 veya 9 kat gökten bahsedilir. Nitekim bunlarda ***kam***, âyin esnasında semaya çıkarken, gök katlarına tekabül ettikleri söylenen 7 veya 9 mania veya durağı (pudak) aşmak mecburiyetinde kalır (Anohin, ***Materialı***, s. 9). Bu tabaka veya katların sayısı muhtelif olup. Radloff (ayn. esr., II, 3)'a göre, bazan 17'ye çıkmaktadır. Nihayet Verbitskiy (s. 91) Altay havalisinde bazı yerlerde 33 gök dairesinden bahsedildiğini yazar. Denildiğine göre, Orta Asya'da gök için yapılan âyin münasebetiyle kurulması mûtad (alışılmış) olan çadır, doğrudan doğruya göğü temsil eder.

Umumiyetle Tanrı veya en büyük semavî ruh, göğün en üst katında insan şeklinde tasavvur edilir. Abakan Türkleri, Göktanrının çadırından bile bahsederler (Katanov, ***Skazaniya***, s. 223). Altay Türklerine göre ise, Ülgen altın kapılı bir sarayda, altın bir taht üzerinde oturur (Anohin, ayn. yer.). Gök-tanrı dualarda çeşitli kudret ve sıfatları ile anılır. Gökte yaşayan en bü-

yük ruh, insanları, ovaları, çimenleri ve ateş ile yeri, güneşi, ayı ve yıldızları ile gök kubbeyi yaratan, âlemin nizâmını sevk ve idare ile kaderi tâyin eden bir varlıktır. Yakutlarla Altay Türklerine göre, insan oğluna evlât veren de odur. Gök-tanrı her şeye hâkim ve kadir olmakla beraber, yalnız iyilik eden bir hayır ilâhıdır (Troşçanskiy, ***Evolyutsiga***, s. 33 ; Anohin, ***Materialı***, s. 11). Diğer taraftan Moğollar, her şeyi bilen Gök-tanrının, hiddet ve hoşnutsuzluğunu kıtlık, feyezan gibi korkunç tabiat hadiseleri ile izhar ettiğine (açığa vurduğuna) inanırlar (Banzarov, s. 9 vd.) Halbuki, şimalî Asya halklarına göre, Gök-tanrı, insanların yaptığı işlerle alâkadar değildir. Ülgen için muayyen zamanlarda yapılan ve ilkbahar, yaz ve bazan sonbahara rastlayan âyinlerde beyaz bir kısrak kesmek âdettir.

1. Altay Türklerine göre, Ülgen'in 7 veya 9 oğlu, 9 kızı ve nihayet birtakım yardımcı ruhları vardır. Anohin (***Materialı***, s. 5)'de Ülgen'in oğullarının adları şöyle sıralanmıştır: Karşıt, Pura Kan, Yajıl Kan, Burca Kan, Karakuş, Paktı Kan, Er Kan. Radloff (ayn. esr., I. 361 vd.)'un Lebed Türkleri arasında tesbit ettiği başka bir rivayete göre. Bay Ülgen'in 4 oğlu vardır: Pırşak Kan, Töz Kan, Kara Kan, Suylap. Bu sonuncunun oğlu Sarı Kan'dır. Pırşak Kan'ın oğlu Kırgız Kan, Karg san ırmağı civarındaki Lebed Türklerinin koruyucu ruhu sayılır. Pırşak Kan'a al at kurban edilir. Kara Kan'dan başka diğer ilâhlar insanlara iyilik ederler. Kara Kan ise, tanrıların âleminden ayrılarak, yer altının karanlıklarına çekilmiştir. Lebed Türklerine göre, ölüler âleminin hâkimi Erlik, onun oğludur. 7 kattan ibaret olan göğün en üst kalında Ülgen ile karısı oturur. Diğer katlarda ise, bunların oğulları ile, tanrıların insanlara elçi olarak gönderdiği ruhlar bulunur. Ülgen'in oğullarının menşe'i bilinmemekle beraber, göğün 7 kat olarak tasarlanması ve bunlardan herbirine, Ülgen'in oğullarından birinin yerleştirilmesi dikkate değer. Altaylılarda her boy,

Ülgen'in oğullarından birini kendi koruyucu ruhu sayar. Bu ruhlar için yapılan kurban merasimi, Ülgen'e yapılanın aynıdır (Anohin, ***Materialı***, s. 12) Yakutlara göre de, en büyük tanrının maiyetinde 7 ilâh bulunur. Bu tanrıya, ilkbahar bayramında ateşe kımız serpilerek kurban sunulur (Pripuzov, ***Melkiya***, s. 48). Priklonskiy (***Tri goda***. s. 29 vd.), adlarını saydığı bu 7 ilâhtan 7 kardeşin kasdedilmiş olacağını yazmaktadır. Ona göre, bunlar gök gürültüsü, şimşek, aydınlık, harp tevlid eden, göğün hiddetini bildiren, kaderi tâyin eden tanrılardır. Aynı müellif Yakutlarda ayrıca 9 tanrıdan bahsedildiğini ve bunlara kurban olarak kımız sunulduğunu kaydeder. Semavî tanrıların sayı, ad, yer ve vazifeleri halklara göre değişmekte ve bazan birbirine karışmaktadır. Radloff (ayn. esr., II, 6)'da geçen değişik bir rivayete göre, 17 kattan ibaret olan göğün en üst kısmında Tengere Kayra Kan oturur. Ondan Bay Ülgen, Kızagan Tengere, Mergen Tengere sudur etmiştir (çıkmıştır). Bunlardan Ülgen, göğün 16., Kızagan Tengere 9., hakîm, bilgin Mergen Tengere ise 7. katındadır. Kızagan Tengere, Banzarov (s. 26 vd.)'a göre, harp ilâhıdır. Onlarca tehlikeli geçitlerde orduyu sevk ve düşmanı yenmekte, bu koruyucu ruhun yardımı olur. Altay ***kam***'ı göğe çıkarken Kızagan Tengere'yi "kırmızı yularlı, kızıl erkek deve sırtında, alâimisema asalı baba!" diye çağırır. Buna nazaran, onun kırmızı renk ile temsil edildiği sanılmaktadır. Mergen Kan'ın yürümesinden, gök gürültüsü ve şimşek hasıl olur. Ülgen'in en sevgili ve yaşlı oğlu Karşıt'dır. Altay şamanı Gök-tanrı için yapılan kurban merasiminde onu çağırarak âyine başlar. Dualarda "sarı kamış asalı, sarı atlı, sarı dizginli, sarı ipek kürklü" diye tasvir edilir (Radloff, ayn. esr., II, 22). Ülgen'in diğer bir oğlu Karakuş (kartal) olup, şamana göğe çıkarken yardım eder. Pura Kan ise "bulut yeleli"dir (Radloff, ayn. esr., s. 30). Ülgen'in oğulları arasında ayrıca Kara Kan ve Yajıl Kan da geçtiğine bakılırsa, bunların çeşit-

li renklerle temsil edilen seyyare tanrılarına tekabül ettikleri söylenebilir (krş. G. R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte, nr. Abh. Pr. Ak. W., Phil.Hist. Klasse*, nr. 12, Berlin, 1936, VII, 22).

Altay Türkleri ile Yakutlarda geçen 7 ilâha mukabil, Moğollarda birbirinin kardeşi sayılan "dokuz koruyucu tanrı" vardır. Banzarov (s. 14, 28 vd.) bunların 9 yıldıza delâlet ettiğini yazar. Harva (s. 162 vd.) ise, onların göğün dokuz katını temsil ettikleri kanâatindedir.

2. Altaylılar Ülgen'in adları belirsiz 9 kızından bahsederler. Bunlar toplu olarak *Ak kızlar* yani "iffetli kızlar" diye anılırlar. İyi ruhlar zümresine giren bu kızlar, şaman dualarından anlaşıldığına göre, âyin esnasında *kam*'a ilham ve heyecan verirler. Onları temsil eden kukla biçimindeki bebekler, şamanın cübbesine takılıdır (Anohin, *Materialı*, s. 12).

3. Altaylılara göre, en büyük Gök-tanrının hizmetinde bir nevî elçilik vazifesi yapan başka yardımcı ruhlar da vardır. Anohin (*Materialı*, s 14)'in kaydettiğine göre, Altay şamanı göğe çıkarken, doğruca Ülgen'in katına gitmez. Gök-tanrı, kutup yıldızında şamanı karşılamak için elçisini yollar. Aynı zamanda *ut-kıçı* "karşılayıcı" denilen bu elçi, Ülgen ile şaman arasında mutavassıt (aracı) olarak görünür. Gök seyahatinde şamana refakat eden yardımcı ruhlar Yayık, Suyla ve Karlık'tır. Denildiğine göre, birincisi insanlar arasında yaşar, onları fena varlıklardan korur ve Ülgen ile insanlar arasında elçilik de yapar. Şaman, kurbanı ancak onun refakatinde Ülgen'e götürür. Dualarda "ayın, güneşin parçası" diye anılır. Onun beyaz bezden yapılmış, başı, kulakları, elleri, ayakları ve kuyruğu bulunan bir tasviri, kurban merasimlerinde, birtakım bez parçalarıyla yanyana olarak iki kayın ağacına gerili, beyaz at kılından yapılmış bir ipe bağlanır. Altaylılar ilk baharda kısrakların ilk sütünü unla karıştırıp bir bulamaç yapar ve *Yayık*'a adayarak etrafa serperler. Gök seyahatin-

de şamana yoldaşlık eden ikinci ruh ***Suyla***'dır. Bu da insanların koruyucusu olup, denildiğine göre, at gözlüdür. Bazı şamanlar, onu at gözlü bir kartal olar ak tasvir ederler. Suyla, insanların ne yaptığını Gök-tanrıya bildirir. Bundan dolayı da iki ***tildü*** "iki dilli" diye anılır. Ona adak olarak rakı serpmek âdettir. Tavassut edici ruhların üçüncüsü olan ***Karlık***'a gelince, bu Suyla'nın mesâi arkadaşı olup, yine gök seyahatinde şamana refakat eder. Karlık, âyin esnasında çağırılınca havaya su serpilir (Anohin, ***Materialı***, s. 12-14).

Güneş, ay ve yıldızlar: Altay Türklerine göre, başlangıçta güneş ile ay mevcut olmadıkları hâlde, sonradan Tanrının gönderdiği bir varlık, göğe madenî iki büyük ayna koyarak dünyayı aydınlatmıştır (Potanin, IV, 191). Türk-Moğol halklarında bu iki semavî ışık kaynağı hakkında çeşitli efsaneler anlatılır. Bazı halklarda güneşle aya bakarak gaipten haber veren falcılar da vardır. Şaman cübbesine güneşi ve ayı temsil eden madenî levhaların takılması, bununla alâkadar görülmektedir. Radloff (ayn. esr., II, 6)'un kaydettiğine göre, Türk kavimlerinin çoğunda güneş dişi, ay erkek olarak tasarlanır. Altay şamanı göğe çıkarken 6. katta ***ay ada*** "ay baba" yı, 7. katta ise ***kün ene*** "güneş ana" yı selâmlar. Yakutlar, ayın küçülmesini, efsânevî ayılarla kurtların onu yemesine hamlederler (Seroşevskiy, s. 668). Altay Türklerine göre de, ay tutulması, ***yelbegen*** denilen bir canavarın ayı yemesinden ileri gelir. Bu korkunç mahlûku kovmak için havaya taş, silâh atılır, teneke çalınarak gürültü yapılır (Radloff, ayn. esr., I, 372 v. d.). Bu âdet Anadolu'da hâlâ yaşamaktadır.

Çin kaynaklarına nazaran, Hiungnular güneşe ve aya tapar, seferde ay büyüdüğü zaman ilerler, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi. Tunguzların da savaşta kazanmak için dolun ayı beklediklerinden bahsedilir (O. Turan, s. 36, not 3). Güneşle ay, bilhas-

sa Tunguzlardaki şaman âyinlerinde mühim bir yer aldığı hâlde, umumiyetle şimalî Sibirya halklarında bunlara kurban sunulduğu bilinmemektedir. Fakat Volga boyundaki Çuvaşların güneşle aya "ak donlu" hayvan kurban ettiklerini öğreniyoruz (Harva, s. 183).

Bazı Altay halklarına göre, gök bir çadır şeklindedir. Yakutlar ise göğü üstüste gerili birçok deri tabakalarından müteşekkil olarak tasavvur ederler (Gorohov, *Materialı*, s. 36). Onlara göre yıldızlar, bu tabakalardan gök ışığını sızdıran deliklerden başka bir şey değildir (Seroşevskiy, s. 667). Şimal yarım küresinde yaşayan halklar, göğün bir merkez etrafında döndüğünü sanarak bu noktaya, "yer göbeği"'ne karşılık olmak üzere "gök göbeği" demişlerdir (Radloff, ayn. esr., II, 8 vd.). Kutup yıldızına yakın olarak düşünülen bu nokta, gök kubbenin tesbit edildiği bir yermiş gibi tasarlanmış ve bunun için şimalde yaşayan halklar kutup yıldızına "çivi, gök çivisi, çivi yıldız" gibi adlar vermişlerdir (Harva, s. 37). Göğün kendi mihveri etrafındaki bu garip dönüşü, onun daha sağlam bir desteğe dayanmış olacağı tasavvurunu doğurmuştur. Bu sebepten bazı halklar, göğün büyük bir sütun veya mihverin ucunda döndüğüne zâhip olmuşlardır. Nitekim Kırgız, Başkırt ve garbî Sibirya Türk halklarının kutup yıldızını "Demirkazık", Moğol ve Tunguzların ise "Altındirek" diye adlandırmaları bundandır (Potanin, IV, 8 vd.). Denildiğine göre, tanrılar atlarını bu kazığa bağlarlar. Harva (s. 40 vd.), Altay şamanının gök seyahati sırasında tırmandığı direk veya ağaç gövdesinin, gök mihverini temsil ettiği kanaatindedir. Denildiğine göre, Asya'da Gök-tanrıya dua edilen veya kurban sunulan yerlere dikilen sütunlar da aynı şeye delâlet eder (Harva, s. 46, 48). Umumiyetle yıldızların kutup yıldızına veya dünyanın mihverine bağlı bulunduklarına ve bu bağlar kopunca birtakım korkunç hadiselerin zuhur edeceğine inanılır. Yakutlar Zühre yıldı-

zını Ürgel (Ülker)'e âşık, güzel bir bakire olarak tasavvur ederler. Gökte ikisinin karşılaşması, fırtına ve yağmur tevlid eder (Seroşevskiy, s. 668). Halbuki Buryatların Solbon dediği bu yıldız, efsanelerde erkek olarak geçer (Hangalov, s. 7). Onlara göre Solbon, atı çok sever. Buryatlar onun bir at sürüsüne sahip olduğundan bile bahseder ve onu atların koruyucu ruhu sayarlar. Bundan dolayı ilkbaharda atlar tımar edilip taylara damga vurulurken, Solbon'un adına havaya ***tarasun*** denilen bir içki serpmek ve ayrıca ateşe et veya bulamaç atmak âdettir. Nihayet eskiden bu yıldıza at bile kurban edilmiştir (***Buryatskiya skazki***, s. 125 vd.; ***Skazaniya buryat***, s. 122 vd.; ***Agapitov-Bangalov***, s. 6).

b. Yer-tanrı: "kara yer" manasına gelen yağız yer tâbiri, daha Orhon Kitabelerinde ***kök-tenri*** "mavi gök" ile yanyana geçer (bk. H. N. Orkun, ***Eski Türk Yazıtları***, nşr. TDK, İstanbul, 1936,

Orhon Yazıtlarının doğu yönü

I, 28; 1941, IV, 139) Aynı kitabelerde (I, 76, not 3) rastlanan Ötüken ise, Gök Türklerin hükümet merkezi olup, Moğolca yer ilâhesi Etügen isminden gelmektedir. Bu kelime aslında Türk-Moğol kavminin ana yurdunu ifade etmiştir. Hiungnuların inkırazından (yıkılışından) sonra dağılan bazı Türk boylarının Altay havalisinde yerleştikleri topraklara verdikleri Ötüken adı, an'anede Ergenekon olarak geçer. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre,Hiungnularda senenin ilk ayında ata ruhları yanında yer ve gök ruhlarına da kurban kesmek adetti (O. Turan, s. 43 vd. ,66). Gerek Türklerde, gerekse Moğollarda büyük bir saygı gösterilen vatan toprağı mukaddestir (kutsaldır). Bu kutsiyet, kurban bayramlarında Ötüken ile beraber anılan birçok dağ ve nehirlerin tanrılaştırılmasından ileri gelmiştir. Türk halklarında dağ ve ırmakların mukaddes sayılmasındaki asıl sebep ise, muhtemelen buralarda birtakım ruhların yaşadığına inanılmasındandır. Ayrıca Radloff ayn. esr.. II, 31)'un tesbit ettiği bir şaman duasına göre, Kan "kağan, han" diye anılan dağlara, eski kahramanlara ait bazı hatıraların bağlı bulunduğu da anlaşılmaktadır. İbn Fadlan (s. 36. 153) bazı Başkırt boylarının inandığı 12 ilâh arasında yer, su tanrılarını da sayar. Orhon Kitabelerinde mukaddes sayılan ***yer-sub*** "***yer-su***" dan "vatan" kastedildiği anlaşılmaktadır. (ayn esr. 1, 34, 38, 64). Altay Türklerinde âyin esnasında ***yer-su***'lar hâlâ anılır. Radloff (ayn. esr., II, s. 7 v.d.), onlarda ***yer-su*** diye saygı gösterilen ***yer***'in, bir ruhlar camiası (topluluğu) olarak tasarlandığını ve bu ad altında 17 ulu hanın toplandığını bildirir. Bunların yaşadıkları yerler, umumiyetle dağ zirveleri veya kaynak havzalarıdır. Altaylılara göre, insanları yaratan ve kötü varlıklardan koruyan da bu ***yer-su*** tanrılarıdır. Anohin (***Materialı***, s. 15 vd.) de Altaylıların, ***yer-su*** ruhlarını, müstakil bir zümre olarak kabul ettiklerini yazar. Bunların gök ve yer altı ruhları ile bir münasebetleri yoktur. Sağlığı, hayvanların ço-

ğalmasını temin eden ve kötü ruhların fenalıklarını önleyen bu ruhlar, kendilerine saygı göstermeyenleri cezalandırır, hasta ederler. Umumiyetle insana benzetilen ***yer-su*** ruhlarının umumî adı ***e*** "sahip" dir. Zira, bunlar muayyen bir yerin, msl. bir dağ, bir ırmak veya bir gölün sahibi sayılır. Bundan dolayı Altaylılarca dağ, ırmak, göl adları sadece birer coğrafî isimden ibaret olmayıp aynı zamanda o yerlerin sahipleri olan ruhların adıdır. Her dağın ruhu kendi bölgesinde hüküm sürer ve orasını korur. Bu sebepten Altaylılarda her oymak, kendi bulunduğu yerdeki, dağları, ırmakları ve gölleri birer koruyucu varlık olarak bilir ve onlara saygı gösterir. Altaylılar, bu ruhların yer ile beraber yaratıldığını söyler ve onlara at kurban ederler. Ayrıca onların adına sütü un ile karıştırıp etrafa serpmek âdettir.

Kurban âyini: Gök-tanrıya yapılandan bir gün sonradır. Bu âyinde şaman merasimlerinde gözetilen bütün şartlar yerine getirilir. Volga havalisinde yaşayan Çuvaşlar da, ***sir sıv kudegen*** "yer-su sahibi" denilen bir tanrıdan bahsederler (***Magnitskiy***, s. 30, 48, 88). Yakutlar dişi olarak tasarladıkları bu tanrının, yalnız otları bitirdiğine değil, aynı zamanda doğuma da yardım ettiğine inanırlar (Troşçanskiy, s. 47; Pripuzov, ***Svedeniya***, s. 62). Şamanların ***andar-han hotun*** diye çağırdıkları bu varlık, Harva (s. 247)'ya göre, Yakutlarda ***doğyu iççite*** "arz sahibi" veya ***sir iççite***, "yer sahibi" 'nin aynıdır. Onlarda yer ilâhesini temsil eden herhangi bir tasvir yapılmadığı gibi, ona kanlı kurban da sunulmaz. Yalnız ilk bahar şenliklerinde onun adına, bir ağaca bağlanan ineğin sırtına süt dökmek âdettir. Şamanist halklarda umumiyetle yer canlı bir varlık olarak tasavvur edilir ve ona göre davranılır.

1. Tabiat hâdiseleri: Şamanist halklara göre gerek gökte, gerekse yerde vukua gelen çeşitli tabiat hâdiseleri, birtakım ruh veya tanrıların eseridir:

Gök gürlemesi ve şimşek: Çin kaynaklarına göre, Uygurlar, gök gürlediği zaman haykırarak göğe doğru ok atarlardı (Radloff, ayn. esr., 1., 127). Yakutlar da yıldırımdan korunmak için, madenî şeylerle gürültü yapıp, gök gürültüsünü uzaklaştırmağa çalışırlar. Onlara göre, gök gürlemesi ile şimşeği tevlid eden, ***Süge Toyon*** "balta tanrı" 'dur. Yakutlar balta şeklindeki taşları bu tanrının gönderdiğine inanır ve bu taşlarda birtakım sihirli hassalar (özellikler) bulunduğunu söylerler (Pripuzov, ***Svedeniya***, s. 61; Priklonskiy, ***Tri goda***, s. 65 vd). Turuhansk havalisindeki Tunguzlara göre, gök gürlemesi, gökteki büyük bir kuşun kanat çırpışından hasıl olur. Göğe çıkan şamanı türlü tehlikelerden koruyan bu kuştur. Altay havalisindeki Teleütler onu bir kartala benzetirler (Harva, s, 205 v. d.). İbn Fadlan s. 64, 185) X. asırda Volga havalisindeki Bulgarların yıldırım düşen eve bir daha girmediklerini kaydeder. Pallas (***Sammlungen***, 11, 282)'in bildirdiğine göre, Kalmuklarda yıldırım çarpmasıyla ölenler husûsî bir merasimle gömülürdü. Yıldırımın düştüğü yere yaklaşmak umumîyetle tehlikeli sayılır. Buryatlarda yıldırım isabet eden mesken ya terk edilir veya o yeri kötü ruhlardan temizlemek için şaman tarafından husûsî bir âyin yapılır (Zatoplyayev, s. 7 vd.; ***Buryatskiya skazki***, s. 129 vd.; Hanga'.ov, s. 7).

Türk-Moğol halkları, gök gürültüsünü tevlid ettiğine inanılan varlığa kurban da sunmuşlardır. Moğollar evi ve hayvanları ondan korumak için yere süt veya kımız serperlerdi (Banzarov, s. 15). Altay Türklerinde de ilkbaharda gök gürültüsü duyulduğu zaman, dağlara çıkıp dört yöne süt serpmek âdetti (Altayskaya, s. 25). Potanin (IV, 142)'in kaydettiğine göre, Soyotlar bu münasebetle çadırın etrafında üç defa dönüp yere süt serperler. Çin vekayinâmelerinin bildirdiğine nazaran Uygurlar, yıldırım düşen yerde ilkbaharda toplanıp koyun keserlerdi (Radloff ayn. esr, 1, 127). Soyotlarda buna benzer bir âdet hâlâ vardır (Potanin,

IV, 140). Şaşkov (s. 94 vd.)'un yazdığına göre, Minusinsk havalisindeki Türkler, gök gürlemesini tevlid eden tanrıya bir kır at adarlar. Bu maksatla hazırlanan yerde dua edildikten sonra, gemi çıkarılan hayvan serbest bırakılır. Böyle bir ata artık kimse dokunamaz.

Rüzgâr ve yağmur: Yakutlara göre, rüzgârlar dağlarda uyur ve herhangi bir gürültü ile uyanırlar. Yine bunlar kasırgada yaşadığına inandıkları bir ruhdan bahseder ve buna ***hollorak iççite*** "kasırga ruhu" adını verirler (Seroşevskiy, s. 667; Anohin, ***Duşa***, s. 262). Bazı Şamanist halklar, rüzgârın hastalık tevlid ettiğine de inanırlar. Türkçede ***yel*** kelimesinin "rüzgâr, cin, salgın hastalık" gibi manalara gelmesi bundandır (***Divân Luğât al-Türk***, trc. B. Atalay, III, 144; Radloff, ***Versacheines Wörterhuches***, III, 345 vd.; Brockelmann, ***Asia Majör***, II, 115). Buryatlara göre, alelâde rüzgârdan farklı olup, ekseriya ilk ve sonbaharlarda esen ve ***zada*** denilen bir rüzgâr vardır. Bunu tevlid eden ruha ***zada sağan lengere*** denir. Onlarda, ***zada ulan sulun*** adını taşıyan kırmızı bir taş, ***zada*** estirmeye yarar. Ayrıca suya düşen bir gök taşının da bu rüzgârı tevlid ettiğine inanılır (Hangalov, s. 6). Moğolistan'da rüzgâr, yağmur, kar ve don tevlid ettiğine inanılan bir taştan (***zada, cada, yada*** vs.) bahsedilir. Rivayete göre, bu taş dağlarda veya geyik, su kuşu, yılan gibi hayvanların başında veya bir öküzün karnında bulunur. Denildiğine göre, bu taştan daha çok avcılar faydalanır ve meselâ av hayvanının izini takip edebilmek için bununla kar yağdırır veya bir ırmağın sularını dondurup kolaylıkla bir yakadan bir yakaya geçmeği sağlarlar (Pallas, ***Sammlungen***, II, 349; Potanin, IV, 189 vd., 773 vd.). Yakutlarda bu sihirli taşa ***sata*** denir. Altaylılara göre de ***yada*** taşı sayesinde havayı istenilen şekilde değiştirmek mümkündür. Bununla ilgili olarak onlarda havayı şu veya bu şekilde değiştirebilen ***yadaçı***lardan bile bahsedilir (Verbitskiy, s. 45, Radloff, ***Aus***

Sibirien, II, 8 vd. 1. Nitekim eski Türkçe metinlerde "yağmur taşı" manasına gelen ***yad, Divân Lugât al-Türk*** (trc B. Atalay, 111, 3, 307)'te yat olarak "muayyen taşlarla (***yada taşı***, yağmur ve kar yağdırmak için yapılan bir nevi ***kam***'lık", ***yatçı*** "yağmur yağdıran sihirbaz" demektir. F. Köprülü yağmur taşına dair yazmış olduğu bir makalede (Eski Türklerde, s. 2-10) bu mevzua dair şark kaynakları ile garpta yapılan araştırmaları etraflıca tanıtmıştır. Ayrıca Ş. Yaltkaya, (s. 693 vd. eski Türk an'anelerinin bazı dinî müesseselererini araştırırken yağmur taşı üzerinde de durmuştur.

2. ***Tabiatın sahibi olan ruhlar:*** Altay halkları muayyen bir yerin veya bir şeyin hâkimi olarak tasarladıkları ruhlara "sahip" manasında ***e, é*** derler. Yakutlarda buna ***iççi***, Volga havalisindeki Türklerde ***öye***, Buryatlarda ***ecen***, Tunguzlarda ise ***amaka*** tekabül eder.

Türk-Moğol halkları, eskiden beri başka kavimlerce de mukaddes sayılan ateşe büyük bir saygı göstermiş ve onda bir ruh bulunduğuna inanmışlardır. Altaylılar bu ruha ***ot ezi*** "ateş sahibi", Yakutlar, aynı manada olmak üzere, ***öt iççite*** derler. Ateşin gökten geldiği, Türk-Moğol halklarında pek yaygın bir tasavvurdur. Türklerin, eskiden beri ateşte temizleyici bir kuvvet gördükleri, tarihî kayıtlarla sabittir. Bu arada ateşin insanı kötülüklerden, kötü ruhlardan ve dolayısıyla hastalıklardan koruyan bir hassası (özelliği) olduğu inancı, muhtelif vesilelerle yapılan merasimlerden de anlaşılmaktadır (Harva, s. 224 vd.). Türklerde eskiden ateş, gelecekten haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır (O. Turan, s. 45). Türk-Moğol halkları ateşi insan biçiminde, canlı bir varlık olarak tasavvur eder ve ona karşı saygıda kusur etmemeğe çalışırlar. Altay ve Sibirya halklarında ateşe kurban da sunulur. Yeni evlenenlerin ateşe merasimle yağ dökmesi,

yemek yerken, içki içerken ateş ruhuna da bir pay ayrılması âdettir (Priklonskiy, J St, 1890, s. 170; 1891, s. 61). Soyotlar ile Altay Türkleri, ateş ruhuna kurban olmak üzere, koyun (Potanin, IV, 78; *Dırerıkova, Kült*, s. 67), Buryatlar ise, kısrak keser (Agapitov-Hangalov, s. 4, 6). Başka ruh veya ilâhlara sunulan kurbanların da bazan ateşe atıldığı görülür. Nitekim Beltirler, Gök-tanrı'ya kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri ile derisini ateşe atıp yakarlar (Maynagaşev, s. 98; krş. Dırenkova, ayn. esr., s. 71) Moğollarla, Altay halkları ateş ruhunu dişi olarak tasavvur ederler. Teleütlerde bir *ot ene* "ateş ana" dan bahsedilir. Buryatlar ile Çuvaşlarda da "ateş ana" ile "ateş baba" yan yana geçer (Magnitskiy, s. 68; krş. Dırenkova. ayn. esr., s. 62). Buryatlarda *gali ecen* "ateş ruhu" i temsil eden bebekler, ocağın yanında bulunan bir çekmecede saklanır.

Volga Türklerinin bir *öy öyesi* "ev sahibi" vardır. İnsan şeklinde tasavvur edilen bu ruh, evi korur, ev halkının iyiliğine çalışır. Fakat, herhangi bir şekilde küstürülürse, eve hastalık da getirebilir. Onun için bu ruha, senede hiç olmazsa bir kere bulamaç sunulur veya sonbaharda bir kurban kesilir. Volga Türklerinde bir de *abzar öyesi* denilen "ahır ruhu" geçer. O havalide bu ruhun adına siyah bir kuzu kesmek âdettir (Maksimov, s. 569-575 Koblov, *Mifologiya*, s. 69). Yakutlar ev ruhuna *cie iççite* derler. Onlarda ayrıca *balagan iççite* "çadır sahibi" diye bir ruhtan bahsedilir (İonov, *Duh*, s. 22 vd.). Sibirya halklarında ev ruhunu temsil eden bebeklere de rastlanır. Soyotlar yemek yedikleri zaman, kumaş, deri veya tahtadan yapılmış olan "ev sahibi" ne de bir pay ayırmayı ihmal etmezler (Olsen, s. 138).

Türk-Moğol halklarına göre, bir de "orman ruhu" vardır. Kazan havâlisinde ona *urman öyesi*, Tunguzlar *üre amaka*, Buryatlar *oiṇ ecen* derler. Ormanlarla kaplı dağlık havalide yaşayan Karagaslarda *dağ ezi* "dağ sahibi" adında bir ilâh mevcuttur. Ya-

kutlarda buna ***tıa iççite*** (tıa=tayga "ormansız dağ", tekabül eder. Bunlar aynı ruha ***bayanay*** veya ***barallak*** adını da verirler (Seroşevskiy, s. 669 vd.). Onlara göre, ***bayanay*** avcıların koruyucu ruhu sayılır. Dağ ruhunun ormanda yaşayan hayvanlara sahip olduğuna inanıldığından, onun adına ateşe çay ve yağ dökmek âdettir. Orman ruhuna kurban olarak, ayrıca bez parçaları, kürkler de sunulur.

Şamanistlere göre, geçilmesi zor yollarda hüküm süren, tehlikeli dağ geçitlerini tutan başka ruhlar da vardır. Yakutlar bunlara ***sol iççite*** "yol sahibi" veya ***attuk iççite*** "geçit sahibi" derler (Troşçanskiy, s. 39, 54).

Sibirya'da dağ başlarında ve umumiyetle geçilmesi zor yerlerde ***obo, obo*** denilen taş yığınlarına rastlanır. Denildiğine göre bunlar, yolcuların bir kazaya uğramamak için attıkları taşlardan meydana gelmiştir. Radloff (ayn. esr., II, 15) Altaylıların bir dağı aşarken veya bir ırmağı geçerken o yerin ruhu için yığına taş attıklarını veya mukaddes sayılan bir ağaca bez parçası veya iplik bağladıklarını yazar. Bazı araştırıcılar, yığına atılan taşı, o yerin ruhuna sunulan bir kurban olarak değerlendirirler. Bazılarına göre de, bu, sihir için yapılan bir âdetten başka bir şey değildir. (Harva, s. 397) ise, bunun, serbest kalınca zararlı olabilen ruhu, muayyen bir yere bağlamak gayesiyle yapılmış olacağını öne sürer.

Ayrıca "su sahibi" denilen ruhlar da vardır. Yakutlar ilkbaharda balık avına başlarken ***u iççite*** "su ruhu" 'ye henüz buzağılamamış bir inek kurban eder, ayrıca balık ve içki sunarlar (Seroşevskiy, s. 670; Priklonskiy, J St, 1890, s. 60). Yakutların su ruhuna verdikleri diğer bir ad ***ukulan toyon***'dur (Pripuzov, Svedeniya, s. 62). Karagaslar ***sug ezi*** dedikleri su ruhuna saygı gösterir ve bol balık avlıyabilmek için onun adına kıyıdaki bir kayın ağacına renkli bezler bağlar ve ayrıca ateşe çay, yağ, süt dökerek

kurban sunarlar (Petri, Promisli, s. 62 vd.). Buryatlar su ruhuna *uhun ecen* derler.

c. Yer altı ruhları: Şamanistlere göre, karanlık âlemi olan yer altında umumiyetle korkunç ve kötü ruhlar yaşar. Altaylılar bunlara ***kara töz*** "habis ruh", ***kara neme*** "habis nesne" veya umumiyetle ***tümengi töz*** adını verirler. Yer altında yaşadıklarına inanılan ve birtakım korkunç şekillerde tasavvur edilen ***ayna, ada, aza yör, üzüt, gek*** vs. gibi ruhlar da vardır. Kötü ruhların başında, yer altı dünyasının hâkimi sayılan ***Erlik Kan*** gelir. Uygur metinlerinde Erklig Kan "kuvvetli han" diye geçen Erlik, Budistlerde yer altı hükümdarı olan Yama'ya tekabül eder. Minusinsk havalisindeki Türklerin İrle Kan veya İl Kan'ı, Buryatların Erlen Kan'ı da Erlik Kan'dan başka bir şey değildir. Yakutlarda yer altının hâkimi olarak anılan Arsan Duolay'ın Erlik'i temsil ettiği söylenir (Troşçanskiy, s. 68, 69, 86) Priklonskiy (j St, 1891, s. 61)'e göre, Yakutlarda yeraltı hükümdarı olarak geçen Buhar Dodar, bir boğanın sırtında tasavvur edilir. Kara-Kırgızlarda kötü ruhların hâkimi olan Arman ise, Farsça Ahriman'dan gelmektedir.

Altaylılara göre Erlik, yer altının en alt katında kara çamur veya başka bir rivayete nazaran, kara demirden yapılmış bir sarayda, kara bir taht üstünde oturur. Şaman dualarında Erlik'in korkunç bir varlık olarak tasvir edildiğini görüyoruz (Radloff, ayn. esr., II, 10 vd.). Ayrıca yer altındaki bir ırmakla onun kıyılarında yaşayan korkunç canavarlardan da bahsedilir. Altaylılar en büyük felâketleri, kızamık, kızıl, tifo gibi hastalıkları, hayvan kırgınını ondan bilirler. Altaylılarca Erlik kendisine kurban sunulmasını temin için bu gibi işleri yapar. Erlik şaman dualarında Kayra Kan "kesici han" diye anılır. Zira, denildiğine göre, Altaylılarda iplik gibi tasavvur edilen ruhu onun kestiğine inanılır. Erlik insanın canını alıp yer altına götürür; orada sorguya çek-

tikten sonra kendi emrinde kullanır. Erlik'e giden yolda ***pudak*** denilen manialar vardır. Şaman bu engelleri, ancak büyük bir gayret sarfederek aşar. Erlik'i temsil eden put veya tasvirler yapılmaz.

1. Erlik'in 7 veya, başka bir rivayete göre, 9 oğlu vardır: taş bilekli Bay Bahadır, Karaş, bakır bilekli Kerey Kan, Uçar Kan, Yabaş Kan, Kömür Kan Şedey Kan. Erlik'in oğulları yer altındaki ve yer yüzündeki bütün kötü ruhları idare ederler. Denildiğine göre bunlar, yer altına inen şamana yol gösterir, babaları ile şaman arasında mutavassıt (aracı) rolü oynarlar. Bunlar koruyucu ruh olarak da saygı görürler. Altay halklarında Erlik ile oğullarına zayıf ve hatta hasta hayvanlar kurban edilir. Köyün şimalinde, dikenli çalılık bir mahalde hazırlanan kurban yerine ***tayılga*** denir. Erlik'e hiçbir zaman at kurban edilmez. Ona ve oğullarının adına ekseriya kara boğa veya inek kesilir. Erlik'in oğullarından Karşıt'ı temsil eden, kara çaputtan yapılmış 9 şeridli bir bebek, çadırın içinde, kapının sol tarafında bulunur (Anohin, ***Materialı***, 1-8; krş. Radloff, ayn. esr., II, 10 vd.).

2. Altay şamanlarının naklettiğine göre, Erlik'in 8 veya 9 kızı vardır. Bunların muayyen bir vazifesi yoktur. Oyun oynar, raks eder ve yer altına inen şamanı kandırıp, babalarına getirilen kurbanı kapmağa çalışırlar. Dualarda kara yüzlü, kara saçlı ve şehvetli varlıklar olarak tasvir edilirler (Anohin, ayn. esr., s. 8 vd.).

3. Yer altında yaşayan ve aslında ölüm veya ölü ruhları olan diğer varlıklara gelince, bunlar çeşitli adlarla anılırlar. Lebedlerde ***aza*** denilen kötü ruhun baskısı altında bulunan bir kimseyi kurtarmak için, şaman tarafından kara renkli bir hayvan kesilir. (Radloff, ayn. esr., 1, 362). Teleütlere göze ***üzüt***, ölünün, kırkı çıkıncaya kadar mezarlıkta yaşayan ve arasıra eve girmek isteyen ruhudur. Onu şamandan başka kimse göremez. Gerek ***aza***, gerekse ***üzüt***'ün kasırgada bulunduğuna inanılır Aynı zamanda

hastalık tevlid eden bu ruhları, şaman husûsî bir âyin yaparak uzaklaştırmağa çalışır (Anohin, ***Duşa***, 262 vd.) Altay Türkleri ile Telengitlerde geçen ***körmöz***'ler de ölü ruhları olup insanın ruhunu kapmak suretiyle hastalığa sebep olabilirler. Altay Türklerindeki bu ruhlara, Yakutların ***Abası*** ve ***Yör*** dedikleri ruhlar tekabül eder. Bunlardan ***Yör***'ün ***menerik*** denilen ruh hastalığını tevlid ettiği söylenir. Kötü ruhu ançak şaman uzaklaştırabilir. (Troşçanskiy, s. 81 vd., 85 vd.; Priklonskiy, JSt, 1891, 59, 62; Seroşevskiy, s. 622 vd.).

d. Doğum ve doğum ruhları: Altay Türklerine göre, insanın ruhu (***kut***), doğmadan önce gökte bulunur. Teleütler, çocuğa ruh veren ***Enem Yayuçı***'nın göğün dördüncü katında yaşadığını söylerler. Denildiğine göre, çocuğun ruhu, kırmızı bir kurt şeklinde annenin vücuduna girer. Doğum ilâhesi çocuğun ne kadar yaşayacağını da tâyin eder. Onlarca üçüncü kat gökte bulunan ve hayvanlara can veren ***Ermen Kan*** adında başka bir ilâhî varlık daha vardır (Anohin, ***Duşa***, s. 253, 260 vd., 267). Radloff (ayn. esr., II, 6,11) Altaylıların doğumla ilgili inanışları hakkında oldukça geniş bilgi verir. Altaylılara göre Ülgen, çocuğun doğması için, oğlu Yayık'a emir verir. Bu da göğün beşinci katında bulanan ve dişi olarak tasavvur edilen Yayuçı "yaratıcı" 'ya babasının emrini tebliğ eder. Nihayet Yayuçı da gökteki ***süt ak köl*** "süt akı göl" 'den canı alarak çocuğu doğurtur ve hayatı boyunca ona yardım eder. Yakutlara göre, çocuğun ruhu bir kuş şeklinde gökten gelir (Priklonskiy, J St, 1891, s. 65 vd.). Onlar, gökte oturan ve ***Ayısıt Hoton*** denilen bir doğum ilâhesinden de bahsederler (Priklonskiy, ayn. esr., s. 59 vd.; Troşçanskiy, s. 38 vd; Seroşevskiy, s. 673). Yakutların inanışına göre, doğumundan 3 gün sonra çocuk, ***Eyehsıt*** denilen başka bir koruyucu ruhun himayesinde büyür.

Orhon Kitabelerinde zikredilen ***Umay*** da çocukları koruyan dişi bir ruhtur (Orkun, ayn. esr., I, 44, 112). ***Divân Lugât al-Türk***

(trc. Atalay, I, 123)'te geçtiğine göre, Umay'ı hoşnut edenler, çok çocuk doğurur.

Teleüt kadınları doğum esnasında kendi koruyucu ruhlarının yardımına güvenirler. Onların ***emegender*** veya ***enekeler*** diye andığı bu ruhlar, ölmüş büyük ana veya büyük babaların ruhlarından ibarettir. Bunları temsil eden bebeklere süt ve undan yapılmış bir bulamaç sunulur. Eskiden bu ruhlara koyun da kurban edilmiştir (Karunovskaya, s 22; Anohin, ***Duşa***, s. 268). Çocuğun dünyaya gelmesi, Sibirya halklarında husûsî şenlikler yapılarak kutlanır.

e. ölüm ve ölü ile alâkalı inanış ve merasimler: Şamanist halklar, hastalık gibi, ölümü de kötü ruhların bir eseri sayarlar. Altay Türklerine göre, yer altı dünyasının hâkimi olan Erlik, yer yüzüne gönderdiği ***aldaçı***'lar vasıtasıyla insanların ruhunu yakalatarak hayata son verir (Anohin, ***Materialı***, s, 20 vd.; ayn. mil., ***Duşa*** s. 263). Yakutlar da ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp yemesi ile izah ederler (Troşçanskiy, s. 81). Denediğine göre, ölümü tevlid eden ruhlar, ya ailenin ölmüş fertlerine veya yabancı ölülere aittir. Ölüm hâlinde ruhun bir kuş şeklinde uçup gittiği de tasavvur edilir. Bunun akislerini, ölüm keyfiyetini anlatan ifâde şekillerinde buluyoruz. Nitekim, Orhon Kitabelerinde Bilge Kağan, babasının ölümünü şu sözlerle atlatır: ***kanım kağan... aça barmış***: "babam hakan ... uçup gitmiş" yani "ölmüş" (Orkun, ayn. esr., 1, trc. s 36 vd.). Ayrıca ***Babur-nâme*** (nşr. İlminskiy, Kazan, 1857, s. 8)'deki: ***Şayh Omar... şonkar boldı***: "Şeyh Ömer doğan kuşu oldu" yani "öldü" demektir. Umumiyetle ölünün, etrafında cereyan eden şeyleri duyduğuna inanılır ve evine döneceğinden endişe edilir. Yakutlarla, Soyotlar ölüden korktukları için, cenazeyi bazan olduğu gibi çadırda bırakıp kaçarlar. Sanıldığına göre, ölünün ruhu, şaman tarafından husûsî bir merasim ile yerin altına götürülünceye kadar evde dolaşır.

1. Yas tutma: Şamanist halklarda ölen için duyulan acı, çeşitli şekillerde ve birtakım merasimle ifade edilir. Jordanes (takriben VI. asrın ortalarına doğru) Attila'nın defin merasimi sırasında Hunların, âdetleri veçhile, saçlarını kestiklerini yazar. Aynı müellife göre, onlar bir kahraman için göz yaşı dökmez, yüzlerini yaralayarak kan akıtırlardı (Harva, s. 289). Çin kaynaklarına göre, Tukuelerde aile efradı, ölünün bulunduğu çadırın kapısı önünde ağlayıp feryad ederken, yüzlerini bıçakla yaralayıp kanlı göz yaşı dökerdi (Radloff, ayn. esr., I, 130; Schmidt, ***Der Ursprung***, IX, 33 vd.) Orhon Kitabelerinde Bumin Kağan ile kardeşi Kül Tigin'in ölümü münasebetiyle komşu kavimlerden gelen heyetler arasında yas tutan (***yağçı***) ve ölüye ağlayan (***sığıtçı***) kişilerin bulunduğundan bahsedilir. Yas (***yog***) merasiminde bulunan kimselerin, matem alâmeti olmak üzere, kulak ve saçlarını kesmeleri âdetti (Orkun, ayn. esr., I, 31,52,70). Katanov (***Über die***

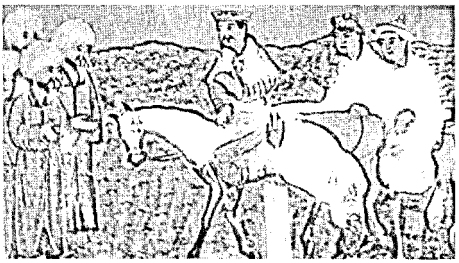

Kül Tigin (anıtı)

Bestatt, s. 279, 290)'a göre, Kazak-Kırgızlarda ölünün gömüldüğü gün, dul kalan zevcesi ile kızlarının saçlarını kesmek âdettir. Beltirlerde de ölü gömülürken, karısının saçları çözülerek ortadan kesilir. Hiungnuların, kesilen saçları, diğer kıymetli şeylerle beraber mezarın içine koydukları anlaşılıyor. Nitekim Urga civarında Noyin-Ula'da bulunan bir Hun mezarında, ipek örtüye sarılı 17 saç örgüsü bulunmuştur (Harva, s. 291) Saç kesmenin, ölüye sunulan bir nevi kurban addedilmiş olması muhtemeldir. Radloff (ayn. esr., I, 449, 487)'da geçtiğine göre, Kırgızlarda ölenin atının kuyruğu ile yelesini kesmek de matem alâmetidir.

2. ***Definle alâkalı âdetler:*** Ölünün yakılarak veya yakılmadan türlü şekil ve vaziyetlerde gömülmesi, ölüm ile alâkadar inanış ve merasimlerin bir safhasını teşkil eder.

Çin kaynaklarına göre, milâdî I. asrın başlangıcında Moğolistan'ın şarkında oturan Hunlar, kabile reislerini sırmalı elbiseler içinde gömerlerdi (Harva, s. 316). Yine Çin kaynakları milâdî V. -VIII. asra kadar Gobi çölünün şimalinde, Kara-İrtiş havâlisinde yaşayan Tukuelerde ölünün atı ve eşyası ile birlikte yakıldığını kaydederler (Radloff, ayn. esr., I. 130 vd.; Katanov, ayn. esr., s. 101 vd.). Aynı kaynaklardan öğrenildiğine göre, milâdî V. asırda Yenisey'in yukarı taraflarında yaşayan Dubolar, ölüyü bir tabuta yerleştirdikten sonra, dağların tepesine veya ağaçların üstüne koyarlardı. Bunların ahfadı olup, bugün de Tuba diye anılan Soyotlar, şaman ölülerini bir tabuta koyduktan sonra, yere çakılı kazıkların üzerine oturturlardı (Katanov, ayn. esr., s. 102, 104) Gök Türklerde, ölen hakan veya beyin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taştan heykeller dikmek âdetti. Bunlara ***balbal*** denir (Orkun, ayn. esr., I, 37, 41; Schmidt ayn. yer.). Denildiğine göre, bundan maksat, ***balbal***'ın temsil ettiği kimsenin, ölüler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktı (krş. İbn Fad-

Oğuzlar (minyatür)

lan, s. 27, 138 vd.). İbn Fadlan (s. 99 vd., 243 vd. 264 vd.)'in kaydettiğine nazaran, eskiden Hazarlar ile Oğuzlarda ölüyü nehir yatağına gömmek âdeti vardı. Bunun için evvelâ başka bir istikamet verilen ırmağın yatağında, dayanıklı malzeme ile bir mezar hazırlanır ve ölü buraya gömüldükten sonra sular eski mecraya çevrilirdi. Hazarlar sonradan ölüyü yakmağa başladılar. X. asırda Oğuzlarda büyük bir kimse öldüğü zaman ev biçiminde bir mezar hazırlanır, ölü elbisesi ve silâhları ile buraya gömülürdü. Mezara ayrıca içki koymak da ihmâl edilmezdi. Mezar kapatılıp bir kümbet hâline getirildikten sonra, ölenin atlarından bazan yüzlercesi kesilip, eti yenir, derileri ile başları sırıklara asılırdı. Nihayet ölenin hayatta iken öldürdüğü düşmanların sayısı kadar tahtadan heykeller yapıp mezarının başına dikmek âdetti. Oğuzların inanışına göre, ölü kendisine kurban edilen atlara biner ve tahta heykellerle temsil edilen düşmanları da ölüler dünyasında ona hizmet ederdi. Çin kaynaklarının verdiği malûmata göre, sonradan Uygurları meydana getiren Kao-çelerde de ölü bütün silâhları ile teçhiz edilerek mezarın ortasına dik bir vaziyette gömülürdü (Radloff, ayn. esr., I, 127; II, 121; Katanov, ayn. esr., s. 101). XIII. asırda Orta Asya'yı dolaşan Plano Carpini'nin Türklerin defin âdetleri hakkında verdiği bilgiler de mühimdir.

Onun yazdığına göre, Türklerde bir bey ölünce, gizlice gömülürdü, ölünün önüne et, süt gibi yiyeceklerle donatılmiş bir masa konur, ayrıca ölünün atı da, bütün takımı ile birlikte, mezara gömülürdü. Mezarın başında yine bir at kesilip yenildikten sonra, ölenin arabası ve evi tahrip edilirdi (Plano Carpini, III, s 4 ; Harva, 317). Mezarın başına, sırığa geçirilmiş at dikmek âdeti, Altay halklarında da görülür (Radloff, ayn. esr., II, 18, levha I'de, s. 25 vd.). Bütün bu merasimlerin esası, öleni, gittiği yeni bir âlemde, ölüler dünyasında kullanacağı canlı, cansız muhtelif şeylerle teçhiz etmek inanışına dayanmaktadır. Bugünkü Türk halklarının ölü gömme âdetlerinde muhtelif kültür cereyanlarının tesiri görülür. Sarı Uygurlar ölüyü ya yakar veya stepe gömerler (Gulbin, s. 202, v. dd.). Lamaizmin tesiri altında bulunan Soyotlar da ölüyü umumiyetle stepte açığa bırakır, itibarlı kişilerin cesetlerini merasimle yakarlar. Kara-İrtiş havalisinde yaşayan Soyotlar şaman ölülerini kara çam dalları arasına kurulan kerevetlerin üzerine yatırırlar (Katanov, ayn. esr., s. 229 vd.). XVIII. asırda Pallas (*Merkzwürdigkeiten*, s. 125 vd.)'in kaydettiğine göre, Beltirler ile Kuznetsk havâlisinde ve dağlık arazide yaşayan bazı Türk boyları da, tahta tabutlar içine koydukları ölülerini gömmez, ormanın tenha bir köşesinde, ağaçların üstüne koyarlardı. Ayrıca ölünün yanına yiyecek, içecek, giyecek gibi şeylerle yayı ve içi kırık oklarla dolu olan sadağı konur, cenaze töreninde kesilen atın derisi ile başı, yakında bulunan ağaçlara asılırdı. Bazı yerlerde şaman ölülerinin gömülmesinde hâlâ eski âdetlerin carî (geçerli) olduğu anlaşılıyor. Sagaylar eski bir an'aneye uyarak şaman ölüsünü yere gömmeyip, elbisesi ve davulu ile birlikte, bir dağın tepesine koyarlar (Katanov, ayn. esr., s. 225 vd.). Tunguzlarda ölüyü kazıklar üstüne kurulu bir kerevete uzatmak âdeti hemen hemen umûmîdir. Onlarda ölenin vaktiyle bindiği ren geyiği kesilip mezarın başında yenir, derisi bir ağaca asılır

(Harva, s. 305). Bugün resmen Hıristiyan olan Yakutlarda, eski an'aneye uyularak ölüyü elbisesiyle gömmek âdettir. Defin esnasında, ölen erkekse, atı da kesilir; kadınsa, bir inek boğazlanır. Nihayet daha şimalde yaşayan Yakutlar, ölü için ren geyiği keserler (Seroşevski, s. 616 v. dd.; Priklonskiy, J St, 1891, s. 64, 74 vd.). Yakutlar eskiden ölülerini içi oyuk bir ağaç gövdesine veya tahta bir tabuta yerleştirip kazıklar üstüne koyarlardı (Seroşevskiy, s. 619 vd.). Bunların yanında çeşitli silâhlar, av malzemesi, giyecek ve ev eşyası bulunmuştur. Gmelin (II, 477)'e göre, Yakutlarda eskiden ölüleri yakmak âdeti de vardı. Ayrıca zengin bir kimsenin ölümünde, kendisine öteki dünyada hizmet etmeleri için, en iyi uşakları da yakılırdı. Yakutların vaktiyle erkekle birlikte karısınıda diri diri gömdüklerinden bahsedilir (Priklonskiy, ayn. esr., s. 77; Troşçanskiy, s. 3). Şimkeviç (s. 6)'e göre, onlarda itibarlı bir kimse öldüğü zaman, takımıyla beraber binek atı, yiyecek ve giyecek yüklü ikinci bir at ve nihayet ölüler dünyasında efendisine hizmet edecek bir uşak da gömülürdü.

f. Kâinatın yaratılışına dair üstüreler (efsaneler): 1. Yerin yaratılışı: Yerin menşeine dair Asya'da anlatılan efsanelerin çoğunda, büyük, eski bir denizden bahsedilir. Denildiğine göre, semavî bir varlık, yeri bu denizden yaratmıştır. Tunguzlar arasında tesbit edilen bir efsaneye göre, Tanrı bir ateşle eski denizi kısmen kurutarak yeri halk etmiştir (Spasskiy, s. 33 vd.) Yakutlar ise, yerin gökten veya bir denizin dibinden hazır olarak getirildiğini söylerler. Altay Türkleri ile Buryatlar arasında tesbit edilen yaratılış efsanelerinde "iyi" ile "kötü" yü temsil eden "Tanrı" ile "şeytan" karşı karşıyadır. Bu düalist düşüncenin en çok Zerdüşt dininde inkişâf ettiği göze çarpar. Hilkat esatirinde (mitolojisinde) şeytan, hemen daima insan kılığında görülmektedir. Bazan kuş şeklinde de geçer (Anuçin, s. 14; Radloff, ayn. esr., I, 360). Denildiğine göre, bu gibi efsanelerle bunlara ait bazı motif-

ler, Finlandiya'dan şimalî ve cenubî Amerika'ya kadar uzanan geniş bir sahaya yayılmış bulunmaktadırlar. Şu hâlde bu üstûrelerin, yeri henüz tayin edilememiş bulunan bir veya müteaddit merkezden çıkmış olmaları muhtemeldir.

2. *İnsanın yaratılışı:* Orta ve şimalî Asya'da insanın yaratılışına dair anlatılan efsanelerde, yerin menşeine ait esatirde olduğu gibi, birbirine zıt iki varlık, yani yapıcı (Tanrı) ile bozucu (şeytan) karşı karşıya bulunur. Bir Altay efsanesine göre, Ülgen'in yarattığı insanlara can veren Erlik'tir (Anohin, ***Materialı***, s. 18 vd.). Umumiyetle Asya'da insanın yaratılışını hikâye eden efsanelerde, kısmen eski İran'in, kısmen de Hıristiyanlık veya Maniheizmin tesiri görülür.

g. Dünyanın sonuna dair üstûreler: Altaylılara göre, üzerinde insanların yaşadığı dünya, Tufan'dan sonra bugün ikinci devresine girmiş bulunuyor. İlk Tufan'ın zuhurunu önceden bilen yedi kardeş arasında Erlik ve Ülgen de vardır. Bu halklardaki Tufan efsanesinde, umumiyetle Rusların tesiri ile, Hıristiyanlığın izleri göze çarpar.

İnsanlarla meskûn olan dünyanın, bugün de başka bir tehlikeye maruz bulunduğu söylenir. Bu da, günün birinde yerin dibinin delinmesi sonunda, arzın etrafındaki denizin her yeri kaplayacağı veya dünyanın başka bir Tufan ile mahvolacağı inanışına dayanır. Altay Türkleri arasında tesbit edilen diğer bir efsaneye göre de, bir ateş tufanı içinde dünyanın sonu gelecektir (Radloff, ayn. esr., II, 13 vd.; Buluç, Altay Türklerine göre, s. 102). Bu efsanede Budist esatirinden alınmış unsurlarla Şamanist inanışın izleri yanyana bulunmaktadır.

Bibliyografya

A. V. Adrianov, Şamanskaya misteriya (Etnografiçeskoe Obozrenie, Moskova, 1909); N. N. Agapitov ve M. N. Hangalov, Materialı dlyaizaçenia şamastva v Sibiri. Şamanstvo u buryat Irkatskoy gubernii (Izvestiya Vostoçno-Sibirskago Otdela Russkago Geografiçeskago Obşçestva, Irkutsk, 1883. XIV, sayı 1 ve 2, s. 1-61), alm. kısaltılmış trc. L. Stieda, Das Schamanenlum unter den Burjaten (Clobus, Braunschweig, 1887, LII, sayı 16, s. 250-253); Altayskaya tserkovnaya missiya (Peterburg, 1865); W. Amschler, Über die Tieropfer (besonders Pferdeopfer) der Telingiten im sibirischen Altai (Anth., 1933, XXVIII, sayı 3-4, s. 305-313); W. Anderson, Nordasiatische Flutsagen (Dorpat, 1923); A. V. Anohin, Şamanizm u teleutov ı Sibirskaya jizn, Tomsk, 1913 nr. 253); ayn. mil., Materialı po şamanstvu u altaytsev (Sbornik Muzeya po Antropologii i Etnografii pri Akademii Nauk, Leningrad, 1924, IV, 2), türk. trc. A. İnan, Altay şamanlığına ait maddeler (Ülkü, Ankara, 1940/1941, XV, sayı 85, 88, 89, 90, XVI, sayı 91, 93, 95, XVII, sayı 100); ayn. mil., Duşa i ee svoystva po predstavleniyu teleutov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Leningrad, 1929, VIII); V. I. Anuçin, Oçerk şamanstva u Yeniseyskih ostyakov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p, Akad. N., Peterburg, 1914) II; D. Banzarov, Çernaya vera ili şamanstvo u mongolov (Peterburg, 1891); P. Bergeron, Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siecles par Benjamin de Tudele, Jean du Plan-Carpin, N. Aschelin, Guillaame de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville et Amb-

roise Contarini (La Haye, 1735), I-II; R. Bleichsteiner, Rosswcihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. Die Indogermanen und Germanenfrage: neue Wege zur Lösung (Wiener Beitrage zur Kultur-geschichte und Linguistik, Salzburg-Leipzig. 1936, IV, 413-495); V. G. Bogoras, Oçerk materialnago bıta olennıh çukçey (Sbor. Muz po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Peterburg, 1901, I, sayı 2); ayn. mil., The Chukchee (American Museum of Natural History. The Jesup North Pacific Expedition, New York, 1904, VII); ayn. mil., K psihologii şamanslva u narodov severovostoçnoy Azii (Etnog. Oboz. Moskova, 1910, LXXXIV-LXXXV, sayı 1-2, s. 1-36); ayn. mil., The Shamanistic Call and the Peridd of Initiation in Northern Asia and Northern America (Proceedings of the 23rd International Congress of Americanists (1923), New York, 1930. s. 441-444); A. Brand, Beschreibung seiner grossen Chinesischen Reise anno 1692 (Lybeck, 1734.); S. Buluç, Altay Türklerine göre dünyanın yaratılışı ve sonu (Ülkü, Ankara, 1941, XVII, sayı 102); ayn. mil., Şamanizm (Türk Amacı, İstanbul, 1942, I, sayı 1-6, 1943, II, sayı 8); ayn. mil., Şamanizmin menşei ve inkişafı hakkında (Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1948, 11, sayı 3-4, s. 277-290); Buryatskiya skazki i poverya (Zapiski Vostoçno-Sibirskago Otddela Russkago Geografiçeskago Obşçestva, İrkutsk, 1889, I, sayı 1); V. F. Büchner, Schaman (El, 1934, IV, 324b —325b). N. K. Chadwick, Shamanism among the Tatars of Central Asia (J Anth. I, London, 1936, LXVI, 75-112); J. A. M. Culloch, Shamanism (Encgclopaedia of Religion and Ethics, New York, 1920, XI); M. A. Czaplicka, Aboriginal Siberia (Oxford, 1914); N. P. Dırenkova, Kült ognya u altaytsev i teleut (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Leningrad, 1927, VI); ayn. mil., Poluçenie şamanskogo dara po vozzreniyam turetskih plemen (Sbor. Muz. po Antrop i Etnog. p. Akad. N., Leningrad, 1930, IX); ayn. mil., Ptitsa v kos-

mogoniçeskih predstavleniyah turetskih plemen Sibiri (Leningrad, 1931); A. A. Divayev, Baksı (Etnog. Oboz. 1907, Moskova, 1908, nr. 4); W. Eberbart, Çin'in Şimal Komşuları (Ankara, 1942); M. Eliade, Le Chamanisme et les techniques archaiçues de l'exiase (Paris, 1951), ingl. tre. W. R. Trask, Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy (London-New York, 1964); O. Franke, Die Chinesen (Tübingen, 1925); A. Gahs, Kopf -Schadel and Langknochenopfer bei Rentiervötkern (W. Schmidt-Festschrift, Wien-Mödling, 1928, s. 231-268); J, G. Georgi, Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche in den Jahren 1773 und 1774 (Petersburg, 1775) I; ayn. mil., Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs (Petersburg, 1776); I. G. Gmelin, Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733 bis 1743 (Göttingen, 1752), II; V.A. Gordlevskiy, Bahaüddin Nakşbend Buharskiy (Sergeyu Federoviçu Oldenburga, Leningrad, 1934, s. 147-169), bk. TM, V, 361-364; N. Gorohov, Materialı dlya izuçeniya şamanstva v Sibiri (izves. Vost.Sibir. Otd. Rus. Ceog. Obşç., İrkutsk, 1883, XIII, sayı 3); G. G. Gulbin, Pogrebenie u jeltıh uygurov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Leningrad, 1928, II); M. N. Hangalov, Novıe materialı o şamanstve u buryat (Zap. Vost.Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç., İrkutsk, 1890, II, sayı 1); Ch. de Harlez, La religion nationale des Tartares orientaux: Mandchous et Mongols (Paris, 1887); U. Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischem Völker (F.F Communications, LII, nr. 125, Helsinki, 1938) İbn Fadlan, İbn Fadlan's Reisebericht (nşr. ve alın. trc, A. Z. V. Togan, Leipzig, 1939); A. İnan, Şamanizm (Ankara, 1954); V. M. İonov, K voprosu ob izuçenii do hristiyanskih verovaniy yakutov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Petrograd, 1918, V, sayı I); V. Jochelson, The Koryak (The Jesup North Pacific Expedition, New York, 1905, VI); ayn. mil., The Yakaghir and the Yukaghirized Tungus (The Jesup North Pacific Expedition, New York,

1924-1926, IX, 2. tabı.); ayn. mil., The Yakut (American Museum of Natural History Anthropological Papers, New York, 1933 XXXIII); L. E. Karunovskaya, İz Altayskih verovaniyd i obryadov, svyazannıh s rebenkom (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Leningrad, 1927, VI); N. F. Katanov, Skazaniya i legendi minusinskih tatar (Sibirskiy Sbornik, Peterburg, 1887); ayn. mil, Poyezdka k karagasam v 1890 g. (Zap. Rus. Geog. Obşç., Peterburg, 1891, XVII); ayn. mil., Über die Bestattungsgebrauche bei den Türkstammen Central und Ostasiens (KS, Budapest, 1900. I); J. Koblov, Religioznıe obryadı i obıçai tatar magometan (Kazan, 1908); ayn. mil., Mifologiya kazanskih tatar (Izvestiya Obşçestva Arkheologu, istorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete, Kazan, 1910, XXVI, sayı 5); S. Konovv, Die Inder (Tübingen, 1925); W. Koppers, Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen. Die Germanen und Indogermanenfrage (Wien. Beitr. z. Kulturgesch. a. Ling, 1936. IV, 279-411); ayn. mil., Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve ilk Indo-Germenlik (Belleten, TTK, Ankara. 1941, V, sayı 20, s. 439-480); M. F. Köprülüzade, Eski Türklerde dinî-sihrî bir anane (Edebiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1925, IV, sayı I, s. 1-12); ayn. mil., Influence da chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans (İstanbul, 1929); ayn. mil., Bahşı (İA, 1961, II, 233b-238a); H. von Lankenau, Die Schamanen und das Schamanenmesen (Globus, 1872, XXII, 278-283); B. Laufer, Origin of the Word Shaman (American Anthropologist, Menasha, 1917, XIX, 361-371); A. de Levehine, Description des hordes et des stepps des kirghiz-kazaks ou kirghiz-kaisaks (trc. F. de Pigny, Paris, 1890); V.Magnitskiy, Materialık obyasneniyu staroy çuvaşskoy veri (Kazan, 1881); S. Maksimov. Ostatki drevnih narodov tatarskıh (yazıçeskih) verovaniy u nıneşnih kreşçennıh Tatar Kazanskoy gubernii (İzvesiiya po Kazanskoy Eparhii, Kazan, 1876); S,

E. Malov, Neskolko slov o şamanstve u turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii (Jivaya Starina, Peterburg, 1909, II, III V, ayn. mil., Ostatki şamanstva u jeltıh uygurov (Jiv. Star., Peterburg, 1912), ayn. mil., Şamanstvo u sartov Vostoçnago Turkestana (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Petrograd, 1918, V, sayı 1); L. Malten, Das Pferd im Totenglauben (Jahrbach des kaiserlich deutschen archaologischen Institats, Berlin, 1914, XXIX, 179-256); Marco Polo, The Travels of Marco Polo the Venetian (London-New York, 1911); ayn. mil., The Book of Ser Marco Polo (tre. H. Yule, London, 1921); S. O. Maynagaşev, Zagrobnaya jizn po predstavleniyam taretskih plemen Minusinskago kraya (Jiv. Star., Peterburg, 1915); ayn. mü., Jertvoprinoşenie nebu a beltirov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Petrograd, 1916, 111); K. Meuli, Scythica (Hermes, Berlin, 1935, LXX, 121-176); N. O. Mironov, ve S. M. Şirokogorov, Sramana-Shaman: Etymology of the Word "Shaman" (JRAS, North-China Branch, Shanghai, 1924, LV, 105-130); W. Muster, Der Schamanismus bei den Etruskern (Frühgeschichte und Sprachzwissenschaft, Wien, 1948, sayı I, s. 60-77); J. Nemeth, Über den Ursprung des Wortes şaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte (KS, Budapest, 1913-1914, XIV, 240-249); G. Nioradze, Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern, (Stuttgart, 1925); H. S. Nyberg, Irans forntida religioner (Uppsala, 1937); A. Ohlmarks, Studien zum Problem des Schamanismus, (Lund, 1939); W. G. Old, The Shu King or the Chinese Historical Classic (London-New York, 1904); D. Olsen, Et primitivt folk. De mongolske rennomader (Kristiania, 1915; S. Pallas, Reise darch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches (Petersburg, 1776) III; ayn. mil. Merkwürdigkeiten der obischen Ostjaken, Samojeden, daurischen Tungusen, udinskischen Bergtataren... (Frankfurt-Leipzig, 1777); ayn. mil., Sammlungen

historischer Naçhrichten über die mongolischen Völkerschaften (Petersburg, 1776-1781), I, II; W. Z. Park Shamanism in Western North America: a Study in Cultural Relationships (Evanston-Chieago, 1938); J. Partanen, A Description of Buriat Shamanism JSF Ou, Helsinki, 1941-1942, LI); P. Pelliot, Neuf notes sur des questions de l'Asie Centrale (T'oang Pao, Leiden, 1929, XXVI); B. E. Petri, Promıslı karagat (Izves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Ceog. Obşç., İrkutsk, 1928. LIII); ayn. mil., Staraya vera baryatskago naroda (İrkutsk, 1928); Plano-Carpini, Ceschichte der Mongolen und Reiseberichte 1245-1247 (alm. trc. H. Risch, Leipzig, 1930) G. N. Potanin, Oçerki severo-zapadnoy Mongolii (Petersburg 1881-1883), 11, IV; ayn. mil., Gromovnik po poveriyam i skazaniyam plemen yujnoy Sibiri i severnog Mongolii (Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya, Peterburg, 1882, I); L. Potapov ve K. Menges, Materialien zur Volkskunde der Türkwölker des Altaj (MSOS, Berlin, 1934, XXXVII); V. L. Priklonskiy, O şamanstve u yakutov (İzves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Ceog. Obşç., İrkutsk ,1886, XVII. sayı 1-2), alm. trc. Das schamanentum des Jakuten (Mitteilungen der anthropologischen Cesellschajt in Wien, 1888, XVIII, 165-182); ayn. mil., Pohoronı u Yakutov v severnoy çasti Yakutskoy oblasti (Sibir. sbor., İrkutsk, 1890, I); ayn. mil., Tri goda v Yakutskoy oblasti (Jiv. Star., 1890-1891); ayn. mil., Yakutskiya narodnıya poverya i skazki (Jiv. Star., 1891); N. Pripuzo, Svedeniya dlya izuçeniya şamastva u yakutov yakutskago okruga (lzves. vost. Sibir. Otd. Geog. Obşç., İrkutsk, 1885, XV, sayı 3-4); W. Radloff, Proben der Volkslitteratur der türkischen Stamme Süd-Sibiriens (Petersburg, 1866, 1868, 1870), I-III; ayn. mil., Aus Sibirien (Leipzig, 1884, 2. tabı 1893), I-II türk. trc A. Temir, Sibirya'dan (İstanbul, 1954-1957), I-IV; W. Ruben, Schamanismus im alten Indien (AO, Leiden, 1940, XVIII); ayn. mil., Buddhistlik ve Şamanlık (C. H. P. konferanslar serisi, Ankara, 1939, kitap 5); ayn. mil.,

Budizmanın menşei (DTCFD, 1943, I, sayı 5); Rubruck, The journey of William of Rubruck to the eastern part of the morld, 1253-1255 (ingl. trc. W. Rockhill, London, 1900); S. Şaşkov, Şamanslvo v Sibiri (Zap. Rus. Geog. Obşç. Peterburg, 1864, sayı 2); W. Schmidt, Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte (Münster / Westf., 1930); ayn. mil, Der Ursprung der Cottesidee (Münster, 1931, 1933, 1949), II, III, IX; ayn. mil., Das Himmelsopfer bei den innerasiatischen Pferdezüchtervölkern, (Ethnos Stockholm, 1942, VII, 127-148); ayn. mil, Zur Struktur des Schamanismus (Anth. 1955, L, 849-881); E. Schmitt., China, II, chinesische religion (Tübingen, 1927); N. Şçukin, Poyezdka v Yakutsk (Peterburg, 1844); V. Seroşevskiy (Sieroszewski), Yakutı (Peterburg, 1896), ingl. hulâsası: W. G. Sumner, The Yakutı (J Anthr. I, London, 1901, XXXI. 65-110); P. P. Şimkeviç, Materialı dlya izuçeniya şamansiva u goldov (Habarovsk, 1896); S. M. Şirokogorov (Shirokogoroff), General Theory of Shamanism among the Tungns (JRAS, North-China Branch, Shanghai, 1923, LIV, 246-249); ayn. mil., Northern Tungus Migrations in the Far East (JRAS, 1926, LVII, 123-183); ayn. mil., Opıt izsledovaniya osnov şamanstva u tungusov (Vladivostok, 1919), alm. trc. Versuch einer Erforschung der Grunlagen des Schamanentums bei den Tungusen (Baessler Archiv, Berlin, 1935, XVIII, 41-96); ayn. mil., Psychomental Complex of the Tungus (London, 1935); Skazaniya buryat, zapisannıya raznımi sobiratelyami (Zap. Vost.Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç., İrkutsk, 1890, I, sayı 2); G. Spasskiy, Zabaykalskie İungusı (Sibirskiy Vestnik, Peterburg, 1822, XIX-XX); J. Stadling, Shamanismen i norra Asien (Stockholm, 1912); L Sternberg, Die Religion der Giljaken (ARW, Leipzig, 1905 ; Ayn. mil., Die Auserwahlung im sibirischen Schamanismus (Zeitschrift für Missionskunde und Religionsmissenschaft, Berlin, 1935, L, 229-252); V. F. Troşçanskiy, Evolyutsiya çernoy veri u yakutov

(Kazan, 1902); O. Turan, On İki Hayvanlı Türk takvimi (İstanbul, 1941); H. Vambery, Die primitive kultur des turko-tatarischen Volkes (Leipzig, 1879); V. N. Vasilyev, izobrajeniya dol gano-ya-kutskih duhov kak atribut şamanstva (Jiv. Star., Peterburg, 1909); ayn. mil. Şamanskiy kostyum i bulen u yakutov (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., (Peterburg, 1910, I, sayı 8); V. I. Verbitskiy, Altayskie inorotsı (Moskova, 1893); N. A. Vitaşevskiy, Materialı dlya izuçeniya şamanstva u yakutov (Zap. Vost. Sihir. Otd. Rus. Geog. Obşç., İrkutsk, 1890, II, sayı 2); ayn. mil., İz nablyudeniy nad yakutskimi şamanskimi deystviyami (Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N., Petrograd, 1918, V, sayı 1); Ş. Yaltkaya, Eski Türk an'anelerinin bazı dinî müesseselere tesirleri (İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1943, s. 690-698; E. Yssbrant Ides, Dryjahrige Reise nach China von Moscau ab zu lande durch gross Ustiga, Sirienia, Permia, Sibirien, Davur und die grosse Tartarey (Frankfurt, 1707); N. Zatoplyayev, Nekotorıya poverya alarskih buryat (Zap. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç., İrkutsk, 1890, II, sayı 2); D. Zelenin, Ein erotischer Ritus in den Opferungen der altaischen Türken (Internationales Archiv für Ethnographie, Leiden, 1928, XXIX); ayn. mil., Ideologiya Sibirskago şamanstva (izves. Akad. N., Moskova-Leningrad, 1936, nr. 8); ayn. mil., Kült ongonov v Sibiri (Moskova, 1936).

Sadeddin Buluç, Şamanizm, Türk Amacı, İstanbul, 1942

Ek. II
Prof. Dr. Abdülkadir İnan

Tarihte ve Bugün
ŞAMANİZM

I. TARİHTE ŞAMANİZM

Eski Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, İslâm ve Batı kaynaklarında epeyce malûmat bulunmakla beraber çok dağınık ve kısa olduklarından bunlardan faydalanmak çok yorucu çalışmalar istemektedir. Türk kavimlerinin örf, âdet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî telâkkilerin (anlayışların) ve geleneklerin menşelerini araştırırken ta İskit ve Hun (H'yung-nu) devirlerinin derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak almak icabetmektedir. Meselâ, Türk kavimlerinde ***and*** ve ***anda***

Prof. Dr. Abdülkadir İnan

Ziya Gökalp

müesseseleri ve bunlara bağlı gelenekler milâttan önceki V-IV. yüzyıllarda Yunan tarihçileri tarafından tavsif edilen (nitelendirilen) İskit and müessesesinin aynı olduğu malûmdur. Milâttan önceki II. yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tesbit edilen Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su atalar ve ölüler kültü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültlerdir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahede edilmiştir (görülmüştür). Bununla beraber Altay ve Yakut şamanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dinî telâkkileri Altay ve Yakut Şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Altay ve Yakut şamanlığını, elinde bulundurduğu pek mahdut (sınırlı) materyallere dayanarak, tetkik eden rahmetli ***Ziya Gökalp*** dahi bu-

nun farkına varmış ve eski Türkler için ***toyunizm*** adını verdiği bir millî din tasavvur etmişti. Fakat "toyunizm" dediği din Budizmden başka bir şey değildir. Sırf itibarî olarak dahi eski Türk dinine "toyunizm" adı verilemez. Eski Türkler, şüphesizdir ki, Şamanist idiler. Fakat bu Şamanizm Altay ve Yakut şamanlığının bulunduğu safhayı çok arkasında bırakmış, gelişmiş bir durumdaydı. Avcılık ve iptidaî ziraatle dar bir sahada yaşayan küçük boyların dünya görüşleri ve dinî telâkkileriyle büyük göçebe hakanlıklar kuran, Çin'den Bizans'a ve İran'a kadar uzanan ulusun dünya görüşü ile dinî telâkkilerinin aynı seviyede olmasına imkân yoktur.

Çin kaynaklarının verdikleri haberlerden anlaşıldığına göre, eski Orta Asya Şamanizminin esasları Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş (ocak) kültleri idi. Dinî âyin ve törenlerin muayyen bir nizam (statü) çerçevesi içine alınmış olduğunu tahmin etmek de mümkündür.

Büyük devlet kuran Şamanistlerin âyin ve törenlerini icra için resmî tüzük vücude getirdiklerini yakın zamandaki Mançu tarihinden de biliyoruz. XVI. yüzyılda muhtelif Mançu ve Tonguz gibi Altay ulusları birleşerek Çin'i fethettiler. Bu kabileler Şamanist idiler. 1747 yılında şaman âyin ve törenlerini düzenleyen bir statü imparator tarafından ilân edildi, Şamanistler için bir tapınak da yaptırıldı. (1)

Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapınaklarını zikrediyorlar. Bu haberlere göre hakanın karargâhındaki tapınakta her yılın başında âyin yapılırdı. Bu âyine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederlerdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök-Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharda, atların iyi beslendikle-

(1) Hyacinth (Biçurin) Kitay v grajd. i nravst. sostoyanii, IV, Petersburg 1848, s. 54.

ri zaman, orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi. Hakan her sabah çadırından çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı.

M.Ö. 121'inci yılda cereyan eden bir savaşta Çinliler bir Hun prensini yenerek karargâhını ellerine geçirmişlerdi. Aldıkları ganimetler arasında bir altın put da vardı. Çin vakanüvisinin verdiği malûmata göre Hun prensi bu putun karşısında Gök-Tanrı'ya kurban sunardı. (2) Herhalde bu put Altaylılarda ve başka çağdaş Şamanistlerde müşahede edilen ***ongon*** yahut ***töz***'lere benzer bir sanem olsa gerektir. Altından yapılmış olan Hun putu Altaylıların deriden yahut keçeden yaptığı töz (ongon)den, şüphesizdir ki, daha mütekâmil olmuştur. Aynı kaynakların bildirdiklerine göre Hunlar bir işe teşebbüs etmek isterlerse yıldızların ve ayın durumlarına bakarlardı. Bu kayıttan anlaşlıyor ki Hun ***kam***'ları heyet ilminden (astronomi) de haberdar olmuşlardır.

Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran muhtelif sülâlelerden bahseden Çin kaynakları bunların da Gök-Tanrı'ya, yersuya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır.

M.Ö. II. yüzyılda Hunlara tâbi olan, sonraları devlet kuran Vu-huanların dini hakkında verilen malûmat Hun dini hakkında verilen malûmattan farksızdır (Hyacinth, I, 154; Eberhart, s. 48).

M.S. III. yüzyılda meydana çıkan Toba sülâlesi devrinde de Hun kültleri devam ettirilmiştir. To-ba'lar "Siyenpi âdeti üzerine ilkbaharın ilk ayında Gök-Tanrıya, doğu tarafında bulunan tapı-

(2) Hyacinth (Bicurin), Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sreney Azii v drevnie vremena. Petersburg 1851. I, 15-16, 32; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. seri No. 9, 1942, s. 76-77. (Metin içinde Hyacinth ve Eberhard diye gösteriyorum).

nakta atalara kurban keserler; sonbaharın ilk ayında Gök-Tanrıya kurban âyini yaparlardı, dinî âyinler ve kurban törenleri nizamnâmeye göre icra edilirdi." (Hyacinth, I, 202); "Ecdat mabedi makamında bir taş oyarlardı. Şimal yurtlarından cenuba göç ederlerdi, taş ev içinde göğe, yere, hakanın soyuna kurban keserlerdi. Kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Bunlardan tanrılık ve kutlu orman meydana gelirdi" (Eberhard, s. 80).

"Toba devletinin ilk zamanlarında kadın şamanlar umumiyetle devletin dinî törenlerinde faaliyette bulunuyorlardı; meselâ 339 yılında bir kurban töreninde, tıpkı Sibirya şamanları gibi, ellerinde dümbeleklerle (kadın şamanlar) görünmüşlerdir" (Eberhard, s. 43).

Orta Asya'da devlet kuran kavimlerin kültür merkezi olan hakan sarayları ve beylerin karargâhları ve bunların çevresinde yerleşen ve göç eden boylar daima yabancı kültürlerin tesirleri-

Kadın şaman

ne maruz bulunuyorlardı. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet Budizmi, batıdan Zerdüştizm çok eskidenberi Orta Asya'nın millî kültlerine yavaş yavaş tesir ediyorlar, kendileri de yerli kültlerden müteessir oluyorlardı. Yabancı dinler Şamanizmden birçok unsur kabul etmekle halk tabakası içinde muvaffakiyet (başarı) kazanıyorlardı.

III-IV. yüzyıllarda Zerdüştizm, Budizm ve Hristiyanlık Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde sağlamca yerleşmişti. VII-VIII. yüzyıllarda bunlar arasına Manihaizm de karışmış oldu.

Angara ve Obi ırmaklarından, Sibirya'nın Tayga ormanlarından, gerçek Şamanist olarak güneye gelen To-ba'lar V. yüzyılda Budizmi resmen kabul ettiler; büyük Buda tapınakları yaptılar. Bununla beraber To-ba'ların egemenliği altında bulunan bütün kavimlerin Buda dinine girmiş olduklarını kabul etmek yanlış olur. Her halde Budizm, hakanlığın merkezindeki aristokrat zümrenin dini olmuş, geniş halk tabakası ise şamanlığında devam etmiş olacaktır.

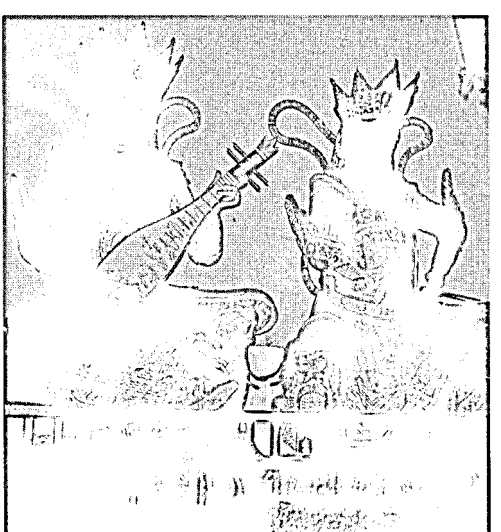
To-ba'lardan egemenliği alan Cücenlere To-ba imparatorlarının hakaret nazariyle (gözüyle) baktıkları, haşerat makulesi saydıkları manidardır. (3) Çin kaynaklarının verdikleri malûata göre bu kavim "elbiselerini ve ellerini yıkamazlardı" (Eberhard, s. 100). Bu âdet koyu Şamanistlerin su kültü hakkındaki inanmaları ile ilgilidir; Şamanist Oğuzlarda ve Moğollarda müşahede edilmiştir. (4) 519 yılında tesbit edilen bir habere göre Cücen (Juan-juan)lerde bir kadın şaman bir prensi göğe seyahat yaptırmış ve sonra bu prensi seyahatten geri çağırmış, bunun için de güzün orta ayında bir ovada çadır kurmuş, çadırın içinde yedi gün oruç tutmuş ve bütün bir gece dua etmiş" (Eberhard, s. 43). Bu-

(3) M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk Tarihi, III, s. 169, 172-173.

(4) A. Z. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Lpz. 1939, s. 131.

dist To-ba sülâlesi yerine Şamanist Cücen sülâlesinin gelmesinde, ihtimal ki, kuzeyden gelen muhafazakâr boyların önemli rolleri olmuştur.

VI. yüzyılda büyük Türk devletini yeniden kuran Gök Türk sülâlesi Şamanist boyların yetiştirdiği sülâle idi. Bu sülâle, devlet idaresinde millî yazı ve millî dil kullanacak derecede inkişaf etmiş (gelişmiş) bir milleti, bir devleti temsil ediyordu. Epeyce gelişmiş olan bu kültür seviyesine rağmen VII-VIII. yüzyıl Gök Türklerinde, bugünkü Altay uluslarının Şamanizmindeki birçok iptidaî (ilkel) unsurların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Gök Türkler "Tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağıyla yağlarlar ve sırıklar üzerine dikerlerdi. Yılın dört çağında (mevsiminde) bu tanrılara kurban keserlerdi" (Eberhard, s. 87). Bu "tasvir"ler Altaylıların töz-tös, Yakutların "tanara", Soyut-Uranhaların

Budistler

"eren", Moğolların "ongon" dedikleri putlardan başka bir şey değildir.

"Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sırıklara korlar. Hakanın çadırı Ötüken dağındadır; kapısı doğuya bakar. Her yıl boy başbuğlarıyla beraber atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında tanrıya kurban keserler. Ötüken dağının batısında 500 "li" mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. Burasına "Budın inli" derler ki "ülkenin koruyucusu olan ruh" demektir. Ruhlara taparlar, kamlara inanırlar "(Hyacinth, I, 271). Bu "Budun inli" budun (millet) tanrısı, bütün vatanı ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olsa gerektir. Her halde bu kült dağ, mağara ve atalar kültünün birleşmesinden meydana gelen çok önemli bir kült olmuştur.

To-ba Han (572-581) bir Çinli Budistin teşvikiyle Buda dinini kabul etmekle Gök Türkler arasına Budizmi sokmuş oldu. Toba han çok müteassıp bir Budist gibi hareket ediyor, Buda dualarını okuyor, oruç tutuyordu. (5) Bu büyük hakanın Budizmi kabulü Şamanist Türkler arasında nasıl karşılandığını bilmiyoruz. Toba Han'ın ölümünden sonra Gök Türk hakanlığının felâkete sürüklenmesi, Türk beylerinin Çinlileşerek soysuzlaşmaları, Türk "kara budununun" hani benim hakanım? hani benim ilim törem?" diye feryat ettiği, Gök Türk (Orhun) yazıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. To-ba Han'ın ölümünden tam bir buçuk asır sonra yazılan bu yazıtlarda Budizmden eser yoktur; bu yazıtlara göre, Türklerin istiklâl kazanmalarına Türk tanrısı ve ***yer-su*** yardım etmiştir. Dikkate değer ki bu yazıtlarda çok iptidaî inanmalardan olan fena ruhlardan, töz'den ve buna benzer putlardan bahsedilmiyor. Çin vakanüvislerinin Gök Türklerde bulun-

(5) Hyacinth, I, 274; M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk tarihi, IV, 42.

duğunu söyledikleri "keçeden yapılmış putlar" ve onları "yağlama" âdetleri ancak halk tabakasında muhafaza edilmiş iptidaî kültler ve âdetler olsa gerektir. Bilge Han'ın çevresinde bulunan aristokrasi zümresine mensup Türkler bu inanma ve âdetlere eski devrin hatıraları diye bakmış olacaklardır. Yufka yürekli Bilge Han'ın Buda dinine karşı gösterdiği temayül de bu zümrenin "kara budunun" inandığı hurafelere karşı kayıtsızlık göstermeğe başlamış olmalarıyla izah edilebilir.

Çin kaynaklarının verdikleri malûmata (bilgiye) göre, Bilge Han Çin'de olduğu gibi karagâhının etrafına kale yapmak, Buda ve Lao-tseu namlarına mabetler inşa etmek hevesine düştü... "Bilge Han, tebasını şehir hayatına alıştırmak, Buda dininin âyinleriyle ülfet ettirmek için şehir ve mabed inşa etmek gibi bir fikre düşmüştü. Fakat bu fikri Tonyukuk'un şiddetli muhalefetine uğradı." (6)

Batıdaki Gök Türklerin dini, inanma ve âdetleri Doğu Gök Türklerinin din ve âdetlerinden farksızdı. Bunlarda babalarının nesiller boyunca yaşadıkları mağaraya her yıl büyük bir memur gönderip kurban kestirirlerdi. Yılın beşinci ve sekizinci aylarında ruhlara kurban sunmak için toplanırlardı (Hyacinth, I, 340).

Gerek tarih kaynaklarından ve gerek bıraktıkları yazıtlardan anlaşıldığına göre Gök Türk hakanları ve bunların idareleri altında bulunan Türk boyları, batıdaki şehirli Türklerin bir kısmı müstesna (dışında), hep Şamanist idiler.

Gök Türk devletinin Uygur sülâlesi eline geçtiği tarihe kadar -VIII. yüzyılın son yarısına kadar- Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde Şamanizm hâkim durumda idi. Batıdan ve güneyden gelen "kitaplı dinler"in tesirleri yok denecek kadar azdı; bilâkis "kitaplı dinler"in Şamanizmle beslendikleri ve bu beslenmenin

(6) M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk tarihi, IV, 274-275; Hyacinth, I, 332-333.

kuvveti nisbetinde kuzeye nüfuzlarını sağlayabildikleri şüphesizdir.

Gök Türklerin elinden egemenliği alan ilk Uygur hakanları (Kül Bilge ve Moyun Çur) Şamanist idiler. Uygur hakanlarından Bökü Han 763'de Uygurlar arasına Manihaizm mezhebini soktu.

Manihaistler Orta Asya'nın batı bölgelerinde III. yüzyıldanberi faaliyette bulunuyorlardı. Bu mezhebin dâileri (duacıları), muhtelif dinlerin akide (ilke) ve âyinlerini kendi talimat ve âyinleriyle barıştırmakta mahir idiler. Bununla beraber büyük Uygur hakanlarının karargâhı Orhun ırmağı ile Ötüken dağı arasında bulunduğu sıralarda Uygur "kara budun" un Manihaizmi tamamıyla benimsediklerine inanmak güçtür. Bu bakımdan Kara Balgasun yazıtının Çince metnindeki bazı parçaları çok manidardır. Bu anıt Uygurların Manihaizmi kabulünden tahminen 50-60 yıl sonra dikilmiştir Bu metinde dinden bahsedilirken şöyle denilmektedir: "O (hakan) diyor ki 'siz fazileti nasıl anlayabilirsiniz?' Bunun üzerine derhal umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve kumandanları hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: biz eski günahlarımızdan istiğfar (tövbe) ediyoruz "ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz'. Kağanın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı. Bu umde (ilke) çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağırdı. Onlar tekrar tekrar (hakandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı..." (7) Daha aşağıda hakan "ışık dinini kabul etmelisiniz!" diye ısrar ediyordu ki halk arasında Manihaizmin pek de yerleşmediğini gösterir. Bu din, kuzeyden gelen Uygurlar arasında ancak 840'dan sonra, yani Uygurların Doğu Türkistan'a gelip yerleşmelerinden sonra, kökleşmiş olacaktır. Bununla beraber Uygur ülkesinde Manihaizm, Hristiyanlık ve Budizm ile yanyana Şamanizm de yaşıyordu. Şamanizmin en önemli ve iptidaî kültlerinden biri olan ***töz*** yahut ***ongon*** kültü-

(7) H. N. Orkun, Eski Türk yazıtları, II, s. 41.

nün Uygur Budist rahipleri tarafından Buda tapınaklarına kabul edilmiş olduğunu Rubruk'un bir hikâyesinden öğreniyoruz. (8)

Uygur sülâlesinin hâkimiyeti çağında Manihaizm ve Budizmin koyu şamanlığın vatanı olan Altay, Ötüken ve Baykal çevrelerinde kendilerine zemin bulamadıkları muhakkaktır. Uygurlardan hâkimiyeti alan Kırgızların kuzey sınırı Angara-Tonguzka ırmaklarının Yenisey'e döküldüğü yer olduğu tahmin ediliyor ki (9) buna göre Uygur devletinin de kuzey sınırı buraya kadar uzanmış olacaktır; çünkü Kırgız ülkesi de 758 yılında Uygurlar tarafından alınmıştı. (10) Bununla beraber Kırgızlar Uygur hakanına karşı daima isyan halinde bulunmuşlardır. Nihayet 840 yılında Kırgızlar, Uygurları Moğolistan'dan çıkardılar ve Orta Asya'nın doğusunda Kırgız devleti kurdular. Mani dinini kabul eden Uygurlar, Doğu Türkistan'a gelip yerleştiler. Kırgızların anayurdu Yenisey ırmağının kaynakları idi. Yenisey havzasında bulunan yazıtların bunlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Çin kaynaklarına göre "Kırgızların yazı ve dilleri tıpkı Uygurlarınki gibi" idi. (11) Çin ve İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre Kırgızlar Şamanist idiler. Tanrılara-ruhlara kırlarda kurban sunarlardı, kurban âyini için muayyen zamanları yoktu. Şamanlarına kam (Çin hiyeroglifine göre "gan") derlerdi. Sulara, ağaçlara kurban sunarlardı.

X. yüzyıl İslâm seyyahlarından Ebu Dülef, Kırgızlardan bahsederken yazıları olduğunu, tanrıya ibadet ettiklerini, ibadetlerinde mevzun ilâhiler okuduklarını, her yıl üç bayramları olduğunu zikrediyor. (12)

---

(8) V. de Rubruk, Puteşestvie v vostoçnıya straı (A. İ. Malein tercümesi), S. Petersburg 1911, s. 108.

(9) W. Barthold, Kirgizi (Istor. oçerk), Frunze, 1927, s. 11.

(10) Hyacinth, I, 449.

(11) Hyacinth, I, 446; Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 69.

(12) W. Barthold, Kirgizi, s. 21.

Mani rahıbı (minyatür)

XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî, Kırgızlara dair şu malûmatı veriyor: "Kırgızlar, Hintliler gibi, ölülerini yakarlar ve "ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ölüyü de ateş kirlerinden ve günahlarından temizler" derler. Bazı Kırgızlar ineğe, bazısı kirpiye, bazısı saksağana, bazısı şahine, bazısı da güzel ağaçlara taparlar. Bunlar arasında ***faginum*** dedikleri (?) bir kişi vardır; her yıl muayyen bir günde gelir, çalgıcıları ve her türlü çalgı âletlerini getirirler. Çalgılcılar çalmağa başlarken faginum (kam olacak) bayılarak düşer; bundan sonra ondan bu yıl neler olacağını: kıtlık, bereket, yağmur, kuraklık, tehlike, emniyet ve düşman saldırışı hakkında sorarlar. O (kam) hepsini söyler ve ekseriya onun dediği olur." (13)

(13) W. Barthold, Otçet o poezdke Sreney Azii... Petersburg, 1897.

Uygur sülâlesinin hâkimiyeti devrine ait olduğu sanılan bir yazıtta görüldüğü üzere Uygur hakanlarına sadık olan Kırgız beylerinden birinin Manihaizmi kabul ettiği tahmin edilmektedir. G. I. Rasmstedt tarafından kuzey Moğolistan'da bulunan bir yazıtta "ben kırgız oğluyum" diyen bey "mar"ına yüz er ve mesken verdiğini söylüyor ve oğullarına "man gibi olmaları"nı tavsiye ediyor. (14)

"Mar" kelimesi Süryanîce "efendi", "öğretmen" demek olduğuna göre Ramstedt bu Kırgız beyinin Manihaist olduğunu tahmin ediyor. VIII. yüzyılın sonlarına ait olduğu tahmin edilen bu yazıtın sahibi olan Kırgız beyi Uygur hakanın sadıkı olduğuna göre (yazıtta "hakana kulluk ediniz" denilmektedir) Manihaist olması pek mümkündür. Fakat bu olay onun çağdaşı olan bütün Kırgızların Mani dinini kabul ettiklerini göstermez. IX-X. yüzyıllarda Kırgızlar, gerek Çin ve gerek İslâm kaynaklarının verdikleri haberlere göre, Şamanist idiler.

XI. yüzyılda İrtiş ırmağı boylarında yaşayan Kimek-Kıpçaklar, Gardizî'ye göre, "İrtiş ırmağına taparlar, su Kimeklerin tanrısı derlerdi." (15) Aynı müellif Türgeş ve Çigil Türklerinin yakınlarında bulunan bir dağı tanrının makamı saydıklarını ve onunla and içtiklerini yazıyor. (16)

XI. yüzyılda (920) Hazer Denizi'yle Aral gölü arasında yaşayan Oğuzlar arasından İdil Bulgarlarına geçen İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre Oğuzlar, İslâm ülkesine yakın komşu bulundukları halde, şamanlıklarında direniyorlardı. İbn Fadlan'ın ilk gördüğü Oğuz beyi "Küçük Yanal [yahut İnal]" evvelce Müs-

(14) G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runenschriften in der Nord Mongolia (Journal de la Sosiete Finno-Ougrienne XXX, 3, Helsinki 1913-18, s. III; W. Barthold, Kirgizi, Frunze 1927, s. 15.

(15) W. Barthold, Otçet, metin s. 83.

(16) Aynı eser, metin s. 102.

lü'man olmuş ise de Oğuzların "Müslüman olursan bizim başkanımız olamazsın" dedikleri için tekrar şamanlığa dönmüştü. (17) İbn Fadlan'ın gördüğü Oğuzların defin törenleri tıpkı, eski Gök Türklerinki gibi idi; mezar üzerine kurgan (hüyük) yaparlardı; balbal dikerler, yog-aş töreni yapıp kesilen hayvanların derilerini -başları, ayak ve kuyruklarıyla beraber- sırıklara asarlardı, ölülere kurban sunarlardı. (18)

İbn Fadlan, Başkurt Şamanizmine dair bazı malûmat vermektedir. Bu malûmata göre Başkurtlar kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç (orman), hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi varlıkların herbiri için ayrı ayrı birer tanrı bulunduğuna, en büyük tanrının da gökte yaşadığına inanırlardı. Ağaçtan "fallus kadar" bir nesne yapıp onu (bir yere) asarlar, sefere çıkarken veya düşmanla karşılaşırken onu öper ve ona secde ederlerdi. (19) Oğuzlar ve Başkurtlarla komşu olan Hazarların hakanı ve aristokrat sınıfı Yahudi dininde idiler. Halk tabakasının inançlarına dair bilgimiz yoktur. Gardizî'ye göre "Hakan ve emirler Yahudi dininde, kalanları Oğuz dinine benzer bir dinde idiler." (20) Arap coğrafyacılarının verdikleri malûmata göre Hazar ordusu X. yüzyılda tamamıyla Müslümandı, her halde bunlar Oğuzlardandı. (21)

Müslüman coğrafyacılar o veya bu Türklerden bahsederken Budist veya Hristiyan olduklarını söylerler. Tokuz-Oğuzların Manihaist olduklarını açıkça biliyorlar. Fakat bu dinlerden hiçbirine mensup olmayan türlü Türk boylarından bahsederken "şu-

---

(17) A. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin s. 13.

(18) Aynı eser, metin s. 14.

(19) A. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin s. 19-18.

(20) W. Barthold, Otçet opoezdke v Srednyuyu Azıyu, Petersburg 1897.

(21) A. J. Yakubovskiy, IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgarın tarihî topografisi meselesine dair (Belleten, cilt XVI, 1952), s. 283, 286.

na inanırlar, buna inanırlar" demekle iktifa eder (yetinir), Şamanizmin bir "dinî sistem" olduğunu kabul etmezlerdi. IX-X. yüzyıllarda Yedisu'da ve Sirderya ırmağının doğu bölgesinde hâkim olan Karluk Türklerinin yanmayan ağaçtan yapılmış tapınakları bulunduğunu, duvarlarında eski hakanların suretleri tersim edilmiş (işlenmiş) olduğunu X. yüzyıl seyyahlarından Ebu Dülef haber vermektedir. (22)

Ebu Dülef'in bu haberi doğru ise Karlukların Şamanizmi epeyce gelişmiş ve tapınaklı bir din haline gelmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Ebu Dülef'in Kırgızların dinine dair verdiği malûmat Çin kaynaklarının verdiği malûmata uygun olduğuna göre Karluklar hakkında verdiği malûmatın da doğru olması mümkündür. Bununla beraber Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin Türklerin dini hakkında verdikleri haberlerden gerçek Şamanizmaya ait olanlarını Budizm veya Mazdaizmaya ait olanlarından ayırmak güçtür. Çünkü bu bilginlerin çoğu "müşrik"leri, din bakımından, hep bir sayarlar.

Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda Şamanizme dair malûmat daha çoktur. Alâeddin Cüveynî, Ermeni tarihçisi Kiragos, Reşidüddin, Plano Karpini, Rubruk, Marko Polo ve başka müellifler Moğolların ve onlarla beraber gelen Türk boylarının görenek ve geleneklerinden bahsederken Şamanizm hakkında malûmat vermişlerdir. Cengiz Han'ın Moğolları ve bunlara iltihak eden kuzeyli Türk ulusları Şamanist idiler. Moğolistan'daki bazı boylar arasına Hristiyanlık sokulmuş olmakla beraber bu din ancak bir sözden ibaret olmuştur. Bununla beraber Cengiz ve oğulları devrinde iptidaî Şamanizmin mümessilleri olarak Kuzey ormanlarında yaşayan kavimlerden Uryankıtlar sayılırdı. Bu kavim Gök Türk yazıtlarındaki Kurıkanların torunları ve bugünkü Urenha ve Yakut Türklerinin ataları sayılmakta-

(22) W. Barthold, Otçet, s. 20.

Cengiz Han (minyatür)

dır. Reşidüddin'in verdiği malûmata göre Cengiz Han'ın Sol Kol beylerinden biri olan ***Odaçı*** bu Uryankıtlardandı. Radloff'un fikrine göre bu Odaçı adı Uygurcada ve başka Türk lehçelerinde tabip (der Arzt) anlamına gelen "otaçı"nın kendisidir. (23) İptidaî Şamanizmde tabip ile şamanın aynı şahıs olduğu malûmdur. Moğol istilâsı devrinde Bozkır Moğollarının Uryankıtları koyu Şamanizmin mümessili saymaları gösteriyor ki Cengiz'in çevresinde toplanan Türk ve Moğollar bile başka dinlerin tesirine maruz kalmışlar, orman Şamanizminden az çok uzaklaşmışlardı. Bununla beraber Moğol istilâsı Orta Asya ve Volga havzası Müslümanlarında, ölmek üzere bulunan, Şamanizm kalıntılarının tekrar canlanmasına sebep olmuştur.

(23) W. Radloff, Die jakutische Sprache in ihrem Verhâltnisse zu den Türksprachen, Petersburg, 1908, s. 55.

Moğol devrinde Şamanizm üç büyük dinin, İslâm, Hristiyanlık ve Budizmin mücadelelerine saha oldu. Orta Asya'da ve İran'da Hristiyanlık XIV. yüzyılda İslâm dinine mağlûp oldu. Hristiyanlık İç Moğolistan'da ve Yedisu'da mezar taşlarından başka hiçbir iz bırakmadan çekilip gitti. Moğolistan'da Budizm zafer kazandı. Şamanizm, Budizm ve İslâm dinlerine bir sürü kalıntılarını bırakarak ancak Sibirya ormanlarında ve Altay dağlarında barınabildi.

II. DÜNYANIN VE İNSANLARIN YARADILIŞINA DAİR EFSANELER

Her kavmin kozmogonisi olduğu gibi eski Türklerin de kendilerine mahsus yaradılış efsaneleri olmuştur; fakat, türlü türlü dinlerin getirdikleri yabancı kozmogonilerin tesirleri altında, Türk kozmogonisi kendi özelliklerini kaybetmiştir.

Gök Türk yazıtlarındaki "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer kılındığı zaman ikisinin arasında kişioğlu yaradılmış" cümleleri, "Manas" destanındaki "yer yer olduğu zaman, su su olduğu zaman" mısraları eski Türk kozmoginisinden kalmış izler ve hatıralardır.

XIX. yüzyılın ortalarında Verbitski ile Radloff tarafından Altaylı ve Yeniseyli Türk boylarından tesbit edilen dünya yaradılışı hakkındaki efsaneler Hint-İran ve Yahudi efsanelerinden müteessir olmuşlardır. Bu efsanelerdeki ***Meytere*** ve ***Mangdaşire*** tanrıları Hint, Huday, Körmös yahut Kurbüstan tanrıları İran, yasak meyveden yedikleri için ***Törüngey*** ile karısı ***Eje***'nin tanrı diyarı olan ***orunsüdün***'den koğulmaları hakkındaki efsane Yahudi unsurları sayılmaktadır. Şamanist Yakutların da dünya yaradılışı hakkındaki tasavvurları çok karışıktır; bazı efsanelerinden anlaşıldığına göre eski Yakutlar kâinatın ezelî ve kadim olduğuna inanmışlardır. Onlara göre yaratıcı (ayısıt) denilen tanrıların ödevleri ebedî ve ezelî göklerde hazır olan nesneleri yere indirmekten ibarettir. Umumiyetle Şamanist Türklerin kozmogonisi "yaratıcı tanrılar" (ayısıt, yayuçu) tanıyorsa da "yaratma" mefhumunu "yoktan var etme" olarak anlamaktan çok uzaktır. İlk

akla gelen tanrıların bile dayanacak yerleri, o veya bu nesneyi "yaratmak" için ellerinin altında ezeldenberi mevcut maddeleri bulunmuştur. Yakutların kendi menşelerine dair söyledikleri rivayetlere göre, ilk Yakut (Saha), yani ilk insan, gökten inen bir yaratıktan türemiştir; bu yaratık yarı at, yarı insan şeklinde idi. Altaylara göre yer yaratılmadan önce su vardı. ***Kuday*** (yahut Ülgen) yer yaratmak için, kendisiyle arkadaşlık eden "kişi"ye emrederek denizin dibinden "toprak" çıkarttı... ilk insanlar da bir ağaç dalında meyve gibi bitti..." Bu efsanelerden anlaşılıyor ki tanrıların yaratıcılıkları mevcut maddelere şekil vermekten ibarettir; hiç yoktan yaratma mefhumu Türk kozmogonisine Samî dinlerden girmiş olsa gerektir.

*

W. Radloff tarafından tesbit edilen Altay efsanesinde yerin yaradılışı (yeriding pütkeni) şöyle anlatılıyor:

Evvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu. "Kişi" rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu "kişi" kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; "Tanrı, bana yardım et!" diye bağırmağa başladı. Tanrı "yukarı çık!" dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: "sağlam bir taş olsun!" suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile "kişi" taşın üzerine oturdular. Tanrı "kişi"ye: "suya dal, oradan toprak çıkar!" dedi. "Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak "yer olsun (yer bütsün)!" dedi. Böylece yer yaratılmış oldu. Bundan sonra Tanrı yine "kişi"ye: "suya dal, toprak çıkar" dedi. "Kişi" suya daldı ve "ben kendim için de toprak alayım" diye düşündü, iki eline toprak aldı; bir elindeki toprağı, kendi başına iş gürmek düşüncesiyle, ağzına soktu. Tanrıdan

gizlice yer yaratmak istiyordu. Bir elindeki toprağı tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı saçıverdi, katı yer meydana geldi. Deminki "kişi"nin ağzında gizlediği toprak da büyümeğe başladı. Nefesi tıkanıp boğulacak, ölecek oldu. Tanrıdan kaçmağa başladı. Fakat nereye baksa tanrıyı yanında buldu. Boğulmak üzere iken "A tanrı, gerçek tanrı, bana yardım et!" diye yalvardı. Tanrı ona "Ne yaptın? Ağzına toprak saklayım diye mi düşündün? Bu toprağı ne için gizledin?" diye sordu. O "kişi" cevap verdi: "Yer yaratayım diye bu toprağı ağzımda gizlemiştim." Tanrı ona "at ağzından o toprağı!" dedi. "Kişi" toprağı atıverdi. Bu topraktan küçük küçük tepeler meydana geldi. Bundan sonra Tanrı şöyle dedi: "İmdi sen günahlı oldun; bana karşı fenalık düşündün. Sana itaat eden halkın (sanga bakkan albatıng) düşünceleri dahi fena olacaktır. Bana itaat eden halkın düşünceleri arı, temiz olacaktır; onlar güneş görecekler, aydınlık görecekler. Ben gerçek Kurbustan adını almışımdır. Senin adın ise Erlik olsun; günahlarını benden gizleyenler senin halkın olsun; günahlarını senden gizleyenler benim halkım olsun!" dedi.

"Dalsız, budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı Tanrı gördü ve "Dalları olmayan ağaca bakmak hoş bir şey değil; buna dokuz tane dal bitsin!" dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: "Dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!"

Bu sırada Erlik bir kalabalığın gürültüsünü işitti ve "Bu gürültü nedir?" diye sordu. Tanrı "Sen de bir hakansın, ben de bir hakanım. Bu gürültü yapan kalabalık benim ulusumdur" dedi. Erlik bu kavmin kendine verilmesini istedi. Tanrı ona "Hayır, sana vermeyeceğim. Sen kendine bak!" dedi. Erlik, "Dur, bakalım. Tanrının şu ulusunu bir göreyim" dedi ve kalabalığa doğru yürüdü. Bir yere geldi. Burada insanlar, yabanî hayvanlar, kuşlar ve başka birçok canlı yaratık gördü ve "Tanrı bunları nasıl yarat-

mış? Bunlar ne ile besleniyorlar?" diye düşündü. Burada bulunan insanlar bir ağacın meyvesiyle besleniyorlardı. Ağacın bir tarafındaki meyveyi yiyiyorlar, diğer tarafındaki meyvelerden ağızlarına almıyorlardı. Erlik bunun sebebini sordu. İnsanlar ona cevap verdiler: "Tanrı bize bu dört dalın meyvesini yemeyi yasak etti. Güneşin doğduğu yanda bulunan beş dalının meyvelerinden yemeği buyurdu. Yılan ile köpeğe bu ağacın dört dalından yemek isteyenleri bırakma diye emretti. Bundan sonra tanrı göğe çıktı. Beş dalın meyveleri bizim aşımız oldu."

Erlik Körmös bunları duyduktan sonra Törüngey denilen bir kişiyi buldu ve ona "Tanrı yalan söylemiş, siz bu dört dalın meyvelerinide yeyiniz!" dedi. Bekçi Yılan uyuyordu. Erlik onun ağzına girdi ve "Bu ağaca çık!" dedi. Yılan ağaca çıktı, yasak meyveden yedi. Törüngey ile karısı Eje beraber geziyorlardı, Erlik onlara "Bu meyvelerden yeyiniz!" dedi. Törüngey istemedi. Fakat karısı yedi, meyve çok tatlı geldi. Meyveyi alıp kocasının ağzına sürdü. O anda her ikisinin tüyleri dökülüverdi. Utandılar. Ağaçların altına saklandılar. Derken tanrı geldi. Bütün ulus tanrıdan gizlendi. Tanrı haykırdı: "Törüngey, Törüngey! Eje, Eje! neredesiniz?" Onlar "Ağaç altındayız, sana varamayız" dediler. Yılan, köpek, Töröngöy, Eje kabahati hep birbirine attılar. Tanrı yılana dedi: "Şimdi sen Körmös (şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün, "bundan sonra Eje'ye: "Yasak meyveyi yedin. Körmös'ün sözüne uydun, bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin." Törüngey'e şöyle dedi: "Körmös'ün aşını yedin, beni dinlemedin, şeytanın sözüne kandın, onun sözüne kananlar onun ülkesinde yaşayacaklar, benim nurumdan mahrum olacaklar, karanlık dünyada bulunacaklardır. Şeytan bana düşman oldu; sen de ona düşman olacaksın. Beni dinlemiş olsaydın benim gibi olurdun. Şimdi senin dokuz oğul, dokuz kızın olsun.

Bundan sonra ben kişi yaratmayacağım. Kişileri sen doğuracaksın." Tanrı, şeytana "Adamlarımı ne için aldattın?" dedi. Şeytan "Ben istedim, sen vermedin. Ben de hırsızca almağa karar verdim. Ben alacağım: Atla kaçarsa düşürerek alacağım, rakı içip sarhoş olursa döğüştüreceğim, suya girse, ağaca çıksa yine alacağım" dedi. Tanrı şöyle dedi: "Üç kat yerin altında, ay ve güneşi olmayan karanlık bir dünya vardır. Ben seni oraya atıyorum." İnsanlara da şöyle dedi: "Bundan sonra size yemek vermeyeceğim. Kendinizi kendi gücünüzle kazanarak besleyiniz. Sizinle konuşmayacağım. Size Mayteri'yi göndereceğim" dedi.

Maytere geldi; insanlara birçok şey öğretti. Araba yaptı. Aş olarak ot köklerini, ısırgan vesaire otları tayin etti.

Erlik, Maytere'ye yalvardı: "Ey Meytere, sen benim için Tanrıya başvur, müsaade etsin de ben Tanrının yanına çıkayım." Maytere, Erlik'in kabul edilmesi için Tanrıya altmış yıl yalvardı.

Tanrı şeytana şöyle dedi: "Bana düşman olmazsan, insanlara fenalık etmezsen yanıma gel!". Şeytan göklere Tanrının yanına çıktı; Tanrıya secde ederek "Beni takdis et, müsaade et de ben kendim için gökler yapayım" dedi. Tanrı müsaade etti. Erlik gökler yaptı. Erlik'in avanesi göklere yerleşip çok kalabalık oldu. Tanrının öz kişisi Mangdaşire şöyle düşündü:

"Bizim öz kişilerimiz yer yüzünde, Erlik'in kişileri göklerde. Bu çok fena bir şey."

Mangdaşire, Tanrıya darılıp, Erlik'e karşı savaş açtı; Erlik karşı geldi, ateşle vurup Mangdaşire'yi kaçırdı. Mangdaşire Tanrı huzuruna geldi. Tanrı "Nereden geliyorsun?" diye sordu. Mangdaşire "Erlik'in avanesi yüksek göklerde, bizim kişilerimiz ise yerde bulunuyorlar, bu çok fena bir şey. Ben Erlik'in avanesini yere indirmek için savaştım. Fakat gücüm yetmedi, indiremedim" dedi. Tanrı benden başka kimse ona dayanamaz; Erlik'in gücü senden fazladır. Fakat bir zaman gelecek ki sana "var!" di-

yeceğim. İşte o zaman senin gücün Erlik'in gücünden üstün olacaktır" dedi. Bunun üzerine Mangdaşire rahat rahat yattı.

Birgün Mangdaşire şöyle düşündü: "Tanrının var, diyeceği gün yaklaştı."

Tanrı Mangdaşire'ye dedi: "Ey Mangdaşire, bugün var, Erlik'i göklerden süreceksin, maksadına erişeceksin, ondan çok güçlü olacaksın. Benim gücüm, kudretim, takdisim (alkışım) sana yetsin... Mangdaşire sevindi, bir kahkaha attı "Tüfeğim yok, yayım, okum yok, kargım (çıdam) yok, yatağanım yok... ancak yalın bileğim, kolum var. Nasıl ben Erlik'e karşı varayım?" dedi. Tanrı ona kargı verdi. Mangdaşire kargıyı alıp Erlik'in göklerine çıktı. Erlik'i yendi, kaçırdı. Göklerini kırıp parça parça etti. Erlik'in göklerinin parçaları yere döküldü. O zamana kadar yer yüzü dümdüz idi. Bu parçalardan dağlar, kayalar hasıl oldu. Güzel Tanrının güzel yarattığı dümdüz yer böylece eğribüğrü oldu. Erlik'in bütün avanesi yere döküldü, kimi suya düştü, boğuldu, kimi ağaca, kimi taşa çarptı, öldü, kimi hayvanlara çarptı öldü.

İmdi Erlik Tanrıdan yer istedi. "Benim göklerimi kırdın. Şimdi benim barınacak yerim yok" dedi. Tanrı onu yerin altına, karanlık dünyasına sürdü. Üzerine kat kat kilitler koydu. "Üzerinde sönmez ateş olsun, güneş ve ay ışığı görmeyesin! tekrar ediyorum: iyi olursan yanıma alırım, fena olursan daha derinlere sürerim!" dedi. Erlik "Ben, ölmüş adamların canlarını alacağım" dedi. Tanrı "Ben onları sana vermeyeceğim. Kendin yarat" dedi. Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vurdu -kurbağa çıktı; bir yurdu -yılan çıktı; bir vurdu -ayı çıktı; bir vurdu -domuz çıktı, bir vurdu -albıs (fena ruh) çıktı; bir vurdu -şulmus (fena ruh) çıktı; bir vurdu -deve çıktı.

Tanrı geldi. Erlik'in körük, çekiç ve örsünü alıp ateşe attı. Körük bir kadın, çekiç de bir erkek oldu. Tanrı bu kadını yakalayıp

yüzüne tükürdü. Kadın bir kuş olup, uçtu; bu kuş eti yenmez, tüyü yelek olmaz "kurday" denilen kuştur. Tanrı erkeği yakalayıp yüzüne tükürdü, o da bir kuş oldu; bu da "yalban" denilen kuştur.

Bütün bunlardan sonra Tanrı halka hitaben:

"Ben size mal verdim, aş verdim, yerin üzerinde iyi, güzel ve arı sular verdim; size yardım ettim. Siz de iyilik yapınız. Ben göklerime döneceğim; çabuk gelmeyeceğim" dedi.

Sonra yardımcı ruhlarına hitaben:

"Şal-Yime, sen rakı içip aklını kaybedenleri, körpe çocukları, kısrak yavrularını, inek buzağlarını koru, iyi sakla. İyilik yapmış olan ölülerin canlarını yanına al, kendini öldürenleri alma! Zenginlerin malına göz dikenleri, hırsızları, başkalarına düşmanlık edenleri de alma, benim için ve hakanı için savaşıp ölenleri al, benim yanıma götür! İnsanlar, size yardım ettim, sizden fena ruhları uzaklaştırdım. Fena ruhlar (körmös'ler) insanlara yaklaşırlarsa onlara yemek versinler. Körmöslerin aşlarını yemeyiniz, yerseniz onlardan olursunuz. Benim adımı söylerseniz himayemde bulunacaksınız. Şimdi ben uzaklaşıyorum; fakat tekrar geleceğim; beni unutmayınız, beni gelmez sanmayınız. Şimdi uzaklara gidiyorum. Tekrar geldiğim zaman sizin iyilik ve fenalıklarınızın hesabını göreceğim. Şimdilik benim yerimde Yapkara, Mangdaşire ve Şal-Yime kalıyorlar. Onlar size yardım edeceklerdir.

Yapkara, sen iyi bak! Erlik senin elinden ölmüşlerin canını çalmak isterse Mangdaşire'ye söyle; o kuvvetlidir. Şal-Yime, sen iyi bak! albıs, şulbus yerin altından çıkmasınlar; çıkarlarsa derhal Maytere'ye haber ver! o kuvvetlidir. Onları kovsun! Podosünku ayı ve güneşi beklesin. Mangdaşire'ye söyle yeri ve gökleri muhafaza etsin! Maytere iyilerden kötüleri uzaklaştırsın. Mangdaşire, sen fena ruhlarla savaş! Sana güç gelirse benim adı-

mı çağır! İnsanlara iyi şeyleri, iyi işleri öğret. Olta ile balık avlamak, sincap (tiyin) vurmak, hayvan beslemek sanatlarını öğret!"

Bunları söyledikten sonra Tanrı uzaklaştı. Mangdaşire olta yaptı. Balık avladı, tüfek, barut icat etti. Sincap vurdu. Tanrının buyurduğu gibi insanlara birçok şey öğretti.

Mangdaşire bir gün şöyle dedi: "Bugün beni rüzgâr uçuracak ve götürecektir." Rüzgâr geldi. Mangdaşire'yi alıp götürdü.

Yapkara insanlara şöyle dedi:

"Mangdaşire'yi Tanrı yanına aldı. Onu bulamazsınız, ben Tanrının elçisiyim, ben de gideceğim. Tanrı nerede durdursa orada kalacağım. Siz öğrendiklerinizi unutmayınız. Tanrının yargısı budur" dedi. İnsanları kendi hallerine bırakıp o da gitti (24).

Verbitski tarafından tesbit edilen yaradılış efsanesi Radloff'un tesbit ettiği yukarıdaki efsaneden epeyce farklıdır. Bu efsanenin özeti şöyledir (Altayskie inorodtzi, s. 89-100):

Gök ve yer yoktu. Uçsuz bucaksız deniz vardı, tanrı Ülgen (yahut Aakay, Kurbustan) bu deniz üzerinde uçuyor, konacak katı yer arıyordu. Fakat bulamıyordu. O zaman gönlüne bir ilham oldu: "Önündeki nesneyi yakala !" Ülgen bu sözleri tekrarlayarak ellerini öne uzattı; birden bire su yüzüne çıkıveren bir taşı yakaladı ve bunun üzerine oturdu. Böylece oturacak yer bulduktan sonra dünyayı yaratmak istedi. Fakat "ne yaratayım, nasıl yaratayım" diye düşündü. Birden bire su içinde Ak ana (Ak ene) karşısına çıkıverdi ve "bir nesne yaratmak istersen "yaptım, oldu" de, "yaptım, olmadı" deme! "Ak ana bunları söyledikten sonra kayboldu. Bundan sonra kimseye görünmedi.

Ak ananın buyruğu üzerinedir ki Ülgen insanlara şu emri verdi:

"Varı yok demeyiniz. Varı yok diyenler yok olur." Ülgen "yer

(24) W. Radloff, Proben, I, 159-166; yine bk. Aus Sibirien, II, 35.

yaradılsın!" dedi, yer yaratıldı; "Gökler yaradılsın" dedi, gökler yaradıldı. Böylece bütün dünyayı yarattı.

Üç büyük balık yaratıp onların üzerine yeri koydu, ikisini yerin kenarlarına ve birini yerin tam ortasına koydu. Ortada bulunan balığın başı kuzey yönündedir. Bu balık başını aşağı eğerse kuzeyden tufan (yayık) olur. Eğer başını çok aşağı eğerse bütün dünyayı su basar. Bu balık büyük bir zincirle büyük bir direğe bağlanmıştır. Onu Mangdaşire idare ediyor. Bir gün Mangdaşire bu balığın başını çok aşağıya indirdiği için cihan tufanı olmuştu.

Dünyayı yaratırken Ülgen "ay güneş dokunan altın dağ" (ay, kün tiygen altın tü) üzerinde oturdu. Bu dağ gökle yer arasında idi. Yere o kadar yakındı ki ancak bir adam boyu kadar aralık bulunuyordu. Dünya yaradılışı altı gün sürdü, yedinci gün Ülgen yatıp uyudu; sekizinci gün kalktı...

Bizim ay ve güneşimiz dünyasından başka 99 dünya vardır. Bunların hepsinde birer yer ve cehennem (tamu) vardır. İnsanlar da bulunur. En büyük dünya Han Kurbustan tengere'dir. Bu âlemin idaresini Ülgen kendi yardımcılarından Mangızın Matmas Burkan adlı ruha vermiştir. Bu dünyanın yerinin adı Altın telegey, cehennemi de Mangız Toçiri tamu'dur. Bu cehennemin müdürü Matman Kara'dır. 99 âlemin ortancası Ezre Kurbustan tengere'dir. Bu âlemin idaresi Belgein keratlu Türün Musıkay Burkan'a verilmiştir; yerinin adı Altın Şarka'dır, cehennemi Tüpken Kara tamu'dur. Bu cehennemi Matman Karakçı idare eder. Kişioğullarının bulunduğu bizim dünyamız en küçük dünyadır. Buna Kara tengere dünyası denir; Maytere idare eder. Cehennemi Tepten kara-Teş'dir. Bu cehennemi Kerey Han idare eder. Bizim dünyamızın üzerinde otuz üç kat gök vardır.

Birgün tanrı Ülgen denize bakarken su üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın üzerinde insan vücuduna benzeyen kil tabakası vardı. "Nedir bu cansız nesne? Kişi olsun!" de-

di. Toprak derhal kişi oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi ve bunu orada bıraktı. Erlik, tanrı Ülgeni arayıp buldu. Tanrı onu kendisine küçük kardeş yaptı. Erlik bir müddet geçtikten sonra Ülgen'den daha büyük ve daha kuvvetli olmak istedi "ah, bende Ülgen gibi yaratıcı olsam!" diye düşündü. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. Ülgen bunun yerine Mangdaşire'yi yarattı. Bunlardan başka yine bizim dünyamızda yedi kişi yarattı. Bunların kemikleri kamıştan, etleri topraktandı. Kulaklarına üfledi -can verdi, burunlarına üfledi -akıl verdi, yine bir "kişi" yarattı ve buna Maytere adını verdi ve "sen insanları idare et" diye buyurdu.

Türklerin ilk babasının yaradılışı hakkındaki bir efsane Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî adlı Mısırlı bir Türk tarihçisi tarafından nakledilmiştir. Bu efsane güya "Ulu Han Ata Bitikçi" adlı Türkçe bir kitabın, hicrî 211 senesinde Cebril b. Bahteşyu adlı tabip tarafından Farsçaya tercüme edilmiş nüshasından alınmış imiş. Bu efsaneye göre ilk çağda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak dökünlülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkûr mağara kadının karnı (batnı) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mutedil rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir mahlûk çıktı. Bu insana Türk dilince "Ay Atam" denildi ki "ay baba" demektir. Bu "Ay Atam" denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yere indi [metinde "çıktı" denilmiyor indi" deniliyor]. Kuvvet ve neşesi günden güne arttı, orada kırk yıl kaldı.

Sonra seller bir daha aktı, yukarıda zikredildiği gibi mağaradaki yarıklara toprak doldurulduu. Güneş Sünbüle yıldızında idi.

Binaenaleyh bu toprağın pişmesi zamanı güneşin aşağı indiği devre tesadüf etti ve bundan dolayıdır ki bu topraktan yaratılan kişi dişi oldu. Bu dişi kişiye "Ay-va" adı verildi ki "ay yüzlü" demektir. Ay Atam ile Ay-va evlendiler. Bunlardan kırk çocuk dünyaya geldi. Yarısı erkek, yarısı dişi idi. Bunlar birbiriyle evlendiler. Ana ve babaları öldükten sonra çıktıkları mağaraya gömüp ağzını altın kapı ile kapadılar ve kapının yanına çiçekler koydular (25). Davadarî'nin naklettiği efsanenin hulâsası budur. Bu müellif Oğuz menkıbeleriyle Moğol devrinde söylenen muhtelif rivayetleri birbiriyle karıştırmış ve bunlara İran ve Yunan rivayetlerini de eklemiş olsa gerektir.

(25) Dürerü't-tican ve gurerü tevarihiz'-zeman (Damad İbrahim Paşa kitaplığı, No. 913); Kenzü'd-dürer (Topkapı Sarayı, Ahmet Salis, No. 2932) IV. ve VII. ciltler.

III. TUFAN EFSANESİ

Şamanist Türk boylarında söylenen Dünya Tufanı efsanesine ait rivayetler birçok folklorcu ve seyyah tarafından tesbit edilmiştir. Bu efsanelerin temelini Müslüman ve Hristiyan kaynaklarından gelen "Nuh Tufanı" hikâyesindeki unsurlar teşkil etmektedir. Şamanistler bu hikâyeyi kendi tanrıları hakkında söylenen efsanelerdeki motiflerle süslemişlerdir. Öz Altaylıların tufan efsanesi XIX. yüzyılın ortalarında Verbitskiy tarafından tesbit edilmiştir; başka folklorcuların tesbit ettikleri rivayetlere nisbetle daha uzuncadır. Bu rivayete göre tufandan önce yer yüzünün hükümdarı Tengiz (Deniz) Han idi. O zamanda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tanrı-Ülgen bu adama dünya tufanı olacağını, insanoğullarını ve hayvanları kurtarmak için sınanmış sandal ağacından (adıra sandal ağaç) gemi yapmasını buyurdu. Nama'nın Soozunuul, Saruul ve Balıksa adlı üç oğlu vardı. Nama bu oğullarına, dağ tepesinde gemi yapmalarını emir verdi. Gemi, Ülgen'in öğrettiği ve gösterdiği gibi yapıldı. Nama, Ülgen'in buyruğu ile, insanları ve hayvanları gemiye aldı. Nama'nın gözleri iyi görmezdi. Gemidekilere sordu: "Bir şeyler görüyor musunuz?"—"Yer yüzünü sis kaplamış, müthiş karanlık basmış "dediler. O zaman yerin altından, ırmaklardan, denizlerden karalara sular fışkırmaya başladı, gökten de yağmur yağıyordu. Gemi yüzmeye başladı. Gök ve sudan başka bir şey görünmüyordu... Nihayet sular çekilmeye başladı. Dağların tepeleri göründü. Gemi, Çomgoday ve Tuluttu dağlarında karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgunu gön-

derdi. Kuzgun dönmedi; kargayı gönderdi, o da dönmedi; saksağanı gönderdi, o da dönmedi. Nihayet güvercini gönderdi. Güvercin, gagasında bir dal ile geri döndü. Nama kuzgun, karga ve saksağanı görüp görmediğini sordu. Güvercin bunları gördüğünü, her üçünün de leşe konup gagaladıklarını haber verdi. Nama "Onlar kıyamete kadar leş ile geçinsinler, sen benim sadık hizmetçim oldun; kıyamete kadar benim evlâdımla beraber yaşa" dedi. Tufandan sonra Nama Yayaçı (yaradıcı) ve Yayık (tufan) Han adıyla tanrılar sırasına geçti. Yeni nesiller ona kurban kesmekte devam ettiler. (26)

G. Potanin tarafından tesbit edilen Uryanha (Tuba) rivayetine göre yer, bir kurbağa üzerindedir. Kurbağa kımıldanırsa tufan olur. Eski bir zamanda bu kurbağa kımıldanmış ve yer yüzünün büyük denizi (ulu talay) dalgalanmış, kaynar gibi olmuş, tufan olmuş. Bu felâketi önceden sezen bir ihtiyar demir çivili sal (temir kadalu sal) yapmış, bununla insan neslini ve hayvanları kurtarmış. Bu sal şimdiyedek bir yerde bulunmaktadır. (27)

A. V. Anohin'nin tesbit ettiği rivayete göre tufan olacağını demir boynuzlu gök teke (temir müüstü kök-teke) haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş (bağırmış), yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlar ateş fışkırmış... Yedi gün yağmur yağmış; yedi gün fırtına ile dolu yağmış; yedi gün kar yağmış.

Tufan olacağını Ülgen ve altı kardeşi bilmişler ve bir gemi yapmışlar, böylece insan ve hayvan neslini kurtarmışlar. (28)

Nama (yahut Yayık Han)nın gemisinin son durağı, Altaylılara göre, Altay dağlarından birindedir. Fakat her boy kendi çevresinde bulunan yüksek dağlardan birini gösterir. Bazı Altaylılar

(26) V. I. Verbitskiy, Altayskie inorodtsı, s. 102-103.
(27) G. Potanin, Oçerki S. -Zapdnoy Mongolii, IV, s. 207-208.
(28) A. V. Anohin, Materialı, s. 17-18.

Yal Möngkü dağını, bazısı da Iyık dağını gösteriyorlar. Kuzey Altaylılara göre Nama'nın gemisi Uludağ denilen dağın tepesinde şimdiyedek durmaktadır.

Şamanistlerde söylenen Tufan efsanesinin Samîlerin Tufan hikâyesinden alınmış ve Şamanizm unsurlarıyla süslenmiş olduğu açıkça görülmektedir. Bununla beraber tanrılardan birinin Yayık (büyük su) Han adını taşıması dikkate değer. Büyük Türk ırmaklarından birinin adı olan Yayık (şimdiki adı Ural) Ptolemeos'den beri malûmdur, "yaygın su" anlamını ifade eder. İhtimal ki eski zamanlarda Şamanizmin kendine mahsus bir tufan efsanesi bulunmuş, sonraları Samîlerin efsanesiyle karıştırılmıştır.

IV. DÜNYANIN SONU-KIYAMET (KALĞANÇI ÇAK)

Altaylı Şamanistler birgün bu yer dünyasının sonu geleceğine inanırlar, bu gelecek güne "kağlançı çak" derler ki harfi harfine "kalacak olan çağ" demektir. "Kalgançı çak" inanışına göre zaman geçtikçe kişioğlu topluluğu azacak, günah işlerden çekinmeyecek, fenalık alabildiğine çoğalacaktır. İyi tanrı Ülgen bu günahlı topluluktan uzaklaşacak, karanlık dünyadaki kötü tanrı Erlik yer yüzüne yaklaşacak, yardımcılarından Karaş ondan önce yer yüzüne çıkacaktır. Kişioğulları iyi tanrı Ülgen'i unutacaklar. Yer yüzünde insanın kazanmak için kötü tanrılarla iyi tanrılar savaşacak. Karanlık dünya tanrıları Erlik, Karaş ve Kerey insanları karanlık dünyasına, iyi tanrılar Ülgen, Mangdı-şire, Maydere aydınlığa, iyiliğe çekecekler. Her iki taraftan ölenler olacak. Nihayet tek başına Ülgen kalacaktır. Ülgen "Ölüler kalkınız!" diye bağıracak ve bütün ölüler dirilecektir.

W. Radloff ve V. I. Verbitskiy tarafından "kalgançı çak"ı tasvir eden iki manzum rivayet tesbit edilmiştir. Bunlardan biri Televütlerin, ikincisi de Telengitlerindir. Televüt rivayetinde "kalgançı çak" şöyle tasvir edilmektedir:

"Kalgançı çak geldiği zaman gök demir, yer sarı bakır olur. Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine kötülük düşünür, katı taşlar ufalır, sert ağaçlar kırılır. Kişi bir dirsek (arşın) kadar küçük olur. Başparmak kadar erkek olur. Erlerin dizgini kısa olur [güçlülerin elinde oyuncak olurlar]. Ayak takımı bey olur. Baba çocuğunu, çocuk babasını tanımaz (saymaz). Yaban soğanı pahalı olur. At başı kadar altına bir kap yemek verilmez. Ayak al-

tında altın bulunur onu alacak kimse bulunmaz."

Telengit rivayeti daha tafsilâtlıdır. Bu rivayete göre:

Kalgançı çak geldiği, kara yer ateşle kaplandığı zaman büyük hakan ata tanrı (kayra kaan ada kuday) kulaklarını tıkar, o çağda dünya bozulur; yer ve insan nesli mahvolur. Fitne ve fesat saçan gaddar rüzgâr insanları heyecanlandırır. Türe bozulur. Tepeler çalkanır; demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır. Ulus bozulur. Kara böcek (gibi insan) kanatlanır, gözlerine kan dolar; kara su kanla karışık akar, yer uğuldar, dağlar sallanır, çukurlar-hendekler yıkılır, gök gürler, kenarı açılır, deniz çalkanır, dibi görünür, yerin altı üstüne gelir; yosunlar öğütülüp kül (toz) olur, gök sallanıp eteği açılır, deniz dalgalanıp dibi görünür; deniz dibinden dokuz parça kara taş çıkar, dokuz taş dokuz yerinden yarılır, her taştan dokuz çemberli dokuz sandık çıkar, her sandıktan demir atlı dokuz kişi çıkar, bu kişilerden ikisi başkan olur. Bunların bindikleri atlar "Vuruşkan ulu sarı" (adlı) olur, ön ayakları kılıçlı, kuyrukları kamalı olur, ağaca rastlarsa ağacı keser, canlıya çarparsa canlıyı mahveder; il güne rahat olmaz. Ay ve güneş aydınlık vermez, ışıksız olur. Ağaçlar kökünden kopar, baba çocuğundan ayrılır, bitkiler mahvolur, nesli kurur, analar sevgililerinden ayrılır, dul kalır, yerde "köngül" denilen bir zehirli ot biter, kökünden sarı çekirge çıkar, hayvanlara çarparsa hayvanların, insanlara çarparsa insanların kanlarını sömürür. İşte o zaman Şal-Yime (tanrı) haykırır:

"Bu yana bak, Mangdı-şire, yardım et, "köngül" otunu mahvedemedim. "Köngül" otunun kökünde konur yılan var."

Mangdı-şire'den ün çıkmaz. Ondan yardım olmadıktan sonra Şal-Yime yine haykırır:

"Büyük hakan halkını bıraktı, cins aygır sürüsünü bıraktı, yer altüst oldu, sular kurudu; yakalı giyimlerin yakası parçalandı, idare edilen yurt başsız kaldı, kuşlar yuvalarını, geyikler du-

raklarını (barınaklarını), kadınlar yavrularını bıraktı."

Maytere'den ses çıkmaz.

Bundan sonra Erlik'e tâbi kahramanlardan Karaş ile Kerey yer yüzüne çıkacaklar, onlar çıkınca Ülgen'in kahramanları Mangdışire ile Maytere, bunlarla savaşmak üzere, gökten yere inerler. Maytere'nin kanı ateş olarak yer yüzünü kaplar. İşte o zaman Kalgançı Çak olur." (29)

Burada tercümesini verdiğimiz Altayca manzum metinler, nazım şekli bakımından, Altay kahraman destanlarından farksızdır; münderecatı (içindekiler) itibarıyla Budizma ait Moğolca menkıbeleri andırmaktadır.

(29) W. Radloff, Proben, I, 167-170; V. I. Verbitskiy, Altayskie inorodtsı s. 114-117.

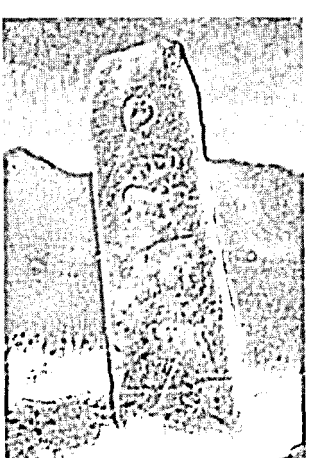
V. TANRILAR VE RUHLAR

A) Büyük tanrı ve gök: Eski Türklerde bir ve büyük tanrı hakkında vazıh (açık) bir inanç ve telâkki mevcut olup olmadığını bilmiyoruz. Herhalde büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde imparatorluğa dahil bütün uluslar için Gök-Tanrı kültü müşterek ve umumî bir kült olarak kabul edilmiş, Gök-Tanrı da tanrıların en büyüğü sayılmış olsa gerektir. Yukarıda kaydettiğimiz veçhile (gibi) Orta Asya'da devlet kuran sülâlelerin hepsinde Gök-Tanrı kültünün bulunduğunu Çin kaynakları tesbit etmişlerdir.

VI-VIII. yüzyıllarda büyük Gök-Türk İmparatorluğunun başında bulunan Türk sülâlesinin Gök-Tanrı hakkındaki inanç ve telâkkileri epeyce gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları andaç yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için, tanrıya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden koruyan Türk tanrısı Gök-Tanrı'dır. Türklerin büyük başarılarından bahsederken hakan veya beyler daima "tanrının inayeti ile (tengri yarılkaduk üçün...)" demeyi ihmal etmemişler. Dikkate değer ki bu yazıtların birçok yerinde "tanrı" adı tek başına, başka tanrılarla (yer-su, gök) karıştırmadan, söylenmektedir (tengri il berigme tengri; tengri yarlıkaduk üçün...; özümni ol tengri kağan olurttı; tengri anca temiş... gibi). "Tanrı" adı bazan "yer", "gök" ve bazan "yer-su" ile beraber zikroluyor (gök tengri, asra yağız yer...; tengri yer bulgakın üçün...; Türk tengrisi Türk ıduk yer subı an-

ca itmiş...; üze tengri asra yer yarlıkaduk üçün...). Tonyukuk yazıtının bir yerinde tanrı ile beraber Umay, yer-su zikrolunuyor (tengri, umay, yer-sub basa berti). Gök Türk ve ilk Uygur hakanlığı devrinde maddî bir varlık tasavvur edilen "gök" ile onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş olsa gerektir.

Gök Türk ve ilk Uygur yazıtlarında kuzey ormanlarında meydana gelen iptidaî Şamanizm unsurları pek azdır, iptidaî Şamanizmi andıran söz ve cümlelerin fikirleri şairane ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Bilge Hakan anasının çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden bahsederken anasını şamanlığın koruyucu ve merhametli dişi tanrısına benzeterek "Umay gibi anam" diyor. İptidaî Şamanizmde "gönderilen" (yani tanrıya ve ruhlara hediye ve kurban olarak gönderilen, salıverilen) anlamından başka bir şey ifade etmeyen "ıduk" terimi Gök Türk yazıtlarında "mübarek, mukaddes" anlamını aldığını görüyoruz (Türk tanrısı, Türk ıduk yer suyu). Budizm

Tonyukuk anıtı

ve Manihaizmin kabulünden sonra yazılan Türk-Uygur eserleriyle Gök Türk yazıtları mukayese edilirse Şamanist Gök Türklerin dünya görüşü daha sağlam ve akla uygun (rationel) olduğu görülmektedir.

Manihaist ve Budistlere ait metinlerde "tanrı (tengri)" adı Gök Türk metinlerindeki anlamıyla kullanılmakla beraber maddî varlık tasavvur edilen "tengri (gök, sema)" ayırt edilmektedir, maddî varlık sayılan "tengri" ekseriya"kök=gök" kelimesiyle ifade edilmektedir (üze on kat kök).

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzları müşahede eden İbn Fadlan Oğuzların" bir tanrı" dediklerini haber vermektedir. Onun anlattığına göre Oğuzlardan biri zorluk görür yahut hoşuna gitmeyen bir işle karşılaşırsa başını göğe kaldırarak "bir tanrı" diyor ki bir Allah demektir (30). Aynı müellifin Başkurtların dini hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre bu kavim on iki tanrıya ve bununla beraber en büyük tanrının gökte bulunduğuna inanırlardı (31). Şüphe yoktur ki Oğuzların "bir tanrı" dedikleri tanrı ve Başkurtların gökteki büyük tanrıya inanmaları bugünkü Yakutların Ürüng Artoyon ve Altaylıların Ülgen hakkındaki tasavvurlarından farklı olmamıştır.

Bugünkü şaman dualarının bazılarında "bu gökteki bir tanrı"ya (bu tengerede yangıs Kuday) hitap ediliyorsa da (32) bu dualar başından sonuna kadar tetkik edildiği zaman bu "bir tanrı" tâbirinin Şamanist için boş bir sözden ibaret olduğu derhal

(30) A. Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Lpz. 1939, s. 10 (metin).

(31) Aynı eser, s. 18-19 (metin). Başkurtların geleneklerine göre bu ulus "oniki bavlı" yani oniki boy, yahut oniki bağ'dan, birlikten ibarettir. İbn Fadlan'ın gördüğü devirde de Başkurtlar oniki klan'a ayrılmış ve her klanın eski totemizm kalanağı (bakiyesi) gelenek olarak yaşamış olsa gerektir.

(32) A. Anohin, Materiale, s. 102-103.

anlaşılır. Şamanistler bu "bir tanrı" tâbirini İslâmlardan yahut Hristiyanlardan almış olsalar gerektir.

Kâşgârlı Mahmut "tengri" kelimesini şöyle izah ediyor: "Tengri Allahu azze ve celle... kâfirler göğe "tengri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yügünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tengriken derler. Bunların sapıklıklarından Allaha sığınırız" (III, s. 376-378).

Eski Türkçede ***tengri*** kelimesi göze görünen gök ve "Allah" anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki Şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telâkki ediyorlarsa eski Türklerde göğü (semayı) öyle, yani maddî bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu-tanrıyı aynı şey telâkki etmişlerdir.

Eski Türkçedeki tengri kelimesi bugünkü muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre, ***tengri, tengere, ten-gri, tangrı, tanrı, tangara, turc*** şekillerinde söylenir. Bugünkü Şamanist Türkler "tengri" kelimesini eski Türklerdeki anlamıyla kullanırlar. Bunlarda bizdeki anlamıyla gök (sema) kelimesi yoktur. Altay kamları tengereye dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız han tengere... yaratıkları yaradan tengere... yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Yakutların eski destanlarında ve masallarında ***tangara*** kelimesi gök (sema) ve gök ruhu (tanrı) anlamını ifade ettiği anlaşılıyor ise de bugün bütün ruhlara, hattâ ruhları ve ölüleri temsil eden putlara da "tangara" denilmektedir.

Eski Türkçede yukarıda bahsettiğimiz üzere, "gök" (sema) ve "en büyük ruh" mefhumları tek bir kelime ("tengri") ile ifade edilmiş, gök (mavi) kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır. İslâm dinini kabul eden Türkler "gök" kelimesini "sema", "tengri" kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis etmişlerdir.

Eski Türkçede "hava" anlamına gelen "kalık" (yahut "kalıg") (33) İslâmdan sonra "gök-sema" anlamına kullanılmak istenmiş ise de tutunamamış, sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandıkları "çelep" yahut "çalap" kelimesi her halde Nasturî Hristiyanlar vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelime olsa gerektir. Güneş, ay, yıldız, yıldırım ve yel (fırtına) ile bağlı inançlar Gök-Tanrı kültüyle ilgilidir.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü bulunduğu eski çağlardanberi malûmdur. Altaylı Şamanistler güneşle and içerler, and formüllerinde "kün ana körüptur" cümlesi geçer. Müslüman Türklerden Mişer ulusu, güneşle yemin eder "kuyaştır ant ediyorum" derler. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Yakut masallarından anlaşıldığına göre büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altında bulunurlardı.

Şamanistlerin inançlarına göre güneş ve ay ile kötü ruhlar mücadeleye kalkışırlar, bazan yakalayıp karanlık dünyasına sürüklerler. Güneş ve ayın tutulmasının sebebi budur. Bütün Türk lehçelerinde küsûf ve hüsûf hâdisesinin "tutulmak" ile ifade edilmesi de eski bir inancın izini taşımaktadır. Güneş ve ay tutulduğu zaman Şamanistler bunları kötü ruhun elinden kurtarmak için bağırıp çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültü patırdıların kötü ruhu korkutacağına inanırlar.

Yakutlara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de tanrıdır. Bazı kahramanlar ay ye güneşin lûtfiyle türemişlerdir (künden

---

(33) Uygur metinlerinde çok geçen "kalık" kelimesine W. Bang ve von Gabain 'Ather' manasını veriyorlar (Analyt. Index, 34); W. Radloff "Himmel" diye izah ediyor (VVb. II, 240). Mahmut Kâşgarî bu kelimeyi "hava, gök-sema" kelimeleriyle tercüme etmiştir, (I, 296; III, 46).Yakutçada "ayaz, açık hava, gök" anlamını ifade eden "hallan" (Pekarski, Yakut Sözlüğü, 319), Mançucada, aynı anlamı ifade eden "galga" kelimeleri de bu "kalıg" ile ilgili olsa gerektir.

aydan törüttüleh). Şaman cübbesinde ve külâhında güneş efendinin (kün Toyon'ın), sembolü olarak, demirden veya gümüşten halkalar bulunur.

Yıldızlardan Zühre (Solbon, Çolpan, Çuban) yıldızı takdis edilir. Abakanlı kamların ilâhîlerinden anlaşıldığına göre Solbon yıldızı tanrı sayılmaktadır.

Şamanistlerin yıldırım ve şimşek hakkındaki tasavvurları çok karışıktır. Altaylılara göre yıldırım, şimşek ve başka tabiat tezahürleri hep Ülgen'in kudreti ve iradesine bağlı hadiselerdir. Bazı Şamanistlere göre, ayrıca yıldırım tanrısı vardır. Bu tanrı yerdeki kötü ruhları takip eder, kötü ruhların saklandıkları ağaçlara ateşini gönderir, yıldırım düşer. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp saklanırsa o yere kötü ruh (yek) giremez. Urenhalar yıldırım tanrısına süt, ayran, saçı ederler.

Yazıtlarda, Türkçe adları verilmiş, üç "toyın" (Burkan rahibi) gösteren Uygur duvar resmi

Urenha, Kazak-Kırgız kadınları ilk baharda ilk şimşek çaktığı ve gök gürlediği gün çadır çevresinde süt, ayran, kımız dolu kapları dolaştırıp saçı töreni yapaılar. Müslüman Türklerden Başkurt kadınları ise şimşek çakarken süt, ayran gibi beyaz içkileri örterek saklarlar, inançlarına göre süt ve ayrana yıldırım düşermiş... İhtiyar bir Başkurt hocası bana bu âdeti şöyle izah etti: "Eski zamanda bizim halkımız şimşek çakarken süt ve ayranı göğe doğru serperlermiş. Sütü israf edip havaya saçmak şeriate uymaz. Bunun için hocalar "süt, ayran, kımıza yıldırım düşer" diyerek halkı korkutmuşlar..." Her halde akıllı bir hoca eski bir müşrik törenini böylece unutturmuş olsa gerektir.

Reşideddin Tabibin Camiü't-tevarih'te verdiği bir habere göre Uryankıtlar yıldırımdan korkmazlar, şimşek çakıp gök gürlerken bağırıp çağırırlardı. (34)

Reşideddin'in verdiği bu haber Çin kaynaklarının Uygurlara ait verdikleri bir haberi hatırlatmaktadır. Çin kaynağına göre Gaogüyler, yani Uygurlar yıldırımın düşmesini beğenirler, gök gürledikçe bağırıp çağırırlar, göğe doğru ok atarlar... Bir yıl sonra güz mevsiminde, atların iyi beslendiği sırada yıldırım düşen yere toplanırlar, bir koyun kesip oraya gömerler... Kadın şaman ilâhiler okur. Atlı erkekler bu yerin çevresinde birkaç defa dönerler... (35)

Şamanlar tanrılarına ait bildiklerini din sırrı gibi saklarlar. Altay Şamanizmini tetkik edenlerden W. Radloff bu konuya dair şu malûmatı vermektedir: "Kebis'te bulunduğum sıralarda, Hristiyanlığı kabul etmiş iki kama rastladım. Bunlardan malûmat alacağımı ümit etmiştim. Fakat ümidim boşa çıktı. Benim suallerime karşı "Tanrılarımız bize dargındır. Biz onları bıraktık. Onlara ihanet edersek bize ne yapmazlar. Rus tanrısı da onlar-

(34) Berezin neşri, TVO, V, 141; VII, 186.
(35) Hyacinth I, 250-251.

dan bahsettiğimizi hoş görmez" diye cevap verdiler, başka bir şey söylemediler." (36)

Kamların tanrılar ve ruhlar hakkındaki tasavvurları dinî törenlerde okudukları dua ve ilâhilerdeki tavsiflerinden anlaşılabilirdi. Fakat bu ilâhileri ve duaları tesbit etmek güçtür. Âyinlerden sonra kam bu okuduklarını tekrarlayamaz. Çünkü kam, dualarını istiğrak (kendinden geçmiş) halinde irticalen söyler ve sonra unutur. "Bununla beraber Şamanizm panteonu hakkındaki bütün bilgilerimiz, parça parça tesbit edilebilen bu ilâhilerden elde edilmektedir. Hikâye, masal ve destanlarda adı geçen ve tavsif edilen tanrılar ise kuvvetli fani insan-kahramanlardan pek az farklı görünürler. Hattâ bazı insan-kahramanların kötü ruhları korkuttukları ve onlara istediklerini yaptırdıkları da söylenir. Hele kamlar birçok ruhu uşak gibi kullandıklarını, kötü ruhlarla pazarlık ederken aldattıklarını iddia ederler.

*

Altay Şamanistlerinin dua ve ilâhilerinden anlaşıldığına göre en büyük tanrı Ülgen'dir. Güney Altay Şamanistleri buna ***kuday*** derler. Kuzey Batı Moğolistan'da yaşayan Soyutlar (Urenha) büyük tanrı olarak "Kayrakan"ı tanrılar. Katanov'a göre "Kayrakan" büyük han demektir. Bazı kamlara göre "Kayrakan" bütün tanrıların büyüğüdür. Ülgen, Kızagan ve Mergen bunun oğullardır. Şaman dualarında ise Kızagan ile Mergen adını taşıyan iyi ruhlar Ülgen'in hizmetinde bulunan ruhlardır. Şaman dualarından anlaşıldığına göre Kayrahan muayyen (belli) bir tanrının adı değil, fakat büyük ruhların sıfatıdır. Bazı şamanlar kötü ruhların başkanı olan Erlik'e hitap ederken de "Kayrakan" derler. "Kayrakan" adını taşıyan mukaddes (kutsal) dağlar da vardır.

Ülgen kelimesinin etimolojisi hakkında bazı faraziyeler ileri sürülmüş ise de şimdiye kadar halledilmiş değildir.

(36) W. Radloff, Aus Sibirien, II, s. 2.

Kırgız-Kazak lehçelesinde "ülken" kelimesi büyük ve ulu anlamlarını ifade eder. Buryat dilinde "ülgen" kelimesi yerin sıfatı olarak "Ülgen jixe daida" harfiyen "Ülgen-uluyer" demek olup aşağı yukarı "anamız yağız yer" anlamına gelir. Buna göre eski Şamanizmde Ülgen'in yer tanrısına ad olduğu anlaşılır. (37) "Ülgen" kelimesini "Ulu + gün" kelimesinin muharref (bozulmuş) şekli olduğunu tahmin edenler varsa da bu halk etimolojisinden ibarettir. Herhalde bu kelime eski Türkçede "büyük" ve "ulu" anlamlarını ifade etmiş olsa gerektir. Ülgen, büyük ve iyi tanrı adı olarak ancak Altaylılarda muhafaza edilmiştir.

A. Anohin tarafından tesbit edilen rivayete göre Ülgen iyilik eden bir varlıktır, ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Onun huzuruna giden yolda yedi (bazı rivayete göre dokuz) engel (buudak) bulunur. Ülgen'in huzuruna giden bu yol ancak erkek şamanlara, âyin yaptıkları zaman, açıktır. Bununla beraber erkek şaman bile ancak beşinci engel (buudak) olan Demir Kazık (altın kazık) yıldızına kadar ulaşabilir ve oradan geri döner. Ülgen'in sarayı (örgö), altından tahtı vardır. Kendisi insan şeklindedir. Şaman dualarında "ak ayaz" (ak ayas), "ayazkan", "şimşekçi", "yıldırımcı", "yayuçi" (yaratıcı) diye tavsif olunur (nitelendirilir).

Ülgen yaratıcı (halik)dır; bütün varlığı yaradan odur.

Aylü kündü yaan yer
Ay künüm yayağan
Adam Ülgen bıçıgan...

---

(37) N. Poppe, K slovarnomu izuçeniyu Buryat-Mong. govorov (Akademiya N. SSSR XLV, Marru, 1935, s. 335). "Ülgen" adını Uno Harva "Büyük" (der Grosse) diye tercüme ediyor (Die religiösen Vorstcllungen der akaisehen Völker, s. 142).

Aylı ve güneşli büyük makamı, ayımı ve güneşimi yaradan (onlara) şekil veren atam Ülgen...

Ateşi yaradan, insanlara ocaklarını tutuşturup veren, sacayaklarını ocaklara yerleştiren odur.

Üç otıngdı küydürüp bergen
Üç oçagıngdı kadap bergeri
Atam Ülgen...

Altaylılar Ülgen'e yedi göbek babalarının ta'zim ettiklerini (saygı suyduklarını), yer yaradılalı ona başvurduklarını (secde ettiklerini), taptıklarını söylerler.

Yetti atamnıng kötergeni
Yer büterde yayagan
Başurganım Bay Ülgen...

Göklerden dökülen rahmet yağmurları onun ağzından akan salyalardır. Ayı ve güneşi hareket ettiren, beyaz bulutları bir ülkeden bir ülkeye aşıran odur.

Ülgen çoluk çocuk babasıdır; yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Oğulları: 1) Karşıt, 2) Buura-kan, 3) Yaşıl-kan, 4) Burça-kan, 5) Karakuş (kartal), 6) Baktıkan, 7) Er-kanım. Bunlar göklerde bulunurlar. Ülgen'in kendisi gibi, iyi tanrı (***aruu tös***)lerdir. Ülgen'in vücudundan ayrılmışlardır. Bunlar şerefine yapılan tören ve âyinler Ülgen'e yapılanlardan farksızdır. Bu ruhlar şerefine ***töz*** yahut ***yalama*** denilen putlar yapılmaz.

Ülgen'in kızları özel adlar taşımazlar; hepsine birden "Ak kızlar" yahut "Kıyan"lar denir. Bu kızlar şamanın ilham perileridir; âyin sırasında şamanın "ay gibi kulağına kişi olup söylerler."

Ay kulagıma kişi bolup
Aytıp bereten edinger...

Ülgen'in hizmetinde başka ruhlar da vardır. Bunlardan ***Yayık, Suyla, Karlık, Utkuçı*** denilenleri iyi tanrılar panteonunda ileri gelen ruhlardır.

Yayık insanlarla Ülgen arasında vasıtacılık yapar; insanları kötü ruhlardan korur, "Ayazkandan, ay ve güneşten bir parçadır."

Ayaz hanıng üleşi
Aydırıg kündüng ülüü

Şaman dualarında Yayık şöyle tasvir edilir: "Ülgen beyin emirberi (yarlıkçısı)dır; kızıl bulut sırmalıdır; dizgini-ebekuşağıdır; kamçısı boz alev; gökten haberler alır."

Ülgen beyding yarlıkçısı,
Kızıl bulut kuyuluu
Kuba yalgın kamçıluu
Kızıngıluu tizginlüü
Tengerede til alışkan Ak Yayık

"Yıldırım tanrısından ayrılmış; şimşek tanrısından sıçramış; inci olup dizilmiş; ipek gibi uzamış; urugların, kişilerin yaradılışında yardım etmiş, ocağımıza şekil vermiş olan Ak Yayık !"

Küngürçiden ayrılgan,
Küygekçiden çeçilgen,
Tindii bolup tizilgen
Yibek bolup çöylgen

Âyin sırasında kam (şaman) göklere, Ülgen huzuruna, kur-

banın canını götürürken "Yayık"ın himayesinde gider. Yayık rehberlik etmezse kam göklere çıkamaz.

Suyla adı verilen ruh insanları korur ve yerde bulunur. Gözleri otuz günlük mesafeden görür, at gözlerine benzer (at karaktukan Suyla). Ay ve güneşin kırıntılarından yaratılmış (ay gününg kırkını) Suyla'nın görevi insanların hayatında vukua gelecek (olacak) değişiklikleri haber vermek ve insanları göz altında bulundurmaktır. Âyin esnasında şaman göklere yahut yer altına giderken Suyla şamana yolda hücum edecek kötü ruhları koğar, Yayık ile beraber kurbanın canını göklere götürür. Âyin esnasında Suyla şerefine saçı olarak rakı kullanırlar (arakı saçar).

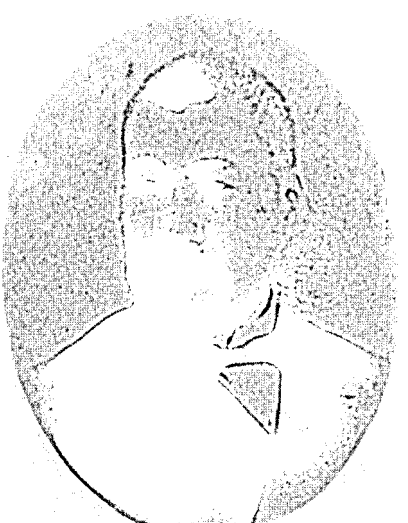
Karlık adı verilen ruh Suyla'nın en yakın arkadaşıdır.

Ülgen'in yakınlarından olan ***Utkuçı*** denilen ruh göklerde bulunur, yer yüzüne inmez. Onun vazifesi Ülgen'e kurban sunmak üzere göklere çıkan kamı Demir Kazık (altın kazık) yanında karşılamak, Suyla ile görüşüp kamın arzularını Ülgen'e arzetmektir. Onun unvanı "Ülgen beyin elçisi"dir (Ülgen biiding elçisi). Ülgen'in oğulları da gökte bulunurlar. Altaylılardan her oymak bunlardan birini kendi boyunun koruyucusu sayar. Ülgen'in dokuz kızı vardır. Bunlara "ak kızlar (ak kıstar)" denir. Bazı kamların anlattıklarına göre, âyin yaparken şamanlara bu kızlar ilâhilerini ilham ederler. Bu kızlar için şaman ilâhilerinde "ay (gibi) kulağıma kişi olup söylüyorsunuz" denilmektedir.

Ay kulağıma kişi bolup,
Aytıp beretten ediger!

Şamanistlerin panteonunda Ülgen'in "ak kızları"ndan başka da birkaç iyi dişi ruhlar vardır. Altaylılarda ***Umay, Ana Maygıl, Ak ene,*** Yakutlarda ***Ayısıt***'lar bunların belli başlılarıdır. Altaylılara göre Umay çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi tanrıdır.

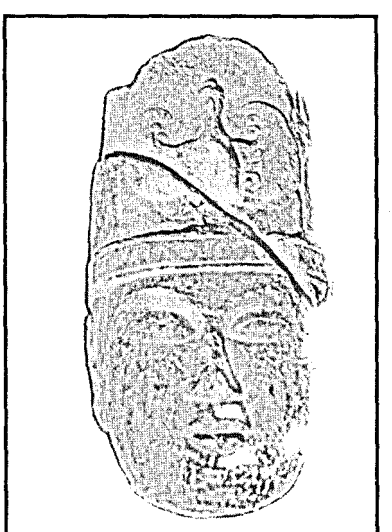
Umay kültünün Aladağlılara mahsus olmayıp başka Şamanist boylarda da bulunduğu bizim özel araştırmalarımızla meydana çıkarılmıştır. Katanov tarafından toplanıp W. Radloff'un "Proben" külliyatı serisinin IX. cildinde neşredilen Sagay metinlerinde Umay (Imay) üç yerde geçmektedir. Bir metinde şaman davulundaki resimler izah edilirken (s. 1565) iki kayın ağacının resmi hakkında şöyle denilmektedir: ***"biz bastap Ülgen adamnang töreende Imay icemeng kada tüstir bu iki kazıng."*** Katanov bu metindeki Imay'ın Umay, Ülgen'in Şamanistlerin iyi tanrılarından biri olan Ülgen ve "adam" kelimesinin "atam" olduğuna dikkat etmemiş ve şöyle tercüme etmiştir: "İlk başta aziz Adem'den türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı anamız Havva ile beraber [gökten] düşmüş (inmiş)tir" (tercüme, s. 552). Halbuki bu metin şöyle tercüme edilmelidir: "İlk başta Ülgen atamızdan türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı Umay ana ile beraber

Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov

(gökten) inmiştir." Başka bir metinde defin töreninden bahsedilirken şöyle denilmektedir: "Defin törenine iştirak edenler için evde et pişirilir. Mezardan gelenler rakı içerken evin üstbaşı tarafına üç defa rakı saçarlar ki, bu anamız Imay tarafınadır" (metin s. 575; tercüme s. 462). Kaçlarda tesbit edilen "ateş duası"nda "Imay ana" ateş ruhu olarak zikredilmektedir (aynı eserde, s. 573; tercüme s. 564). Pek açık olan bu metinlerin tercümesinde Katanov gibi bir Türkoloğun ***Imay*** adını "Havva" diye tercüme etmesi, Sagay Türklerinin Ruslardan işittikleri ***Yıva*** (Havva) ile Umay ruhunu karıştırmış olmaları sebep olsa gerektir. Bu metinde Umay'ın defin töreninde de zikredilmesi Aladağlıların Umay'ı "ölüm meleği" olarak da kabul etmelerine sebep olmuş olsa gerektir.

Umay kültünün izlerine Yakutlarda da rastlanmaktadır. Troşçanski'nin "Yakutlarda Kara dinin tekâmülü" adlı eserine Na-

Kül Tegin'in mermer heykeli

umov tarafından ilâve edilen makalede (s. 178) şu kayıt vardır: "Yakutların inançlarına göre *Ogo ımıta* denilen bir ruh vardır. Harfi harifine "*çocuk Imı'sı*" demektir. Bu "Imı" bir kuş şeklinde çocuğun başı üzerinde öter ve bununla çocuğun nesli bereketli olacağını haber verir." Pekarski'nin izahına göre "Imı" kelimesinin başka bir anlamı da "korunma silâhı, tılsım, muska" demektir. (Yakut Sözlüğü, s.3794). Yakut mitolojisindeki bu "Imı" ruhunun Umay olduğu muhakkaktır. Eski Umay'ın yerini Yakutlarda, aşağıda görüleceği veçhile, ***ayısıt*** almıştır.

Umay adına Türk edebiyatında ilk defa Gök Türk yazıtlarında rastlanır. Kül Tegin yazıtında (I D 31) Bilge Hakan "Babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kül Tegin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin erkahraman adını adlı" diyor ki anasını çocukları koruyan dişi tanrı Umay'a benzetmiştir. (38)

Tonyukuk yazıtının batı tarafındaki 38. satırında, "Tanrı, Umay ve mukaddes Yer-su" ruhlarının Türklere yardım ettiklerinden bahsedilmektedir. Son yıllarda Urga (Ulan Batur) çevresinde bulunan bir kiremitte "Kögmen Yer-su ve Umay hatun" sözleri okunmaktadır. Bu koruyucu dişi ruhun adını eski Türkler çocuklarına ad olarak verdiklerini Altun göl yanında bulunan bir yazıttan öğreniyoruz. Bu yazıtta *"bu atımız Umay beg"* ibaresi vardır.

Mahmut Kâşgârî'nin ***Umay*** kelimesini izahı da dikkate değer. Bu Türk-İslâm bilginine göre "Umay-kadın doğurduktan sonra çıkan ***son***'dur. Kadınlar Umay ile tefeül ederler (fala bakarlar). Umaya taparlarsa oğul olur derlermiş" (Divanü Lûga-

(38) Devadari'ye göre Moğollarda Uma (Umay?) hatun kültü vardı; savaşa hazırlanırken bu Uma hatuna kurban sunarlardı. Bunun namına bir bebek yapıp çadırda saklarlardı. Buna bakşı dedikleri bir kadın hizmet ederdi. Bu kadın Alp Kara Arslan soyundandı (Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa No. 919, varak 207a).

ti't-Türk. I, s. 111; B. Atalay tercümesi, s. 127).

Mahmut Kâşgarî Umay kültü hakkında fazla bir şey bildirmemekle beraber bu kelime münasebetiyle naklettiği atalar sözü ("Umayka tabınsa oğul bolur") dikkate değer. Umay ruhu hakkında Müslüman Türkler, hele kadınlar arasında söylenen bazı şeyleri Mahmut Kâşgârî'nin de duymuş olduğu anlaşılmaktadır.

Etnografların verdikleri malûmata göre Yakut kadınları "son"a saygı gösterirler. Kırgız-Kazak kadınlarının da bu nesneye önem verdiklerini, toplu bir halde giderek yere gömdüklerini ve çevresini tütsülediklerini kendimiz müşahede ettik. Bütün bunlar Umay kültüyle ilgili gelenekler olsa gerektir.

Umay adının menşei hakkında ileri sürülen faraziyelerden biri bunun Sanskritçeden ve kültünün Hint'den geldiği hakkındadır. İran edebiyatında rastlanan Hüma yahut Hümay hakkındaki efsane, Yakutların "Imı" kuşu (ruhu) hakkında söyledikleri efsaneye çok benzemektedir. Hümay kuşu hakkında Başkurt ulemasından Taceddin Yalçıkuloğlu XVIII. yüzyılda yazdığı bir eserinde şu efsaneyi naklediyor:

"Diyorlar ki, Hümay kuşu maruf (bilinen) bir kuştur. Kuzgun büyüklüğünde olup kanat uçları kara, başı yeşil olur. Yaşadığı yer havadadır. Yumurtasını havada yumurtlar, yavrusunu da havada çıkarır. Diyorlar ki Hümay bazan yer yüzüne kırk arşın kadar yaklaşır ve geri döner. İşte o zaman bu kuşun gölgesi birinin üzerine düşerse cihanda padişah ola, yahut çok zengin ola..." (Risale-i Azize, Kazan 1908, s. 113).

Umay ruhunun menşei ne olursa olsun bu ruh çok eski devirlerdenberi Türklerde millî bir kült olmuştur.

Yakutlarda Umay adı "Imı" şeklinde ancak talih kuşunun adı olarak muhafaza edilmiştir. Fakat "Umay" ruhunun bütün görevleri ve sıfatları ***ayısıt*** denilen ruhlara verilmiştir.

Ayısıt-yaratıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresi-

ne denir. Bunlardan kimi insan yavrularını ve kadınları, kimi de hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar. Ayısıtlar dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut" denilen nesneyi ana karnındaki çocuğa üflerler. Böylece çocuğa, can verirler. Gebe kadınlar daima bu ruhların himayesi altında bulunurlar. Kuğu kuşları "ayısıt"ların timsali sayıldığı için bu kuşlara dokunulmaz. Yakutların inançlarına göre ayısıtlar gökten, gümüş tüylü beyaz kısrak suretinde, inerler; yele ve kuyruklarını kanat gibi kullanırlar, insanları koruyan ayısıtlar yaz günlerinde güneşin doğduğu yerde, hayvanları koruyan ayısıtlar da kış günlerinde güneşin doğduğu yerde bulunurlar. Yakut kızları ayısıt adına "tangara" (put) yapıp karyolalarının altında saklarlar.

Kısır kadınlar çocuk vermesi için ayısıt'a dua ederler. Gebe kadınlar doğum günleri yaklaştığı zaman odalarını ve evlerinin çevresini çok temiz tutmağa çalışırlar. Komşu çocuklarına ve hayvan yavrularına karşı şefkat gösterir ve onları doyururlar. Ayısıt geldikte herkes güler yüzlü, şen ve tok olmalıdır.

Ayısıt âyini yapmak için şaman dokuz yiğit ve dokuz kız hazırlar. Bunlar masum ve afif gençler olmalıdır. Şaman, kızları sol yanına, yiğitleri sağ yanına alıp halka teşkil eder. İlâhiler okuyup dansa başlarlar. Yakut Şamanlığında "amîn" yerinde söylenen "ayhal" ve "uruy" kelimelerini hep birlikte söylerler. Şaman muhtelif ayısıtlara methiyeler söyleyerek göklere "çıkmakta" devam eder. Kızlardan veya yiğitlerden biri günahlı ise, günahının derecesine göre, "oloh" (makam) lardan birinde kalır. Şaman böylece dokuz "oloh"u geçerek ayısıtlar dergâhına ulaşır.

Yakut panteonundaki tanrıların "tanrı" mahiyet ve evsaffını haiz olanları (niteliğini taşıyanları) ***Ayi toyon*** ile bu dişi ruhlar, ayısıtlardır. Bunlar Samî dinlerin meleklerini hatırlatıyorlar. Bu ayısıtlar hakkında edindiğimiz bilgiler sayesindedir ki biz Bilge

Hakan'ın "Umay gibi hatun anam sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er-kahraman adını aldı" sözlerinin manasını anlayabiliyoruz.

Doğumlardan sonra Yakut kadınlarının "ayısıt çıkarma, teşyi" töreni Mahmut Kâşgarî'nin "Umay" hakkında verdiği müphem (belirsiz) kayıtları çok iyi açıklamaktadır. Yukarıda kaydettiğimiz veçhile Mahmut Kâşgarî'ye göre "Umay doğumdan sonra çıkan ***son***'dur. Kadınlar bununla tefe'ül ederler (fal bakarlar). Umay'a taparsa oğul olur derler." Yakut kadınlarına göre "son" ayısıt'ı temsil eder. "Son", üç gün sonra, yani ayısıt hatunu teşyi ettikleri gün, kadınlar tarafından bir çukura gömülür. Gömme töreni, Yastremski'ye göre (Yakut halk edebiyatı örnekleri, s. 198-199), şöyle yapılır: "(doğumdan) üç gün sonra ayısıt hatun tangrıyı teşyi ederler (uğurlarlar). Yakın komşular, bilhassa kadınlar, toplanır. Hanenin sol tarafında, yani kadınlara mahsus kısmında, bir çukur kazıp "son"u gömerler. Çukurun çevresine ağaç kabuğundan yapılmış küçücük üç çadır yaparlar ve bunları erkeklere göstermezler. Küçük çadırlara ateş sokarlar. Kayın ağacı kabuğundan sığın, geyik, güneş, ay resimleri ve küçük yay ve üç tane ok (çocuk kız ise kabuktan makas, inek ve kısrak resimleri) yaparlar. Sığın ve geyik resimlerini ateşin yanına korlar. Sonra bu resimleri oklarla atıp ateşe düşürürler. Kabuktan yapılmış küçük çadırları da ateşe yakarlar. Ateş sönmek üzere iken kadınlar bir daire teşkil ederler ve avuçlarını yağlarlar. Hepsi birden el çırpmaya, alkışlamaya başlarlar. Bu anda hepsinin birden kahkaya atıp gülmeleri gerektir. Gülmek için önce kendilerini zorlarlar; yüzlerine yağ ve kurum sürerler. Birden hepsi gülmeğe başlarlar, ve:

"Doğum tanrısı hatun, ye! diye bağırırlar. Aralarında bulunan bir genç kadın kahkaha atarak gülerse "Ayısıt buna girdi. Çocukları çok olacak" derler."

Bu törenden anlaşılıyor ki "son" çocukların koruyucusu olan ayısıt (eski Türklerde Umay)ın timsalidir. Buna kadınlar çocuk anası olmak için taparlar.

Altaylıların panteonunda "Umay"dan başka yine iki dişi tanrı vardır. Birine ***Ana Maygıl***, ikincisine de ***Akene*** (Ak ana) derler. Akene'nin bugünkü hayatta rolü yoktur. Bu dişi tanrı yaradılış efsanesinde zikrolunur. Efsaneye göre bu tanrı ruh yaratma kudretini ilham eden bir ruhtur. Erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini ve ilhamını bu Akene'den almıştır. Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; buna "ulus anası" da denir.

Ölmüş iyi kamların ruhları da iyi ruhlar ("ak nemer") zümresine dahildir. Geçmiş büyük ve iyi kamların adları şaman dualarında çok geçer.

Ruhların ikinci zümresini teşkil eden tanrılar "kara nemeler" yani kötü ruhlardır. Bunların başkanı Altaylılarca Erlik, Yakutlarca Arsan Dolay'dır.

Altaylıların izahına göre Erlik -kuvvetli, güçlü demektir. Bazı Türkologlar bu kelimeyi "erklig" kelimesinin bozulmuş şekli sayarlar. Onlara göre eski Uygur Buda metinlerinde yer altındaki karanlık dünyanın hâkimi ve ölüm ruhu olan ***Yama***'ya Erklig Yama denilmektedir. Yama'nın bu sıfatı Moğolcada "erlik" ve "yerlik" şekillerinde kullanılmıştır. Sanskritçeden Uygurcaya tercüme edilen metinlerde Yama'nın sıfatı olarak yazılan işte bu "erklig" (kudretli) kelimesi Şamanistlerde "Erlik" şeklini alarak kötü ruhların başkanına addolmuştur.

Erlik insanlara her türlü kötülükleri yapar; insanlara ve hayvanlara türlü türlü hastalıklar göndermek suretiyle kurbanlar ister, istediği kurban verilmezse musallat olduğu obaya veya aileye ölüm ve felâket ruhlarını gönderir. Öldürdüğü insanların canlarını yakalayarak yer altındaki karanlık dünyasına götürür, kendisine uşak yapar.

Şaman dualarında Erlik müthiş bir canavar olarak tasvir edilir. O, atlet vücutlu bir ihtiyardır. Gözleri ve kaşları kömür gibi kapkara, çatal sakalı dizlerine kadar uzamış, yaban domuzunun azı dişlerine benzeyen bıyığı kulakları üzerine yerleştirilmiştir. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç köklerine benzer. Saçları kapkara ve kıvırcıktır. Şöyle tavsif edilmektedir:

Kara argımak minittü	Bindiği (at) kara küheylân
Kara kunduz töşöktü	Döşeği kara kunduz (derisinden)
Kurdak yetpes beldü	Beline kuşak yetişmez
Kucak yetpes moyundü	Boynuna kucak yetişmez
Karış bolgon kamaktü	(Göz) kapağı bir karış
Kara mıyık sakaldü	Kara bıyıklı, kara sakallı
Kan çapkan çıraylü	Kana çalmış yüzlü (çehreli)
Mayına saçtü Bay Erlik	Parlak saçlı Bay Erlik!
Kişi köksü könöktü	Kuvası kişi göğsünden
Ku baştan ayaktü	Kadehi kurumuş kafatasından
Yeşil temir kılıçtü	Kılıcı yeşil demirden
Yalpak temir yarındü	Kürek kemikleri yassı demirden
Yilim kara yüstü	Kapkara yüzlü
.....	.....
Kara argımak minittü	Bindiği (at) kara küheylân
Kara çibek tizgindü	Dizgini kara ipekten
Kara yılan kamçılü	Kamçısı kara yılan
Er aldıma kulüp kel!	Tam önüme gülerek gel!

Altaylıların inandıklarına göre bu kötü ruh fena vasıflardan, fena (arık ve sakat) kurbanlardan hoşlanırmış; bununla beraber bazı dualarda onu öğerler.

İyi ruh Ülgen gibi, kötü ruh Erlik de çoluk çocuk sahibidir.

Bir rivayete göre Erlik'in yedi, başka bir rivayete göre dokuz oğlu vardır. Dokuz oğlun adı: Karaş, Mattır, Şıngay, Kömürkan, Badış biy, Yabaş, Temir kan, Uçar kan, Kerey kan; Erlik'in dokuz kızı vardır, adları malûm olanı "sekiz gözlü Kiştey ana" ile "Erke Solton"dur. Bu kızların belli başlı işleri yoktur, oyunla vakit geçirirler. Şaman Ülgen'e kurban sunmak üzere yola çıkarken (yani göklere çıkmayı temsil ederken) bu "kara kızlar" yolunu şaşırtmaya çalışırlar, kendi yataklarına çağırırlar. Şaman vazifesini unutup bunların cilvelerine aldanırsa başka ruhlar tarafından cezalandırılır. Şaman dualarında bu kızlara "utanmaz maskaralar" denilmektedir.

Erlik'in karanlık dünyasına mensup bütün kötü ruhlara "kara nemeler" denildiği gibi "yekler" de denir. "Yek" Uygurca dinî metinlerde "şeytan" demektir.

Yakutların tanrıları, ödev ve görevleri bakımından, Altaylıların tanrılarından farksızdır, fakat adları aynı değildir. Yakutlar iyi ve temiz ruhlara "ayi", kötü ruhlara "abası" derler. Ayi ruhlar insanlara saadet ve refah bahşederler (verirler). Bunlar iyilik ve temizlik kaynağıdır. Ayi kelimesi lügat olarak "hakikat, yaratma, yaradıcı kudret" anlamını ifade eder. Ayi ruhlar zümresinin en büyüğü Ayi Toyon'dır. Buna Ürüng Ar Toyon da denir. Üründgak, beyaz, ar-arı, temiz, toyon-efendi, sahip demektir. Ayi Toyon yedinci veya dokuzuncu gökte bulunur, çok merhametli tanrıdır, insanların özel hayatlarına karışmaz, kanlı kurbanlar istemez.

Yakutların "ayısıt (yaratıcı)" dedikleri dişi ruhlar da bu "ayi" ruhlar zümresindendir. Umay ruhu münasebetiyle yukarıda bu ruhlardan bahsettik.

Yakutlara göre, ikinci zümreyi teşkil eden kötü ruhlar "abası"lardır. Bunlar Altaylıların "kara neme" dedikleri kötü ruhların işlerini görürler. Fena insanların canları da bu kötü ruhlara

karışır, bunlara "üör" denir.

Gerek Yakutlar ve gerek Altaylılar bunlardan başka yine birçok ruhların bulunduğuna inanırlar. Altaylılar bunlara ***ie, iye, izi,*** Yakutlar ***iççi*** derler. Bu ruhlar "yer-su" kültüyle bağlı ruhlardır.

VI. ŞAMANİZMDE PUT-FETİŞLER

Töz~tös, ongon, eren, tangara: Çin kaynakları Hunlarda altın put (idol) bulunduğunu kaydettiklerini yukarıda bahis konusu etmiştik. Daha sonraki Çin kaynakları da Gök Türklerin, "tanrı tasvirleri" nden bahsetmişlerdir. Bu kaynaklara göre Gök Türkler "tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklarlardı. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanırdı. Aynı zamanda sırık üzerine de dikilirdi." (39)

Ural-Altay kavimlerinin kuzey ormanlarında ve Altay-Sayan dağlarının dar vadilerinde sıkışıp kalmış olan boylarının görenek ve geleneklerini tetkik eden bilginlerin yüzyıldanberi topla-

Gök Türkler (Bir duvar resmi)

dıkları malûmat Çin kaynaklarının Gök Türklerin "tanrı tasvirleri" hakkında verdikleri malûmatın açıklanmasına yardım etmiştir. Bu etnografik malûmata göre Altaylılarda ***tös-töz***, Yakutlarda ***tangara***, Uranhalarda ***eren***, Moğol-Buretlerde ***ongon*** denilen putlar-fetişler vardır. Bunlar keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sırıklara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçı saçarlar ve ağızlarına yağ sürerler.

Bu putları ifade eden Altayca ***tös~töz*** ve Moğolca ***ongon*** terimleri tarih bakımından önemlidir. ***Töz~tös*** bugünkü Şamanist Türklerin lehçelerinde "asıl, kök, menşe" demek olduğu gibi eski Uygur ve Hakaniye Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmıştır. (40)

Altaylıların bu putlara ***töz~tös*** adı vermeleri de bunların atalar ruhu hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Gerçekten de böyledir. Şamanistler bunlar hakkında "bu babamın tözü, bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların ruhuna bağışlanan "töz"ler de vardır. Moğolların ongon kültü üzerinde incelemeler yapan Moğol bilgini Dorji Banzarov bu kültün büyük ata (cedd-i âlâ) ve ölüler kültü ile bağlı olduğunu, 1846 yılında Kazan Üniversitesinde müdafaa ettiği doktora tezinde ("Kara din" adlı etüdünde) kesin olarak iddia etmişti. (41) Altaylıların "töz"leri üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler de Banzarov'un bu iddiasını teyit etmektedir.

---

(39) W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 87.

(40) M. Kâşgarî, DLT, III, 88, B, Atalay terc. III, 123; W. Bang und Gabain, Analytischer Index, s. 48.

(41) Dorji Banzarov, Çernaya Vera (= Kara din) S.Petersburg 1891, s. 3031.

1253 yılında Fransa Kralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü Han huzuruna elçi olarak gönderilen rahip Rubruk'un Budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkında verdiği malûmattan bu putların da "töz"ler olduğunu anlamak mümkündür. Rubruk şöyle diyor: "Uygurlar bir tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim şeklinde tasvir edilmesini kabul etmezler. "Öyle ise neden bu kadar çok putlarınız var?" diye sorduğumda Uygur rahibi "Biz bu putları Tanrının tasviri diye kabul etmiyoruz. Bizimkilerden biri, oğlu, karısı veyahut başka biri ölürse onun suretini yaparlar ve buraya (yani tapınağa) korlar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız ve sayarız" diye cevap verdi. Tanrıyı bir bilmek bakımından Moğollar dahi bunların mezhebindedirler. Fakat onlar ölülerinin tasvirlerini ***keçeden*** yaparlar ve süslerler. Ayrıca bir tapınak çadırları da vardır, orada bir rahip kadın (şaman) bulunur." (42)

Putlara tapmanın menşei hakkında Ebü'l-Gazi Han'ın fikirleri de doğrudan doğruya "töz" ile ilgilidir. Ona göre: "...O zaman onlarda bir âdet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini (***kugurçak***) yapar, evinde saklardı. Ara sıra o sureti öpüp sevip okşayarak bu filânın sureti derlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Yüzlerini, gözlerini bebeğe sürtüp önünde yere eğilirlerdi. İşte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirdiler." (43) Ebü'l-Gazi Han'ın ***kugurçak*** (44) dediği nesne bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin çoğu da bebeklerden ibarettir.

---

(42) Malein terc. Rubruk seyahatnamesi, S.Petersburg 1911, s. 108.

(43) "Şecere-i Türk" (Desmaisons basımı) s. 8; Rıza Nur terc. s. 14-15.

(44) "Kugurçak" Divanü'l-Lûgati't-Türk'te "kuzurçuk" -kız çocuklarının oynadıkları bebek (I, 501).

Altaylılar tös kelimesini yalnız bu putlar için kullanmazlar, bazı dağlara, Ülgen ve Erlik gibi iyi ve kötü ruhlara dahi tös derler. Meselâ Abakan ve Yezim dağlarına hitaben söylenen ilâhilerde bu dağların "töz" oldukları zikredilmektedir.

Yetti öbökö başırıp kalgan	Yedi atamız baş vurmuş olan
Aru tözibiz Abu-Kan	Arı tözümüz Abakan (dağ)
Yer böterde yayılıp kalgan tözibiz	Yer yaradıldığı zaman yaradılmış tözümüz...
Tayadalarım tayangan (45)	Dayı babalarım dayanmış (istinat etmiş)
Yan adam alkagan	Büyük babam hayır dua etmiş
Ak adanıng ulusu	Mübarek babanın ulusu (kavmi)
Arü tözüm eesi.	Arı (temiz) tözümün sahibi
Üç örköştü kan adam	Üç hörgüçlü han babam
Pek tözüm Yezim-bi,	Sağlam tözüm Yezim Bey
Abu Kan, Altın köl'dün eesi.	Abakan ve Altın göl'ün sahibi...

Ongon terimi Moğolca bir terimdir. Türkler bunun karşılığı olarak töz (=tös) kelimesini kullanmışlardır. Ongon kelimesini Çağataylılar Moğolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamına kullanmışlardır. Reşideddin Tabip vasıtasıyla ongon kelimesi Osmanlı tarih edebiyatına da geçmiştir. Ongon kelimesi Moğollarda Türkçedeki ***ıdık*** kelimesi yerine de kullanılır, yani Moğollar töz ile ıdık'ı ayırd etmezler. Buret-Moğol geleneklerini çok iyi tetkik eden Hangalov ile Agapitov "ongon" terimini şöyle izah ediyorlar: "İdollara ve her türlü (mukaddes sayılan) tasvirlere ongon denir. Büyük, ünlü şamanlar ve bazı hayvanlar da ongon sayılır... Ongonlar insanları koruyan ruhların timsalidir, mukad-

(45) Doğu Türk lehçelerinde ***tay*** yahut ***tagay*** ana tarafından olan bütün akrabadır: dayı baba, dayı ana, dayı ağa, dayı abla... gibi. Anadolu Türkçesinde "dayı" ancak ananın erkek kardeşidir.

desattan sayılırlar." (46) Doğu Sibirya kavimlerini (bilhassa Buret ve Tonguzları) tetkik eden Busse'ye göre ongonlar koruyucu sayılan ruhların tasvirleridir. Bu ruhlar tabiattaki bütün olayları idare ederler. Ongonlara inanmak (ongon kültü) Şamanizmin temelini teşkil eder. (47)

Moğollar XV. yüzyılın sonlarına kadar Şamanist idiler. XVI. yüzyılın başlarında Tibet yoluyla Moğolistan'a Budizmin Lamaizm mezhebi girdi, bu mezhebin hararetli mürşidleri Moğol hanlarının saraylarında nüfuz kazandılar. Lamaist rahipler Şamanizme karşı, bilhassa ongon kültüne karşı, şiddetli mücadele açtılar. Buna rağmen ongon kültünü kaldırmak mümkün olmadı. Turgaut prenslerinden Mergen Teben'in oğlu Ocir Dora (doğumu 1586) lama (rahip) olmuştu. Bu prens lama ongonları toplatıyor ve halkın gözü önünde ateşe yaktırıyordu. Fakat Moğollar yakılanların yerine yeni ongonlar yapıyorlardı. Nihayet lama Ocir Dora 1640 yılında Oyrat-Moğol hanlarının kurultayından ongon kültüne karşı kanun çıkarttı. (48) Lamaların mücadelesine ve ongon kültünü yasak eden kanuna rağmen Budist Moğollar arasında ongonlar yapmak ve onları saymak XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Lamaların Tibet'ten getirdikleri Buda mukaddesatı ile yanyana şamanların yaptıkları ongonlar tapınaklara sokulmuşlardır. Sözde Hristiyan sayılan bazı Altaylılarda da İsa ve Hristiyan azizlerinin ikonları yanında tös'ler bulunur. Yakutlara göre Meryem ana ayısıt'lardan biridir.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanmaktadır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları "tedavi"

---

(46) Hangalov ve Agapitov, Materialı dlya izuç. şamanstva v Sibiri (Izv. Vost. Sib. otdela İRGO, tom XXV, 1883, s. 26-27).

(47) Busse, Spisok slov bıtovogo znaçeniya... (Zapiski İRGO, 1880, VI, s. 227).

(48) K. Golstunskiy, Mongolo-oyratskiye zakonı 1640 g. Petersburg, 1880, s. 76-77.

ederken birçok "kuğurçak" (kokla) kullanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları "korçak" (kokla) lara nakledip uzaklara götürürler.

Ongon (tös—töz) kültünün, yukarıda kaydettiğimiz gibi, totemcilik devrinin bir hatırası ve kalıntısı olduğu birçok etnograf tarafından iddia edilmektedir. Ongon (töz)lerin çoğu hayvan tasvirleri veyahut hayvan adları taşıdıkları ve ***töz*** kelimesinin eski ve yeni Türk lehçelerinde "esas, menşe, kök" anlamına gelmesi bu faraziyeyi kuvvetlendirmektedir.

Türk ırkına mensup Şamanistlerde çok yaygın olan töz'ler Tilek, Kozan (= tavşan), Aba (yani ayı) Bürküt (yani kartal), Tiyin (yani sincap-Sciurusvolgaris), As (yani kakım) ve bunlara benzer adlar taşıyan putlardır. Bunlardan başka büyük kamlar, kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar namına yapılan putlar da vardır.

Bu meşhur töz'lerden "Tilek tös" Televüt boyunun koruyucusu olan ruh namına yapılmıştır. Şaman dualarında bu ruha şöyle hitap edilir: "Aba-Tura şehrinden kır ata binerek geldin. Eğerinin koskunu gümüştendir; elinde tuttuğun asa kumsal yerlerde biten söğüt ağacındandır. Yeşil çuha parçalarıyla süslenmişsin. Buraya gelip biz Televütlere koruyucu oldun. Senin aşın iç yağıdır." Bu töz insan şeklindedir. Büyük şamanlardan birinin namına yapılmış olsa gerektir.

"Kozan töz" (buna Urenhalar "Ak Eren", Buretler ise "Sagan ongon" diyorlar ki "Ak ongon" demektir) tavşan derisinden yapılır, bu töz aslında Tuba-Kaç boyuna mahsus bir put olup boylar arasında yapılan evlenmeler neticesinde yayılmıştır.

"Aba tös" Şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir. Ayı tasviridir, "aba" (apa) eski Türkçede baba, ata anlamlarını ifade etmiştir. Bütün eski Türk lehçelerinde ayı'ya, gerçek adı olarak, azıg (azıg, ayıg, ayu, ayı) denildiği halde bazı boylarda bu canavar ***aba*** (XI. asır Kıpçaklarında ve bazı Altay lehçelerin-

de) yahut "ese, ebe, ebüge" (Yakutçada) denilmektedir. Bu kelimelerin hepsi "ata" manasına gelir ki kuzey kavimlerinde bu hayvanın adı tabu sayıldığı devirden kalma gelenektir. Ayı kültünün izleri yüksek kültürlü İskandinavya köylerinde bile tesbit edilmiştir.

"Aba tös" Tuba-Kaçlarda kapının kuzey tarafında bulunur.

Şor avcıları Sangr, Sangır denilen putu sayarlar. Bu put (töz) insan şeklindedir. Bunun üzerinde av hayvanlarının derilerinden parçalar asılır. Şorların inançlarına göre bu ruh süratli meral üzerinde gezer. Kendisini memnun eden avcılara bol av verir, darılırsa ormanları yakar, av hayvanlarını kaçırır, avcılara uyuz hastalığı gönderir.

Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha ziyade Yakutlarla Dolganlarda bulunur. Yakutlarda en çok sayılan kuş kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeye başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelir. Kartal kültüyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök-Tanrının sembolü sayılmıştır.

Reşideddin'in naklettiği Oğuz menkıbesine göre Irkıl hoca Oğuz boylarından her birine bir kuş "ongon" olarak tayin etmişti. Orta Asya Türklerinde meşhur "Cengizname"ye göre Cengiz Han on iki Türk boyuna "nişan" olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti. (49) Başkurtlar arasında ağaç, damga ve kuş geleneği son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir. Mehmed Selim Mirza Ümidbayoğlu "Yadigâr" adlı eserinde Ruslarla Başkurtlar arasında devam eden orman ve toprak davasını anlatırken şu hikâyeyi naklediyor: "Rus memurları, Başkurtlardan İbrahim ve Tokuç oğulları bir büyük meşe

(49) "Cengizname" Half'in neşri, Kazan, 1819 s. 51-52; Paris Millî kitaplığı (Suppl. Turc No. 143), s. 15b-17b.

ağacı altında istirahat ediyor ve konuşuyorduk... Ah Allahım, Kılat ormanı da elimizden gidecek demiştim. Bu sözleri söyler söylemez meşe ağacı üzerinde oturan karakuş (kartal) yere düşerek ölüverdi. Toplanmış gençlere dedik: "Yıllardır şu Kılat ormanı için uğraştık. Kartalın ölüp yere düşmesi ormanımızın elimizden çıkacağına alâmettir. Çünkü babalarımıza Maykı Bey bu ormana nişan olarak kartal vermişti. Bugün kartalın ölmesi ormanımızın elden gideceğine kat'î alâmettir" dedik ve çok üzüldük." (50)

Bu hikâyeden anlaşılıyor ki, kartal yalnız bir "nişan" değil, fakat bu ormanın ruhunu (izini, sahibini) temsil eden bir "tözongon" idi. Bu "ongon" bütün Kıpçak boylarının ilk ataları sayılan efsanevî Maykı Bey tarafından verilmişti. Her kabilenin mübarek bir kuşu ve ağacı bulunduğu hakkındaki bir rivayeti biz de Katay boyuna mensup Bulatlı Bay Konakoğlu Bayram ağadan dinlemiştik. (51) Bu rivayete göre "on iki bavlı" (on iki bağlı yani on iki kabile) Başkurtların her "bavu"nun mübarek bir kuş ve ağacı vardır. Eski zamanda tanımadık bir adama rastlandığı zaman kuşunun ve ağacının ne olduğunu sorarlarmış. Bu rivayetteki "on iki kabile" ve "on iki kuş" hikâyesi İbn Fadlan'ın haber verdiği "on iki tanrı"ya ve bazı kuşlara tapan Başkurtları hatırlatmaktadır. (52)

Ağaçlara bağlanan paçavra, kıl, tüy gibi "nezir"ler de bu fetişlerdendir.

---

(50) "Yadigâr" Kazan, 1897, s. 58.

(51) Bayram Ağa 1868'de Ekaterinburg kazasına bağlı Bulat köyünde doğmuştur. Türkçe okur yazar bir adamdı. 1918 yılında sağdı.

(52) İbn Fadlan's Reisebericht, s. 19 (metin), Exk. 41a.

VII. YER-SU TANRILARI

A. Dağ kültü ve âyinleri: Yukarıda kısmen temas ettiğimiz ***Yer-su*** kültü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükselmiştir. Gök Türk İmparatorluğu devrinde Yer-su ruhlarının mahiyetini (niteliğini) Orhon yazıtlarından anlamak mümkündür. Gök Türklerin "ıduk yer-sub" (mukaddes yer-su) ile ifade ettikleri mefhum (kavram) hem koruyucu ruhlar hem vatan idi. Eçümiz apamız tutmış yer-sub (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesindeki yer-su vatan kültü olan yer-su'dur. Kült olan bu vatan yer-suyu Ötüken ve Budun İnli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bu mukaddes yer-su ruhları Gök Türklerin mukadderatını idare ediyorlardı (Türk tengrisi ıduk yer-subı anca etmiş). Vatanın korunmasında yer-su ruhlarının rolü Tonyukuk yazıtında pek açık ifade edilmiştir. Gök Türk vatanına saldıran düşmanlar, tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımıyla gafil avlanarak basılmışlardır (tangri, Umay, yer-sub basa berti). Bugünkü Şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç-orman, kaya kültleri eski Türk yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır. Bununla beraber bu yazıtlarda ***ıduk*** (yani mübarek, mukaddes) sıfatıyla zikredilen Tamag ıduk, Iduk Baş gibi dağ, ormanlık yahut su adları geçmektedir.

Yer-su ruhlarının en önemli mümessili dağdır. Şamanist Türklerde dağ kültü Gök Tanrı kültüyle ilgili bir kült olmuştur. (53) Hunların eski vatanı olan Yeni-si-şan yahut Şan-din-şan sıra dağlarındaki Han-yoan dağı Hunların her yıl Gök-Tanrı'ya kur-

ban kestikleri dağdı. Bundan başka Gan-tsuan-şan dağı da Hunların mukaddes dağlarından biri idi. Hun hakanları Çinle yaptıkları sözleşmeleri Hundağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri antla teyit ederlerdi. Orta Asya'nın başka kavimlerinde de Gök-Tanrıya kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynakları haber vermektedir. Gök-Tanrı kültüyle dağ kültünün birbiriyle yakın ilgisi bulunduğu Hunlar devrinden ta şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman âyinlerinden anlaşılmaktadır. Altaylı Şor ve Belterler kurbanlarını Gök-Tanrıya yüksek dağ tepesinde yaptıkları âyinle sunarlar ve bu ayine "tengere tayıg" (yani tanrı-gök kurbanı) derler. Gardizî'nin verdiği malûmata göre (W. Barthold, Otçet, 102, 125) eski Türkler dağların tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması ve uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuş sanılabilir.

Orta Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamlarına gelen sıfatlarla zikrolunurlar. Meselâ, Han tanrı, Bayan-ula, Buztağ-ata, Boğduula, Burkhan-ula, Othon-Tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula (Kuttağ) ve başkaları gibi.

Her boyun ve her oymağın kendine mahsus mukaddes ıduk dağı bulunduğu gibi boylardan kurulan büyük birliklerin de müşterek mukaddes dağları vardı. VII. yüzyılda bütün Türk

(53) Dağ kültü muhtelif kavimlerde görülmüştür. Eski Yunanlılarda Olimpos, Filistin Yahudilerinde Tur-i Sina, Mekke Araplarında Arafat, Hintlilerde Himalaya, eski Moğollarda Burkhan-Haldun gibi.

Bir Çin kaynağının verdiği malûmata göre dağ kültü kuzeydoğu kavimlerinde de yaygındı. Mançurya'da VI. yüzyılda yaşayan Mohe ulusu Aktağ adını taşıyan bir dağı tanrı bilir ve ona tapardı. Bu dağdaki kurt, ayı ve kaplan gibi canavarlara dokunmazlardı (Hyacinth, II, 114).

boyları ve Gök Türk İmparatorluğuna giren yabancı boylar için Ötüken dağının ve ormanlarının kült olduğu gerek Gök Türk ve gerek Uygur yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra ve Orhon çevresinden çok uzaklarda yazılan Kutadgu Bilig'de bile "Ötüken beyinin hikmetli sözleri" örnek olarak zikredilmektedir.

Negü ter eşitkil Ötüken begi
Sınap sözlemiş sözni ögi

Eserini Bağdad'da yazan Mahmut Kâşgarî de ***Ötüken***'i biliyor. Ötüken geleneklerinin böylece çok uzaklarda uzun müddet devam etmesi manidardır. Uygur metinlerinde de Ötügen zikrolunur.

Orhon ırmağı kaynaklarında ve bu kaynakların çevresinde bulunan dağların Hunlar devrindenberi muhtelif Türk kavimleri için müşterek kült olduğunu tahmin edebiliyoruz. Bu bölgede bulunan şahikalardan birinin hâlâ Othontengri adını taşıması da eski devirlerin hatırası olsa gerektir.

Cuveynî tarafından tesbit edilen Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan mukaddes dağları vardı. Bu dağa Kuttag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından götürüldükten sonra Uygurlar perişan olmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'da eski Kara Balgasun harabeleri yanındaki Erdene-Ula (saadet dağı) hakkında da aynı rivayet söylenmektedir.

Moğolların taptıkları saadet dağını, Erdene-Ula'yı, Çinliler alıp götürmüşlerdi. Bu dağın bulunduğu yerde bir kadın şaman âyin yaparak tanrıya dua etti ve saadet dağını geri getirdi.

Bu efsaneler Orta Asya'nın bereketli dağlarının Çinliler tarafından istilâ edildiği devirlerin hatıralarını aksettirmektedir. Bereketli dağlarını kaybeden göçebeler bu dağların hatıralarını uzun zaman hatırlamışlardır. Hunlar, Gansu eyaletindeki Tsilen-

şan dağından ayrıldıktan sonra ağıt terennüm ettikleri Çin kaynaklarında kaydedilmiştir (Hyacinth, III, coğrafya kısmı, s. 91-92). Bayanaul dağındaki Kazılık yaylasından kovulan Kalmukların bu dağ için yaktıkları ağıt Kazak-Kırgız halk edebiyatında meşhurdur (Radloff, Poroben, III, 50-51).

Bugünkü Altaylı Şamanist boyların ve oymakların her birinin özel mukaddes dağları bulunmakla beraber hepsinin ilâhilerinde Altay sıradağları zikrolunmaktadır ki hepsi için müşterek kült sayıldığı aşikârdır.

Muhtelif Altaylı boylar ve oymakların mukaddes saydıkları dağların belli başlıları Abakan ırmağı kaynaklarındaki Ekitag, Biy ırmağı kıyısındaki Sogol, Palmir, Akkaya, Ene, coğrafya kitaplarında Rusça ***Beluha*** denilen Kadınbaşı-Üçsürü, Karatag, Çaptıgan, Ülgen, Aysu, Karahan adlarını taşıyan dağlardır. Urenha-Tubalarca mukaddes sayılan dağlar Hangay ve Tannau dağlarıdır. Bu dağlar eski Türklerce de takdis edilmiş dağlardandı. Bunlardan biri eski Türk yazıtlarında ***Kög men*** adıyla geçmektedir.

Şamanistlere göre bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar ("yer-su") hep canlı nesnelerdir. Takdis ettikleri Alaş, Tannau, Hangay, Altay dağları, Abakan, Kem (Yenisey), Katun, Bey, Sütgöl ırmak ve gölleri Şamanistler için yalnız coğrafî isimler değil, fakat konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi varlıklardır. Bir Şamanistin dağlardan ve ırmaklardan bahsettiğini dinlerken bunun gözle görülen dağlardan ve sulardan mı, yoksa bu coğrafî isimleri taşıyan insan oğullarından mı bahsettiğini farketmek güçtür; ruh -bizzat dağdır, dağ bizzat ruhtur. Şamanistlerin bu inanmalarında çok eski ve iptidaî animizm devrinin hatıraları yaşamaktadır.

Şaman âyini her ne maksatla yapılırsa yapılsın kamın dua ve ilâhilerinde, bir ruh-tanrı sıfatıyla, kam, Akaya hitap eder, yalva-

rır, ondan medet umar. Dikkate değer ki kam, dualarında Altay ruhundan (***Altay eezi***'den) ziyade doğrudan doğruya Altay'a şöyle hitabeder:

"Bu kurbanım mukaddes ve ulu Altay'a ulaşsın, onun karar vereceği yere (yargı yerine) bağlansın. Güttüğümüz davayı halledecek mi? Bereket ve refah bize verecek mi? Bu kurbanım her engeli (***budak***'ları) aşarak ulu ve mukaddes Altay'a ulaşsın."
"Ey mukaddes ve geniş Altay'ın yargı (hüküm) yeri! Durmadan kısmet veren Altay! Bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay! Saçları ağarmış ihtiyarlarımıza istirahat sağlayan Altay!.. Yer ve denizler yaratıldığı zaman ata babalarımızın takdis ettiği ve taptığı Altay!"

"Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Vücudumuz kirlenmese, gözlerimiz yaşarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin ***kut***'larını yaradan mukaddes Altayım, yer-su'yum!.."

"Üzülmeyelim, tanrı var, tasalanmayalım Altay var! Altayım" diye tapınıyoruz..."

Ruhlar ve büyük kamlar-şamanlar ilhamlarını Altay'dan alıyorlar (şaman dualarında ruhlara veyahut büyük kamların ruhuna hitap edilirken "Altaylardan ün almış olan" denilmektedir).

Şaman dualarında açıkça anlaşılıyor ki Şamanistler dağ ruhları bulunduğunu tasavvur etmekle beraber doğrudan doğruya dağın kendisine de ibadet ediyorlar, onu canlı ve her şeyi duyan bir varlık tanırlar.

XII. yüzyılda Moğolların da mukaddes dağlar hakkındaki inanç ve telâkkilerinin böyle olduğu "Moğolların Gizli Tarihi"nden anlaşılmaktadır. Temuçin (Cengiz Han) daha genç iken, Merkitlerin bir baskını esnasında Burhan Haldun dağına sığın-

mış ve bu dağın yardımıyla düşmanlarından kurtulmuş olduğunu şöyle anlatmıştır:

"Burhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burhan'ın yardımıyla, bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu... Burhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin..."

Temuçin bu sözlerle kuşağını boynuna ve külâhını koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti ("Moğolların Gizli Tarihi" Ahmet Temir tercümesi, s. 103).

Bu Moğol hikâyesine benzeyen bir rivayet Altay Türklerinde de tesbit edilmiştir. Moğollar tarafından takibedilen Altaylılar Karagay dağına sığınmışlar ve dağa kurban kesmişler; birdenbire bu dağ ormanla kaplanmış, Moğollar da yol bulamamışlar. Altaylılar böylece kurtulmuşlar. O günden bugüne Karagay dağı Altaylılar için mukaddes dağ olmuştur. Altay şamanlığı Budistlerin mukaddes efsanevî dağları olan Sümer dağını da (Sümer Tayka, Sümer-ula) almışlardır. Şaman şöyle diyor:

"Sümer ula dağım, Sütgölüm, Sümer taykam altın (değerli) yargısını vere, ağarmış başıma rahat vere!"

Büyük kamların da dayanağı olan dağlar arasında Sümer dağı zikredilir. Geçmiş şamanların ruhlarını çağıran bir ilâhide Sanızak adlı kam hakkında şöyle deniyor: "Amcam kam Sanızak altın gölde yıkanmış, Sümer dağına dayanmış."

Bazı dağlar o veya bu kabilenin "mukaddes töz"ü sayılır ki, fetişlerden bahsettiğimiz bapta izah edildiği üzere, töz + tös menşe, asıl demektir. Buna göre bazı kabilelerin menşei (büyük ve ilk atası) dağ olduğu hakkında da bir inanç bulunduğuna hükmetmek mümkündür. Altaylıların dağ kültü hakkında bir makale yayınlayan L. P. Potapov böyle bir hükmün aldatıcı olacağını, çünkü dağın ata sayıldığı hakkındaki kayda ancak bir

yerde, Verbitski'nin makalesinde rastlandığını yazmaktadır (54). Halbuki o veya bu dağın, o veya bu kabilenin "atası" olduğu hakkındaki rivayetlere Altay folklorunda birçok defa tesbit edilmiştir. Katanov tarafından Sagaylarda tesbit edilen şu rivayet bu gibi folklor cümlesindendir: "Rivayet ederler ki Üçege oymağı evvelce Sakçak dağının eteklerinde bulunurdu. Bu dağ Es ırmağının başlarındadır. Üçege oymağının kadınları (gelinleri) bu dağa kayınbabamız derler; başka türlü söylemezler. Bu dağ uzaktan göründüğü zaman başlarını örterler. Öte tarafta, Miras suyu kıyısında da bir dağ vardır. Bu dağın adı Kölin'dir. "Dağ kargası" oymağı bu dağ hakkında "bizim törediğimiz dağ" derler. Bu oymak bu dağda şaman âyini yaptırır ve kurban keser, fakat kadınlar bu dağa kayınbaba demezler. Kolin dağının karşısında, Miras suyunun ötesinde yine bir dağ vardır. Bu dağa Karatağ derler ki buradaki iki dağa bu ad verilir. Bu dağların yanında "dağ kargaları" oymağının ataları yaşamışlardı. Bu oymağın kadınları bu dağa (yani Karatag'a) kayınbabamız derler (yani adını söylemezler). Bizim şamanlarımız (yani Sagay kamları) âyin yaparken okudukları dualarda bu dağın adını zikrederler. Diyorlar ki bu Karatag'da taştan yapılmış beşik bulunmuş, fakat şimdi gören yok. O beşik bizim kadîmki atalarımızın beşiği imiş (ol tas pezik purungı pisting übekkilerding pezigi pol tur). Karadağ'ın bu yanında Padın denilen bir dağ vardır. Bu dağ Miras suyunun bu tarafında, Taştıp ırmağının başlarında biraz ötededir. Bu dağın yamaçlarında Sibicin oymağının ataları yaşamışlardır. Bu oymağın kadınları Padın dağına "kayınbabamız" derler; şamanlar dualarında bu dağın adını zikrederler." (55)

---

(54) L. P. Potapov, Kült gor na Altaye (Sov. Etnog. 1946, No. 2. s. 115).

(55) Radloff-Katanov, Proben IX, 604-605 (metin), 588-589 (tercüme).

Gök Türklerin menşeleri hakkında Çin kaynaklarında tesbit edilen rivayetlerde de dağ ve mağara mühim unsurlardandır.

Mukaddes dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem âyin ve törenler yapılır. Dağ âyini Kaç ve Beltir boylarında "tigir tayı", yani "gök kurbanı", Sagaylarda "tağ tayanı" yani "dağ kurbanı" tesmiye olunur.

Sayagların dağ kurbanı Katanov tarafından tasvir edilmiştir. (56) Bu tasvire göre Sagaylar her üç yılda bir dağ tepesinde âyin yapar ve kurban keserler. Kurbanlıklar üç yaşını doldurmuş beyaz koçlar olmalıdır. Bu âyine 100-150 kadar adam iştirak eder. Bu âyine kadınlar iştirak ettirilmez; âyine gelenlerin kısrak ile gelmeleri de yasaktır. Kısrak ile gelenler bulunursa hayvanlarını dağdan uzakta bırakmaları lâzımdır. Herkes törene kendi evinde hazırladığı rakıyı (arağı) getirir. Koyunların eti az gelirse iki yaşını doldurmuş bir öküz kurban edilir. Kurbanlar hazırlandıktan sonra şaman âyini yapar. Kurbanlıkların boğazları kesilmez, karınları yarılır ve yürekleri çıkarılır, derileri ve kemikleri ateşe yakılır. Bundan sonra şaman âyin cübbesini giyer, davulunu ve tokmağını eline alır. Üç kayın ağacına on dokuz parça beyaz, kara, mavi, kızıl şeritler asar; kayın ağaçlarını birbirine ipek iple bağlar. Kurban etlerini kayın ağaçlarından birinin altına koyup şaman bu ağaçları doğudan batıya doğru dolaşmağa başlar. Âyine, bazan da iki şaman iştirak eder; fakat üç şaman olmaz. Âyin bitinceye kadar et de pişmiş olur. Et yemeden önce şaman kayın ağaçlarına dokuz defa rakı serper. Sonra et yenir, rakı içilir.

Yenisey'de yaşayan Şamanist Türk boylarından Beltirlerin mukaddes dağlarında yaptıkları tanrıya kurban töreni yerli Şamanist Türk aydınlarından S. D. Maynagaşev tarafından bütün

(56) Radloff-Katanov, Proben, IX, 566 (metin), 553 (tercüme).

(57) Sbornik Muzaya Antropologii Etnografii, 1916, tom III, s. 91-120

teferruatıyla tasvir edilmiştir. (57) Biz buraya Maynagaşev'in makalesini aynen naklediyoruz:

Beltirlerin çoğu Akaban kıyılarında yaşarlar. "Teye" Beltirleri ise bu Abakanlılardan ayrılmış bir gurup teşkil ederler ki, diğer Türk boylarıyla çevrilmişlerdir. Abakan Beltirleri tanrı tayı merasimini bilmezler, "Teye" Beltirlerinde ise bu merasim umumî kabile bayramı şeklinde icra olunur. Her aile bugün için arağı (rakı) hazırlar. Bundan başka sıraları gelen yedi yahut dokuz aile birleşerek muayyen miktarda koyun hazırlarlar. Bu koyunlardan kurbanlığa mahsus olanı beyaz tüylü ve siyah başlı olmalıdır.

Bayramın arifesinde yahut bayram günü sabahleyin her aile ***üldürbe*** yapar. ***Üldürbe***'yi yalnız erkekler yapabilir; kadınların buna dokunmaları memnudur (yasaktır). Üldürbe şöyle yapılır: âdet olduğu üzere aile reisi yahut onun oğullarından biri kendirden bir ip büker; bu ipin uzunluğu şapkanın etrafını çevirecek derecede olur. Bu ipe kartal tüyleri, beyaz ve mavi renkteki kumaş parçaları bağlarlar. İşte buna ***üldürbe*** denilir. Üldürbe tüyleri için kartal, Beltirlerin kendileri tarafından öldürülmeli. Onların akidesine göre bu kartalı bizzat ruhlar gönderirler. Şayet Beltirlerden kimse öldüremezse o vakit başka kabilelerden satın alırlar. Kartal telleri, "üldürbe"ye ailede bulunan erkeklerin adedine göre bağlanır. Bununla beraber bu teller üçten eksik olmamalıdır. Eğer ailede bir erkek çocuğun doğmasını temenni ederlerse bir tel fazla bağlarlar. Bu "üldürbe" merasimine iştirak edecek adamların şapkalarına bağlanır. Teller yukarıya doğru dik durur, kumaş parçaları ise aşağıya sarkar. Bağladıktan sonra "araçın-ardıç" ağacıyla tütsülerler. Bu "üldürbe"li şapkayı merasime giderken giyerler. Ekseriya bu "üldürbe" çocukların şapkasına takılır (bağlanır); büyükler buna riayet etmezler. Kadınlar ve kızlar evde kalırlar. Onlar merasime iştirak ettirilmezler.

Uzun ve oldukça dar Sarıkol (Sarıdere) deresi Teye (Tüü) nehrine sağ taraftan karışır. Beltirler, yaya ve atlı olarak, işte bu dereyi takiben yukarıya doğru hareket ederler. Başlarında "üldürbe"ler acaip bir şekilde dalgalanır. Eğerlerin arkasındaki heybelere konan tulumlarda arağı (rakı) lar, arabalarda tencere, kazan, su ve kurbanlık koyunlar bulunur. Dereden çıkarken bir mezarlık görünür. Bu mezarlığın karşısında yolcular tevekkuf ederler (dururlar). Büyükler fincanlara rakı koyar, yerden bir ot alıp bununla mezara ve etraftaki dağlara karşı rakı serperler. Nezirlerini (adaklarını) kabul etmelerini dileyip ölü akrabalarını ve dağ ruhlarını çağırırlar. Yolun yarısına geldikten sonra bu geçilen dağların ruhlarına yine rakı serpmek için dururlar. Burada, sol tarafta, yüksek bir dağ vardır. Beltirlerin sözüne göre, evvelden "tanrı"ya kurban merasimi bu dağın tepesinde yapılmıştır. Bu dağ Beltirlerce mukaddes sayılmış ve bunun tepesine kadın ayağı basmamıştır. Lâkin bu memnuniyete (yasağa) muhalefet ederek bir kadın dağın tepesine çıkmış bundan sonra dağın kutsiyeti kaybolmuştur. Bu hadiseden sonra ihtiyar bir Beltir rüyasında kurban merasiminin diğer bir dağda yapılması lüzumunu keşfetmiştir. Bu andan itibaren bu dağ bırakılmıştır. Bununla beraber Beltirler bu dağın yanından geçerken buna karşı rakı serpmeyi unutmuyorlar.

Nehir boyunca yedi buçuk kilometre gittikten sonra sol tarafta bir yüksek tepe yükselir ki bu Beltirlerin mukaddes dağıdır. Evvelki dağın kutsiyetine halel geldikten sonra bu dağı"Tigir Tayıcan" namını almış (58) ve tepesine de kadın ayağı basmamıştır. Dağın güney tarafı çıplak, kuzey tarafı ise kalın tirementi ve kayın ormanlarıyla örtülüdür. Tepeye vardıkları zaman atlarını tepe altında bırakır ve kendileri rakı, kazan, su ve kurbanlık koyunları beraberlerine alıp tepeye yayan çıkarlar. Tepe epeyce

(58) "Tigir Tayıcan" harfiyyen tanrıya kurban kesilen dağ demektir.

yüksektir; bütün etraftaki tepelere hâkimdir. Bu tepe üzerinden her tarafta güzel ve hoş manzaralar görülür: aşağıda Teye vadisi kıvrılır ve uzaklara giderek Abakan nehrinin geniş vadisiyle birleşir. Abakan'ın öte tarafında daimi karlarla mestur (örtülü) Sayan dağlarının kolları yükselir. Muhteşem dağ silsileleri ve tepeler muhtelif istikametlere uzanıp gayrı muntazam bir surette yekdiğeriyle karışırlar. Bunların arasından, pek nadir olarak, düz ovaların ufacık bir köşesi göze çarpar. Kuzey tarafında bulunan kayın ormanları dağın tepesine kadar yükselir. Bu ormanlığın nihayetinde ayrı duran dört ağaç bulunuyor ki bunlar mukaddes dört kayın ağacıdır. Beltirlerin sözüne göre, bu ağaçlardan hangi biri kurur, yahut bir sebeple yıkılırsa bunun yerine bir ağaç bitermiş. Bu kayın ağaçlarının altında, bir ağaçtan diğerine uzatılan bir ipe bağlanan ve müruru zamanla yarı çürüyen "üldürbeler" görülür ki bunlar evvelki senelerin kurban merasiminin izleridir. Numune için bunlardan bir parça almak istemiştim, Beltirler kat'î surette mani oldular. Onların inancına göre tâ... eski zamandanberi tatbik edilmiş bir yasa vardır ki kurban edilen şeyden almayı meneder. Şayet alınırsa kabileye felâket gelmesine sebep olur.

Tepede, yekdiğerine dört metre uzakta, iki yerde ateş izi vardır. Bunların yanında kazan altına sacayak yerine kullanılan taşlar yatmaktadır. Kafileden evvel buraya vasıl olan Beltir, âdette ihtiyarlardan biri, aynı yerde ateş yakar. Bu iki ateşin doğu tarafında ve mukaddes kayın ağaçlarına yakın bulunanına "Uluğ ot" (Büyük ateş), batıda bulunanına Kiçiot (Küçük ateş) diyorlar. "Uluğ ot" kutsi mahiyeti haizdir. Bu büyük ateşe ve mukaddes ağaçlara yalnız Beltirler yaklaşabilirler. Onun doğu tarafına ise kimse geçemez. Bu ateşlerin ne vazife gördükleri merasim esnasında belli oluyor. Ateş yakıldıktan sonra diğer Beltirler de geliyorlar. Herkes kendi rakısından her tarafa serper, ateşe birkaç

damla damlatır ve kendisi de içer. Üldürbeli şapkaları çıkarıp toplarlar. Rakı tulumları da bir yere toplanır ve özel bir bekçi ile muhafaza olunur.

Bu kurban merasimine diğer kabilelerden de misafirler gelir. Lâkin onlar merasime iştirak etmezler, bir kenarda oturup merasimi seyrederler. Beltirlerin hepsi geldikten sonra koyunları kesmeğe başlarlar. En evvel, ona has bir usûlle, kurbanlık hayvanı öldürürler. Benim gördüğüm kurbanlık beyaz bir oğlaktı. Oğlak şu suretle öldürüldü: iki adam bir kayın sırığının iki başından tuttu, iki adam da oğlağın ön ve arka ayaklarından tutup bu sırığın üzerine yatırdılar ve hayvanın belkemiğini kırdılar; bağırmaması için ağzını tıkadılar. Akidelerine göre böyle iken hayvan bağırırsa makbuliyetine alâmettir. Belkemiği kırılmakla hayvan çabuk ölüyor; onu yere yatırıp derhal karnını yardılar ve belkemiğine ilişik olan azasından birini çıkardılar. Bu ameliyattan sonra hayvan derhal öldü. Kanını yere damlatmamak için çok dikkatle derisini yüzüp gövdesini parçaladılar. Başını, ayak, bağırsak ve ciğerlerini deriye sarıp yeşil dallar üzerine koydular. Kurbanlığın ön tarafını tencereye koyup diğer koyunların etiyle birlikte pişirdiler. Lâkin kendileri bunun merasim kaidesine muhalif olduğunu ve usule göre kurbanlığın bütün etleri "Uluğ ot"ta yakılması lâzım geldiğini söylediler.

Bu esnada diğer koyunların da adî surette boğazlarını kesmiş ve etlerini ufak parçalara ayırıp tencereye koymuşlardı. Bu koyunların da bağırsak ve ciğerlerini yeşil dallara koydular.

Et pişmekte iken Beltirler "üldürbe"leri alır ve bunları kurbanlık koyunu getiren adam vasıtasıyla merasime mahsus olmak üzere bükülmüş ipe bağlatırlar. Bu ip yedi kulaç uzunluğunda olup ***çilipağ*** tesmiye olunur. Üldürbeleri o suretle bağlarlar ki bunların ipleri çilipağ ipleriyle birleşmiş gibi olur. Üldürbeleri bağlayıp bitirdikten sonra yine ardıç ağacı dumanıyla tüt-

sülerler ve ibadete başlarlar. Çilipağın bir ucunu dört kayın ağacının en şarkta bulunanına bağlarlar ve bir ucunu da "dua" bilen adam tutar. Kartal telleri, tüyleri havada dalgalanır, bütün Beltirler başlarını açarak bir grup halinde toplanırlar. Çilipağı tutan adam tanrıya (semaya), bulundukları dağlara ve Teye nehrine... hitaben ilâhiler, himnler okur; diğerleri de bu ilâhileri tekrar ederler ve "seek!" diye bağırırlar. "Sek" kelimesini telâffuz ederken bütün sesleri birleşir. Bu seslerde öyle bir duygu, öyle bir ahenk işitilir ki güya semanın ruhu Tanrı ve uzaktaki bütün şahikaların sahibi olan ruhlar bu sesleri dinliyorlar. O vakit "çilipağ" yukarıya kaldırılır. Bunu müteakip bütün Beltirler ellerini havaya kaldırıp yere doğru eğilirler. Bu suretle kuzey tarafından başlayarak yavaş yavaş güneş tarafına çevrilirler. İlâhilerinde dağlara ve nehirlere hitap ederler. Yalnız görülen dağlara ve nehirlere değil, buradan görülmeyen ve av avladıkları alandaki dağlara ve nehirlere de himn söylerler.

Bu sadedil insanların yüksek dağ tepesine çıkıp icra ettikleri ibadet merasimlerinin manzarasında bir azamet hissolunur. Onların bu yüksek şahika üzerinde durup etraftaki bütün tabiatı, dağ silsilelerini ve nehirleri, müşahhas ilâhlar suretinde tasavvur ederek en samimî dileklerini arzetmelerine ve kuvve-i muhayyelelerinin kendi bildiği şekilde işlemesine hiçbir şey mani olmuyor.

Böyle bütün bir daire yaptıktan sonra "çilipağ"ı diğer kayın ağaçlarından da geçirip bir ucunu batı yönünde bulunan ağaca bağlarlar. "Çilipağ" yerden biraz yukarıda durur. Bununla merasimin birinci kısmı tamam olur.

Teneffüs zamanında Beltirler pipolarını tellendirir; bir iki fincan "arağı" içer ve diğer kabilelerden gelen misafirlerle selâmlaşıp konuşurlar.

Bir kısmı da "Büyük ateş"te bulunan tencere altına odun

atarlar. Bu tenceredeki kurbanlık eti piştikten sonra yeşil kayın ağacı dallarından tepsiye benzeyen "tipsi" yapıp bunun üzerine etleri koyarlar. İki adam bu tipsi'yi tutar ve başlarına şapkalarını giyerler. Bütün Beltirler bunların arka tarafına toplanır ve şapkalarını çıkarıp yine ibadete başlarlar. Tertip birinci kısmın aynıdır. Yine aynı ilâhiler ve iştirak edenlerde ellerini yukarı kaldırarak her tarafa eğilmek suretiyle dâğlara tazim ederler. Yine güneş tarafına doğru iki daire yaparak devrederler. Bundan sonra kurbanlık etlerini tipsi ile beraber "Büyük ateş"te yakarlar. Et yandığı zaman ateşe kaşıkla rakı serperler ve ateşe secde ederler. İhtiyar Beltirler dumanın ateş üzerinde nasıl yükseldiğine dikkat ederler: eğer duman yuvarlana yuvarlana güneşe doğru yükselirse kabileye iyilik, eğer ters tarafa yükselirse fenalık olacağına alâmet addederler. Bununla merasimin ibadet kısmı tamam olur.

İbadet merasimi bitinceye kadar "küçük ateş" üzerindeki koyun etleri de pişmiş oluyor. Bu etler orada bulunanlara ikram içindir. Orada hazır bulunanlar üç top olup otururlar: Beltirler, çocuklar ve misafirler. Her topa et, sofra yerine kullanılan "kicim" (59) üzerinde verilir. Yemek zamanında kemiklerin atılmamasına çok dikkat ederler. Yemekten sonra rakı ikram olunur. Beltirler kendi aralarında müstakbel (gelecek) merasim için kurbanlık getirmek kimin sırası olduğunu konuşur ve sırası gelen adama büyük fincanlarla rakı takdim ederler.

Nihayet misafirlere gitmek vakti olduğunu anlatırlar. Yemek artıklarını ve kemikleri toplarlar. Bunların hepsini kurbanlık koyunun bakiyeleriyle bağırsak, ciğer, ayak ve derisiyle ve bunların bulundukları ve temizlendikleri dallarla beraber "Büyük ateş"te yakarlar (Kurbanlıktan başka koyunların derilerini sahipleri eve götürürler). Bunları yakarken ateş etrafında durur ve

(59) Kicim deriden yapılan geniş bir eğer altı keçesidir.

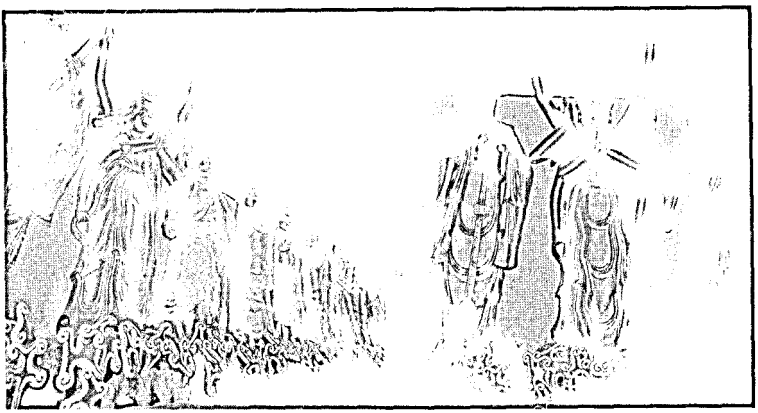
eğilerek saygı gösterirler. Bazıları dizleri üzerine otururlar. Dua sesleri işitilir: "Al beyaz koyununu, ver bize bolluğunu!" Bu merasimden artakalan rakıları Beltirler kendileri içerler. Bu artığa çok ehemmiyet verirler.

Onlar, kendi akidelerine göre, arağı suretinde, ruhların hibe ettiği saadet ve uğuru kabul ediyorlar. Bununla merasim tamam olur. Ahali dağılır.

B) Oba kültü ve âyinleri: Etnografya araştırmalarından anlaşıldığına göre Şamanist Türk ve Moğol boylarında oba kültü denilen bir kült çok yaygındır. Oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen sunî tepeler (höyükler) dir. Bu obalar steplerde mukaddes dağ ve tepe yerini tutarlar. Urenhalar ibadet için yaptıkları çadır ve alaçıklara dahi "oba" derler (60) ki bunlara göre oba tapmak (mabet) demek oluyor.

XVI. yüzyıldan beri Budist olan Urenha ve Moğollarda oba kültü bütün kuvvetiyle tutunmaktadır. Moğol bilgini D. Banzarov oba kültünü bahis konusu ederken şöyle diyor: "Özel âyinlerden biri oba'ya tapmaktır. Her boy veya oymak kendine ait olan sahada oba yapar. Eski zamanlarda obaya kurban sunma töreni basit idi. Şaman, filân oymağın koruyucu ruhunun filân yerde bulunduğunu söyler, boy veya oymak oraya bir höyük yapardı. Bu oba boyun tapınağı olurdu. Burada kurbanlar kesilir, dinî törenler yapılırdı. Oba'nın yanından geçen her yolcu atının kılından veya elindeki paçavralardan bir parçayı adak olarak buraya atardı. Eski şamanlık kalıntısı olan bu oba ve törenlerini ortadan kaldırmak için Buda rahipleri çok uğraştılarsa da bir türlü muvaffak olamadılar. Nihayet bu Şamanizm kalıntısını La-

(60) F. Kon, Predvaritelniy otçet po poyez, v Uryanh, zemli (İZV-SORGO, 1903, tora XXXIV, No. 1'den ayrı basım s. 4).

Budist heykelleri

maizm ile barıştırmağa mecbur oldular. Buda rahiplerinden Vadacaradar Diyancı "Oba yapısı" adlı bir eser yazdı. Dindar rahip bu eseri yazdığından dolayı utanıyor, "Hikmet ehli için böyle bir eser yazmak utandırıcı bir iştir, fakat ne çare diyor." (61) Başka bir rahip "Oba töreni usulleri" adlı eserinde şöyle diyor: "Zamanımızda oba ibadeti çok yaygındır. Bu âdet çok eskidir. Buda kitaplarında böyle bir ibadete ve âyine rastlamadım. Oba âyini hakkında bir kitap yazmamı rica ettiler. Bu müracaatlara ve ricalara uyarak bu kitabı yazmaya mecbur oldum." (62) Bu iki Buda rahibinin yazdıklarından anlaşılıyor ki Moğolistan'da Oba kültü çok eski bir kült idi, Budizm talimatına aykırı olan bu kültü dindar lamalar ortadan kaldıramadıkları için "kitaba uydurmaya" mecbur oldular.

İngiliz seyyahı W. Rokchill oba kültünün Moğolistan'a Tibet'ten Lamaizmle geldiğini ve bu kelimenin de Tibetçe ***do-bon***

(61) Çernaya vera (Kara din), s. 18-20.

(62) A. Pozdneyev, Oçerki bıta buddiyskih monastırey i buddeys, duhovenstva Mongolii. Petersburg, 1887, s. 4.

yahut *do-bum* (bin taş) kelimesinin bozuntusu olduğunu iddia etmiştir. (63) Bu iddianın esası yoktur. Lamaların oba kültünü ancak halkın ısrarı üzerine kabule mecbur olduklarını Lamaizm rahiplerinin yukarıda naklettiğimiz sözlerinden anlıyoruz. Oba kültüne gelenek olarak Müslüman Türklerde de rastlanmaktadır. Kırgız-Kazak boyları obalara karşı derin saygı gösterirler. Bunlara göre obalar "arvagı" güçlü kahramanların mezarıdır. Baganalı-Nayman kabilesi Ulutav dağındaki Edige obasını, İsil (İşim) ırmağı boyundaki Atıgay-Argın kabilesi Barak batır obasını ziyaret eder, kurban keserler. XIX. yüzyılın başlarında Kırım'da seyahat eden Minas Meditsi, Kırımlı ihtiyar Türklerin çevresinde kaba heykeller bulunan obanın yanına toplanıp gençlere nasihatta bulunduklarını yazmıştır. (64) XVIII. yüzyılın ortalarında Başkurtlar arasında seyahat eden Rıçkov, Ak İdil ırmağı boyunda gördüğü kurgan (oba)lara dair söylenen Başkurt efsanesini tesbit etmişti. Bu efsaneye göre obalar eski kâhinlerin mezarı imiş; bu kâhinler Rus istilâsını görmemek için kendilerini bu obalara diri diri gömmüşlermiş. (65)

Resmen Lamaist sayılan Urenha-Tuba Türkleri eski Şamanizm geleneklerinden ayrılmamışlardır. Lamaizm rahiplerinin üç yüz yıldan beri mücadele ettikleri ongon (eren) kültü bile son yıllara kadar sürüp gelmiştir; oba ise şamanlarla (kamlarla) lamaların âyin yaptıkları tapınaklara (mabetlere) ad olmuştur.

Urenhaların obası, Altay ve Yenisey Şamanistlerinin yahut Müslüman Kırgız-Kazak ve Nogayların toprak veya taş yığınından ibaret obalarına benzemez. Urenha obaları içi oyulmuş ve

---

(63) W. Rokchill, Lamalar diyarı (Rusça terc.) Petersburg, 1901, s. 87.

(64) L. Koli, iz "Puteşeşestviya po yoj, Rossii" Minasa Miditsi (İzv. Tavriç. Arheol. Kom. 1910, No. 44, s. 32).

(65) Rıçkov, Jurnal ili dnevniye zapiski kapitana Pıçkova, Petersburg, 1770, s. 127-123.

duvarlarına ağaçtan yontulmuş kuzgun, guguk, öküz, aygır suretleri bulunan bir tapınak haline getirilmiştir. Kapısı doğuya karşı bakar (Lamaizm tapınaklarının kapısı batıya karşı olur). Obanın kapısında bulunan bir değneğe gelen giden nezir olarak paçavra bağlar.

Obada yapılan şaman âyinine Urenhalar "oba tağır" derler ki "oba ibadeti" demektir. Bu ibadet tam manasıyla şamanî âyinlerinden ibarettir. Böyle olmakla beraber bu ibadete bazan lama da iştirak eder ve mukaddes kitaplarından ilâhiler okur. Şaman ise önce obayı üç defa dolaşır, kokulu otlar yakıp obanın etrafını tütsüler; ilâhiler okuyup dağlara, yer-su sahibi ayıya yalvarır; "Büyük hakanım, merhamet et, yargıla! Gümüş oba, altın Tangnov dağı esirge, yargıla, bizi besle, koru!" diye dua eder.

Âyin tamam olduktan sonra kurban kesilir. Kurban hayvanının kafası bir sırığa geçirilerek oba kapısının karşısına dikilir. Cemaat kurban etinden parçalar alıp ateşe atar, rakıdan dağ ruhlarına saçı saçarlar. Kurban eti yenildikten sonra at yarışı, pehlivan güreşi olur. Yarışta kazanan atın boynuna şaman bir beyaz kumaş bağlayarak bu atı tanrıya yahut Erlik'e "ıdık" (yani nezir) olarak bırakır. (66)

C) Orman ve ağaç kültü: Ötüken ormanlarının (Ötüken yış) Gök Türkler ve Uygurlar devrinde bütün Türklerce mukaddes sayıldığını biliyoruz. Orman kültü ilkel toplulukların orman mahsulleriyle ve avcılıkla geçindikleri devrin hatırasıdır. Ziraatçı ve geniş bozkırlarda çobanlık ile geçinen uluslarda orman kültü eski önemini kaybetmiş, orman tanrıları da kötü ruhlar sayılmıştır. Bununla beraber hayat şartları ve dinî telâkkileri bakımından epeyce gelişmiş ve yükselmiş olan bazı uluslar orman kültünü yeni dinlerine sokmaya muvaffak olmuşlardır. Meselâ,

(66) Krş. Radloff-Katanov, Proben IX, 95-96 (metin), 81-82 (tercüme).

İran'da Makû hanlığında yaşayan Karakoyunlu Alevî Türkmenlerde orman kültü V. Gordlevski tarafından tesbit edilmiştir. (67) Makû hanlığının güneydoğusunda 26 köyden ibaret bu Karakoyunlular "Ali ilâhî" lerdenmiş. Köylerinden birinin (Sofu köyünün) çevresinde mukaddes orman vardır. Bu ormanlardaki ağaçlara dokunmak kesin olarak yasaktır. İlkbahar gelince Karakoyunlu kadınları bu ağaçlara çiçekler bağlarlar. Kurban edilen hayvanların kemiklerini bu ormana gömerler. Orman için kesilen hayvanların erkek hayvanlar olması şarttır. Orman âyini yapmak için beş gün koyun sütü toplarlar, âyin gününe kadar bu sütleri içmezler. Bu ormana "Karaoğlan" derler. Ormanda mukaddes ocak vardır. Burada "Şah Ahmet'in tahtı" bulunuyormuş.

Bu mukaddes orman hakkında Karakoyunlular şu efsaneyi söylerler: Şah Ahmet Karakoyunlulara gelmiş; elinde bulunan asasını bir tandıra atarak yarı yarıya yaktıktan sonra buraya saplamış; bu asadan şu mukaddes orman meydana gelmiştir. Karakoyunlular "Bu ormanı kim yarattı?" diye sormuşlar. Şah Ahmet de "Karaoğlan" diye cevap vermiş. İşte bundan dolayıdır ki bu ormana bu ad verilmiştir. Bu aziz adam Rum memleketine gitmiş, orada ona (yarı yanmış asadan orman yarattığı için) "Ateş Bey" demişlerdir.

Bu Karakoyunlular kendi mezheplerinden olmayanlara "Bayat" diyorlarmış. Demek ki bunların din telâkkileri çok dar ve kabilecilik telâkkisinden farksızdır.

Gordlevski tarafından tesbit edilen bu Karakoyunlu ormanı hakkındaki malûmat arasında "Karaoğlan" efsanesi bilhassa dikkate değer. Anadolu Türkmenlerinin ayıya "Karaoğlan" dedikleri malûmdur. Şamanistlere göre ayı orman tanrısı-ruhunun

(67) V. Gordlevski, Karakoyunlu (Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbu cem. Ahbarı, Bakû 1927, No. 4, s. 5-13).

timsalidir, adı da tabu'dur. Şamanistler bilhassa ormanlarda, ayının adını söylemekten korkarlar. Eski Kıpçaklar ayıya "aba" (yani "baba") derlerdi. "Karaoğlan" adı da, ayı adının tabu olduğu eski devirden kalma bir hatıra olsa gerektir.

Orman kültü kuzeyli çağdaş avcı uluslarda en önemli kültlerden biridir. Yakut avcıları dokuz nefer orman tanrısı-ruhu bulunduğuna inanırlar. Bu ruhların en büyüğü Bay Bayanay denilen ruhtur. Bazılarına göre Bay Bayanay orman ruhlarının heyeti umumiyesine verilen isimdir. Bu ruhlar avcıları korurlar, onlara bereketli av ihsan ederler.

Son zamanlara kadar avcılıkla geçinen Şor Türkleri orman ruhlarına çok önem verirler. Şor avcılarının inanışlarına göre bu ruhlar avcının temiz ve doğru sözlü bulunmasını isterler; avcı ava çıkacağı gün cinsî münasebette bulunmamalıdır. Avcıların evde kalan aile üyeleri de temizliğe riayet etmelidir. Avcılar dönünceye kadar obada oyun, şakalaşma, eğlence yasaktır, çünkü orman ruhları böyle şeylerden hoşlanmazlar. Bununla beraber bu ruhlar avcılardan hikâyeler, masallar dinlemeyi severler. Hele müstehcen hikâyeler pek hoşlarına gider. Bunun içindir ki avcılar yanlarında bir usta hikayeci bulundururlar. Bu hikayeci avdan avcılar kadar hisse alır. Herhalde bu hikayeci orman ruhlarıyla iyi geçinmeyi sağlayan kam (şaman) rolünü ifa etmektedir.

Orman ruhlarına her avcı kurban sunabilir, kamın aracılığına ihtiyacı yoktur. Buna bakılırsa orman kültünün çok iptidaî bir devrin, kamların daha bulunmadığı çağın, kalıntısı olduğuna hükmetmek icabeder.

Ormanın heyeti umumiyesi bir kült sayıldığı gibi bazı ağaçları da ayrıca takdis edilir. Şamanistlerin en çok saydıkları ağaç kayın ağacı (Betula Tournef)dır. Doğu Türkistan'ın Müslüman oyun (kam) ları da hastayı afsunla tedavi ederken çevrelerinde

kayın ağacı bulundururlar. Son yıllara kadar Şamanlığı muhafaza eden Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları kayın ağacı bulundurmadan âyin yapmazlar. Kayın ağacı yalnız âyin törenine katılan bir unsur değil, fakat bizzat kendisine tapınılan mukaddes bir varlıktır. Kaç şamanı kayın ağacına kurban sunarak şöyle hitap eder:

Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın,
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

Kamların davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunur. Bir Sagay kamı, davulundaki iki kayın ağacı resmini şöyle izah ediyor: "Biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz [zaman] Umay anamızla beraber bu iki kayın [ağacı yere] indi (pis pastap Ülgen adamnan töreende Imay ecemen kada tüstür pu ikki kazın)." (68)

Kamın bu izahından anlaşıldığına göre, kayın ağacı koruyucu ve merhametli ana-tanrı Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirilmiştir. Altaylıların dualarında daima "bay kayın" zikrolunur. Beltirler ve Sagaylar gök veya dağ kurbanı âyinini kayın ağaçları altında yaparlar. Yakutlar kara çam ağacını da sayarlar. Çocuğu olmayan Yakut kadını "yuvalı" (69) kara çam

(68) W. Radloff-Katanov, Proben, IX (metin) 563, (tere.) 552. Katanov "Ülgen adamnan" ve "Imay ece" sözlerini "mukaddes Adem'den" ve "Hava ana" diye tercüme ediyor ki yanlıştır.

(69) Bazı ağaçlarda bir sürü ince ve yapraksız dallar gayet sık olarak bir dalda biterler. Uzaktan bakarken bu ince dallar yığını kuş yuvasına benzer. Yakutlar buna "arık", Başkurtlar "yel uyası" ("ruh yuvası") derler.

ağacına gelir, beyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua eder.

Evliya Çelebi Kuzey Kafkasya'da yaptığı seyahatini anlatırken "ağaca tapan âdemi kavmi" ve taptıkları ağaç hakkında aşağıdaki malûmatı vermektedir: "Her sene bu darahtın altına gelüp bey'ü şira edüp gidenler elbette bu ağacın etrafına nice kerre yüzbin balmumu ve yılmumu yakıp her gece çırağan edüp âyini batılları üzere ağaca taparlar... Zu'mu batılları üzere bu ağaca demir kakarlar ki her kimin bu ağaçta âlemeti olursa ağaç bu adamı unutmıyıp cehennem azabına komaya yahut şefaat edüp kurtara..." (cilt VII, s. 740-742).

Evliya Çelebi, âdeti olduğu veçhile, bu ağacı çok mübalâğalı bir şekilde tavsif etmektedir. "Âdemi kavmi" dediği kavmin Kuzey Kafkasya kavimlerinden hangisi olduğunu da tayin etmek güçtür. Bununla beraber bu ağaç efsanesinin "orada" bulunan Nogay ve Dağıstan Müslümanlarına da yabancı olmadığını anlatan kaydına da rastlıyoruz. Evliya Çelebi'ye Nogayların anlattıklarına göre "Bu ağaç İskender'e Cebrail vasıtasiyle Tanrı'dan gönderilen Tûba ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere Hızır eliyle dikilmiştir." Bundan dolayıdır ki Nogaylar bu ağaca tapıyorlarmış. Evliya Çelebi bunlara "Allah size bu ağaca tapınız, dedi mi?" diye sormuş, onlar da "Biz bunu bilmiyoruz, ama babalarımızdan böyle gördük, böyle yaparız" demişler. Yine bir yerde "Nogay Tatarları ve Dağıstan Müslümanları bu ağacın içine bir kıble bina (?) mihrap etmişlerdir" diyor ki herhalde yukarıda bahsettiği "âdemi kavmi" Şamanizm geleneklerinden ayrılamayan Nogay ve Kaytak gibi uluslar olsa gerek.

Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağaç önemli yer tutmaktadır. Uygur efsanesinde Uygur hakanlarının ağaçtan türedikleri söylenir. Dede Korkut kitabında adı geçen bir kahraman (Başat) "atam adını sorarsan kaba ağaç, anam

adını sorarsan kağan arslan" diyor. Oğuz destanlarında Kıpçak boyunun menşei hakkındaki rivayette de ağaçtan türeme efsanesinin izi mevcuttur. Bu rivayete göre Oğuz Han bir seferden dönüşünde, savaşta ölen bir askerinin eşi ağaç kovuğunun içinde bir oğlan doğurmuştu. Oğuz Han bu çocuğu evlâd edindi ve Kıpçak (yani "ağaç kovuğu") adını verdi. (70)

(70) Reşideddin, Cami-üt-tevarih (TVO, V, 19); Ebulgazi, Şecere-i Türk (Desmasions neşri), s. 19. Anadolu Türklerinde ağaç kütüğüne dair malûmat için bk. M. Ş. Ülkütaşır, Türk Halk Bilgisine ait araştırmalar, İstanbul, 1938, s. 30-37 (Eminönü Halkevi yayınlarından.)

VIII. ATEŞ VE OCAK

Verbitski tarafından tesbit edilen bir Altay efsanesine göre ilk kişi Arün-südün'den kovulup yer yüzüne indikten sonra Tanrı Ülgen ona otları ve meyvaları göstererek "Bunları tecrübe et, hoşuna gidenlerini ye!" demiştir. Targın Neme adını taşıyan ilk kişi otları ve meyvaları tecrübe etti, hepsinin besleyici gıdalar olduğunu anladı. İlk yazını ot ve meyva yemekle geçirdi, sağlam ve dinç idi. Yaz geçip kış geldiği zaman Targın Neme çok sıkıntı çekti; güç-belâ yaza çıktı. Bundan sonra kış için erzak hazırlamağı öğrendi. Fakat kışın, topladığı erzağa türlü hayvanlar musallat olup rahatsız ettiler. Kişi bunları sopa ile kovuyordu. Hayvanlar Ülgen'e şikâyet ettiler. Ülgen şu yargısını ilân etti: "Hayvanlar ot yesinler. Kişi onların etini yesin, derilerinden elbise yapsın."

İlk insanlar meyva ve otla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldu. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip "Bu ateş atamın kudretinden taşa düşmüş ateştir" dedi. (71) Bundan dolayıdır ki Altaylılarda ve Yakutlarda ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır. Kuzey Altaylarda bulunan oymaklarda güvey ve gelin gerdeklerinde ilk defa yaktıkları ateşi çakmak taşıyla yakmaları gerektir. Üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut Şamanistleri

(71) V. I. Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 97.

âyin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşıyla elde ederler ve bu ateşe "ayi out" (yani mukaddes ateş) derler; kibritle yakılan ateş ise "nüççа out" (yani Rus ateşi) tesmiye olunur ve âyinlerde kullanılmaz. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş, nasıl yakılırsa yakılsın, kutlu sayılır.

Moğol Şamanizmini ilk defa tetkik eden D. Banzarov, ateş kültünün Moğol uluslarına Türklerden geçtiğini iddia etmiş ve bunun delili olarak Moğolcada ateşe "gal" denildiği halde ateş tanrısına "ot" denildiğini göstermiştir. (72)

Altaylıların ateşe karşı söyledikleri dualarda ateşe "güneş ve aydan ayrılmışsın" derler, ateşin gökten Ülgen-tanrı tarafından gönderildiğine inanırlar. Mübarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı "küfür" sözler sarf edilebilirse de ateş hakkında böyle şey söylenemez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe türkürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır.

Ateşe bakıp kehanet etmek Türklerde çok eski bir görenektir. Eski Arap müelliflerinden (yazarlarından) biri Türklerin ateşle kehanetlerine dair şu malûmatı vermektedir: "Türklerin büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş çıkacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir." (73)

Karagasların inancına göre ateş ıslık çalarsa "uzaktan bir yolcu gelecektir" (74). Ateşin gece ıslık çalması iyi değildir, "aza"

---

(72) D. Banzarov, Çernaya vera, 22-23.

(73) K. İnostrantsev, Eski Türklerin inançları hakkında birkaç söz (tercümesi Belleten, XIV, 47).

(74) Başkurtlar da böyle inanırlar.

(şeytan) ın geldiğini bildirir; o zaman mübarek sayılan "artış" otundan bir parça ateşe atarlar.

Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse "og kuta oynyur" (çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar. Birşey hakkında düşünürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmayacağına hükmederler.

Umumiyetle ateşe bakıp fal açmak Orta Asya Türklerinde çok yaygın bir âdet olmuştur. Özbek hanlarından Kocugum çadır çadır dolaşarak ateşe yağ atıp kadınların falına bakar "senin oğlun olacak", "senin kızın olacak" derdi (75). Manas destanında anlatıldığına göre Manas'ın babası Çakıp Han ateşe bakıp gelinlerinin mukadderatını anlatıyor. (76)

Şamanistlerin inançlarına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdi. Moğol saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu inancın izlerine Müslüman Türklerde de rastlıyoruz. Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" derler. Bu kelime Anadolu Türkçesinde "alazlama" şeklinde muhafaza edilmiştir, ateşte temizleme anlamını ifade eder. "Alas" kelimesi Altay şaman dualarında çok geçer. Yakut oyun-kamları ateşle kötü ruhları kovmak için okudukları afsunlarda "alias, alias" diye bağırırlar. Yakutça "aliasta" (= alazla) yanan paçavra ile âyin yaparak kötü ruhları kovmak demektir. Yakutlar bu töreni yapan hakkında "oyun aal uotanan aalastıır" (şaman kutlu ot-ateş ile alazlıyor) derler.

Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilâhilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilmez.

---

(75) Ebulgazi Han, Şecere-i Türk (Desmaison neşri), s. 193-194.

(76) W. Radloff, Proben, V, s. 205-206.

Aynı zamanda ocak kültü atalar kültüyle bağlıdır (şaman dualarında "atamızın yaktığı ocak" denir).

Kırgız-Kazakların kabile teşkilâtını unutmayan boylarında, meselâ Sarı-Arka Nayman ve Argınları gibi boylarda, yedinci veya dokuzuncu atanın torunlarının hepsi bir "ülken üy" (ulu ev)e saygı gösterirler. Bu eve (çadıra) "kara çangarak"de derler ki yüzyıllar boyunca ocak dumanıyla "kararmış çadır" demektir. Bu çardırda verilen söz yemin sayılır. Bu çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa, herkesçe saygı görür.

Şaman âyinlerinde okunan manzum dualardan birinde ateş ruhu şöyle takdis edilir: "Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzleri bizim için çalışıp çabalıyorsun, karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlardan) koruyorsun; gelenlerin başındasın; gidenlerin arkasındasın!.. orağa benzeyen hilâl değişiyor, eski yıl gidiyor, yeni yıl geliyor. Ben de senin kurumuş ağzını (saçılarla) ıslatmağa geldim. Sen karanlık gecelerde genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynuyorsun, kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak genç al kısrak üzerinde geziyorsun, aydın gecelerde masum çocuk suretine giriyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Altın yapraklı mukaddes kayın ağacının [yahut huş ağacının] gölgesinde dinleniyorsun! Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun! Kuyruk yağının sağ yanından kesilip dokuz tane şişte kızartılmış yağlarla ağzını yağlıyorsun. Dokuz parça kırmızı ve beyaz şeritler, paçavralar seni süslüyor. Koyunun göğsü sana kurban olsun! Elbisen hakanlara mahsus zırhtır. Kızıl boya ile boyanmış kiş (bir hayvan) tırnakları sana süs olsun! Koyun göğsü sana kurban olsun! Mukaddes ayın adıyla sağılan ak ineğin südü sana saçı olsun! Altmış tane saç örgüsü arkanda, elli tane saç örgüsü omuzlarındadır. Önünde Abakan ırmağı, arkanda Yenisey ırmağı kıvrıla kıvrıla akıyor. Eteklerinde sıra dağlar uzanıyor, damarlarında büyük ırmaklar akıyor. Yan-

dığın yerde ot bitmez! Ülger yıldızı arkadaşın, bir (tanrı)dan fermanlısın!

Göklere doğru sivrilen dağların ilk defa yaratıldığı, kanatlı kuşlar uçmak için ilk defa kanatlarını açtığı, sert kayalar ilk defa meydana çıktığı, katı kara çelik ilk defa döğülmeğe başladığı zaman altı dallı otların başları yanmağa başladı, altı hemşire dünyayı dolaşmağa başladı... Kökleri altmış dal olan mübarek kayın ağacının ilk bittiği günden itibaren sen, ateş anamız, açları doyurdun, üşüyenleri ısıttın, yemeklerimizi pişirmek için sacayaklarımızı kurdun, üzerinde dokuz kulplu tunç kazanımızı kaynattın! Göklerde yüzen ak bulutları ısıtıyorsun, kızartıyorsun! Umay anam, sana aş veriyorum, ye! Geceleri bizi koruyor, gündüzleri bizi bekliyorsun! Mukaddes ayın adını anarak beyaz ineğin sütüyle seni besliyorum. Ellerin, masum kızların elleri gibi temizdir, hergün seni takdis ediyoruz! Bizi sağ avucunda oynat, sağ memenle besle! Beşik bağlarımızı berk eyle! Küçük büyük kardeşler çoğalsın! Başımızın altındaki yastıklarımız dağılmasın! Yakalarımızdaki düğmelerimiz çözülmesin! Önümüzde ay parlasın, çevremizi güneş aydınlatsın: Köklerimizi şeytan koparmasın! Büyük yaradan yakarışımızı kabul etsin!..

Ey ateş anamız, sen, dokuz ırmağın kavşağında dokuz köşeli bakır evde oturan ve ırmakların, denizlerin hatunu (melikesi) olan su tanrısıyla konuşuyorsun!

Altmış türlü ırmakların ilk defa aktıkları, mübarek kayın ağacının ilk defa kök salıverdiği, dokuz dağ sıralarında altın yapraklı kayın ağaçlarının ilk defa sallandıkları, temiz kurbanların ilk sunulduğu, yağız yerin yedi kapısının ilk defa açıldığı, yüksek Gök tanrının ilk defa gürlediği, yağız yer altmış türlü çiçeklerle ilk defa bezendiği, altmış türlü hayvan sürülerinin ilk defa kişnediği ve melediği zaman sen yaratıldın!

Irmakların ve denizlerin hâkimi olan ruhun bulunduğu yer-

de ak-boz at üzerinde geziyorsun! Akar suyun yanında biten altın yapraklı mübarek kayın ağacını (senin şerefine) diktik, altı ayaklı altın masayı (kurban sunmak için) kuruyoruz; mübarek kayın ağacını dolaşıyor, kara yanaklı beyaz koçu kurban ediyoruz..." (Proben, IX, 576-580)

Başka bir duada şöyle deniyor:

"Üç köşeli taş ocak, alevli yanan al ateşim! Taş ocağımız yerinden oynamasın, daima yansın! Yaktığımız ateş alevli olsun. (77) Tarhana pişirdiğimiz ocağın külü çok olsun! Neslimiz kesilmesin, sürsün, biri giderse biri gelsin! Ey Abukan dağının payı, ey ay ve güneşin parçası (olan ateş)! Bereket ver, kısmetimiz bol olsun." (Anohin, Materialı, 72) .

Düğün törenlerinde ateş ve ocağın gerek Şamanistlerde ve gerek Müslüman Türklerde çok önemli mevkii vardır. Budist Buretler bile gelin ve güveyi ateş ve ocağa secde ettirerek şu duayı okurlar:

"Ey melikem, ey anam ateş! Sen Hangay-Han ve Burhatu-Han dağlarının tepesinde biten karaağaç (Ulmus campestris)den yaratılmışsın! Gök yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun; Ötügen anamızın tabanından (kademinden) peyda olmuşsun! Anamız ateş, senin baban sert çelik, anan çakmak taşı, ecdadın karaağaçtır. Senin nurun göklere ulaşır, yerin altına nüfuz eder. Gökte yaşayanın çakmağıyla çakılmışsın, anamız Uluken hatunun eliyle yakılmışsın! Sarı başlı koyundan aldığımız sarı yağları sana kurban sunuyoruz. Neşeli ve sağlam, oğlun, güzel kız-gelinin var! Ey daima göklere uzanan ve bakan ateş! Biz sana fincan fincan rakı, kap kap yağ sunuyoruz; güveye ve geline ve bütün ulusumuza sağlık ve güven ver! Biz sana secde ediyoruz." (78)

---

(77) Şamanistlerin inançlarına göre ateş tanrısının bıraktığı ateş alevsiz ve soğuk olurmuş.

(78) D. Banzarov, Çernaya veral Kara din, s. 22-23.

Kırgızlarda da düğün töreninde ateş ve ocak, tıpkı Altay ve Buret Şamanistlerinde olduğu gibi, en önemli bir unsurdur. Kırğızların "Manas" destanında bir gelinin kayın babasının evine girdiği şöyle tasvir edilir (79):

"Kızlar ve gelin çift çift olup eve girdiler. Genç gelin Aksaykal eğilerek selâm verdi; Aksaykal ateşe yakın geldi, eğildi, ateşe selâm verdi..."

Yakutlar, and törenlerini ateş ve ocak karşısında yaparlar. And formülü "büyük babamız ateş karşısında... and ediyorum..." diye başlar ve "yemeklerimden attığım alevli ateş ile and ediyorum" diye nihayet bulur.

Şamanistlerin yaptığı her törende muhakkak ateş bulunur; kurbanlık hayvan herhangi bir ruh için olursa olsun bir parçası önce ateş ruhuna sunulur. Yukarıda tavsif edilen Belterlerin Gök-dağ kurbanı töreninde de ateş, âyininin merkezini teşkil etmektedir.

(79) W. Radloff, Proben, V. s. 420-421.

IX. ŞAMAN-KAM VE HAYATI

Şaman dininin âyin ve törenlerini yapan, ruhlarla fâni insanlar arasında aracılık eden adama umumiyetle Türk kavimlerinde ***kam*** denir. Mahmut Kâşgarî "kam" kelimesini "kâhin" kelimesiyle tercüme ediyor (Divanü Lûgat-it Türk III, 157). Mahmut Kâşgarî zamanında (XI. yüzyılda) kamların Müslüman Türkler arasında bile unutulmadığı anlaşılmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'de birkaç yerde kamların ***arvış*** (afsun ve âyin)lerini ifade eden Türkçe cümleler örnek olarak gösterilmektedir ("kamlar kamık arvaştı=kâhinler anlaşılmayan birtakım sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir. Kam arvış avradı=kam afsunladı").

Mahmut Kâşgarî'nin çağdaşı olan Balasagunlu Yusuf Hâcip "Kutadgu Bilig"de kamları otacılar (tabipler) ile bir tutmuş; kamların insan topluluğu için faydalı adamlar olduğuna işaret etmiştir. Bir yerde şöyle diyor:

"Gerek hekim, tabip tut, gerek ***kam*** tut;
Eceli gelene ilâç fayda vermez."
(Kerek tut otacı, kerek ***kam***
Ölügligke her giz asığ kılmaz em)

Başka bir yerde açgözlülüğün ilâçsız bir hastalık olduğunu anlatırken şöyle diyor:

"Açgözlülük bir hastalıktır, ilâcı yoktur.

Bu hastalığı bütün dünya ***kam***ları tedavi edemezler
(Bu suklug ig ol bir otı yok emi
Anı emleyumez bu dünya ***kam***ı)

Yine bir yerde her derdin bir dermanı ve tedavi edecek kamı bulunduğunu söylüyor: (80)

"Her derdin belli ilâcı, tedavi edecek kamı bulunur"
(Kamug igke ot ol emi belgülüg
Ol ig emlegüçi ***kam***ı belgülüg)

Kutadgu Bilig'ten anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Müslüman Türklerin kamlara bakışlarında önemli bir değişiklik olmamıştı. Kanaati temsil eden Odgurmış adlı zahid hakana nasihat verirken "Bazı insanlar yoksul; bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilâcı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol" diyor ki dikkate değer.

Seningde turur kör bularnıng emi
Otagıl daru birle bolgıl kamı

Yusuf Hâcip tâbipler (otacı) dan sonra mu'azzimler (yani afsuncular) diye bahsettiği sınıf, şüphe yok ki, kamlardır. Bunlar hakkında şöyle diyor:

"Otacılardan sonra afsuncular gelir. Yel, şeytan (yek) hastalıklarını bunlar tedavi ederler. Bunlara katılmak (karışmak), yel, şeytan dokunanları bunlara okutmak gerektir. Acaba nasıl faydası dokunur desen bile sen onu hoş tut. Tabip afsuncunun sözlerini beğenmez, afsuncu da tabibe yüz çevirir. Tabip "ilâç kulla-

(80) Kutadgu Bilig'de kam dört yerde bahis konusu edilmiştir (Mısır nüs. s. 44, 133, 227, 312).

nırsa hasta iyi olur" der. Afsuncu ise "muska kullanırsa cin-şeytan uzaklaşır" der.

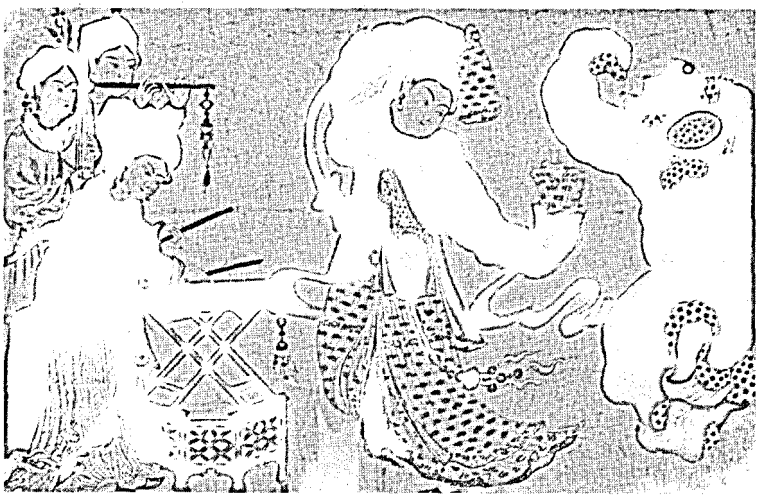
Otacı onamas mu'azzım sözin
Mu'azzim otaçığa evrer yüzin
Ol aymış otuğ yese igke yarar
Bu aymış bitig tutsa yekler yırar

Anlaşılıyor ki, Müslüman Türkler arasında, XI. yüzyılda iş gören tabiplerle kamlar arasında rekabet başlamıştı.

Kutadgu Bilig'in yazıldığı yıllarda Doğu Türklerinin İslâmlaşmağa başladıklarına bir buçuk asır geçmiş bulunuyordu. Kamlar yeni hayat şartlarına ve yeni dine uymak zaruretini o zaman anlamış olacaklar ki şeytanları kaçırmak için dualar yazılan muska (bitig) kullanmışlardır. (81) Eski şaman dualarına Peygamberin, meleklerin, evliya ve şeyhlerin adlarını sokmuşlardır. Hattâ Doğu Türkistan'ın "Müslüman" kamları, aşağıda görüleceği veçhile, kendi mesleklerinin piri "Hazreti Fatma anamız" olduğuna dair menkıbeler uydurmuşlardır.

Bir Çin kaynağı Kırgızların dinlerinden bahsederken şamana "gan" dediklerini kaydeder ki (Hyacinth I, 446; Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 69) bunun kam olduğu muhakkaktır. XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî, Kırgızlarda şamanların bulunduğunu söylemektedir. Ona göre, bunların arasında bir adam vardır ki her yıl muayyen bir günde gelir. Çalgıcıları, türlü musikî âletleri hazırlarlar. O adama "kam-oyun" denir. Buradaki "kam-oyun" sözünü "kam-oyun" "kam-oyun" gibi bir kelime olması muhtemeldir. Gardizî'nin tavsifinden anlaşıldığına göre, bu adam, şüphesiz, Kırgızların kamı idi.

(81) "Muska (bitig)" Budist Türk-Uygurlarda da kullanılmıştır.

Uygur kamları (minyatür)

Buda dinine ait Uygur metinlerinde "kam" kelimesi aynı anlamı ifade etmektedir. Maihaistlere ait bir Uygur metninde Zerdüşt'e düşmanlık eden Babil sahirlerine de kam denilmiştir. (82) Moğollar devrinde kamlara dair doğru malûmat Cüveynî tarafından verilmiştir. (83)

Altay Şamanistleri ve Urenhalar şimdiye kadar "kam" kelimesini kullanırlar; şaman törenine "kamlama" derler.

Yakutlar erkek şamana "oyun", kadın şamana da "udağan" derler. Moğolcada erkek şamana ***bö*** yahut ***böge***, kadın şamana da, Yakutlarda olduğu gibi, ***udagan*** denir. Çuvaşlar kâhinlerine "yum" derler.

İslâm Türkler "kam" kelimesini unutmuşlardır. Doğu Türkistan Türkleri, Yakutlar gibi, erkek şamana "oyun" derler. Kırgız-

(82) W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmaler, s. 157 (met. No. 95).
(83) Cihanküşa (Radloff, Kutadku Bilik, I, s. XLVI-XVLII).

Kazaklarda şaman yerini tutan ve onun ödevlerini gören adama "baksı" (Kırgızlarda "bakşı") denir.

"Şaman" kelimesini Türkler ve Moğollar bilmezler. Avrupa ilim dünyasında XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "şaman" terimi Rusların Kuzey Sibirya'da Tonguzlardan öğrendikleri kelimedir. Bu kelimenin etimolojisi son zamanlara kadar bilginler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı bilginler (Fischer, Schlegel) bu kelimenin aslı Pali dilinde bulunan ***samna*** olduğunu, Sanskritçede "rahip, zahit" manasına gelen ***çramana*** ile aynı kökten geldiğini ileri sürmüşlerdir. Banzarov bu kelimenin aslı Mançuca olduğunu "zıplayan, dans eden" manasına gelen bir Mançuca kelimeden türediğini iddia etmişti. Doktor G. Neoradze 1925'de neşrettiği "Sibirya Kavimlerinde Şamanizm" adlı eserinde Banzarov'un faraziyesini olduğu gibi kabul etmiştir. (84)

F. A. Rosenberg Şehname'nin bir beyitinde geçen "semen" (Buda rahibi) kelimesi münasebetiyle "şaman" kelimesinin Hindistan'dan geldiği hakkında ileri sürülen nazariyeyi teyit ederek deliller ortaya atmaktadır. Firdevsî devrinde ***şemen*** ve çoğulu ***şemenan*** (Arapça al-şemen) bugünkü "şaman" manasına değil, fakat Buda rahipleri anlamına kullanılmıştır. Pelliot, Çince bir metinde ***chan-man*** kelimesini bulmuş ve bunun Cücence "sahir" manasına kullanıldığını tesbit etmiştir. Son yıllarda bulunan Sogdca metinlerde de "şaman" kelimesinin bulunduğu, Hristiyan Sogd metinlerinde ise bunun "şeytan" manasına geldiği görülmüştür. (85)

---

(84) Dr. Georg Neoradze, Schamanismucs bei der Sibirischen Völker, Stutgard 1925, s. 1. (Bu münasebetle N. Poppe'nin yazdığı tenkide de bk. Asia Majör, volf. III. Fasc. I, 137-140).

(85) F. A. Rosenberg, O vine i pirah v persıd, natsion, epoce (Sbornik MAE, 1918, V. fas. I, 378).

Kırgız-Kazakların "bakşı" (yahut "baksı") kelimeleri de Buda dini vasıtasıyla gelmiş yabancı bir kelimedir. Bu kelimeyi, Radloff gibi (WB. IV. 1446), "bak-" kökünden teşkil edilmiş bir Türkçe kelime diye, bilhassa "bakıcı" kelimesiyle yaklaştırmak suretiyle izah etmeğe çalışmak halk etimolojisinden başka birşey değildir. Bu kelime Budist Moğollarda "öğretmen, mürşit" manasını ifade eden bir unvan olarak kullanılmaktadır. Lama olmak isteyen bir adam bu lamaya intisap ederek "mürit" (yahut "talebe") olur. İşte bu "mürid"e "ubaşı", onu öğreten lamaya da "bahşı" denir. Türkmenlerde bu kelime ("bag şı") "saz şairi" manasını ifade eder. Eski Çağataycada Uygurca yazan "kâtip" demek idi. (86)

Özet olarak denilebilir ki eski Türkçede "şaman"a ancak "kam" denirdi. "Şaman" ve "bakşı" terimleri, şüphesiz, yabancı kelimelerdir.

Şaman (kam), Şamanistlerin inançlarına göre, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan kişidir. İnsan ufak tefek ruhlara, aileyi koruyan ateş ve iyi yer-su ruhlarına bizzat kendisi de kurbanlar, saçılar sunabilirse de kuvvetli, hele kötü ruhlara doğrudan doğruya baş vuramaz. Kötü ruhlar insanların en büyük düşmanlarıdır. İnsanlara ve hayvan sürülerine hastalık göndermek suretiyle "tolu-toluğ" (kurban) isterler. Bunların ne istediklerini harfi harfine yerine getirmek gerektir. Fâni insanlar bunların ne istediklerini bilmezler; bunları ancak kudretini göklerden, atalarının ruhlarından alan şamanlar bilirler.

Kamlık (şamanlık) sanatı öğrenmekle elde edilemez. Kam olmak için belli başlı bir kamın neslinden olmak gerektir. Hiçbir

(86) "Bahşı" kelimesi için bk. M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, II 333-338. Eski Uygur metinlerinde de "bahsı" üstat, muallim anlamına kullanılmıştır.

kimse kam olmak istemez. Fakat geçmiş kam-ataların ruhundan biri kam olacak torununa musallat olur; onu kam olmağa zorlar. Bu hale Altaylılar "töz basıp yat" (ruh basıyor) derler. Ata ruhu musallat olan adam bundan kurtulmağa çalışır, şamanlığı kabul etmemekte ısrar ederse deli olur. Şamanların hepsi sinirli, melânkolik adamlardır. Bir ailede çocuklardan biri şamanlık istidadı göstermeğe başlarsa, büyükler derhal bunun önüne geçmeğe çalışırlar. Çünkü, şamanın kazancı çok az olur, çok zaman ücretsiz âyin yapar. Evlâdından biri şaman olursa, aile bir işçi kaybetmiş olur. Rus misyonerlerinin ve polis teşkilâtının baskı ve tehditleri de ailenin başına bir felâket getirebilir. Bütün bunlara rağmen, şaman namzedi mesleğe girmeğe karar verirse, ihtiyar ve tecrübeli bir kamın terbiyesine verilir. İhtiyar şaman ona ruhların adlarını, okunacak duaları, silsilesindeki büyük kamların ve tanrıların şecerelerini, âyin ve törenlere ait kaideleri öğretir. Sonra genç kamın bütün yakınları toplanıp "kam bakşı toy" denilen âyin yaparlar. Bu âyin ihtiyar şamanın nezareti altında genç şaman tarafından yapılır. Bu âyinde genç şaman çok zaman davul yerine asa yahut ***yölge*** denilen küçük bir yay kullanır. Bundan sonra genç şaman gerçek kam sıfatıyla âyin yapmaya yetki kazanmış olur.

Genç kamın (oyunun) mesleğe girme töreni Yakutlarda daha tantanalı olur. Yakutlar sözde Hristiyan sayılmakta iseler de şamanlara çok önem verirler. Priklonski adlı bir Rus etnografının araştırmalarına göre, Yakutistan'da Şamanizm o kadar kuvvetlidir ki, Rus papazları bile hastalandıklarında bunlara müracaat ederlermiş.

Yakutlarda şaman ("oyun") namzedi mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya bir tepeye çıkar. Namzedin üzerine "kumu" giydirirler, (87) eline at kıl-

(87) Yakutlar şaman cübbesine "kumu" derler. Fakat bu adı az kullanırlar, bunun yerine "oyun tanasa (—şaman giyimi)" derler.

ları bağlanmış bir asa tuttururlar. Namzedin sağ tarafında dokuz nefer delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar şaman bulunur. İhtiyar şaman mesleğe sadakat yemini olan duayı söyler, namzed de onun sözlerini tekrarlar. Bu yemin dausı şöyledir:

"Zavallıların koruyucusu, yoksulların babası, öksüzlerin anası olmağa and içiyorum. Yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğim; and ediyorum ki onlara candan bütün varlığımla hizmet edeceğim. Bunların en büyüğü ve en kudretlisi, üç bölük ruhların amiri olan, dağ tepesinde yaşayan, şamanlar tarafından Sustuganah Ulu Toyon tesmiye olunan Tanrıya, onun büyük oğlu Uygul Toyon'a karısı Uygul Hatuna... bunların sayısız ailelerine ve uşaklarına saygı göstermeğe, hizmet etmeğe söz veriyorum.

Ulu Toyon'un küçük kardeşi Kara Surun Toyon'a, onun oğlu Alban Boray'a, onun kızı Kız Satılay'a saygı göstereceğim, tapacağım, insanları adam öldürmeğe, intihara, iftira etmeğe teşvik eden bu kızın kötülüklerinden kişi oğullarını kara aygır kurban etmekle koruyacağım ve korumağa and içiyorum. İnsanlara çıban gönderen Altan Sabaray'a, karısı Altan Sabaray Hatun'a, kızları Timir Kuturuk'a ve Köyülgen-Darhan'a hizmet edeceğim, tapacağım. Bunlar için süslenmiş martı kuşunu azad edeceğim. Bütün bu ruhların büyük anaları olan Kün Cölörüme Hatun'a tapacağım, onu tanıyacağım. Ona kızıl alaca at kurban ederek kötülüklerinden kişi oğullarını koruyacağım. Kurbanın yürek ve ciğerlerini boynuma sarıp âyin yapacağım, yalvaracağım, hiddetini merhamete çevireceğim.

Günahlı kişilerin ruhları sürülen yerde yaşayan ve altı bölük ruhların büyüğü olan Dah Talır-Taralı Toyon'a, kızları San Hatun'a ve Suruha Hatun'a hizmet edeceğim. Bunların gönderdikleri hastalıkları kara inek kurban ederek iyileştireceğim.

İnsanlara öldürücü hastalıklar gönderen Bourma Lahay-Toyon'a, karısı Bouray-Malahay Hatun'a hizmet edeceğim. Çocukları yaşamayanların çocuklarına ömür vermelerini dileyerek kafasının yarısı kara olan beyaz ineği kurban sunacağım...

Yakut ulusuna kudretli demirciler bahşeden Kıtay Baksı Toyon'a saygı göstereceğim. Demirci hastalanırsa kızıl inek kesip kurban sunacağım; kurbanın ciğerlerini ve böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim.

İnsanlara akıl hastalığı gönderen Tamık Hatun'a hürmet edeceğim. Onun rızası için dokuz kakum, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edeceğim; kızıl inek kurban keseceğim..."

Genç şaman böylece and duası söyledikten sonra Yakutların ilk şamanı olan An Argıl'ın oğlu Kün Kegis oyun tarafından kafası "kesildiği", bu kafaya, Kün Kegis oyun'un elindeki uzun demir asaya konulup, bütün dünyayı seyrettirildiği temsil edilir. Genç şaman güya kafası kesilirmiş ve kesik kafasıyla dünyayı seyreder gibi roller yapar.

Baykal gölü ve Selenge ırmağı çevrelerinde yaşayan Buretler resmen Budist sayıldıkları halde Şamanizm geleneklerine çok bağlı kalan Moğol boylarından biridir. Bunlarda şamanlığa istidat gösteren adama şaman (bö) olması teklif olunur. Teklif kabul edilirse şaman namzedi komşularından biriyle oba oba, ev ev dolaşıp sadaka toplar. Namzede refakat eden adamın elinde, demir parçaları ve paçavra gibi şeyler bağlanmış bir değnek (asa) bulunur. Şaman namzedinin mensup olduğu bütün oymağı böylece dolaştırdıktan sonra bütün oymak bir ormanda toplanır. Namzet şaman için kayın ağacından iki tane asa hazırlanır. Davul yaptırmak pahalıya mal olduğu için Buret şamanları bunun yerine asa kullanırlar. Bu asalar özel bir törenle kalın bir ağacın gövdesinden oymak suretiyle alınır. Bu ağacın kuruyup kuru-

Genç şaman

mamasına dikkat ederler. Eğer kurursa bu şaman için iyi alâmet sayılmaz. Asa alınan ağacın yanına bir kulübe yaparlar. Buraya çağrılan, çağrılmayan herkes gelir. Kulübenin ortasına ateş yakılır. İhtiyar ve sayın şamanlar kendilerine ayrılan yerleri alırlar. Bunlardan biri genç şaman namzedine "ata" tayin edilir. Bu şamanın ruhları ile genç şamanın ruhları aynı zümreye mensup ve aynı nesilden olmaları şarttır. Genç şamanla "ata" şaman ilk âyini beraber yaparlar. Dualarını bir ağızdan söylerler ve hareketlerini birbirine uydururlar. Her ikisinin külâhlarındaki "zala" (torba gibi bir şey) birbirine bağlanır, üç gün böylece birbirine bağlı kalırlar. Tören dokuz gün sürer; birçok koyun ve tay kesilir. İçme, yeme olur. Genç kızlar ve delikanlılar dans ederler; şamanlar kulübe yanında ilâhiler okur, ibadet ederler; fallara bakıp istikbalden haber verirler. Bu törende söylenen fallara çok önem verilir. Dokuzuncu gün genç şamanı keçe üzerine oturtup havaya kaldırırlar. Bu törenden sonra genç namzet gerçek şaman sayılır; âyinler yapmağa başlar.

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsunlar bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak ve köyün üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların başka fanî insanlardan üstünlüğü ancak âyin yaptıkları, tanrılar dünyasına karıştıkları, ekstaz haline geldikleri anlarda olur. Ekstaz haleti geçtikten sonra kam da bayağı kişilerden farksız olur.

Kendisinin tanrılar tarafından kam olarak tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulunduklarına inanan kam hayali geniş, mistik ve yaradılıştan zeki bir adamdır. Tabiattaki bazı sırlara da vakıftır. Kam (şaman) olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur; vakit vakit canı sıkılır; tab'an şairdir, irticalen şiirler, ilâhiler söyler.

Derunî ve gerçek vecd halinde iken ruhunun göklere çıktığına ve yer altına inip cehennemleri gördüğüne inanır. Urenhaların inançlarına göre kamların kudreti ilâhidir, göklerden verilmiştir. Bu kudret şamanın başı üzerine bulut olarak gelir; ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurur. Bunun içindir ki her şamanın davulunda "ebekuşağı"nın resmi bulunur.

Başka dinlerin nüfuzu altına düşmeyen Şamanistlerde şaman eski mevkiini muhafaza etmektedir. Mensup olduğu boy ve oymak ona koruyucu diye bakar. Herkes onun iyi duasını ("alkış") almağa çalışır. Hele âyin yaptığı zaman birinin verdiği su veya tütünden memnun olarak dua ederse bu duanın ruhlar tarafından kabul edileceğine inanırlar. Şamana birşey verildiği zaman şöyle dua eder:

"Bastığın yer sert olsun! ayakların kaymasın!
Yaşın uzun olsun, kara saçların ağarıncaya kadar yaşa!
Ön dişlerin sararıncaya kadar yaşa! attığın ok yanılmasın!
Azılıya ısırtam! elliye vurdurma (dayak yeme)!"

Şaman ekstaz halinde iken birine böyle "alkış" verirse bunu "tanrı yargısı" (tanrının hükmü) sayarlar, "dediklerin olsun, kam ata" derler.

Bazı oymaklar şamanlarına yıllık maaş bağlarlar; bazı oymaklar ise her âyin ve tören karşılığı olarak ücret verirler. Kamlar pazarlık etmezler, ne verirlerse razı olurlar. Umumiyetle gerçek kamlar dünyalığa düşkün değillerdir. Kamlar hakkında söylenen menkıbe (yürüm)lere göre gerçek kamlar yoksul olmağa mahkûmdurlar. Kamların kendileri de buna inanırlar.

Şamanistlerin inançlarına göre gerçek kam hokkabaz değildir; onun en büyük vasfı vecd ve istigrak (ekstaz) haline gelebilmesidir. Şamanistler hokkabazlık yapmasını bilen, fakat âyin yaparken ekstaz haline gelmeğe muvaffak olamayan şamanlara saygı göstermezler. Bu gibilere şarlatan diye bakarlar.

Kamın evi şamanlık kültüne ait eşya ile süslenmiş olur. Rusya sınırları içinde yaşayan şamanlar, hükümet tarafından takibedildikleri için, bu süsleri gizlerler. Çin sınırları içinde yaşayan Urenha şamanlarının evleri bir tapınak (mabet) gibidir. Kapının tam karşısında davul (tüngür) asılır; davulun üstünde ağaçtan yontulmuş muhtelif kuşların heykelcikleri, bunların yanında ebekuşağını hatırlatan bir yılan resmi, güneş ve hilâl resmi olan bir bayrak bulunur. Davulun bir tarafında erenler (ongonlar) sıralanmıştır. Bunlar arasında bir de tahta kılıç (hılıç) bulunur. (88) Şaman, bu kılıçla kötü ruhlara karşı savaşır. Altaylı şamanın hizmetinde bulunan ruhlardan en kuvvetlisi babası veya anası tarafından büyük ata olan kamların ruhları (tös, üzüt)dır. Şamana, ekstaz halinde bulunduğu zaman, kayıptan haber verenler de bu ruhlardır. Şaman, bunlarla cemaat arasında ancak vasıtadan ibaret olduğuna inanır. Bundan dolayıdır ki şaman ekstazdan

(88) Türk şeyhlerinin menkıbelerinde de "tahta kılıç" zikrolunur (bk. M. Fuat Köprülü, İlk Mutasavvıflar, 55, 62-63).

ayrıldıktan sonra söylediklerini tekrarlayamaz, kendisinin hiç birşey söylemediğini iddia eder.

Bazı kamlar aynı zamanda kabile ve oymağın öğütçüsü ödevini de görür; göklere ve yer altına "seyahatten" döndükten sonra, insanlara ve hayvanlara kötülük edenlerin tamu (cehennem)da çektikleri işkenceleri, iyi ölülerin göklerde iyi ruhlarla birlikte rahat yaşadıklarını anlatırlar. Yalancı ve şarlatan kamların tanrılara ulaşmadan tamu yoluna sapıp telef olduklarını, yalan yere and içenlerin ağızlarına kaynar kurşunlar döküldüğünü korkunç şekilde tasvir ederler. Bu gibi öğütler Şamanizmin tekâmül safhasına girmekte olduğunu göstermektedir.

Her kam (şaman) kendisinin özel bir ruhu veya ruhları bulunduğuna inanır. Altaylı kamlar bu özel ruha ***tös*** [töz], Yakut oyun'ları ***"ije kil"*** (= ana-hayvan) yahut ***emeget***, Türkistan ve Kırgız baksıları "arvak" derler. Tös, emeget, "arvak" ataların yahut büyük şamanlardan birinin koruyucu ruhudur. Yakutların "ije kil" dedikleri izahı güç bir konudur. Yakutların tasavvurlarına göre "ije kil" şamanın herhangi bir hayvanda tecessüm ettiği canıdır (***oyun kuta***). Şaman kendi canının bir hayvanda, kurtta, ayıda tecessüm ettiğine inanır (oyun kuta ijâ kiligar tuttarılar), "İje kil'i kurt ve ayı olan şamana "börölöh eseleh oyuun" denir. Bu hayvanın hayatıyla şamanın hayatı bağlıdır. "İje kil" ölürse şaman da ölür. Bazan iki rakip şamanın "ije kil"leri birbiriyle kavga ederler; hatta birbirini öldürürler. Yakutların "ije kil" hakkındaki tasavvur ve inançları çok eski bir devirden kalma olsa gerektir. Bu "ije kil" eş-ruhdur ki eski devirlerde yalnız kamlara mahsus olmayıp herkesin bir "ije kil"i bulunduğu tasavvur edilmiştir. Mahmut Kâşgarî'nin "çıvı" dediği ruhlar Yakutların "ije kil"inin bir varyasyonudur. Mahmut Kâşgarî "çıvı" kelimesini şöyle izah ediyor: "çıvı-cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırlar ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün

vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerin hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleri bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir" (Divanü Lûgat-it-Türk III, 225).

Kâşgarî'nin naklettiği bu efsanedeki her vilâyetin "cin"leri o vilâyette yaşayan insanların "eş"leri olacaktır. Daha iptidaî devirlerde bunların "ije kil" gibi telâkki edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Kırgız-Kazakların inançlarına göre yalnız baksıların değil, fakat büyük adamların da eş-arvag'ı bulunur. Kırgızlar "filânla konuşuyordum, itirazlarına birşey diyemedim. Çünkü arvagı bastı" derler. Kazakların "arvak" dediklerinin Yakut ije kil'inden başka birşey olmadığı G. Potan in tarafından tesbit edilen şu hikâyeden pek açık anlaşılmaktadır:

Ciydebay Bahadır, Abılay Han'ın bütün seferlerine iştirak eder, askerlere yol gösterirdi. Onun önünde her zaman bir kızıl tilki rehberlik ettiği görülürdü. Bu tilki onun arvagı idi. Birgün Abılay Han ona "arvagını bana göster" dedi. Ciydebay bahadır Abılay Han'ı dağa çıkardı, kendisi de aşağı indi. Abılay Han aşağıda bir kızıl tilki gördü. Birdenbire bu tilki üzerine bir kartal hücum ederek yere serdi.

Ciydebay, Abılay'ın yanına geldi ve "Ne gördünüz?" diye sordu. Abılay gördüğünü anlattı. Ciydebay "İşte o tilki benim arvagımdı. Kartal da senin arvagındır. Senin arvagın benimkinden kuvvetli imiş" dedi. (89)

Orta Türk destanlarından Toktamış ile Edige destanında da

(89) Bu hikâye Potanin tarafından Tokrav denilen yerde Sultangazioğlu'ndan tesbit edilmiştir (Jivaya Starina, 1916, s. 66).

bu tarihî kahramanların "arvak"larından bahsedilmektedir. Edige'nin arvagı Toktamış'ın arvagından kuvvetli olduğundan o her geldikçe Toktamış'ta bir korku peyda olurmuş da kendi duymazmış. Bu korkuyu Toktamış'ın hatunu farkedermiş. (90) Radloff bu motifin Yakut geleneklerinde de bulunduğunu tahmin etmektedir (91). Herhalde eski devirlerde bu arvak'ın, Yakutların ***ije kil***'i gibi, bir hayvan şeklinde cisimlendiğine inanılmış olsa gerektir.

Şamanizm inançlarından olan bu ije kil ve arvak hikâyesinin İslâm meşayihlerinin (şeyhlerinin) menkıbelerine de muhtelif şekillerde girmiş olduğunu görüyoruz. XII. yüzyıl Orta Asya şeyhlerinden meşhur Hekim Ata menkıbelerini toplayan bir eserde Seyit Ata hakkında şöyle bir menkıbe vardır:

Seyit Ata ölürken "Ben öldükten sonra tabutumu bir arabaya koyup hayvanın başını boş bırakınız, kendiniz evlerinize girip rahat oturunuz!" diye vasiyet etmiş. Dediği gibi yapmışlar. Gece yarısı müthiş bir gürültü kopmuş. Ne oluyor diye bakmışlar. Görmüşler ki Seyyit Ata'nın tabutu mezarının yanında duruyor. Gürültünün sebebi o imiş ki kâbeden birçok ruh gelip Seyit Ata'nın ölüsünü Mekke'ye götürmek istemişler. Bakırgan beldesinin yerli ruhları ise ölüyü vermek istememişler ve savaşa tutuşmuşlar. Kabe ruhları yenilerek kaçmışlar. Bakırgan ruhları Seyit Ata'yı Hekim Ata yanına gömdüler." (92)

Bu menkibede de ruhların, tıpkı Şamanizmde olduğu gibi, kavga ettiklerini görüyoruz.

Anadolu Türkmen dervişlerinden Orhan Gazi'nin çağdaşı

---

(90) Proben IV, 31, 127. Melioranski, Edige ve Toktamış (Kazak rivayeti), s. 5. Kırgızcadaki "arvak", Arapça ruh kelimesinin çoğulu olan ervah'ın Kırgızca söylenişidir. Bu kelimenin yayılmasına sebep bunun eski Türkçede afsun manasına gelen ***arbag*** kelimesine benzemesidir.

(91) W. Radloff, Die Jakutische Spraehen, s. 81-82.

(92) "Hekim Ata kitabı" Kazan 1901, s. 16.

Geyikli Baba'nın geyiklerle beraber yürüdüğü ve geyiklere bindiği, "Bektaş Veli'nin şahin kıyafetine girerek uçup gitmesi", "Karaca Ahmet oğlu Hacı Doğrul'un doğan kuşu suretine girmesi, güvercin suretine giren Sultan Hacimi yakalamak istemesi" gibi efsanelerin hepsi "arvak" ve "ije kil" menşeli Şamanizm unsurlarıdır. (93) Hele Geyikli Baba'nın geyiğe binerek gezmesi hakkındaki menkıbe Altaylı kamların okudukları dualarda "bindiğim hayvan geyik-sığın" sözlerini hatırlatmaktadır.

Alas! alas! mıygak adını
Sığın, mıygak hölgelig ben

Şamanizme bağlı kalan boylarda şamanlar iki türlü olur: 1) ak şaman, 2) kara şaman. Altaylılar "ak şaman" ve "kara kam", Yakutlar ise "ayı oyun" (iyi şaman) ve "abası oyun" (şeytanî kam) derler. Ak şamanlar şaman cübbesi ve külâhı taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlara ve karanlık tanrılarına âyin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara şamanların hilâfına olarak ancak gündüzleri aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban âyin ve törenleri yaparlar. Bazı etnografların düşüncelerine göre bu ak kamlık müessesesi iptidaî Şamanizmin "gerçek din" olma temayülünü göstermeye başladığı bir devirde meydana gelmiştir. Ak kamlar birçok bakımdan Buda rahiplerine benzerler.

Ak kamlar halk tarafından çok sayıldıkları halde kara kamlar kadar iş görmezler. Âyin yaptırmak için halk daha ziyade kara kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi aydınlık dünyası tanrılarının insanlara az tehlikeli olduğuna inanma olsa gerektir. Şamanistler daha ziyade karanlık dünyası tanrılarından korkarlar,

(93) Bu menkıbeler için bk. M. Fuat Köprülü, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, 60-63; Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre, 71.

kara kam vasıtasıyla onların kötülüklerinden korunmaya çalışırlar.

Yakut Şamanistlerine göre kamların canı gökteki kutlu ağacın (ıyık mas) dallarında biter. Kam anasının karnında iken bu ağaçtaki can (kut) yere inip müstakbel kamın vücuduna girer.

Yakutlara göre şaman (oyun) ile demirci (uus) bir yuvadandır (uus da oyun biir uyalaah). Başka Türk boylarının folklorunda da demirci önemli yer tutmaktadır. Kazaklar loğusayı "albastı"dan korumak için çekiç ve bir demir parçası alıp "demirci geldi, demirci geldi" diye bağırırlar. Biz bunu Kıpçaklarda, Argınlarda ve Kereylerde müşahede ettik. Manas destanında demirci-ustaya kahraman Manas "darkan" diye hitap ediyor (Proben V, 190). Demircinin âletleri de, tıpkı şamanın davulu gibi, kutlu sayılır; her âletin bir koruyucu ruhu bulunduğuna inanılır. Demirin ilk keşfedildiği devirde demirci-usta sihirbaz telâkki edilmiş olsa gerek. Mahmut Kâşgarî'ye göre Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka Türk boyları demiri takdis ederler ve demirle and içerlerdi (I, 302; terc. 362).

Doğu Türkistan Müslüman kamları Altaylı Şamanist kamlar gibi hükümet tarafından baskı görmüyorlar. Hocaların baskısı da tesir etmiyor. Çünkü hastaların başvurdukları yegâne çare bakşılara ve oyunlara "okutmak"dan ibarettir.

Kırgız-Kazak baksı (bakşı)ları kendi mesleklerinin kurucusu olarak İslâm büyüklerinden birini göstermeğe lüzum görmemişlerdir. Baksılar daha ziyade Altaylı Şamanistlerin kamları gibi, kuvvet ve kudretlerini atalarından aldıklarına inanırlar. Kuvvetli sayılan baksılar şöhretli eski baksılar sülâlesine mensup olanlardır. Baganalı-Nayman boyunda "Asan Tokmak" oymağı meşhur baksılar yetiştiren oymaktır. Menkıbeleri dillere destan olan Barlıbay Baksı bu oymaktandı. Bu menkıbelerden birini daha aşağıda nakledeceğiz.

Kırgız-Kazak baksılarının dua ve afsunlarındaki Davut, Nuh ve başka peygamber ve meşayih adları çıkarılırsa Altay kamlarının afsun ve ilâhilerinden farksız olur. Bu baksılar, "peygamber" diye birçok şüpheli adlar (meselâ Mayınsık peygamber, Anadyar peygamber, Auşadyar peygamber) zikrettikleri gibi veliler arasına Cengiz Han'ı, öküz, koçkar (koç), sarı kızları da sokarlar ki bunların İslâm velileriyle ilgileri olmadığı malûmdur.

Kırgız-Kazaklı baksılar Altay ve Yakut şamanları gibi özel cübbe ve elbise taşımazlar. Bunları başkalarından ayırdeden alâmet perçem ve külâhlarına taktıkları kuş tüyleridir. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler; bayağı adamlardan farksız gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarının davulu yerine kopuz kullanırlar. Kırgızlarda kadın baksılara "bübü" derler ki "bibi"den bozma olsa gerektir. Kazak-Kırgızlarda kadın baksılara rastlanmamıştır.

Kırgız-Kazak baksılarının "ak "ve "kara" zümrelerine ayrıldığı hakkında elimizde etnografya malûmatı bulunmadığı gibi kendi müşahedelerimizde de böyle bir ayrılık emaresine raslamadık. Bununla beraber bazı baksıların "cin"lerinin "kara" kiminin de "ak" olduğu hakkında söylenen sözleri duyduk. Bu bakımdan Manas destanının bir epizod'unda geçen hikâye dikkate değer. Burada "kara baksı"dan bahsedilmektedir. Lohusaya yardım için "kara baksı" çağırılıyor. Lohusa diyor:

Ey gelinler ilimde kara bakşı var idi
Kara basmış kadının evliyası o idi (94)

Herhalde eski zamanlarda "kara baksı" olduğu gibi "ak baksı"da bulunmuş olsa gerektir.

(94) Proben V, 467-468.

Yukarıda zikrettiğimiz veçhile Orta Asya Türkmenlerinde "bahsı" şaz şairi anlamına gelir. Kam anlamına Türkmenler "purhan" derlerdi ki eski Uygurcada Buda demektir. Kazak baksılarının afsunlarından birinde kötü ruhu korkutmak için "Burkan geldi, baksı geldi" denildiğini görüyoruz. Orta Asya'da bir zamanlar "kam" yerine "burhan-purhan" terimleri de kullanılmış olsa gerektir. Türkmenlerin rivayetlerine göre Nadir Şah zamanında "purhan"lar delileri türkü söyleyerek tedavi ederlerdi. O zaman da kudurmuş develeri teskin, koyunları durdurmak, kızamık hastalığını tedavi etmek için afsun-türküler vardı. Purhanların elinde "purhannâme" risalesi bulunurdu. (95) "Purhan" kelimesi Farsça "perihon" (peri okuyucu) kelimesinin muharrafı (değiştirilmişi) da olabilir.

Tarancı (Yeni Uygur) Türkleri kamlarına, Kazak-Kırgızlar gibi, baksı derler. Bu baksılar, kendi mesleklerini hocalara karşı müdafaa için olsa gerek, "baksılık risalesi" adıyla bir kitap uydurmuşlardır. Bu "risale"ye göre baksılık sanatının piri Hazreti Fatma'dır. Baksıları ve mesleklerini o himaye eder. "Bir gün Hazreti Fatma bir ağacın gölgesinde oturuyordu. Havadan bir kuş gelip bu ağacın bir dalına kondu, dal derhal kurudu. Bu menhus (uğursuz) kuşun gölgesi Fatma'nın üzerine düştü. Fatma hastalandı. Hekimlerin ilâcı fayda vermedi. Tanrı tarafından kırk eren geldi. Bu erenler bir tuğ dikip etrafında dolaştılar. Fatma iyileşti. Böylece baksılık Hazreti Fatma'dan baksılara kaldı."(96)

Hocalara göre "baksılık Daçık oğlu Davançuk adlı bir müşrik Kalmuk tarafından Arcost adlı birine öğretilmiş, o da üç büyük baksı yetiştirmiştir. Müslümanlardan Kara Hoca adlı biri bunlar-

(95) V. Belyayev-V. Uspenski, Türkmen Müziği, Moskova 1928, s. 35, 159

(96) Pantusov, Tarançı bakşıları, s. 56-62.

dan baksılık öğrendi. Bundan Baykuzu baksı, ondan Kasım baksı... öğrendi. Bunların en sonuncusu Rılat baksı idi... Baksılar şeytanlarla münasebette bulunurlar. Bunlara inanan cahil halk büyük günaha girer."(97)

"Baksılar risalesi"ndeki rivayet ile hocalar tarafından anlatılan hikâye gösteriyor ki bu iki zümre arasında pek sert mücadele olmuştur.

İslâm şeyh ve dervişlerinin menkıbelerine benzeyen menkıbeler (Altayca "yürüm"ler) kamlar-şamanlar hakkında da söylenir. Bunlardan bazıları cahil Müslümanlar arasında şeyhler ve dervişler hakkında söylenen menkıbe ve efsanelerden farksızdırlar. "Ateşe atmışlar yanmamış", "kuş suretine girmiş uçmuş", "iki rakip şaman boğa suretine girip kavga etmişler" gibi.

Reşideddin'in naklettiği Moğol rivayetine göre, Cengiz Han'ın şamanı Tebtengri Kökçe (Kokoçu) gelecekten haber verir, boz ata binerek göklere çıkar, kışın en soğuk günlerinde karlar, buzlar üzerinde aç ve çıplak gezerdi.

Abakanlıların meşhur kamlarından Topçan hakkındaki menkıbeye göre bu şaman XIX. yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Bir gün Topçan âyin yaparken birdenbire önünde Küçük tağ denilen dağda, iki boğanın kavga ettiklerini görmüş. Bu boğalardan biri kara, ikincisi de gök boğa imiş. Gök boğa kara boğayı öyle hırpalamış ki zavallı bayılacakmış. Topçan buna acımış da gök boğayı okla vurmuş. Gök boğa kurt suretine girerek güneye doğru koşmuş; kara boğa ise "ey atam olan kam Topçan! ey anam olan kam Topçan!" demiş ve batıya doğru gitmiş. Meğer bu kara boğa da Urenhaların kamı imiş. (98)

Altaylarda XVII. yüzyılda Kalpas adlı bir kam vardı. Budizmi yaymak için gayret eden Oyrat Beyi Kalpas'ı ateşe attırdı.

(97) Aynı eser, s. 56-62.

(98) Radloff-Katanov, Proben IX, 282-284.

Kalpas havaya uçmak istemişti. Fakat yanında bulunan başka bir kam arkadaşı bir türlü havalanamadı. Kalpas ateş sönünceye kadar kaldı, yanmadı. Yalnız kendisini değil, arkadaşını da kurtardı.

Oyrat Beyi Kaplas'ı tekrar ateşe attırdı. Ateşi körüklediler. Fakat Kalpas yanmadı. Oyrat Beyi Kalpas'a:

Künge küymes küreng taş
Ayga küymes altın taş

(Güneşte yanmayan boz taş, aya yanmayan altın taş) diyerek onun büyük kam olduğuna inandı. (99)

Kırgız-Kazak baksılarından Barlıbay baksı hakkında bütün bozkır boylarında meşhur bir efsane vardır ki, bunu bize söyleyenlerin hepsi inanarak nakletmişlerdi.

Asan-Tokmak oymağına mensup Barlıbay baksı XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Bunun âyinlerinde kullandığı kopuz büyük toplantılarda pehlivanlarla güreşir, alt eder; yarış atlarıyla yarışa gider yarışı kazanırmış. Bir gün büyük bir aş töreninde yarış atları yarışın başlanacağı yere gönderilmekte iken Barlıbay baksı "Benim kopuzu da alınız. Yarış başlanan yere bırakınız!" demiş. Kabul etmişler. Fakat yarış başlanacak yerde bulunan bir ağaca kopuzu sımsıkı bağlamışlar. Barlıbay bunu duymuş baksı ır'larıyla kopuzunu çağırmış. Bir de ne baksınlar, kopuz ağacı kökünden koparmış, bütün yarış atlarının önünde geliyor...

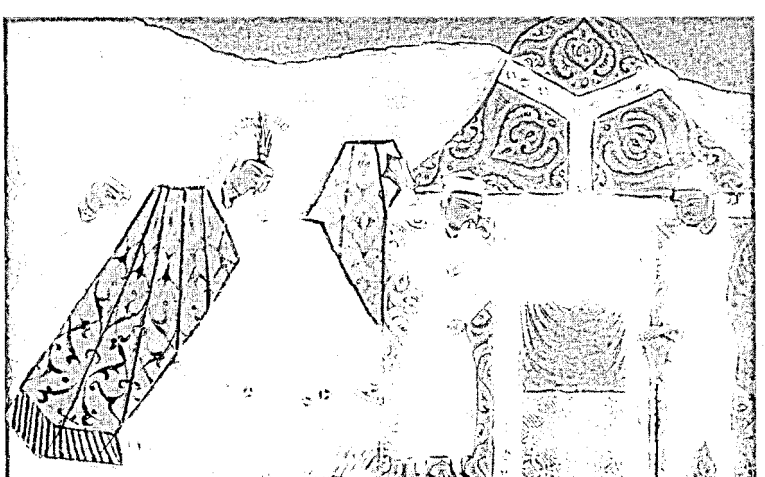
Bunu söyleyenlerin birçoğu acınarak "Nerede şimdi böyle kuvvetli baksılar!" diyorlardı.

Eski devirlerde, Şamanizmin bir din telâkki edildiği çağlarda bazı kamlar devlet ve hükümet işlerine karışmışlar ve saraylar-

(99) A. Anohin, Materidi po şmamanst. u altaytsev, 112-113.

da entrikalar çevirmişlerdir. Bu konuya ait iki karakteristik vak'ayı naklediyoruz:

1. Cücenler sülâlesinden Çeunu hakanın (509-520) tahta çıktığı günlerde küçük oğlu prens Tszubhoy kayboldu. Bütün araştırmalar boşa çıktı. Çocuk iz bırakmadan sır olmuştu. Ülkenin ünlü ***udagan*** (kadın şaman)larından Deuhun Divan adlı genç bir kadını çağırıp çocuğun nerede bulunduğunu öğrenmesini istediler. Hakan bu şamana inanırdı. Şaman kadın küçük prensin göklerde bulunduğunu söyledi. Çocuğun kayboluşundan bir yıl geçtikten sonra bir gölün [bir tercümeye göre: ovanın] ortasında bir çadır kurdurup âyin yapmağa başladı. Yedi gün oruç tutup her gece ibadet ediyordu. Yedinci gün çadırın ortasında birden bire kaybolan prens meydana çıktı. Ana babası çocuğu kucakladılar; sevinçlerinden büyük bir ziyafet tertip ederek memleketin büyüklerini çağırdılar. Hakan şaman kadının kocasına dünyalık verip şaman kadınla evlendi ve onu kraliçe ilân etti. Hakan bu

Cengiz Han'ın çadırı (minyatür)

kadının nüfuzu altına düştü. Devletin idaresi tamamıyla bu kadının eline geçti. Devlet işleri çığırından çıktı. Tszuhoy büyüdü. Anası Heulüylin Hatun oğlunun başından neler geçtiğini sordu. Prens küçükken şaman tarafından evine götürüldüğünü, şamanın onu bir yıl evinde sakladığını anlattı. Hatun bunu hakana anlattı. Hakan "Sen böyle dedi koduya bakma. Deuhun her şeyi, istikbali bilir. Ona inanmak gerek" dedi. Kraliçe şaman tehlikeyi sezdi. Prens Tszuhoy'u ortadan kaldırmak için hakanı kandırdı. Prens gizlice boğduruldu. Prensin anası hatun 510 yılında bu kraliçe şamanı boğdurttu. Hakan bu işe karışanları imha etmeğe çalışırken boy başbuğlarından biri tarafından öldürüldü. (100) Cücenler devleti çözülmeğe yüz tutmuştu. Birkaç yıl sonra Cücen devleti Gök Türkler tarafından ortadan kaldırıldı.

2. "Moğolların Gizli Tarihi"nde (101) anlatıldığına göre, Cengiz Han'ın özel şamanı Teptengri Kokoçu Cengiz'in kardeşi ile Haser düşman oluyor. Onu mahvetmek için Cengiz'i teşvik ederek "Ebedî tanrı bana emirlerini bildirirken kâh devleti Cengiz idare etsin diyor, kâh Hasar idare etsin diyor. Eğer Hasar'dan daha önce davranmazsan sonu ne olacağı hakkında sana teminat veremem" diyor. Bu söz üzerine Cengiz'le Hasar'ın arası açılıyor. Anaları araya girmemiş olsaydı Hasar öldürülecekti. Bu entrikasına muvaffak olamayan Bet Teptengri Cengiz Han'a karşı açıktan açığa muhalefete geçiyor, etrafına adamlar toplayıp ayaklanmağa hazırlanıyor. Nihayet Cengiz'in emriyle ortadan kaldırılıyor.

Bazı Şamanistlere göre, en kuvvetli şamanlar kadın şamanlardır. Eski devirlerde şamanlığın kadınlara mahsus bir sanat olduğunu gösteren emareler vardır. Yakutlar da erkek şamanlar,

---

(100) Hyacinth, I, 223-224; Krş. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, 43.

(101) Dr. A. Temür tercümesi, s. 163-164 (244-245).

özel cübbeleri bulunmadığı zaman, kadın entarisi ile âyin yaparlar. Özel şaman cübbesinin göğsünde kadın memelerini temsil eden yuvarlak madenî şeyler bulunur. Umumiyetle şamanlar ve Müslüman baksılar uzun saç bırakırlar.

Manas destanında rüya ile istikbali keşfedenlerin çoğu kadınlardır. Bu destanda zikredilen iki şamandan biri kadındır. Erkek şaman (kara baksı) ancak lohusaya yapılan bir törende görüldüğü halde, kadın şaman bütün ülkede ceryan edecek ve eden olayları biliyor. Bu kadın şaman bir Müslüman kızıdır. "Pis kokulu kâfir" tarafından esir alınmış, bu "göğsü tüylü kâfirin koynunda yatmamak için" periye (ruhlara) yalvarıp yakararak kurtarmasını dilemiş. Doğan kuşu olup göklere uçmuş, dünyayı dolaşmıştır. (102) Adı "Karasaç"tır. Bunun ruhlarından biri de Babidin'dir ki Bahaeddin Nakşibendî olsa gerektir.

Kırgız-Kazakların şeriate uymayan âdetlerini tenkit eden Molla Gazi'nin bir beytinden anlaşıldığına göre, ateş ruhuna yağ atan erkekler, kızların giydikleri külâhı başlarına geçirirlerdi.

Kımız içkeç kızın giyer külâhini
Ateşe yağ döküp tapar imdi

Pederşahi (patriarcal) aile geleneklerine sımsıkı bağlı olan Kırgız-Kazak baksılarının bile şamanî törenlerde az çok kadın kılığına bürünmeyi tercih etmeleri, Orta Asya İslâmlarında saçı tıraş etmek Müslümanlık alâmetlerinden biri sayıldığı halde, bazı baksıların bir tutam da olsa uzun saç bırakmaları dikkate değer özelliklerdir.

Şamanizm geleneklerine bağlı uluslarda geleceği bildiren rüyaları da en çok kadınlar görürler. Kahramanların istikbalini haber verenler hemşerileri veya karılarıdır. Bunların kehanetleri

(102) Bk. Proben V, 509-513 (metin).

Yakutlarda kadın şaman

daima tahakkuk eder (gerçekleşir). (103) Anlaşılan ibtidaî Şamanizmde kadınların rolü büyük olmuştur.

(103) Meselâ bk. Proben, III, 203; V. 37-38, 106, 210-211, 319.

X. ŞAMAN CÜBBESİ, KÜLÂHI VE DAVULU

Bütün yer yüzündeki din adamlarının özel kıyafet taşımaları çok eski devirlerden, iptidaî çağlardan kalma bir gelenek ve görenektir. Kıyafete ve dış görünüşe hiçbir önem ve değer vermeyen İslâm dinine mensup din adamları bile komşu ulusların ve eski dinlerin geleneklerine uyarak "kisve-i ilmiyye" bidatini icadetmişlerdir. Şamanizm rahipleri olan kamların da kendilerine mahsus kıyafetleri (cübbe ve külâhları) vardır.

Kamın cübbesine Altaylılar ***manyak***, Yakutlar ***kumu*** yahut ***oyun tangasa*** (şaman giyimi) derler. Kam bunları ancak âyin yaparken giyer. Şamanlığa namzet olan genç, staj gördüğü müddet içinde, cübbe giymez, âyinleri adî elbisesiyle yapar.

Geleneğe uygun bir cübbe hazırlamak pahalıya mal olduğu için bazı kamlar, ruhlarının özel müsaadeleriyle, birkaç yıl cübbesiz âyin yaparlar. Fakat cübbesiz kamlar kötü ruhlara karşı fazla cesaret gösteremezler. Bunun içindir ki her kam ne yapıp yapıp şaman kıyafeti elde etmeğe çalışır. Kamlar için kıyaffetten sonra en önemli şey davul yahut dümbelektir.

Şaman, cübbe ve davulunu kendi arzu ve isteğiyle değil, fakat hizmetinde bulunduğu ruhun emir ve ilhamına göre yaptırır. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçimi, süsleri bütün teferruatıyla bu ruh tarafından tarif edilir. Ruhun istediklerinden en ufak bir nesne eksik olursa bu cübbe ve davul âyin yapmaya yaramaz.

Ruh ve ruhlar tarafından şaman olmağa çağırılan kimse cübbe ve davul yaptırmağa yardım etmeleri için akraba ve dostları-

na müracaat eder; bunlar da cübbe ve davul için gereken malzemeyi armağan ederler. Malzeme hazır olduktan sonra kadınlar toplanıp cübbeyi dikerler. Bu işe iştirak edenlerin edep ve ahlâka aykırı hareket etmeleri kesin olarak yasaktır.

Cübbe hazır olduktan sonra şaman bir âyin yapar. Bu âyine "yelbü çıkar" yahut "manyak arula" denir ki "manyak takdis etme" anlamına gelir. Şaman bu âyinde cübbenin ruhlar tarafından beğenilip beğenilmediğini öğrenmek ister. Koruyucu ruhlar bu manyakı dikkatle tetkik ederler, beğenirlerse cübbe âyin yapmağa yarar; beğenmezlerse eksikleri tamamlanır.

Şaman cübbesi, gelenek olarak, otuz parçadan yapılmış sayılırsa da hakikatte altmış kadar muhtelif parçalardan mürekkeptir. Cübbenin esas kısmı meral veya beyaz koyun derisinden yapılan ceketten ibarettir. Başka parçalar bu cekete dikilir. Bu parçalar, şamanların ruhlar dünyasında bulunduğunu tahayyül ettikleri bütün varlıkların sembolleridir. Meselâ, cübbenin yakasında sıralanan dokuz küçük kukla Ülgen'in dokuz kızını, küçücük cübbeler onların elbiselerini, demir veya başka madenî şeyler küpelerini temsil eder. Kötü ruhlarla mücadelede kullandığı "manevî" yayın ve diğer silâhların sembolleri küçücük yay ve çıngıraklardır; ve kötü ruhların fısıltılarını dinlemek için kulak, ay, güneş, yıldızlar, Erlik dünyasında yaşayan kurbağalar, yılanlar hep cübbede temsil olunur. Bu semboller örgüler, kumaş parçaları, madenden yapılmış süs ve sairelerden ibarettir.

Yakut "oyun" (şaman)larının cübbelerinde, teferruatı bakımından, Altay kamlarının cübbelerine nazaran, bazı farklar bulunuyorsa da, esas itibarıyla aşağı yukarı birbirinin aynı denilecek mahiyettedirler. Yakut şamanın cübbesindeki farklardan önemlileri "emeget" denilen ruhun sembolü ile kuş resimleridir. Emeget bazı cübbelerde insan resmi, bazısında madenî bir süs ile temsil edilir.

Şaman

Şamanın cübbesiyle beraber külâhı (börk) de hazırlanır.

Külâhın esas kısmı üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştan olur, etrafına da üç tane düğme konulur. Astarı kaba ve âdi kumaştır.

Külâhın üç yerine vaşak derisi dikilir; bunlardan biri göz, biri alın ortası, biri de ense hizasına konulur. Şu suretle külâh üç kısımdan mürekkep olur ki bundan dolayı *"üç üyelüü kuş pörük* (üç boğumlu kuş külâh)" denir.

Göz üzerindeki kısıma, külâhın kenarına, saçaklara muvazi (paralel) olarak, bir sıra türlü türlü boncuklardan diziler konur. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir "yılan başı" (salyangoz kabuğu yahut eşek boncuğu) bulunur. Dizilerin sayısı muhteliftir, beş, dokuz veya on altıdır. Bu süslere "iniciler" denir. Bu süslerden başka bazı külâhların kulak hizasına sincap derisiyle bir büyükçe boncuk konur. Bu sincap derisine "kulak", boncuğa da küpe (sırga) denir.

Alın kısmı, külâhın tam alın hizasına birkaç sıra, ***yılan paju*** (eşek boncuğu) dikilir; bazı külâhların alın kısmı da göz hizasındaki süslerle süslenir. Yukarıda gösterilen süslerden başka bazı

külâhlara iki sırma kaytan ilâve olunur. Bu kaytanın biri dokuz yerinden düğümlenir ve buna ebekuşağı (alâim-i sema) şekli verilir, diğer bir parçası da bunun üzerine dikilir.

Külâhın tepe kısmı beyaz koyun yününden örülmüş kalın kaytanla doldurularak zikzak şeklinde dikilir; ortasına dokuz düğüm kabartma yapılır. Bazı külâhlara yalnız dokuz düğüm koymakla iktifa olunur.

Külâhın ense kısmı aynı dikişle doldurulur. Bazan de uçan kuş resimleri nakşedilir.

Külâhın tepe kısmı azçok daralır; kenarına iki, dokuz veya otuz tane baykuş tüyü (ülberek) dikilir.

Âyin yapmak için gerekli nesnelerden biri davuldur. Altaylılar ve Yakutlar şamanların kullandıkları davula ***tüngür*** derler. Bu kelimeye eski metinlerde, bu manasıyla, rastlanmıyor. (104) Fakat davulun şaman âyinlerinde Doğu Asya'da çok eski zamanlarda kullanıldığına dair Çin kaynaklarında kayıtlar bulunmaktadır. (105) Eski Yenisey Kırgızlarının şaman âyinlerinde saz çaldıklarını XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî haber vermektedir. Bugünkü Kırgız-Kazak baksıları kopuz kullanırlar. Eski Oğuzlarda, İslâmdan sonra, Şamanizm geleneklerini devam ettiren ozanlar kopuzu mübarek saymışlardır. Dede Korkut her hikâyede kopuzu ile meydana çıkıyor, ad verirken, dua (alkış) ederken hep kopuz çalıyor; Oğuz kahramanı kopuzun sesinden

---

(104) Eski Türkçe metinlerde davul anlamında ***tüngür*** kelimesine rastlanmıyor. Eski Türkler davula ***küvrüg*** derlerdi.

(105) Hyacınth, II, 16, 32.

(106) Kilisli neşri, s. 105; Orhan Ş. Gökyay, s. 71. Oğuzların kopuzu mübarek saydıkları bilhassa onuncu hikâyeden çok açık görülüyor: "oğlan sürmürdi örü turdı. Kılıcının balçağına yapıştı kim bunu çırpa. Gördi kim elinde kopuz var, aydur: mere kâfir, Dedem Korkut kopuzı hörmetine çalmadım, dedi. Eğer elinde kopuz olmasaydı ağam başıçün seni iki para kılurdum, dedi." (Kilisli, 149; O. Ş. Gökyay, 130).

kuvvet alarak mücadelede galip oluyor. (106)

Yakut şamanları davul bulunmazsa bunun yerine at kuyruğu kullanırlar. Bu âdet, Doğu Türkistan baksılarının "tuğ"larıyla mukayese edilebilir. Umumiyetle Yakut şamanları davula Altay şamanları kadar önem vermezler. Bunların davullarında Altay şamanlarının davullarında bulunan muhtelif sembolik resimler de bulunmaz.

Şamanların davul sahibi olmaları da, tıpkı cübbe sahibi olmaları gibi, koruyucu ruhlarının emriyle olur. Hiçbir şaman kendi arzu ve isteğiyle davul yaptıramaz; yaptırdığı davulu koruyucu ruh veya ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz. Şor kamları davul yapma emrini (ilhamını) Mustağ (=Buzdağ) denilen dağdan alırlar. Mustağ şamana bütün ömrü boyunca kaç tane davul kullanılabileceğini tayin eder. Tayin edilen sayı tamam olunca şamanın ömrü de tükenmiş olur. Şamanların bu inancına dair L. P. Potapov garip bir olayı anlatıyor. Sandra adlı bir kam Potapova "tayin edilen davullarının sayısının tamam olduğunu, binaenaleyh yakında öleceğini" söylemiş. Gerçekten bu kam birkaç gün sonra ölmüş.

Davul (tüngür) daire veya yumurtamsı biçimde olur. Yakut şamanlarının kullandıkları daha ziyade yumurtamsı şekilde yapılan davullardır. Davul yapmak için kayın ağacı yahut sedir (möş ağaç), deri, madenî süsler, kıl sicimler kullanılır. Davul yapılacak ağaç obadan uzakta bitmiş, insan ve hayvan dokunmamış temiz ve sağlam olmalıdır. Davul yapıldıktan sonra ardıç ağacı yakılıp tütsülenir, ruhlara şarap serpilir (saçı yapılır).

Davulun değeri 15-20 ruble olur; "manyak"la beraber, evin üst başında, bir köşede saklanır. Davulun esas kısmı olan ağaç ve demir hiçbir zaman değiştirilemez; derisi ise değiştirilebilir. Biri ölen evde bulunan davul, Erlik'in elçisi Aldaçı'nın yaklaşmasıyla kirlenmiş ve kuvvetini kaybetmiş sayılır. Böylece kirlen-

miş ve kuvvetini kaybetmiş olan davulların derisi derhal değiştirilir. Bu gibi hâdiselerde davulla beraber bütün şaman mukaddesatı da -manyak, yalama, bayrı, yayık muharaza edilen torba da- kirlenir, "habis" olur. İhtiyatkâr şamanlar ve ev sahipleri, hastanın öleceği anlaşıldığı dakikada şamana ait eşyayı evden çıkarırlar.

Her davul, şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp, parçalanır ve bir ağacın dalına asılır; şamanın ölüsü de bu ağacın yanına gömülür. Şamanın defni esnasında hususi âyin ve merasim yapılmaz, ilâhiler de okunmaz.

Şamanlar, mümkün olduğu kadar, obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı yere defnedilir.

Müslüman Kazak-Kırgızlar da büyük baksıları umumî mezarlıklardan uzaklara gömerlerdi. Yalnızlıktan şikâyet eden Kırgız-Kazak şairi Abay, bu eski âdete işaret ederek, "baksının mezarı gibi tek başıma kaldım" diyor.

Molasınday Baksının
Calgız kaldem tapçınım

Ölen şamanın vasiyeti üzerine bazı akrabası yeni davul yaptırır ve evine asarlar. Eski an'anaye göre şamanların evinde iki davul bulunur: bunlardan biri âyinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır.

Bazı istisnaî vaziyetlerde şamanlar davul yerine ***yölgö*** (küçük yay) kullanırlar. Fakat yölgö ile âyinin ancak bir kısmı yapılır, tam âyin yapılamaz. Yölgö ile âyin yapabilmek için önce koruyucu ruhların arzuları anlaşılmış olması gerektir.

Bazı şamanlar birçok âyinde yalnız yölgö kullanmakla iktifa ederler. Fakat bunlar ancak kendi akrabalarının dinî ihtiyaçlarını tatmin için âyin yapan şamanlardır.

Davulun tokmağı da, davul ve cübbe gibi, özel törenle hazırlanır. Altaylılar davul tokmağına ***orbu***, Yakutlar ise ***bulaayah*** derler. Bu tokmak kayın ağacından yahut sığın (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul âyin sırasında şamanın ruhu (manevî varlığı) dünyayı dolaşırken, taşıt ödevini görür. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı, sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek, göklere çıkarken binilecek kuş olur.

Altay şamanlarının davullarının içinde ve dışında birtakım resimler bulunur. Bu resimler Anohin'e göre şöyle izah edilir: (107) Daireyi ikiye ayıran düz ve kalın bir çizginin yukarısında, bir başın iki yanındaki iki daire güneş ve ayı temsil ederler. Yay şeklindeki kalın çizgiler ebekuşağıdır, her davulda görülür. Ebekuşağının altında tanrıdan yere inmiş kayın ağacının, derisi davul için kullanılan meralin (geyiğin) resimleri vardır. Davulun derisi üzerinde geçmiş bir kamın, bazı ruhların, ebekuşağı, ay, güneş, yıldızların resimlerinde başka üst dünyanın ve yer altındaki kötü ruhların, kurbanlık hayvanın resimleri de bulunur. Bunlardan başka âyin icra edilen bir sahne de tersim edilir.

Beltir ve Sagay kamlarının davullarındaki resimler Katanov tarafından izah edilmiştir. (108) Ona göre davulda yedi sarı kız (çetti sarig kız), meral, kurbağa, yılan, mukaddes kayın ağacı, ay, güneş, yıldızlar ve hastalık taşıyan ruhların resimleri bulunur.

Davulun derisi yırtılırsa tutkal ile yapıştırılır. Davul üzerine ateş kıvılcımı düşerek yakarsa şamanlar bunu fena alâmet sayarlar, en ufak bir delik bile olsa davulun derisini çıkarıp yeni deri koyarlar. Eski deriyi ormana götürüp bir kayın ağacı dalına asarlar.

---

(107) A.V. Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler, s. 55-64.
(108) Proben IX, 563-566.

Doğu Türkistan'ın Müslüman kamları ("baksı"ları) Altay şamanlarının davulu yerine ***dap*** (def) ve ***dombak*** kullanırlar. Âyin yaparken dap kamın arkadaşı (yardımcısı) tarafından çalınır, dombakı ise kamın kendisi kullanır. Bazı baksılar ravap (rübab) denilen üç telli bir saz ile âyin yaparlar.

XI. ÂYİN, TÖREN VE BAYRAMLAR

Şamanist Türk kavimlerinin âyin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür: 1) Muayyen vakitlerde yapılması gereken âyin ve törenler; 2) Tesadüfî olaylar dolayısıyla yapılan özel âyin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan âyinler ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan âyinlerdir ki bunların çok eski devirlerden beri yapıla gelmekte olduğuna şüphe yoktur. Eski Türk imparatorlukları devrinde bu âyinler devletin resmî dinî bayramları olduğu Çin kaynaklarının verdikleri bazı haberlerden anlaşılmaktadır. (109) Bilhassa ilkbahar ve güz bayramlarıyla âyinleri Hunlar devrinden beri malûmdur. Moğol İmparatorluğu devrinde yaz bayramı ve bununla bağlı dinî törenler Moğollarda ilkbahar ve güz bayramları devletin dinî bayramları olmuştur. İlkbahar bayramına "örüs sara" (sürüleri otlatmaya çıkarma ayı) bayramı denir ve 9 Mayısta yapılırdı. Güz bayramına "sağan sara" (ak ay) bayramı denirdi; 28 Ağustosta yapılırdı. İlkbahar bayramı Müslüman Kazak-Kırgızlarda ve Başkurtlarda "kımız murunduk" adıyla son yıllara kadar Mayıs ayında yapılırdı. Başkurt kadınları ilkbaharı, erkekleri karıştırmadan, "karga toy" adıyla kutlarlardı. Bu törende kargalara darı, süt koyarlardı. (110) Bu törene küçük erkek çocukların bile katılması ya-

(109) Hyacinth, I, 15-16, 161, 270-271; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 76 vb.

(110) Ural dağlarının doğusundaki Ulu Katay ve Bala Katay Başkurtlarında tesbit edilmiştir. 1919 yılında Urfa vilâyetinde müşahede ettik. Bu toy Rus etnografya edebiyatında ancak zikredilmekle iktifa edilmiştir.

saktı. Bu tören Başkurtlardan başka Türk kavimlerinde tesbît edilmemiştir.

Şamanistlerde kurbansız âyin yapılmaz. Her âyin için kanlı veya kansız kurban bulunması gerektir. Kurban mefhumunun (kavramının) eski Türklerin hangi kelime ile ifade ettiklerini kesin olarak bilmiyoruz. Müslüman Türklerin hepsinde bu mefhum için Arapça kurban kelimesi kullanılmaktadır. Bazı kabileler (meselâ Kırgız-Kazaklar) Farsça "hüdayî" kelimesinin bozuntusu olan "kudayı" kelimesini de kullanırlar. Çağdaş Şamanist Türk boylarında ***tayılga, hayılga*** kelimeleri varsa da Moğolcadan geldiği sanılmaktadır. Yakutçada kurban anlamına gelen kereh kelimesi vardır. Şamanın iştirakıyla ruhlara sunulan kurbana denir. Kurban edilen atın törenle sırığa asılan derisine dahi kereh denir. Eski Türk yazıtlarında Kül Tegin ve Bilge Hakan için "öldü" yerine kullanılan "kergek boldı" kelimesi de bu anlam ile izah edilebilir. Öyle sanıyorum ki yazıtlardaki bu ***kergek*** kelimesi ancak hükümdar ailesi için kullanılmış olsa gerektir. Yakutların "kereh" kelimesi de Moğolca ve Buratçede dahi "kurban" anlamına gelir.

Kanlı kurbanlardan başka kansız kurbanlar da vardır. Saçı (libation), "yalma" (ağaçlara ve şaman davuluna bağlanan paçavralar), tös (ongon)ları yedirme (ağızlarını yağlama), ateşe yağ atma ve şarap serpme gibi törenler bu kansız kurbanlar cümlesindendir. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı boş salıverilen hayvanlardır. Bu türlü kurbana eski Türkler (ıdık) yahut (ıduk) demişlerdir. Harfi harfine "salıverilmiş", "gönderilmiş" anlamını ifade eder; terim olarak "tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanarak salıverilmiş hayvan" demektir. Mahmut Kâşgarî "ıduk" kelimesini şöyle açıklamaktadır: "ıduk-kutlu ve mübarek olan nesne; bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırpılmaz.

Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. (111)

Iduk kelimesi Yakutçada *ıtık*, Sagaycada *ızık*, Altaycada *ıyık*, Çuvaşçada *irih* şekillerinde eski anlamıyla muhafaza edilmiştir. (112) Yakutça ıtık kelimesi Pekarski sözlüğünde şöyle açıklanmaktadır: "kurbanlık; ıtık hayvan hiçbir zaman dövülmez, kuyruk ve yeleleri kesilmez" ("Yakut Sözlüğü" s. 455). Altay ve Yenisey Türklerinin *ıyık* ve *ızık* kelimeleri de aynı anlamdadır.

Rahip V. Verbitski "Altay ve Aladağ Türk lehçeleri" adlı sözlüğünde (113) "ızık" kelimesini şöyle açıklamaktadır: "ızık kurban olarak tahsis edilen (ayrılan) attır. Bunun yelesine kırmızı şeritler bağlanır. Altaylılarda bu ızık, uzun müddet geçtikten sonra, kurban olarak kesilir. Abakan bozkırında, Sagay boyunda ise bu hayvan üzerinde ancak vakit vakit şaman âyin yapar ve sahibi bu hayvanı tılsım gibi saklar." Aynı müellif bu kelimenin başka bir Altay ağzındaki *iyik* şeklini kaydederek aynı izahı veriyor. (114)

Iduk kelimesinin Hakaniye ve Uygur Türkçelerinde ve Yakutçada "mübarek" anlamını da ifade etmesi dinî telâkkinin gelişmesi devrinde meydana gelmiştir.

Moğol egemenliği devrinde ıdık kurbanı pek yaygın olmuş olacak ki Plano Karpini'nin dikkatini bile celbetmiştir (çekmiştir). Onun kaydettiğine göre Moğollar putlara at bağışlarlar, bu ata binmezlerdi. Bu hayvan kurban olarak kesilirse kemiklerini kırmadan ateşe yakarlardı. (115)

---

(111) Divanü Lûgat-it-Türk, I, 163; Besim Atalay çevirmesi, s. 65.

(112) Şimdiki Müslüman Türklerde ıdık kelimesi unutulmuştur. Başkurt ilinde bazı göl ve ırmak isimlerinde kalmıştır (Ural dağlarının doğusunda bir gölün adı ***Iyıkgöl***'dür. Ural'da bir ırmağın adı da "Iyık"tır).

(113) Slovar altayskago i aladagskago nareçiy türkskago yazika, Kazan 1884, s. 460.

(114) Aynı eser, s. 58.

(115) Plano Karpini (Malein tere.) Petersburg, 1911, s. 8.

Çağdaş Şamanistlerde ıdık, ileride tavsif edileceği gibi, muayyen âyin ve törenle ruhlardan birine binek hayvanı olarak salıverilmektedir. Her Şamanist bu hayvanı dokunulmaz ve mübarek sayar. Idık hayvanlara kadınların dokunması kesin olarak yasaktır.

Profesör Zelenin'in araştırma ve incelemelerine göre "ızık-ıdık kültü uzun bir gelişme devri geçirmiştir. Bu müesseseyi izah etmek için onun tarihini ve muhtelif tiplerini bir kül (bütün) halinde ele almak gerektir; at, geyik, koyun gibi ıdık tiplerinden birini tek başına almak kâfi değildir. Bu kült şüphe yoktur ki, çobanlık devrinde meydana gelmiştir. Bu devirde diri totem kaybolmuş, onun yerine ongonlar kültü yerleşmiştir. Ongon kültü ile ızık kültü birbiriyle çok sıkı bağlı olarak inkişaf etti (gelişti). Bu devir, ataerkil (peder şahî) topluluğunun olgunlaşma çağını teşkil etmiştir. Göçebe topluluğun bünyesinde (strüktür), sosyal ve iktisadî münasebetlerindeki büyük değişmeler neticesinde din telâkkilerinde de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. İşte bu devirdedir ki hayvan şeklindeki (zoomorf) ongonların yerini insan şeklindeki (antropomorf) ongon-putlar almışlardır.

Altay kavimlerinde ızıklara kadınların dokunmasının yasak olduğu da gösteriyor ki bu müessese ataerkil (peder şahî) devirde meydana gelmiştir." (116)

Kansız kurbanlardan biri ***saçı*** (libation)dur. Bu dinî terim bütün Türk boylarında müşterektir. Bu terim çok eski devirlerin mirası olacak ki Moğollarda dahi "saçu" şeklinde söylenir. Kanlı kurbanlara tayılga yahut hayılga denildiği gibi saçı'ya da dinî terim olarak ***saçılga*** yahut ***çaçılga*** denir. Saçı her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ çiftçi kavimlerde

(116) Zelenin, Kült ongonov v Sibire, s. 332-333.

buğday, darı, şarap, tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılır.

Ruhlara saçı yapma âdeti, dinî telâkkilerin (anlayışların) muayyen bir safhasında bütün dünya kavimlerinde görülmüş cihanşümul âdetlerden biridir, (117) dinî mahiyetini kaybettikten sonra dahi birçok kavimde yalnız görenek olarak son zamanlara kadar devam ettiği malûmdur. Biri hakkında hayırlı haber söylenirken "darısı başımıza!" temennisi işte bu eski âdetten kalma bir hatıradır.

Şamanistlerde, yukarıda dediğimiz gibi, kurban sunulmadan âyin ve tören yapılmaz. Her âyin için kanlı veya kansız kurban sunulması gerektir. Kanlı kurbanların en önemlisi at kurbanıdır. Attan sonra koyun gelir. Sığır kurban edildiği hakkında ancak Kazak-Kırgızların ve Kırgızların destanlarında rastlanır. Her halde Şamanistlerde sığır kurban etmek pek de yaygın olmadığına hükmetmek mümkündür.

Gerek bugünkü Şamanistlerin kurban törenlerinden, gerek Müslüman Türklerin folklor materyallerinden anlaşıldığına göre eski devirlerde kurban için en makbul hayvan erkek hayvan olmuştur. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları olan Oğuzlar kurban olarak "attan aygır, deveden buğa, koyundan koç" kesmişlerdir. Kırgız-Kazak destanlarında da aynı motife rastlıyoruz. Radloff tarafından tesbit edilen Dudar Kız hikâyesinde Tanrıdan çocuk dileyen bir zengin "attan aygır, sığırdan buğa, koyundan koç, keçiden teke" kurban ediyor (118).

---

(117) Halife al-Muktedir tarafından 921'de Bulgar hanına gönderilen elçi hanın huzuruna girdiğinde hanın adamları gümüş paralar saçtılar. Mütenebbi divanındaki bir beyit saçı âdetinin Araplarda da bulunduğunu göstermektedir. A.Z. Velidi Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin 20; Exs. s. 159 s. 45a.

(118) Proben, III, 310.

Bununla beraber Kırgız-Kazak folklorunda "töbel baytal" (yani alnında beyaz bulunan genç kısrak) Tanrının beğendiği ve ruhların hoşuna giden kurbanlardan sayılmaktadır. Bilhassa Manas destanındaki kahramanlar "ak boz kısrak" (ak boz biye) kurban ederler. Manas doğduğu gün Yakup Han "ak boz kısrak" kurban ediyor. Manas'ın oğlu Semetey babasının mezarı üzerinde "ak boz kısrak" kesiyor (119). Kırgız-Kazakların "Edige ile Toktamış" destanındaki kahramanlarda hep "ak boz kısrak" "töbel kısrak" kurban ederler. (120)

Göçebe Türk boylarında daha yavrulamayan üç yaşındaki kısrağa "baytal" denilmesi kurban töreni ile ilgili bir kelime olsa gerektir. Televüt lehçesinde "baytal" hem genç kısrak hem de "kurban edilen hayvanın canı" demektir. (121)

Doğu Türkistan'ın şehirli ve çiftçi ahalisi arasında iş gören "oyun" (şaman)lar tavuk gibi kümes hayvanları da kurban ederler; gerçek Şamanistler ise böyle kurban tanımazlar.

Kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez; ateşe yakılır veya yere gömülür. Bazı özel âyinlerden sonra kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası bir sırık üzerine konulur. Bu görenek çok yaygındır.

Altaylılar ve Yakutlar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirip tıpkı at şekline sokup asarlar. Buna Altaylılar ***haydara***, Yakutlar ***tabık*** derler. X. yüzyıl başlarında İbn Fadlan Üstyurt Oğuzlarında ve Rubruk'un XIII. yüzyılda Kıpçaklarda bu Altay "baydara"larına benzeyen derileri görmüşlerdir. Fakat Oğuz ve Kıpçakların bu derilere ne gibi ad verdiklerini bilmiyo-

---

(119) Proben, V, 2, 342.

(120) Çokan Velihanov, Edige ve Toktamış" (Melioranski neşri), s. 27-28.

(121) Verbitski, Altay ve Aladağ Türk lehçeleri sözlüğü, s. 239.

ruz. İhtimaldir ki Kıpçaklar buna "baydara" demişlerdir, çünkü Mısır Kıpçaklarında Baydara ismi vardır.

Yakutların inançlarına göre ***tabık*** koyanın torunlarından biri bundan çıkan sesi işitirse bu ölüm haberidir; işiten ölecektir. Eski zaman şamanları pek büyük davul yaparlar buna da tabık derlerdi. Tabig kelimesi Moğolcada "kurban" anlamına gelir. Bu kelimenin eski Türkçede "ibadet" anlamına gelen ***tapug*** kelimesiyle ilgisi olabileceği hatıra gelmektedir.

Kurban kesilmesi lâzım olan bayramlarda bütün suyun katılmasıyla âyinler ve törenler yapılır. Bu âyinlerden biri, dağ kültünü bahis konusu ettiğimiz sahifelerde teferruatıyla tavsif edilen "tanrı-gök kurbanı" yahut "dağ kurbanı" denilen âyindir. Bu âyin Altaylıların bazı oymaklarında her yıl, bazılarında ise üç yılda bir defa yapılır.

Yakutlar, bütün suyun katılmasıyla yapılan ilkbahar ve sobahar âyinlerine ***ısıah*** derler ki "saçı (libation)" bayramı ve âyini demektir. Bu bayram ve âyin Mayıs ayının sonlarında yahut Haziranda Ayı Toyon şerefine yapılırdı. Bu bayram ve âyin için bütün soydaşlar kımız ve kurban hazırlarlar; tören dokuz gün sürerdi. Bu bayrama ay ve güneş (ıy, kün) bayramı da denirdi.

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunma amacıyla yapılırdı. Bu bayrama ***abası ısıaga*** (kötü ruhlara saçı) denirdi. Bu adına rağmen törenin ilk gününde aydınlık tanrılarından Ulu Toyon namına, ikinci gününde kötü ruhların başbuğu sayılan Arsan Duolay namına âyin yapılırdı.

İlkbahar ısıah âyinine şamanla beraber dokuz masum kız ve dokuz masum delikanlı iştirak ederdi. Bunlar şamanın göklere "seyahatinde" beraber bulunurlarmış; masum olmayan kızlar ve delikanlılar göklere çıkmazlar, günahlarının derecesine göre muhtelif makam (oloh)larda kalırlarmış. Şamanların tasavvurlarına göre göklere, tanrılar huzuruna giden yolda birçok durak

vardır. Yakut şamanları bu duraklara "oloh", Altay şamanları "puudak" derler. Şaman, âyin sırasında göklere "çıkarken" bu durakların her birinde özel ilâhiler söyler.

Altaylıların ve Abakanlıların büyük âyin ve törenleri rahip Vertibitski, Radlof, Katanof, Anohin ve başka Türkologlar tarafından tavsif edilmiştir. (122)

Verbitski'nin tavsifine göre Altaylılarda her ruha ve Tanrıya kurban âyini, yapılan âyinin uzunluğuna veya kısalığına göre, türlü türlü olur. En uzun süren âyin büyük ruh Ülgen adına yapılan âyindir. Bu âyin üç bölümden ibarettir. Güneş battıktan sonra âyinin, hazırlık bölümünü teşkil eden, birinci bölümü yapılır. Bu bölümde kam (şaman) âyin yapılacak yeri tayin eder, oraya özel çadır (söölti) kurudurur. Bu çadırın tam orta yerine taze ve yeşil kayın ağacı dikilir; bu ağacın çadır içinde kalan dalları budanır, çadırın tepesine çıkan kısmındaki dallar, bir top halinde, bırakılır ve oraya bayrak bağlanır. Kayın ağacı dokuz yerinden kertilir, bunlara "taptı" denir ki "basamak" yahut "merdiven" demektir. Bu çadır, bayağı çadırlara göre çok büyük olur; kapısı doğuya karşıdır. Kapının önünde ağıl ve ahırları temsil eden bir yuva kurulup kapısına at kılından bir tuzak konulur. Bu hazırlık tamam olduktan sonra birkaç ak-boz at getirilir. Bunlardan hangisinin Tanrı tarafından beğenildiğini anlamak için kam afsun söyleyerek elinde bulunan fincanı atın arkasına koyar, hayvanın kımıldamasıyla fincan yere düşerken başı aşağı gelirse Tanrının bu atı beğenmediği anlaşılır. Kurbanlık hayvan kısrak ise kam fincanını bunun sütüyle yıkar ve şu efsunu okur:

---

(122) V. Verbitski, Altayskiye inorodtsi, s. 46-76. W. Radloff, Aus Sibiren, II, 20-51. Katanov, Proben IX. A. V. Anohin, material... (bu eserin kısmen tercümesi "Ülkü" dergisinin 1940-1941 yıllarında çıkan sayılarında basılmıştır).

"İyi görüp kabul ediniz! Fincan benden, alca (123) düşürmek sizden, hayırlı bilgi veriniz!" der. (124)

Anohin'in tesbit ettiği malûmata göre, şaman fincan atarken şu efsunu okur:

"Bu hayvanımı aygır yeleli (ruh) Çaptı Han kabul edecekse bu fincanım alca düşsün. Bunu kabul etmeyecek olursa bu fincanım ters (kömkörö) düşsün!"

Kurban olarak seçilen hayvanın dizgini halk arasından seçilen birinin eline verilir. Bu adama "baş tutkan kişi" denir. Bu adam Tanrı huzuruna kurbanın canını götürecek olan ruhu temsil eder. Kam (şaman) kayın ağacının ince ve yapraklı dallarından bir demet yaparak kurbanın üzerinde, yelpaze gibi, sallar; cübbe ve külâhını giyip eline davulunu ve tokmağını alır. Önce Ülgen'i, onun oğullarını ve onlara tabi ruhları çağırır.

Ülgen'in oğullarından han Karşıt'a şöyle hitap eder: "Ülgen beyden ayrılmış olan üç merdivenli Bay Karşıt! Geçmiş kavimlerin yaratıldığı zaman "atam Ülgen!" diyerek yalvarmış, yakarmışsın! Eski dinimizin kurulduğu günden beri, eski nesilden kalan bizler bu dine inanıyoruz. Dünya yaratıldığı günden beri yedi göbek atalarımız bu dini kabul etmişlerdir."

Şaman kurbanı yıkar; yıkarken şu efsunu okur: "Az sürülerimden, beslediğim hayvanlardan seçerek aldım. Ruhların tasvibi ile kurban edeceğim. Gökteki Tanrı bu kurbanı beğenecekse üzerine koyduğum fincan "alca" düşsün! Gökteki Tanrı kabul etmeyecekse bu koyduğum fincan ters (baş aşağı) düşsün! Böyle olursa hayvanı salıvereceğim. Kabul ettiği gerçek olursa bunu

---

(123) Alca yahut "alçı" umumiyetle aşık oyununda aşığın dört yanından birine denir. Bu yan oyunda aşığın tali' getiren yanıdır. Şaman âyininde kurbanlığın kabul edilip edilmediğini anlamak için fincan atılır; çukur tarafı yukarı düşerse "alca düştü" denir ve kurbanın kabul edildiğine işarettir.

(124) Krş. W. Radloff, Aus Sibirien, II, s. 21.

kurban edeceğim."

Şaman birkaç ruha hitap ederek ilâhiler okuduktan sonra tahnit edilmiş kaza binerek göklere doğru uçmayı temsil eder ve kaza hitaben:

"Ak ayazın önünden, ak bulutun üstünden
Gök ayazın önünden, gök bulutun üstünden
Gök tanrıya doğru git!"

"kaz"da ona güya cevap verir. Bu, kurbanlık hayvanın görünmeyen canını avlama törenidir. Epeyce uğraştıktan sonra hayvanın canı yakalanır. Şamana binek vazifesini gören kaz da uçup gider (yani uçtuğu temsil edilir). Kurbanlık at, boğmak ve bel kemikleri kırılmak suretiyle öldürülür. Hayvanın canı çıkmak üzere iki kam elinde tuttuğu ekmeği hayvanın yanına getirerek "opkuruy, opkuruy" der ki bu kurbandan çıkan ***kut***'u (talih ve saadet ruhunu) ekmeğe karıştırmaktır. Bu ekmeği kurbanın sahibi ve aile efradı yerler; başka kimseye vermezler. Kurbanın derisi, başı, ayağı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılır. Buna "baydara" denir. Kurban Ülgen adına kesilmiş ise "baydara"ın başı doğuya karşı, Erlik namına ise batıya karşı yöneltilir.

Kurbanın eti, kemikleri kırılmadan ayrılır ve "kazancı" denilen iki uzman adam tarafından pişirilir. Et pişirilen kazana "kazancılardan" başka kimse yanaşamaz. Kam, et suyundan alıp tös'lere efsunlar dualar okuyarak, saçı yapar; manzum duanın her mısraında "çook" diye bağırır. Bu kelime Samî dinlerin "amîn" kelimesi yerinedir.

Bu töreni müteakip âyine iştirak eden kimselere kurban etiyle ziyafet çekilir. Kemikler toplanıp "baydara" altına konulur ve çalı çırpı ile kaplanır. Şaman ilâhilerini okumakta ve et parçalarını yemekte devam eder. Biraz sonra şaman istirahat eder. Bu sı-

rada kurban sahibi dokuz elbise getirip sölti'nin kapısı yanına asar. Bunlar Ülgen'e armağandır. Buna "tolu" denir. Şaman dua eder:

"At kaldırmayacak kadar armağan, alas, alas!
"Er kaldırmayacak kadar armağan, alas, alas!
"Üç yakalı değerli armağan... ev çevresini
"Dolaşıp giriniz! Küheylânına
"Örtü olsun, alas, alas! Ülgen
"Hanın ateşi, alas!"

Şaman davulunu ateşe tutup kuruttuktan sonra cübbesini ve davulunu ***arcan*** denilen kokulu ot yakıp tütsüler ve sandalyaya oturur. Davulunu vurmağa ve ruhlarını çağırmağa başlar. Ruhlar da ona güya "hey, kam" diye cevap verirler. Şaman birdenbire yerinden fırlar, davulunu kaldırır. Bu, çağırdığı ruhların geldiklerine işarettir. Tekrar ruhlarını çağırmağa başlar.

İlk önce Yayık Han denilen su ilâhlarından birine baş vurarak dua eder. Buna "ayaz hanın parçası, ay ve güneşin payı" diye hitap eder. Bazı şamanlara göre bu ruh, Ülgen ile şaman arasında vasıta ödevini görür.

Şaman davuluna vurmakta ve manzum dualar okumakta devam eder; bildiği bütün ruhları adlarıyla çağırır. Bunlar arasında ***bürküt*** (kartal)de vardır. Kartalı "tanrı kuşu kartal, bakır tırnaklı müthiş kuş, sağ kanatı güneş kaplar, sol kanatı ayı kaplar" diye tavsif eder.

Bütün bu ruhlar şamana "hey, kam" diye cevap verirler.

Bundan sonra her kabilenin büyük atası (hakikî veya efsanevî) çağrılır. Bu atalara hitaben ilâhiler okunur. Âyin yaptıran kurban sahibini ve karısını, davulu ve tokmağıyla koçaklayıp, takdis eder; her türlü kötü tesirlerden temizler. Bunlardan çıkar-

dığı kötü ruhlara geldikleri yoldan gitmelerini; geçtikleri suları geçmelerini, Altay dağlarını aşıp defolmalarını emreder. Âyin yaptırana ve ailesine kut (saadet) diler; davulunu ev sahibinin kulağına yaklaştırıp vurur, bununla söyleyeceği falı iyi dinlemesini tembih eder. Ev sahibine, karısına ve çocuklarına temsili olarak zırh ve külâh giydirir. Sonra ateş etrafında döner, davula hızla vurur, Ülgen için konulan armağanı davulu ve tokmağıyla beraber kucaklar; mütemadiyen manzum ilâhiler söyler. Ülgen için hazırlanan armağanı alıp göklere doğru yükselmeğe başladığını temsile girişir. Birinci kat göğe çıkıyor. Orada yıldırım, şimşek, gök gürültüsü ile karşılaşıyor, ikinci kat göğe çıkıyor. Kurban kesilen hayvanın canı hep beraberindedir. Kurbanın dizginlerini tutan başkutkan da şamanla beraber göklere çıkmıştır, ikinci kat gökte şamanın bindiği "püra" baştutkanı takip edemiyor. Şaman onu bırakıp kaza biniyor. Kaz üzerinde göklere doğru uçtuğunu temsil ediyor. Biraz sonra kazı salıveriyor. Şimdi baştutkana "Benimle beraber gel!" diyor. "Baştutkan" ağlıyor, "Ben buradan döneceğim" diyor.

Bundan sonra kam havanın ilerideki durumu hakkında kehanette bulunur. Göklerin her katında neler bulunduğunu anlatı. İlâhiler söyleye söyleye dördüncü kat göğe çıkar. Davulu ile yine gök gürlemesini temsil eder. Buradan beşinci kat göğe çıkar. Gök gürültüsü şiddetlenir. Bu gökte ***yayuçı*** (yaradıcı) denilen kudretli bir ruh bulunur. Şaman bu ruhun huzuruna girerken davulunu yavaşça vurur, dualarını da yavaş sesle söyler. Bu ruh dişidir; buna "anam!" diye hitap eder. Yayuçı "Sen kimin kalıntısısın, kimin torunusun? adını söyle. Kişinin adı, geyiğin tüyü olur; adını, yolunu anlat. Kanatlılar uçmayan, tırnaklılar basmayan bu yere pis kokan böcek gibi nasıl geldin?" der ve tehdit eder. Şaman çok korkar, geri geri gider ve yalvarıp yakarır.

Yayuçı suallerini tekrar eder. Nihayet kam cevap verir:

"Kara kamın kalıntısıyım, ulu kamın torunuyum... anam Yayuçı Hatun! dilek dilenmeğe geldim... secde ediyorum."

Yayuçı kamın ağzıyla kehanete başlar, "şu olacak, bu olacak" der, törene iştirak edenlerin hepsi külâhlarını kamın davulunun altına atarlar. Bu, iyi falları yakalamak içindir. Şaman altıncı kat göğe çıkarken herkes külâhını alır. Altıncı gökte şaman aya secde eder. Yedinci kat göğe çıkar. Burada güneşe secde eder. Böylece tâ on ikinci kat göğe kadar çıkar. Burada Ülgen'e kurbanı takdim eder. Ona hitaben dualar söyler.

Şaman yer yüzüne iniyor. Davulu atar, gözlerini açıp, güya uzak yoldan gelmiş gibi, herkesle selâmlaşır.

Bu söylediklerimiz üç gün devam eden âyin ve törenin özetidir. Üçüncü gün şamanın şerefine büyük ziyafet verilir. Âyin için hazırlanan içkilerden herkes sarhoş oluncaya kadar içer.

Şaman

Bazı âyinlerde şamanlar yer altına indiklerini ve orada gezdiklerini temsil ederler. Tamu (cehennem) üzerindeki kıl köprüden geçtiklerini, kuzgunlar uçmaz sarı çöller üzerinden uçarken günahlı kamların sayısız iskeletlerini gördüklerini, karanlık tanrılarının bulundukları dünyada yılanlara, ejderlere, canavarlara rastladıklarını manzum sözlerle hikâye ederler.

Şamanizmde bu büyük âyin ve törenlerden başka birçok özel ve küçük âyinler vardır. Bunlar hastalığı başka bir nesneye veya hayvana "göçürme", yağlı paçavrayı ateşe yakıp "alazlama,, "uçuklama", bir ruhun adına yeni bir "ongon-tös" yapma gibi aile başkanı, şaman veya bu işlerden anlayan koca karılar marifetiyle yapılan âyinlerdir. Özel âyinlerden en önemlisi ruhlardan birine "ıdık" (ıyık, ızık) bağışlarken yapılan tören ve âyindir. Bu töreni de şaman yapar.

Kuzeydeki Yakut-Dolganlar en önemli taşıt vasıtaları olan geyikleri ıdık olarak bağışlarlar. Bunların ıdık töreninde başka Şamanist Türk boylarında rastlanmayan bir âdet vardır ki, bu da ıdıkların kulaklarına küpe takmaktır.

Altaylılar ıdık olarak at bağışlarlar, at ıdık at sürülerini koruyan ruhlara bağışlandığı gibi bazı hastalıkları gönderen ruhlara da bağışlanır.

Altaydaki Koybal oymağına mensup Şamanistlerin ıdık (ızık) ları hakkında Katnanov şu malûmatı tesbit etmiştir:

"Burada (yani Koyballarda) ***ızık*** türlü türlü olur: yağız, al, boz, duru, akboz, sarı, gök (kır). Koyun ızık sarı, inek ızık al ve kara olur.

Yağız ve al ızıklar dağ ruhuna bağışlanır. Bir adam hasta olursa yağız bir atı direğe ızık olarak bağlarlar ve koyun keserler. Böyle yapılırsa hastanın iyileşeceğine inanırlar.

Al ızık ailenin baş ve göz ağırılarından korunmaları amacıyla, duru ızık göğüs rahatsızlıklarından şifa bulmak ümidiyle ba-

ğışlanır. Ak boz ızık yine baş rahatsızlığından, kır at ise karın ve kaburgalardaki sancılardan kurtulmak için bağışlanır.

Kuzuların bereketli ve sağlam olmaları için koyun ızık olarak bırakılır." (125)

Koybal kamları ızık olarak bırakılan ata ancak sahibinin binmesine müsaade ederler. Izığa vurulan eğer ve gem başka atlar için kullanılmaz. Izık hayvanları ilkbahar ve güz mevsimlerinde hoş kokulu mukaddes (kutsal) otlarla kaynatılan su ile sahibi kendi eliyle yıkar. Izık hayvanı kurt yerse yerine başka bir hayvan bağışlanır. Izık bağışlayan adam ölürse kardeşinin ızığı olur. Kimsesi yoksa ızık salıverilir, ona kimse binmez ve dokunmaz. Izık, şaman tarafından yapılan âyin ile bağışlanır. Bu âyin için şaman özel ilâhiler okur. Izık kötü ruhların başbuğu olan Erlik'e de bağışlanır.

Büyük şaman âyinleri ve törenleri İslâm Türklerden Doğu Türkistan'da (Yarkent, Aksu, Hotan şehirlerinde) Malov (126) ve S. Oldenberg tarafından (Kurele'de), (127) Tarancılarda ve başka bölgelerde Pantusov tarafından (128) tesbit edilmiştir.

Malov tarafından tavsif edilen Müslüman şamanların yaptıkları âyin yukarıda tavsif ettiğimiz Altaylı Şamanist kamların yaptıkları âyinlerin şöyle böyle İslâmlaştırılmış şeklinden ibarettir. Tıpkı Altay şamanlarının afsunlarında olduğu gibi Doğu Türkistan şamanlarının (baksı ve oyunlarının) dualarında da müstehcen kelimeler bulunuyor. Baksılar, gerçekten şamanlıktan ibaret

(125) Proben, IX (metin), 316-317.

(126) S. E. Malov, Samanstvo Sartov Vost. Turkestane (Sbornik MRE, 1918, t.v. s. 116).

(127) S. Oldenberg, Kratkiye zametki o perihonah i duahanah (aynı dergi s. 17-20).

(128) N. N. Pantusov, Tarançinskiye bakşı (Izv. Türk. otd. RGO, 1907 fas. VI); Materiali po izuç mareçey Taranccey... Kazan, 1901. Obraztsi taranç. nar. literatüre, Kazan, 1909 s. 135-139, 184-190.

olan âyinlerini peygamberlerin ve İslâm velilerinin adlarını karıştırmak suretiyle İslâmlaştırmağa çalışmışlar ve böylece meslekleri-ni muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Okuma ve yazma bilen bakşılar kendi mesleklerini meşru bir meslek tanıtmak için "Peri Han" (peri okuyucu) risaleleri tertip ederek Fatma anayı kendilerine bir (koruyucu patron) ilân etmişlerdir. Bakşıların yaptıkları âyin Altay ve Yakut şamanlarının âyinlerinden daha muhteşem olur. Bakşının yanında hanendeleri, saz takımı bulunur. Tıpkı Altay şamanlığında olduğu gibi hastalığı başka bir nesneye yahut hayvana "göçürme" Türkistan bakşılığının en önemli unsurlarından biridir. Âyin 4, 6, 12, 15, 16 bölüm olur. Bazan âyin (oyun) bölümleri ***korçaklar*** (bebekler, Puppe) ile tayin edilir. Bu âyinlere "60 korçak oyunu" yahut "80 korçak oyunu" denilirse de hakikatte yirmi tane korçakla tamamlanır. En önemli nesnelerden biri ***tuğ***'dur. Tuğ şöyle hazırlanır: Kullanılmayan bir ip alınır, iki veya üç katlanır. Bir ucu dama, bir ucu da yere kazığa bağlanır. Üst tarafına kızıl ve yeşil kumaşlar asılır, ip şeritlerle süslenir, iğde ağacı dalları bağlanır. Bakşılar "risale"sine göre bu tuğ Cebrail vasıtasıyla Fatma anamız için gökten inmiştir.

Âdette şaman (bakşı) âyini üç bölümden ibarettir. En az üç gece devam eder. En son bölüm sabahleyin olur. Âyin başlamadan önce bakşı mum yakarak bir fal açar. Aksu şehrine gördüğü falı Malov şöyle tasvir ediyor: Bir kaba su doldurup halı üzerine konur. Kabın yanına ayna ve mum yerleştirilir. Ocaktaki ateşe şeftali çekirdeği atılır. Bu çekirdeğin kömürüyle yedi yaşındaki bir çocuğun avuçlarını ve gözlerini boyarlar. Suya bir yüzük, iğne ve biraz pamuk atarlar. Bakşı dua okur, suya bakıp âyin yaptıran adamın sorularına karşılık verir. Hotan şehrinde bu suya bir değnek koyarlar. Bu değnek ruhların (perilerin) konmaları içindir. Periler bu değneğe konup suda oynarlarmış. Bakşı bunların aksini aynada görürmüş.

1914 yılında Carhlık şehrinde (Lob-Nor'da) bir hastaya yapılan bakşı âyinini Malov şöyle tasvir ediyor:

Kadın şamanın elinde pek kaba yapılmış bir kılıç vardı. Bu kılıcın sapı ile demiri arasında halkalar bulunuyordu. Bunlar çıngırak vazifesi görüyorlardı. Bakşı âyine başlarken bu kılıcı (yahut hançeri) ocak yanındaki duvara soktu; kendisi ocağa karşı durup dua okuyordu, sonra kılıcı ve elindeki kamçıyı taban döşemesi üzerine bıraktı. Ağzına anason tohumları alıp bir şeyler okuduktan sonra bunları ateşli kömür üzerinde yaktı. Tam bu sırada "dabçı" (tef çalan) tef çalmağa ve türkü (şaman duası) söylemeğe başladı. Bakşı sağ elindeki kılıç ve kamçı, sol elindeki tütsü yaptığı kap bulunduğu halde dans ederek yanan muma karşı başını üç defa eğdi; elindeki tütsü kabını dışarı fırlattı, kendisi baygınlık geçirir gibi durum aldı; âyine iştirak edenlerden biri bakşıyı tuttu. Yanına gelen iki adam âyin için ne gibi şey gerek olduğunu sordular. Bakşı "baş tuğ" üzerine beyaz, kırmızı

Günümüz Orta Asya Türklerinde kadın şaman

ve gök renkli üç bayrak, 51 beyaz, 61 gök korçak (kukla, bebek) gerek olduğunu söyledi. Bakşıyı tutan adamlar onu koyu verdiler. Bakşı bayılıp yere düştü. Âyin devam ediyordu. Bir müddet sonra bakşı kendine geldi. Saz, musiki sustu. Bakşı kılıcını duvara sapladı elindeki kamçı ile cinleri kovmağa başladı. Bununla beraber âyinin birinci bölümü tamam oldu.

İkinci gün akşam saat 8'de yine âyine başlandı. Çalgıcılar ellerindeki teflerini ateşe tutup kuruttular. Bakşı tuğ ile ocak arasında başını önüne eğip murakabede oturuyordu, bir elinde kamçı, kendisi sağa, sola sallanıyordu. Sonra kalkıp "tuğ" yanında oturan hastanın yanına gelerek onun üzerinde kamçısını dolaştırdı.

Çalgıcılar yine saz çalmağa, dualarını söylemeğe başladılar. Bakşı, elinde tütsü bulunduğu halde, dans ediyor, tütsünün kömürlerini dışarı atıyordu. İki kuklayı alıp bir şeyler fısıldadıktan sonra bunları muma dokundurup yaktı. Yanan kuklaları hastanın yüzüne tuttuktan sonra ocağa attı. Âyin için hazırlanmış olan güvercini alıp hastanın başı üzerinde dolaştırdı ve tekrar yerine koydu. Güvercinden sonra eline verilen tavuğu da hastanın başı üzerinde dolaştırarak kendisi tuğ etrafında dans etti. Sonra oğlağı hastanın etrafında dolaştırdı. Musiki ve türküler devam ediyordu. Bakşı elindeki hançeri güya hastaya saplar gibi bir hareket yaptı. Bununla ikinci kısım tamam oldu.

Üçüncü kısım üçüncü günün akşamında başladı. Çalgıcılar tef çalıyor, hanendeler dua-türkülerini çağırıyorlardı. Bakşı tuğun etrafında dans ediyordu. Bu âyin için bir arşın uzunluğunda kırk bir tane çubuk hazırlanmıştı. Bakşı, âyinin ikinci bölümünde olduğu gibi kuklaları muma dokundurup yakıyor ve hastanın başı üzerinde dolaştırıyordu. Bu sırada temaşaya gelenlerden bir kadın da dans etmeğe başladı. Bakşı kırk bir çubuğu ikiye ayırıp hastanın üzerinde dolaştırdı. Sonra ateş yanında oturan beş erkeğe ikişer tane çubuk verdi. Bu erkekler tuğ etra-

fında dolaşıp çubuğu bakşıya verdiler. Bakşı bunlarla hastaya vurduktan sonra dışarı attırdı kendisi güya cinleri kovmuş gibi kılıcıyla kapı tarafına tehdit savurdu. Bununla âyin tamam oldu.

S. Malov 1915 yılında Aksu şehrinde müşahede ettiği (gördüğü) şaman âyinini şöyle tasvir ediyor:

Bakşı önce abdest aldı, çalgıcılar ateş yanında davul ve teflerini kurutuyorlardı. Bakşı ekmek üzerine Arapça bir dua okudu, orada bulunanlar hep "âmin" diyerek ekmeği yediler. Bakşı tuğ yanına oturup biri Arapça, biri Türkçe iki adua okudu. Tütsüyü tutan biri tuğa yapışıp duran hastayı tütsüledi; bakşı elinde kamçı dua okuyor, çalgıcılar çalgı çalıyorlardı. Hasta, tuğ etrafında dönüyor, bakşı onu takibediyordu. Hasta düşüp bayıldı. Ona şerbet verdiler. Hasta ayıldı. Dört tane mum yakıp ekmeğe soktuktan sonra hastanın eline verdiler. Hasta yine tuğ etrafında dolaşmağa başladı. Bakşı bir avuç samanı mumun ateşiyle yakıp hastaya vurup beyaz tavuğu etrafında dolaştırdı. Bununla âyinin birinci kısmı tamam oldu. Hastayı yatağa yatırdılar.

Bakşının yerine oğlu geçti. Tuğa dokunup dua okudu ve yüzünü sildi. Kıpkırmızı kızgın demire yalın ayak on beş defa basıp ayaklarını hastaya dokundurdu. Sonra topallayarak bir tarafa gitti... Bakşının kendisi âyine devam etti. Tuğ etrafında iki genç gayet güzel dans etmeğe başladılar. Bunlardan sonra iki kadın dans etti. Bakşı yine Arapça bir dua okudu. Herkes "âmin" dedi; tuğ yanına oturdu, gömleğinin eteklerine düğüm düğümledi. Bir mendilin dört köşesini düğümleyerek başına geçirdi, üzerine külâhını giydi. Dua okudu ve üç defa "ay!" diye bağırdı. Her taraf sükût içinde. Sazlar tuğun altında bakşı tuğu tutup duran hastanın boynuna kamçısını, ocak yanında duvara saplanmış hançerine de bir ip astı. Tuğun etrafında tütsü yapıp dua okuyor, cemaat de "amin" diyordu. Bundan sonra bakşı şaman dualarına, çalgıcılar tef ve davul çalmağa başladılar. Her tarafta

mumlar yanıyor. Bakşı ağzında bıçak bulunduğu halde, tuğun etrafında dönüyordu. Hastanın gözüne, boynuna, karnına bıçağını sokuyor, hançerle hastaya vuruyordu bu manzaradan herkes dehşet içinde kaldı. Bu sırada kıpkırmızı ateş içinde bir kızgın demir getirdiler. Bakşı bu demiri birkaç defa diliyle yaladı. Çok dikkatle baktım. Gerçekten yalıyordu. Her yaladıkça hastaya üflüyordu.

Oldenburg Doğu Türkistan'da Kurale'de 1910 yılında "Müslüman" şamanın yaptığı bir âyini müşahede etmiştir. Doğu Türkistan'ın bazı yerlerinde "peri han", bazı yerlerinde "dua-han" dedikleri Müslüman kamlara Kurale'de ***bahşı*** dediklerini kaydetmektedir. Bu "bahşı"ların yaptıkları âyinlerde Malov ve başkaları tarafından tasvir edilen âyinlerin aynı olduğu görülmektedir. Okudukları duaların da bizim muhtelif kaynaklardan alarak metinlerini verdiğimiz dualardan farksızdır. Bu dualar "Kur'an başı bismillah, işin başı bismillah..." diye başlamalarına rağmen, tam manasıyla şaman ilâhilerinden ibarettir. Bu bakşılar, İslâm dininin ağır baskısı altında varlıklarını muhafaza edebilen gerçek kam (şaman) lardır.

N. Pantusov'un verdiği malûmata göre Tarançılarda üfürükçü mollaların da şamandan farkları yoktur. Bunlardan biri hastaya bakmağa getirilirse remil bakıp "Hastaya Müslüman cinler musallat olmuş. Karabaşlı ak tavuk getiriniz. Kırk tane yağlı yurka hazırlayınız!" der. "Âzemtü' 'aleyküm ya ervahlar ya cinler... göçünüz, göç!" diye afsun okurlar. Hastalığı başka bir nesneye göçürürler. Bu mollalardan başka "rednameci" denilen üfürükçüler vardır. Bunlar yedi pınardan, yedi değirmenden su alıp bir kaba doldurup üflerler. Bu suyun ağırlığı bir Kur'an ağırlığında olacaktır. Sonra yedi parça demir kızdırıp bu suya atarlar; bu suyun buğusuyla hastayı terlettikten sonra bir kaplumbağa iskeleti üzerinden bu suyu geçirip hastayı yıkarlar. Bu-

nunla da hastalık geçmezse "ervah aşı" yaparlar. Bu "ervah aşı" kertenkele, kurbağa, yılan suretinde hamurdan yapılan yemektir. Bunu yerler ve bir kısmını dört yol ağzına çıkarıp korlar.

Görülüyor ki bütün bu üfürükçü mollalar ve "rednameci"ler İslâm perdesi altında yaşamakta devam eden müstereddi (yozlaşmış), yalancı şamanlardır.

XVIII. yüzyılın ortalarında Başkurtlar arasında ilmî araştırmalar yapan Rus İlimler Akademisi üyesi İ. Lepechin Başkurt görenek ve geleneklerinden bahsederken bizzat müşahede ettiği doğum törenini şöyle tasvir ediyor: Bir lohusaya "şeytan oyun" dedikleri töreni yaptırmak için ***köreze***'yi çağırdılar. Köreze dansediyor, bağırıp çağırıyordu. Böylece cin ve şeytanları kovuyormuş. Gece yarısı olduğunda eline kılıç ve tüfek aldı. Birkaç adama kendi kuşağını sıkıca çektirdi. Bu, cinlerle savaş için hazırlıktı. Elindeki silâhlarla cin ve perileri kovmağa (onlarla savaşmağa) başladı. Nihayet "Cinleri kovdum. Iyık ırmağında onları boğdum" dedi. (129)

Görülüyor ki XVIII. yüzyılda Başkurtlarda, Altaylılar, Kırgızlar, Doğu Türkistan Türkleri gibi, şaman âyinine "oyun" demişlerdir.

Kırgız-Kazak baksılarının yaptıkları âyinler birçok etnograf tarafından tesbit edilmiştir. Biz kendimiz bir baksının Türkistan'da, Sarısu ırmağı yakınlarında, Naymanlar yaylasında, yaptığı bir âyini müşahede ettik. Bu baksı kendisinin Asan Tokpak Barlıbay neslinden olduğunu söylüyordu. Tepesinde "aydar"ı (perçemi), külâhında puhu kuşunun tüyleri vardı. Kopuzu da puhu kuşunun tüyleriyle süslenmiş idi. Kırk, kırkbeş yaşlarında görünüyordu. Bu baksı aynı zaman saz şairi, sohbeti hoş bir adam idi.

---

(129) İ. Lepechin, Dnevniya Zapiski puteş. (Polonye Sobraniye Sovrem. uçenie puteşest. tom IV, s. 82-83)

Bu baksıyı bir hastayı tedavi etmek için çağırmışlardı. Hasta yirmi yaşında bir delikanlı idi. Baksı geldiği gibi bir koyun kesildi. Derhal bunun kürek kemiği çıkarılıp baksıya getirildi. Baksı bu kemiği ateşe atıp biraz sonra çıkardı. Bir eliyle kemiği tutup bir elinin parmaklarıyla kemik üzerinde hasıl olan çatlakları (çizgileri) yokladı. "Ak cin imiş... Bir sarı baş koyun... Sonu iyidir... bir cemaat var... Bir kazan yanında..." gibi bir sürü şeyler söyledi.

Akşam karanlığı bastıktan sonra hastayı çadırın tam orta yerine yatırıp baksı "arvak"larını çağırmağa başladı. Kopuz çalarak baksı dualarını okuyordu. "Git!", "göç!" diye bağırıp çağırdı. Sonra bir "sarı baş" koyun getirdiler. Baksı kendi eliyle hastanın etrafında üç defa dolaştırıp dışarı çıkardı. Bu koyunun kurban olarak kesildiğini yahut adak olarak bırakıldığını öğrenemedim.

Bizim müşahede ettiğimiz bu âyin küçük bir âyindi.

Ebubekir Dıvayoğlu tarafından tavsif edilen (130) âyin Altaylıların ve Yakutların şaman âyinlerine daha çok benzemektedir.

Yakutlar, sözde de olsa, Hristiyan sayıldıklarından bunlarda Şamanizm dinî mahiyetini kaybetmiştir. Bunlarda şamanlar (oyunlar) hekim, üfürükçü, falcı olarak iş görürler. Bununla beraber hastalar üzerinde yaptıkları âyinler Altay şaman (kam) larının âyinlerinden farksızdır. Yakut ülkesinin ücra köşelerinde şamanların *ısıah* gibi dinî mahiyetteki âyin ve törenleri dahi icra ettikleri de tesbit edilmiştir.

Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağırılan Yakut şamanı eve girdiği gibi üst başa, odanın en saygılı yerine geçer; boz at derisinden yapılan post üzerine oturur. Yakutlarda boz at derisi

---

(130) A. Divayev, Baksı (Etnogr. Oboz. 1897, s. 123). İz oblasti Kırgız, verovamya. Baksı, kak lekar i koldun (lzw. O. arheol, ist. i etnog. 1899, XV.)

mübarek (kutsal) nesnelerden sayılır. Şamana akşama kadar türlü yemekler ikram edilir. Komşular ve soyun büyükleri çağırılır; ziyafetten sonra âyin için her şeyin hazır olduğu ilân edilir. Şaman uzun saçlarını sıvar, hazırlığa ait bazı teferruatın yapılması için emirler verir. Âyine katılmak istemeyenlerin âyin başlamadan çıkmalarını, âyin sırasında dışarı çıkmak ve girmek yasak olduğunu anlatır. Âyin başlamak üzere iken şamanda garip bir değişiklik olur; hıçkırık tutar, yüzünün adaleleri durmadan hareket eder, gözleri ateşe, bir nokta üzerine dikilir. Ortada yanan ateş yavaş yavaş sönmektedir. Âyine iştirak edenler çok yavaş konuşurlar. Şaman bayağı giyimlerini çıkarıp âyin cübbesini, cübbesi yoksa kadın entarisi giyer, eline piposunu tuttururlar. Yavaş yavaş dumanını yutar... Hıçkırığı sıklaşır, gözleri kapanır. Boz at postu odanın tam orta yerine konulur. Şaman post üzerine oturup biraz su içer. Eline kamçı, kayın ağacı ve dalları, davul ve tokmağını alır; postun baş tarafı güney yönüne doğrudur; şaman da güneye karşı durur. Dünyanın dört yanına secde eder, ağzına aldığı suyu etrafa püskürür. Ev sahibi ateşe, at kılından bir avuç kıl atar ve ateşi söndürür. Oda zifiri karanlık içindedir. Şaman başını eğmiş, murakabeye dalan şeyh gibi, sessiz ve hareketsiz oturur. Her tarafı derin bir sükûnet kaplar. Şamanın arada bir hıçkırığı bu sükûneti bozar. Birdenbire şamanın esnemesi ile beraber maden sesleri, odanın her yanından müthiş bir gürültü duyulur: şahin sesi, martı kuşunun ağlaması ,türlü türlü kuş sesleri gelir. Yine sükûnet... Bu sükûneti davul sesi bozar. Şaman ilâhiler okur, davul çalar... biraz sonra şamanın ancak mırıltıları işitilir, davul durur. Yine birkaç dakika derin sükûnet. Şaman istiğrak (ekstaz) haline gelmiştir. Birdenbire düzgün ilâhiler okuyup davul çalmağa başlar. Emegeti'ini, yani koruyucu ruhunu ve başka tanrıları çağırır. Bunların çabuk gelmeleri için yalvarır. Bu ruhlar birdenbire bastırırlar, şaman korkusundan bayılır, dü-

şer. Şaman yüzüyle, yani secde eder gibi, düşerse iyi alâmet sayılır; arkasıyla düşerse fenadır. Şaman yere düşer düşmez herkes ilâhiler okumağa başlar. Tecrübeli ihtiyarlar, şamanı ayıltmağa çalışırlar. Ruhlar arasında kendi Emeget'ini gördüğü gibi şaman ayılır, neşelenir, sıçramağa ve dansetmeğe başlar. Ateş yakılır. Ateşin al ziyası içinde dans eden şamanın ağzından köpükler sıçradığı görülür. Gözleri yarı kapalı, elinde davul, şeytanî bir dans yapmaktadır. Nihayet, şaman yavaş yavaş tabiî durumunu almaktadır. Davul düzenli sesler çıkarmağa, ilâhîler de anlaşılacak şekilde söylenmeğe başlar. Hastanın yatağı yanına gelir, ellerini hastanın yüzüne koyup etrafı seyreder. Böylece hastaya musallat olan kötü ruhları arar. Kötü ruhlardan birini bulduğu gibi tekrar dansetmeğe başlar. Şaman bu dans sırasında pek uzaklara, göklere seyahat ettiğini temsil eder. Âyinin bu kısmında Yakut şamanları yer yüzünde ve göklerde gezdiklerini sanatkârane temsil ederler. Dans yaparken bazan dağ tepesine çıkmayı, bazan inmeyi, bazan göklerde uçmayı, ***oluh***'larda, ("menzil'lerde) dinlenmeyi çok güzel temsil ederler.

Şaman göklere doğru "uçarken" uçsuz bucaksız gök yüzünde dolaşan ruhlar ve kuşlar şamanın göklere, tanrı huzuruna doğru uçmasına hayran oluyorlar, heyecanlarından karma karışık gürültü çıkarıyorlar. Şaman bunu davulunun sesleriyle ifade eder. Şaman göklere doğru uçuyor ve ilâhî söylemekte devam ediyor:

"Ey yerin kudretli boğası! Ey bozkırların kudretli atı! Ben de bir boğa değil miyim? Ben de böğürüyorum. Ben bir yabanî at değil miyim? Ben de yüksek sesle kişniyorum. Ben bütün yaratıklardan üstünüm; insanların en istidatlısı, en selâhiyetlisi de benim. Beni en kudretli tanrı kendi eliyle yaratmıştır. Gel, yabanî atım, gel! Bana yapacağımı öğret! Ey yerin kudretli ve mucizeler yaratan boğası! Gel, bana söyle! Ey kudretli tanrım, emirle-

rini ver!... Ey hazır olan cemaat, beni iyi dinleyiniz: "benimle yürü!" demediğim kimse benimle yürümeğe kalkışmasın! "yürü!" dediğim kimseler ileri! herkes iyi baksın, ihtiyatlı olsun!..

Ey benim solumda bulunan sopalı hatun! Yolumu şaşırırsam yolumu göster, ey büyük anam! Beni doğru yola gönder.

Güney ormanlarında dokuz tepede yaşayan ey güneş ruhları! Doğuda yaşayan kalın boyunlu babam, hakanım! Ey ak sakallı ateş baba!"

Yakut şamanı kötü ruhların istedikleri kurban üzerinde pazarlık da yapar. Bazan kötü ruhun istediği kurban yerine o hayvanın suretini yapıp kurban ederek ruhu aldatabilir. (131)

Yakutlarda yapılan şaman âyinlerinden en büyüğü şamanlık mesleğine yeni girenler için yapılan takdis âyinidir ki yukarıda şamanların hayatından bahsettiğimiz sahifelerde bu töreni tavsif ettik.

Yakutlarda özel âyinlerin önemlilerinden biri yeni ev yapmak için seçilen yerde (arsada) yapılan âyindir. Yakutlardan biri yeni ev kurmak istediği zaman kutlu arsa arar. Bu törene de şaman karışır. Kutlu bir yer seçildikten sonra yapı kuracak olan adam şöyle dua eder:

"Büyük anam hatun (ebe hatınım) sekiz kenarlı yerimin sahibi, dinle, işit!" Bunu dedikten sonra doğuya karşı durup elinden eldivenini çıkararak duasına devam eder:

"Kısa sürecek olan kısmetim ve fâni olan mukadderatım hakkında dua ediyorum. Herşeyi bilen ağır fal kaşığıma (132) yalva-

---

(131) Bazı hocaların tatbik ettikleri "hile-i şer'iye"nin menşei iptidaî Şamanizmde tatbik edilen bu, ruhları aldatma inancıdır. Çok iptidaî devrin bu inancı Samî dinlerin hepsine sokulmuş, Allah hakkındaki yüksek inançlara aykırı olarak binlerce yıllar devam etmiştir.

(132) Altaylıların fincanla fal açtıkları gibi Yakutlar kaşık yahut eldiven atmakla fallanırlar.

rıyorum. Ak ve yüksek tanrılar, dinleyiniz! Yer altının sahibi olan tanrılar işitiniz! dinleyiniz! Herşeyi bilen, gören kaşık falını armağan ediniz!"

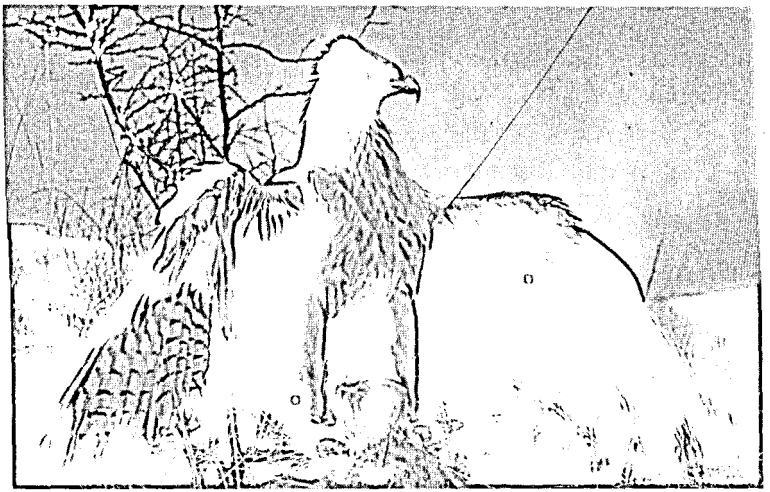
Sonra "uruy" (133) bağırıp eldivenini atar.

Eldiven ters düşerse (avuç yani aşağı gelirse) kötü sayılır; tekrar dua ederek atar. Nihayet eldivenin avuç tarafı yukarı gelir. Uruy! diye bağırarak oraya bir haç yerleştirir. Derhal komşuları ve kendi aile efradı buraya toplanıp ateş yakarlar. Ateşe yağ, yoğurt (suorat) dökerler, at yelesinden kıl koparıp atarlar. Şaman yahut evi yapacak adam kaşık alıp "Bir günlük kısmetimiz, iki günlük kaderimiz için! Bu yerin sahibi, alevli ateşin ruhu, dinleyiniz! Büyük anam hatun, kucağında ve arkanda bizi barındır!" diye dua eder.

Yapılacak evin kutlu olması, ocağın mukaddes ateşi daima yanması, neslin çoğalması, hayvanların bereketli olması için dua ederek yine kaşığı havaya fırlatırlar ve "uruy" diye bağırırlar. Bu fala bakan adam (şaman) ateşe bakıp dua eder. Tanrıdan sormadığı şey bırakmaz. Uzun uzun dua ederek yine kaşığı havaya fırlatır. Fal iyi gelirse ev sahibi derhal kaşığı kapar ve yakasına yerleştirir. Herkes memnun olur, ev yapıldıktan sonra âyin mahiyetini haiz bir düğün yapılır. İhtiyarlardan biri şöyle dua eder: "Alevli ateş yak, yaktığın ateşin kıvılcımları sönmesin, kışın oturduğun ev bereketli, yazın oturduğun ev kutlu olsun!"

Ocak yaparkan kurban kesilir. Bunun kanı ocak yapılacak yere sürülür; ateşe serpilir. Evin herşeyi tamam olduktan sonra yedi gün kımız hazırlanır. Şaman çağırılır. Şaman dua etmeden kimseye kımız verilmez. Şaman dua ederek kımızdan alıp ateşe saçı yapar ve doğuya bakarak:

(133) Yakut şamanistleri Altaylıların "opkuruy" ve "alas" sözleri yerine uruy! derler.

Asya Kartalı

"At sürülerinin tanrısı kartal ve Cesegey İyehsit hatun! Güzel yeleli atlar ve uzun boynuzlu hayvanlar gönderiniz!" der. Şamanın çevresinde iki tane mukaddes kayın ağacı bulunur. Her taraf yeşil yapraklarla süslenir. Çünkü hayvanların koruyucusu olan ruh İyehsit bunları çok beğenirmiş (134).

Yakut, Altay, Kazak-Kırgız ve Başkurt folklorundan öğrenildiğine göre, eski şaman âyinlerinde kartal (hotoy, bürküt, karakuş) çok önemli bir unsur olmuştur. Yakutlarda son yıllara kadar kartal kültünün yaşadığı V. M. İonov tarafından tesbit edilmiştir. (135)

Yakutların inançlarına göre karların ve buzların erimesi, ilkbaharın gelmesi kartalın kanatlarını sallamasına bağlıdır. "İlkba-

(134) S. Yastremski, Obraztsı Yakut, narod. Literaturı, 201-204.

(135) V. M. Ionov, L'aigle les croyances des Yakautes, Le Culte de l'aigle chez les Yakoutes (Sbornik MAE, 1913, t. XVI).

(136) "Cıl keliitin ırıata "harfi harfine "yıl gelirinin ırı."

har yılın gelişi" (136) adını verdikleri bahar türküsü, eski devirlerde kartal namına söylenen ilâhilerin kalıntısı olduğuna şüphe yoktur. Bazı Yakut anasoyları kartalı koruyucu ruh sayarlar (hotoy tengereleh ije usa).

Yakutlara göre en korkunç and kartal adıyla içilen anddır. Kartal adıyla yalan yere and içenlerin "ocağı söner", yani nesli, tohumu kesilir.

Herhangi bir Yakut evinin yanında bir kartal görürse ona et ziyafeti vermeği kendine borç sayar. Hazır eti bulunmazsa bir hayvan kesmekten de çekinmez. Şamanizm geleneklerine karşı kayıtsız ve yeni fikirleri benimsemiş olan bir Yakut'un buzağı keserek kartala ziyafet verdiğini İonov hayretle müşahede etmiştir.

Yakutlardan biri yanlışlıkla kartal öldürürse, şaman çağırarak törenle bu kartalı kaldırtırdı (gömdürürdü).

Kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala baş vurup yalvarırlardı. Bundan sonra dünyaya gelen çocuğa "hotoy törütteh" (yani "kartaldan türemiş") denirdi.

Hastaya çağırılan şaman hastanın kartal öldürdüğü için hastalandığını ruhlarından öğrenirse çürük ağaçtan bir kartal sureti yapar, güneydoğuya açılan pencereye karşı döner. Kartal adına, kürek kemikleri üzerinde beyaz leke bulunan, yağız at kurban kesilir. Şaman hazırladığı, suret üzerine kurbanın yürek kanıyla göz, ağız gibi resimler çizer. Dualarında hastanın kartala saygı göstereceğine dair söz verir. Şaman tarafından yapılan kartal sureti, içine hastanın öldürdüğü kartalın ruhu (sür) konulup, evin bir köşesine asılır. Âyin tamam olduktan sonra bu suret ormana götürlüp bırakılır.

---

(137) "Uçuk" denilen deri hastalığını Başkurtlar da böyle tedavi ederler. Uçuk tedavi eden adam büyük bir ırmağı geçmiş olmalıdır.

Ateşe saygısızlık gösteren adamlar deri hastalığına tutulurlar. Bu hastalığı, çakmak taşıyla ateş yakmak suretiyle, ancak kartaldan türemiş olan şaman tedavi edebilir. (137)

Bütün bu küçük törenler eski Şamanizmin büyük âyinlerinin kalıntılarıdır.

XII. FALCILIK VE KEHANET

Falcılık Şamanizmin başlıca unsurlarından biridir. Fal eski Türkçede ***ırk*** kelimesiyle ifade edilmiştir. Mahmut Kâşgarî ırk kelimesini "falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek" diye açıklamaktadır. (Divanü Lûgat-it Türk 1,45; tercüme 42). Besim Atalay'ın çevirmesine ilâve ettiği nota göre "Bu kelime Türkiye'nin birçok yerinde kader, talih, fal anlamına kullanılmaktadır. Irkım açıldı talihim açıldı demektir"; "kam ırkladı" cümlesinin izahını yaparken şu notu ilâve ediyor: "Batı Anadolu'da ve hele Kütayha vilâyetinin bazı yerlerinde "ırk bakmak" fala bakmak anlamındadır (cilt III, 443). Kıpçak lehçelerinde "teşe'um" ve "tefe'ul" anlamlarına gelen "ırım" kelimesi vardır ki bu da kök bakımından ırk ile bağlı bir terimdir. Oğuz destanında zikredilen bilge ve filozof Irkıl Hoca'nın adı da kâhin ve falcı anlamını ifade etse gerektir. (Yakutlara göre ilk şamanın adı da Argıl idi. Bu isimde Irkıl veya Arkıl Hoca'yı hatırlatıyor. Altay Şamanistlerinde kamdan başka "ırımcı" denilen adamlar vardır. Bunlar sar'alı hasta adamlardır. Sar'aları tuttuğu zaman bunlar gaipten haber verirlermiş. Şamanistler arasında fal anlamına gelen yaygın kelime ***tölge***'dir. İslâm Türklerden Kırgızlar dahi fala tölge derler. "Manas" destanında kahraman Manas'ın arkadaşlarından biri tölgöçü Kara Tölek'dir. Başka biri de "yağrıncı" (kürek kemiği ile fal açan) Kara Badiştir. Kırgızca da fal kelimesini ifade eden ***keret*** kelimesi de vardır ki bu kelime başka Türk lehçelerinde tesbit edilmemiştir.

Falcılar fal açmak için kullandıkları nesneye göre muhtelif ad

alırlar. Hayvanların kürek kemiğine bakıp geleceği keşfedenlere "yağrıncı" (138) koyun tezekleriyle fal açanlar "kumalakçı", muhtelif şeylerden manalar çıkaran falcılara "ırımçı" denir.

Şamanistlerde, Müslüman Türklerden Kırgız-Kazaklarda ve Nogaylarda en meşhur fal "kürek kemiği" falıdır. Etnografya araştırmalarından anlaşıldığına göre, bu türlü fal muhtelif ırklara mensup kavimlerde eskiden beri malûmdur. Kürek kemiği ile fal açmak âdeti Japonlarda da müşahede edilmiştir. (139) Araplar bu fala kadim Yunan ilimlerinden bir ilim sayarak "kürek kemiği bilgisi" adıyla tedvin etmişler (140); 'İlm-ül-ketf' adıyla birçok risaleler yazmışlardır. Bu risalelerden birkaçı Nuru Osmaniye kitaplığında 2840 numarada bulunmaktadır. Bu risalelerden birindeki izahlar Yakup bin İshak el-Kendi'ye nisbet verilmektedir. "Risale"ye göre bu kitap Yunancadan tercüme edilmiştir. Bu risalelerde kürek kemiği üzerinde görülen çizgilere göre istikbalin izahı Kırgız-Kazak ve Altay Türklerinin "yağrıncı"larının izahına çok benzemektedir. Risaleye kürek kemiğinin her noktasını ve çizgilerini gösteren bir resim de ilâve edilmiştir. Bu resimde ağıl, ailenin yuvası, mezar yeri, savaş meydanı, muhtelif ka-

---

(138) "Kürek kemiği" Arapça "ketf", Kırgız-Kazakça "cavrun", Altayca ve Kırgızca "yorun", eski Türkçede "yağrın", Abakan lehçelerinde "çaarın", Yakutçada "saarın". Kırgızlar "yörun" dedikleri gibi "dal" da derler ki Moğolcada da böyledir. Kürek kemiği ile fal bakmak eski Yunanlılarda ve Romalılarda da vardı. Buna Yunanca omoplatoskopie, Lâtince Skapulimantia denir. Anadolu'nun bazı yerlerinde kürek kemiği falı son zamanlara kadar malûmdu (bk. Abdülkadir İnan "Rapor", İst. 1930, Sah. 58-59)

(139) P. D. Chantepie de la Saussaye "Dinler Tarihi" (Rusça terc), Moskova 1899, c. I, s. 93.

(140) Bk. Keşf-üz-Zunun, c. I, 133 (İstanbul, 1311); Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, Mevzuat-ül-Ulûm, İstanbul, 1213, s. 378. Yine bk. O. Rescher, Zur Omoplatoskopie bei den Islamischen Völker (Monde Oriental dergisinden ayrı basım, s. 230-231.)

vimlerin durumunu gösteren işaretler bulunmaktadır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki 'kürek kemiği' falı en eski Şamanizmin kalıntılarından biridir.

"Kürek kemiği" falına Moğol saraylarında çok önem verilirdi. Rubruk'un verdiği malûmata göre Mengü Han bir işe girişmek isterse kürek kemiğine bakardı, önce kemiği ateşte kızdırırlardı. Bunları yakmağa mahsus küçük iki ev vardı. Kemikleri yaktıktan sonra hakan bunlardan hasıl olan çizgilere bakardı. Kemik üzerindeki çizgi doğru, düz ise yol açık, eğri veya delikler hasıl olursa yol kapalı demekti. Rubruk, hakanın yanında yanmış kemikler görmüştür. (141) Moğolların kürek kemikleri ile fal açtıklarını 1221'de seyahat eden Çinli Menhun da zikretmetedir. (142)

1771 yılında Kazak bozkırlarında seyahat eden yüzbaşı Riçkov Kırgız-Kazak hanlarından Nur Ali Han'ın karargâhında bulunmuş ve meşhur bir "yavrunçu" nun kürek kemiği falına baktığını görmüştür. O günlerde Kırgızlarla Kalmuklar arasında savaşlar oluyordu. Nur Ali Han, Congaryaya firar etmekte olan Kalmukları takibe hazırlanıyordu. Seferin başarılı olup olmayacağını, Kalmukların ne yaptıklarını öğrenmek istiyordu. Yavrunçu kürek kemiğini ateşte yakıp sonra eline aldı. Çizgilerine bakarak "Dün öğleyin Kalmukların arasına bir arvak (ruh) karışmış. Bu arvak Kalmuklara korku salmıştır... Kalmukların mukadderatı üçüncü bir arvak tarafından halledilecektir. Bu arvak Kalmukları koruyacaktır" dedi. (143)

Kırgız-Kazaklar kürek kemiğine saygı gösterirler; kırmadan köpeklere atmazlar. (144) Moğolistan'da Budizm bile kürek ke-

---

(141) V. Rubruk (Malein tercümesi), s. 128-129.

(142) Vasilyev, Istoriya i drevnosti vostoçnoy çasti Severnoy Azii, s. 232-233.

(143) Rıçkov, Jurnal ili dnev. zapiski, S. Petesb. 1772, s. 72.

miğine önem vermek mecburiyetinde kalmıştır. Buda rahipleri halkın şamanı geleneklerine uyarak dua ve afsunlarını kürek kemiğine yazar ve "oba"lara atarlar. (145)

Kırgız-Kazak ve Kırgız halk edebiyatında "kürek kemiği" falı motifi çok bulunmaktadır. Destanlarda ve hikâyelerde gerek Müslüman kahramanlar ve gerek müşrik alplar hep kürek kemiği falına göre hareket ederler. Bir hikâyede müşriklerin başbuğu Telegey "Cemaat, durunuz, bu yerde ateş yakınız, kumalak (falı) açalım! Koyunun kürek kemiğini ateşe yakalım! Kumalak açtı, koyunun kürek kemiğini yaktı ve dedi: "Bizi mağlûp eden bir çocukmuş..." (146) Başka bir hikâyede Müslüman kahraman Er Kökçe yanındaki arkadaşına kürek kemiği falı açtırıyor. (147) "Sayın Batır" destanında Kara Kıpçak başbuğu Kublandı Kalmuklara karşı savaşın başarılı olup olmayacağını öğrenmek için kürek kemiği falına bakıyor. "Cagalbaylı boyundandı. Sözünde hata olmazdı, kürek kemiği ile konuşurdu. Kürek kemiğini ateşe yakıp falına baktı" denilmektedir. (148)

Kırgızların "Manas" destanında Manas'ın yanında "kürek kemiği"ne bakan falcı bulunduğu zikredilmektedir. Kalmuk Hanı Yolay'ın da "kürek kemiği"ne bakıp Tanrı ile konuşan "Targıl Taz" adlı falcısı vardı. Falcı kürek kemiğinde kanlı bir başın yuvarlandığını görüyor. Bu sefere çıkmanın iyi olmayacağını anla-

---

(144) Anadolu'nun birçok yerinde kasaplar kürek kemiğini kırmadan atmazlar. İstanbul kasapları da bu göreneğe uyarlar.

(145) Bk. G. Potanin, Oçerki S. Zap. Mongolii, II, 91.

(146) Proben, III, 103-104. Yine bk. R. Karutz. Unter Kirgisien und Türkmenen, s. 138.

(147) Proben, III, s. 90.

(148) Proben, III, 195. XI. yüzyılda Karahanlı Türkleri de kürek kemiği falına inanmışlardır (DLT. II, 16; terc. 21: "kürek kemiği karışırsa il karışır").

(149) Proben, V, 196-197.

tıyor. Fakat han buna bakmadan sefere çıkıyor. Manas onu mağlûp ediyor ve öldürüyor. (149)

XIX. yüzyılın abaşlarında Kırım'da seyahat eden papaz Minas Meditsi "Nogay kâhinlerinin kuzu kürek kemiğindeki çizgi ve noktalara bakıp istikbalden haber verdiklerini, fal sahibine bir yıl içinde gelecek iyi ve fena günleri bildirdiklerini" yazmıştır. (150) Mahmut Kâşgari'nin naklettiği bir atalar sözü de ("kürek kemiği karışırsa il karışır") bu fala işarettir (C. III, 19; tercüme, 21).

Kürek kemiği falından Nogay hikâye ve destanlarında da çok bahsedilir. Edige ile Toktamış Han destanına göre Toktamış Han Edige'nin oğlu kör Âdil'den kaçarken bir çobana kürek kemiği falı baktırmıştır. (151) Nogay halk edebiyatında buna benzer kürek kemiği falları çok geçer.

Başkurtlarda eski zamanlarda "kürek kemiği" falına bakanların bulunduğu, Doğu Başkurtlarında çok yalan söyleyene "yavrun kalak" (yani kürek kemiği) dediklerinden anlaşılmaktadır. Herhalde hocaların bu fala karşı mücadelelerinde muvaffak olduklarından sonra bu tabir yerleşmiş olsa gerektir.

Altay ve Yakut Şamanistlerinde "kürek kemiği" falı çok yaygındır. Yakut Dolganlar ve Karagaslar bu fal için geyik kemiğini tercih ederler. (152)

Kürek kemiği ile fal açtırmak isteyen adam bir kürek kemiği bulur. Bu kemiğin kaynatılmamış olması lâzımdır. (153) Falcı kemiği ateşe kızdırdıktan sonra eline alıp ince tarafından tu-

---

(150) L. Kolli, İz "puteş. Mınasa Meditsi (Izv. Tavr. Uçenoy arhevnoy Kam. 1910, No. 44, s. 34).

(151) Molla Osmanov, Nogay halk edebiyatı, Petersb. 1883, s. 38.

(152) Kırgız-Kazaklar keçi, bilhassa teke kemiğini tercih ederler. Krş. Keşf-üz-zunun, I, 133.

(153) Arapça "ilm-ül-ketf" risalesi de kemiğin kaynatılmamış olmasını şart saymaktadır (Nuru Osmaniye nüshası varak 18a).

tar. Kemikte çizgiler, çatlaklar ve noktalar belirmiştir. Fala baktıran adam bir Sagaylıdır. Hayvanını çaldırmıştır. Fala bakan Altaylı bir kamdır. Kemikte hasıl olan çizgileri kam şöyle izah ediyor:

D-D çizgisinin ortasında fal sahibinin hanesidir. f g çizgisi b kırlarına gider ve geri döner. Bundan anlaşılıyor ki hayvan uzak yere götürülmüştür, fakat geri dönecek, bulunacaktır.

F k yolu c arkasından geçerse, hele şu E sapının yakınından geçerse, kaybolan nesne ve hayvan çok uzaklara götürülmüştür, bulunmaz.

C işaretiyle gösterilen yere "kemiğin iteği" yahut "kemiğin küçük kenarı" denir.

A ile gösterilen yere "kemiğin büyük kenarı" denir.

f l çizgisi küçük c sırtında biterse kaybolan nesne uzakta değildir; bir adamın elinde kapalı bir yerde saklıdır. Herhalde bulunacaktır. Eğer bu hat f ı m olarak c üzerinden geçerse kaybolan şey bulunmaz.

f o n çizgisi büyük A sırtına gider ve burada biterse kaybolan şey ev çevresinde bulunuyor. f o p çizgisi A sırtından geçerse kaybedilen şey veya hayvan hırsız elindedir, hayvan arkasında yük ile dağa çıkmaktadır. Kaybolan şey cansız nesne ise hırsız bunu dağda saklamaktadır. Büyük Q-R hattı üzerinden geçerse bir yabancı adam kaybolan şey hakkında haber getirecektir. S-t hattı f-o hattını keserek A sahasının üzerinden geçip küçük c sırtına gelirse bu bir ırmağı gösterir. Hayvan su içmek üzere ırmağa gitmiştir. Eğer iki tane muvazi hat peyda olursa bunlardan D-D arasındaki f noktasından başlanan biri kaybolan hayvanın yoludur. U hattı f hattından kısa olursa arayan adam henüz hayvana ulaşmamıştır; eğer u hattı f hattını geçerse arayan adam çok uzaklara gitmiş, aradığı hayvan arkada kalmıştır. Eğer f hattı b alanına gider ve b alanı yanmış ise kaybolan hayvan veya nesne yandı demektir.

Sagaylara göre kürek kemiği falıyla ancak kaybolan nesneler hakkında bilgi kabildir. Başka şeyler öğrenilemez. En doğru söylenen kemik koç kemiğidir.

Kırgız-Kazak yavrunçu-falcılarına göre kürek kemiği" (cavrun) (154) birçok kısımlara ayrılır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

a) Kazan; b-b) bavuzdav (gırtlak); W) cavrunun (kemiğin arkası); d) kulak; g) mangday (alın); ẹ) cavrun eteği (kemiğin eteği); b-g kır (kenar); b-d) kara yol; c-c) kuskun; I-I) til (dil, haber); m-m) büğet (engel, sefere çıkılmaz); O) yakın ilde bulunan hırsızın yolu; O) uzaktaki hırsızın yolu; n) müjde; p) at ağzı açık (yorgun at); b-b birbirine çizgi ile bağlanırsa "hırsız yakalanacak". F) noktasından çizgi olursa kaybolan şey bulunur. (155)

Arapça "ilm-ül-ketf" risalasindeki kürek kemiği şeklinde gösterilen kısımlar daha çoktur. Anlaşılan iptidaî Şamanizmin icadettiği bu falcılık metafiziği ile uğraşan ilim adamları elinde daha ziyade inkişaf etmiş ve bir "ilim" sayılmıştır.

Türk göçebeleri arasında aşık kemiği ile de fal açmak âdeti vardır. Nogay folkloruna göre Edige ve arkadaşları Alp Kabardın'ı takip edip etmemenin hangisinin hayırlı olacağını öğrenmek için davul üzerine aşık atarak "alçı (156) düşerse Alp Kabardın'ın arakasından kovacağız" diye and içtiler. Aşık alçı düştü (157).

Aşık falı hakkında Semerkant vilâyetindeki Özbeklerden şu hikâyeyi dinlemiştik: "Şaybak Han Semerkant şehrini kuşatırken karargâhını Koytaş dağında kurmuştu. Semerkant'a kat'î

---

(154) N. Katanov, Otçet o poyezdke v minusin. kray, Kazan, 1897 s. 37-39

(155) G. Potanin, Oçerki S-Z. Mongolii, II, s. 89-90.

(156) Şamanların kurban âyininde fincan ile açtıkları fal ile krş.

(157) Molla Osmanov, s. 38.

hücuma geçmeğe hazırlanırken davul getirtti; ve eline bir aşık alıp:

"Çek", düşse de Babırga
"Dağ" düşse de Babırga
Semerkandı ben alsam (alacak olursam)
Oma düşsün davulga!

diye davul üzerine aşığı attı." Bu iki hikâyeden anlaşıldığına göre, Altınordu göçebeleri arasında aşık kemiği ile de fal açmak âdeti yaygın olmuştur...

Ataların ruhuna kurban sunarak kurban etine bakıp fallanmak bugünkü Şamanistlerde tesbit edilmemiştir. Fakat Kırgızların Manas destanı bu türlü falın eski Kırgızlarda bulunduğunu bildirmektedir. Manas'ın karısı oğlu Semetey'in sefere hazırlandığı sırada babasının ruhuna kurban keserek kurban etinin kazanda kaynama şekline bakıp seferin başarılı olup olmayacağını öğrenmesini tavsiye ediyor:

"Akşam namazını kıl, akboz kısrağı kurban kes, babanın ruhunu çağır... eti kazanda kaynat. Kazanda ak köpük çıkarsa baban dirildi demektir. Eğer kara kanlı köpük çıkarsa baban öldü (ruhu gelmedi) demektir. Sağ böğürüne dayanarak sultanım, babacığım diye haykır. Sol böğrüne dayanarak zavallı babacığım! diye haykır! eve dön!" (158)

Burada söylediklerimizden başka da birçok fal vardır. Bunlardan biri ateşin alevlerire, közlerin duruşuna, odunun ıslık seslerine göre geleceği keşfetmeğe çalışmaktır. Manas destanında Yakup Han gelinlerinin istikballerini ateşe bakarak söylüyor. Ebulgazi Bahadır Han'ın verdiği malûmata göre, Özbekler arasında da bu fal maruftu. Şeybanî sülâlesine mensup şehzadeler-

(158) Proben, V, 342.

den Hoca Mehmet Sultan'ın falcılık yaptığını Ebulgazi şöyle anlatıyor:

"Aklı az bir adamdı. Ona Hocugum Tin tek derlerdi. O kadar budala idi ki ateşe yağ atıp kadınlara "senin oğlun olacaktır", "senin kızın olacaktır", "senin şu nesnen şöyle olacaktır" diye fal açıp falcılık yapardı." (159)

Fal baktırmak, iptidaî Şamanizmin bütün kişi oğlunun ruhunda bıraktığı ve tedavisi kabil olmayan hastalıklardan biridir. Bir Altaylı kamın kürek kemiği falıyla, olgun topluluktaki aydın salon hanımlarının ve madamlarının iskambil veya kahve telvesi falı arasındaki fark ancak maddedeki farklardır. Mana bakımından bu fallar arsında en ufak fark bile yoktur.

(159) Şecere-i Türk (Desmaisons neşri) s. 193-194. Ateşe yağ atmak suretiyle fala bakmak Kırgız-Kazaklarda da tesbit edilmiştir. Falcı kuyruk yağını ocağa atar, ateşin alevlerine bakıp istikbalden haber verir (Levşin, Opisanıye Kırgız-Kaysak. ord i stepey, III, 58).

XIII. YADA (CADA, YAT) TAŞI VE YAĞMUR TILSIMLARI

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk tanrısı Türklerin cedd-i âlâsına ***yada*** (yahut cada, yat) denilen bir sihirli taş armağan etmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, Şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır.

Bu yağmur taşı muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre, muhtelif şekillerde ifade olunur. Yakutçada ***sata***, Altaycada ***cada***, Kıpçak grupuna dahil lehçelerde ***cay*** söylenir.

Bu sihirli taş hakkındaki ilk habere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Tang sülâlesi tarihine göre "Türklerin büyük ataları Hunların kuzeyinde bulunan So sülâlesinden idi. Oymağın başbuğu Ananbu idi. Bunlar yetmiş kardeş idi. Birincisi dişi kurttan türemiş olup adı İçjini-nişibu idi. Ananbu ve kardeşleri doğuşundan budala oldukları için onların bütün sülâlesi imha edildi. Nişibu tabiat üstü hususiyetlere malikti: yağmur yağdırıp, fırtına çıkarabilirdi. İki karısı vardı. Diyorlar ki biri yaz ruhunun kızı, ikincisi de kış ruhunun kızı idi." (160)

Başka yerde 449 yılı olaylarından bahsedilirken şöyle bir kayıt vardır: "Evvelce Kuzey Hunlarının idaresinde bulunan Yü-

(160) Hyacinth, I, 258.

eban ahalisinde (161) öyle kâhinler vardır ki Cücenlerin saldırışlarına karşı durduklarında çok şiddetli yağmur yağdırırdılar, fırtına çıkardılar. Cücenlerin onda üçü sellerde boğuldu, soğuktan kırıldı." (162)

İslâm kaynaklarında (163) Türklerin bu sihirli taşına "yağmur taşı" ve "cada taşı" denilmektedir. Bu taş hakkında en mufassal malûmat, eserini X. yüzyılın başlarında yazan İslâm tarihçilerinden İbn-ül-Fakih tarafından verilmiştir (164). Onun verdiği malûmata göre, Ebu'l'Abbas İbn Muhammed İbn İsâ el-Mervezî, Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Karluklarla komşu olan Horasan sınırlarında bulunan Türkler arasında istedikleri zaman yağmur ve kar yağdıran ve fırtına çıkaran adamların bulunduğunu işitmiştir; fakat Davut İbn Mensur İbn Ali el-Badgisî'yi görüp konuşuncaya kadar bu rivayetlere inanıp inanmamakta tereddüt etmiştir. Bu Davut İbn Mensur evvelce Horasan'ı idare etmiş ve idaresi beğenilmiş salih adamdı. Bu zat Ebu'l'Abbas'a kendisinin Dokuz Oğuz hakanının oğlu Balkık ile bu yağmur taşı hakkında konuştuğunu anlatmıştır. Onun anlattığına göre, Türk hakanlarından biriyle oğlunun arası açılmış, oğlu adamlarıyla beraber haydutluk yapmak için doğuya gitmiş ve orada bir dağda bu taşı elde etmiştir. Türkler bu taşla istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırırlar.

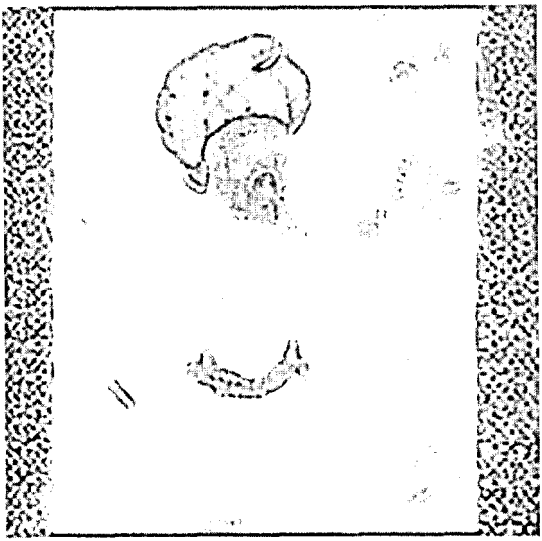
---

(161) Prof. W. Eberhard "Yüeban"ları Türk saymıştır (Çin'in Şimal Komşuları, s. 89).

(162) Hyacinth, III, 164-165.

(163) İslâm kaynaklarındaki haberler için bk. Profesör Fuat Köprülü, Cada taşı (Darülfünun Edebiyat Fakültesi mecmuası, 1925, cilt 4, sayı 1).

(164) İbnül-Fakih'in Meşhet nüshası (MİT, I, 153-155). Yine bk. A. Z. Velidî Togan. İbnül-Fakih'in Türklere ait haberleri ("Belleten" XII, s. 45). Temim b. Bahr'de böyle bir kayıt vardır. V. Minorsky, Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs (Bulletin the School of Oriental and African Studies, 1948, XII, 282).

Ali Şir Nevâî (minyatür)

Ebu'l'Abbas'ın rivayetine göre, halife Me'mun dahi bu yağmur taşıyla çok alâkadar olmuş, Abdullah bin Tahi vasıtasıyla Nuh b. Esed'i bu taş hakkında tetkikler yapmağa memur etmiştir. Nuh b. Esed memleketin ihtiyarlarını, Müslüman Türkleri toplamış ve bunlardan ***cada taşı*** hakkında malûmat istemiştir. Bu adamlar "Bu haberler doğrudur; fakat sebebini bilmiyoruz" demişlerdir.

Ebu'l'Abbas'a Horasan emiri İsmail b. Ahmed (892-907) söylemiştir: "Yirmi bin kişi ile Türklere karşı savaşa çıktım. Karşımızda, baştan ayağa kadar silâhlı altmış bin Türk vardı. Bunlardan bir kısmı bizim tarafımıza geçti. Bunlar bize Türklerin iri dolu yağdıracaklarını söylediler. Biz onlara "Sizin kalbinizden küfür hâlâ çıkıp gitmemiştir. Böyle işleri hiçbir insan yapamaz" dedik. Onlar "Biz haber veriyoruz; sizi ikaz ediyoruz. Siz daha

iyi bilirsiniz. Onların tayin ettikleri vakit yarın sabahtır" dediler. Sabah oldu. Korkunç bulutlar bizim üzerimizi kapladı. Korkunç gürültü oluyordu. Herkes korktu. Ben iki rekât namaz kıldım. Tanrıya dua ettim. Biraz sonra korkunç bulutlar Türk ordusu üzerine çöktü. Müthiş dolu yağdı. Böylece Türkler mağlûp oldu."

Mahmut Kâşgarî yağmur taşını ***yat*** tesmiye ederek şöyle izah etmektedir: "Bir türlü kâhinliktir. Belli başlı taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu; mevsim yazdı. Bu suretle kar yağdırıldı. Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü." (165)

Cada taşı efsanesi Çağatay divan edebiyatında da yer almıştır. Ali Şîr Nevaî Fevaid-ül-Kibar divanında:

Yada, taşığa kan tegeç yağın yağkandek ey saki
Yağar yağmurdek eşkin çün bolur la'lin şerab âlûd

beyiti vardır. "Abuşka"nın meçhul müellif "yad" kelimesini "yağmur boncuğu; ona kurban kanı sürmekle yağmur yağar" diye açıklamıştır.

Türkistan'da Timurlular ve Özbekler devrinde yazılan eserlerde "yad taşı"ndan bahsedilir. Anlaşılan bu efsaneye okur yazar adamlar arasında da inananlar bulunmuştur.

Çağdaş Türk uluslarının folklorunda "yad taşı" efsanesi en çok yayılmış efsanelerden biridir.

Yakutlar yada taşına ***sata*** derler. Bu taş, Yakutlara göre, at,

---

(165) Divanü Lûgat-it-Türk, III, 2; Besim Atalay çevirmesi, s. 3.

Şemseddin Dimişkî havanın değişmesini önceden bildiren bir taştan bahsediyor ki bu da "yada taşı" olsa gerek (Muhabet-üt-dehir fi acaib-i elberri ve el-behr, M.A. Mehren neşri, s. 84).

inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli sata taşı kurdun karnından çıkarılan taştır. "Sata taşı" ile şamanlar yağmur, yazın kar yağdırabilirler; müthiş fırtına estirirler. Sata taşı canlı bir cisimdir. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık görülür. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini kaybeder. Canlı "sata"yı ele alıp yukarı kaldırılırsa derhal soğuk rüzgâr eser, yağmur veyahut kar yağar. Elinde bu taşı bulunan adam uzak yola çıkarsa atının yelesi veya kuyruğu altına bunu bağlarsa at terlemez, daima esen serin rüzgâr altında rahat rahat seyahat eder. Şamanlardan birine "sata"yı kartal vermiştir." (166)

Altay Şamanistlerinde kamlardan başka "yadaçı" denilen adamlar vardır (167). Yadacının ***yada*** denilen taşı ile yağmur, kar, dolu yağdırmağa, fırtına çıkarmağa gücü yettiğine inanırlar. Yada taşı daima rüzgâr esen dağlarda bulunur. Bu taşı elde etmek için yadacı bütün mal ve mülkünü feda eder. Yadacıların hepsi yoksul adamlardır. (168) Yakut yadacılarının afsunlarında da "çocuğum yaşamasın, kadınım yaşamasın, mal mülküm feda olsun!" denilmektedir. (169)

1861 yılında W. Radloff Altaylarda, Abakan ırmağı kaynaklarına yakın bir bölgede gezerken yağmurlu havaya tutulmuştu. Rehberi olan Tölöslü yadacı (Wettermacher), yada taşı bulunmadığından bunun yerine Radloff'un yanında bulundurduğu ilâçlardan bir kaşık ilâç alıp ateşte ısıtı ve iki elini havaya kaldırıp havanın açılması için şu afsunu okudu:(170)

---

(166) V. L. Seroşevski, Yakutı, I, 657-658, 668-669.

(167) XI. yüzyılda da kamlardan başka "yatçı" denilen adamlar bulunduğunu Mahmut Kâşgarî'den öğreniyoruz: "Yatçı yatladı yadacı yadaladı (yada taşıyla afsun yaptı) " D. L. T. III (çevirme), 307; metin 227.

(168) V. Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 45.

(169) Seroşevski, Yakutı, I, 669.

1) Kayrakan! Kayrakan	1) Kayrakan! Kayrakan
Alas! alas Alas!	Alas! alas! alas!
Alakança açık per!	Avuç içi kadar açık ver!
Temeneçe teşik per!	Çuvaldız kadar deşik ver!
5) Uktu kişi ürönimin!	5) Asîl kişinin torunuyum!
Urlu angış tazılı	Sedir ağacının köküyüm!
Abu Tobı kıygırgan	Abu Tobı (171) diye çağırdım
Ongostoy Kuldurak kıygırgan	Ongostoy Kaldırak diye sağırdım
Tengerening kindigi yerde!	Tanrının (göğün) gönbeği yerde
10) Yerding kindigi tengerede!	10) Yerin göbeği gökte
Paştıgaş taydı aydıp yadım,	Paştagaş dayımı çağırıyorum,
Tengerening yolın aç!	Göğün yolunu aç!
Alakança açık per!	Avuç içi kadar açık ver!
Temenece teşik per!	Çuvaldız kadar deşik ver!
15) Piyik tüdung kinibile öt!	15)Yüksek dağın arkasından geç!
Abakanıng pası bile öt!	Abakan (dağının) başından geç!
Kayrakan! kayrakan!	Büyük hakan! büyük hakan!
Alas! alas! alas!	Alas, alas, alas!

Doğu Türklerinin halk edebiyatında "yada taşı" motifi çok tekrarlanır.

Kırgız-Kazakların "Er Gökçe" destanında, Altın Ordu'nun meşhur kahramanlarından Er Kosay'ın düşman ülkesine akın yaptığında çölde başına gelenler şöyle anlatılmaktadır:

"Yanındaki adamlar susadı. Er Kosay'a susuzluktan şikâyet ediyorlar. Er Kosay, uzun kulaklı sarı atının ciğerlerinin altından

(170) W. Radloff, Aus Sibirien, II, 89; Proben, I, 220-221.

(171) Abu Tobı, Ongustay Kuldurak-yadacının atalarındandır.

cay taşı (yad taşı) çekip çıkardı. Salladı, salladı yere koydu. Havadan yağmur yağdı. Yağmur suyunu içtiler." (172)

Kırgızların Manas destanının büyük Çin seferi rivayetinde Almanbet adlı kahramanın yağmur yağdırmak için "bulutları afsunladığı" zikredilmektedir. (173)

Kırgızların inançlarına göre, ***cada*** (cay) taşı koyun karnında bulunur. Bu taşla yazın kar yağdırmak mümkündür. (174)

Doğu Türkistan bakşılarının meslek hayatlarını ve âyinlerini düzenleyen "risale" (tüzük)leri bulunduğu gibi "yadacılar risalesi" de vardır. (175)

Anadolu'nun bazı bölgelerinde, "yağmur duası" ile ilgili gelenekler arasında kırkbir taşa dua okuyup suya atmak âdeti tesbit edilmiştir. Bu âdetin de "cada taşı" efsanesiyle bağlı bir gelenek olması mümkündür.

Kuraklık zamanlarında yağmur yağdırmak için cada taşından başka çarelere (tılsımlara) da baş vurulur. Ural dağlarının doğusunda yaşıyan Ulu Katay, Salcıvıt, Barın-Tabın Başkurtlarında yağmur tılsımı olarak birbirini suya atmak, birbirine su serpmek âdeti vardır. (176) Yağmur duası namazı kılındıktan sonra imamı yakalayıp suya atarlar, birbiri üzerine kova ile su dökerlerdi.

1929-1930 yıllarında Anadolu'nun birbirinden uzak bölgesin-

---

(172) Proben III, 96: "salpang kulak sar'attıng bavurunung astında caydıng taşın alııptı".

(173) "Manas" (Sagımbay rivayeti) Rusça tercüme Moskova, 1941, s. 146.

(174) Yudahin, Kırgızca-Rusça Sözlük, Moskova, 1940, s. 491 ("taş" kelimesi izahında).

(175) Sbornik MAE, 1918, t.V, s. 16.

(176) Çin kaynaklarında verilen malûmata göre, Uzak Doğunun eski çiftçi uluslarından Gaolilerin hakanları İlkbahar bayramı âyininden sonra elbisesiyle suya girerdi; halk da iki bölük olup birbirlerine su serperler ve taş atarlardı (Hyacinth, II, 101).

de yaptığımız gezinti sırasında çocuk oyunları arasında, "yağmur tılsımı" ile ilgili, "çömçe gelin", "kepçe kadın" yahut "gelin gogk" denilen oyunları tesbit etmiştik.

Kuraklık zamanında çocuklar toplanıp bu oyun için bir büyük tahta kepçeyi çocuk gibi giyindirirler ve bir ağacın ortasına bağlayıp iki ucundan iki çocuk tutar. Böylece çocuklar ev ev gezerek:

Çömçe gelin ne ister, çömçe gelin su ister
Ver, Allahım, ver! yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman,
Yaz yağmuru yalancı gâvur kızı dilenci
Ver, Allahım, ver! yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman!

diye türkü çağırırlar. Her evden bir kadın çıkarak "kepçe gelin"in başına su döker ve çocuklara birşey verir.

Bu âdetin Suriye Araplarında da bulunduğunu öğrendik. Araplar buna ümmü-l-gays yani "yağmur anası" derlermiş. Oyun, Türk çocuklarının yaptıkları gibidir. Bununla beraber Araplarda onaltı, onyedi yaşındaki kızlar dahi bu oyunda rol alırlarmış. Bu âdetteki kadın kuklası Şamanist Türklerin töz (ongon)larına benzemektedir. (177)

---

(177) Abdülkadir İnan, Yağmur duası (Halk Bilgisi Haberleri" 1930 yıl II, sayı 14, s. 36-38); "Rapor" s. 12-14. Anadolu folklorun ait derin bilgisi olan arkadaşımız M. Şakir Ülkütaşır'ın "Not"larından öğrendiğimize göre, yağmur duasında çocuklara pabuçlarını ters giydirmek, su ile ıslatmak, ırmaklara taş atmak, gibi unsurlar tesbit edilmiştir.

. 1811 yılında yazılan resmî bir raporda Kafkasya'daki Rus köylülerinin kuraklık zamanında koca karıları bağlayıp suya attıklarından şikâyet edilmektedir (Jivaya Starina, 1894, c. I, 122-123).

XIV. EVLENME VE DOĞUM

Evlenme ile ilgili törenlere şaman ve baksıların iştiraki pek seyrek olur. Kız kaçırma ile evlenme âdeti muhafaza edilen Yakut boylarında kız kaçırmağa gidecek gençler şaman (oyun) tarafından bir âyin yapıldıktan sonra yola çıkarlardı. Bu âyin şöyle yapılırdı: kız kaçırmaya gidecek gençler bir araya toplanır ve atlarını hazır halde bulundururlar. Şaman, direklere bağlı atların yanına kımız dolu bir tulumla gelir ve bundan bir avuç kımız alıp atların çevresine saçı saçar. Kırk kötü ruhun adlarını söyleyerek bunlara karşı gençleri koruması için *ıtık* denilen tanrıya [doğrusu *ıdık* bağışlanan tanrıya] yalvarıp yakararır. Âyinden sonra gençler atlarına binip kaçırılacak kızın kabilesine doğru yönelirler. (178) Yakutların bu âdetleri çok eski devirlerde savaş ve baskınla kız kaçırma devrinin hatıralarıdır. Altaylılarda "kız kaçırma" ile evleniyorlarsa da Yakutlarda görülen şamanî tören bunlarda tesbit edilmemiştir.

Birçok Türk boylarında gerçek manasıyla baskın yapılarak "kız kaçırma" seyrek olaylardandır. Eski devirlerin bu âdeti ancak düğünlerde görülen bazı âdetlerde izini bırakmıştır. Altaylılarda "kız kaçırma" kızın rızasıyla, hatta baba ve anasının tasvibi; ile olur. Kız, razı olduğunun delili olarak delikanlıya bir yüzük ve mendil gibi birşey vermektedir ki "nişan yüzüğü" yerini tutar. Kız kaçırıldıktan sonra delikanlının arkadaşları çalı çırpıdan bir otağ (odağ) yaparlar. Bu otağın kapısı yoktur. Güvey ile

(178) M. Ovçinnikov, Materıalı po etnogr. Yakutov ("Etnogr. Obozrenıye" 1897, No. 4, s. 85-87).

Günümüz Türklerinde şamanlık

genlin bu otağda üç gün kalırlar. Bunlar ateşlerini çakmak taşıyla kendileri yakarlar. Dışarıdan ateş ve kibrit verilmez.

Kırgız-Kazaklarda düğün âdetlerinde görülen Şamanizm gelenekleri gelinin kayın babasının evinde yanan ocaktaki ateşe yağ atıp secde etmesidir. Başkurtlarda ise bu âdet hocalar tarafından kaldırılmıştır. Başkurtlarda gelinler kayın babanın içtiği pınar, ırmak ve göl sularına gümüş paralar saçı yaparak "selâm" verirler. Bu tören, bir kocakarının rehberliği altında yapılır. Buna "su gösterme" töreni denir (Başkurtça: "hu köründürüü").

Şamanist ve Müslüman Türklerin evlenme törenlerinde müşterek olan Şamanizm unsuru gelinin geldiği gün başına saçı saçmaktır. Bu saçı, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, her devirde topluluğun istihsal ettiği en mühim mahsulünden olmuştur. Avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı, çiftçilik devrinde darı, buğday, muhtelif mey-

valar saçı olarak kullanılmıştır. Saçı yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban âyininin kalıntısıdır. Gelinler için birçok şey tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, büyük baba çadırının ocağından, yukarıya (tör'e) geçmek, muayyen bir zaman içinde kayın baba ve kayın biraderleriyle, hatta ihtiyar kadınlarla bile, konuşmak (179) yasak sayılmaktadır. Bu âdetlerin menşei nasıl izah edilirse edilsin, muhakkak ki çok eski Şamanizm inançlarıyla ilgilidir.

Evlilik hayatının meyvası olan çocuk doğumu ve çocuğa ad verme törenleri iptidaî Şamanizmin birçok unsurlarını muhafaza etmiştir.

Yakutlar Tanrıdan çocuk, bilhassa erkek çocuk isterlerken, ak şamana (ayı oyun'a) başvururlar. Ak şaman, Ayısıt hatuna yahut ak at sürüleri sahibi olan (magan sılhılah) tanrıya dua eder. Bu törende kanlı kurban sunulmaz. Bu tanrılara *ıdık* olarak bir hayvan bağışlanır. Bu hayvana kimse binmez.

Çocuğu olmayan Yakut kadınları mukaddes bir ağacın dibinde, ak boz at derisi üzerinde, "yer sahibi" (an daydı iççite) ne yalvarırlar; ağlaya sızlaya dua ederler. Bu duadan sonra çocuk sahibi olanlar bunun tanrıdan, yer ağaç ruhları tarafından, verildiğine inanırlar.

Kırgızlarda, Şamanizm devrinden kalma mukaddes ağaçlar, ataların ve büyük şamanların mezarları İslâmlaştırılmış ve "evliya"ların türbeleri olmuştur. "Manas" destanında Yakup Han hatununun kısırlığından şikâyet ederek diyor ki: "Bu Çırıçı'yı

(179) Kutadgu Bilig'deki bir beyitten bu âdetin Karahanlılarda da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Hacip, yabancılar arasına giren birinin şaşıracağını, ***gelin gibi*** dili tutulacağını söylüyor: kişi kirmedük yerke kirşe kah, kelin teg bolur ol ağın teg tili (Mısır nüshası, 19).

alalı ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun mezarlı yerleri ziyaret etmiyor, elmalı yerlerde yuvarlanmıyor, kutlu pınarlar yanında gecelemiyor" diyor.

Kırgız-Kazakların "şeriata aykırı" âdetlerinden şikâyet eden Molla Gazi Hoca (180) "kadınları kısır olursa sahrada tek başına biten bir ağaç, bir kuyu (pınar) veya su yanında koyun kesip gecelerler" diyor. Müslüman Kırgızların bu âdetleri Yakut Şamanistlerinin "kutlu ağaç" yanında yaptıkları şaman âyininden ancak ismiyle ayrılmaktadır.

Dede Korkut hikâyelerinden birinde bir hatun erkek evlât istediği zaman "kuru kuru çaylara sücü (şarap) döktüğünü, kara giyimli dervişlere nezirler verdiğini" söylüyor. (181) Bu sözlerde çay (su) kültü yahut Yakutlardaki gibi "yer sahibi" kültü, pek açık görülmektedir.

Yakutlarda ilk doğuma büyük ehemmiyet verilmektedir. Doğum günü yaklaşınca erkek ormana gidip bir kayın ağacı keser. Bu ağaçtan bir buçuk arşın uzunluğunda üç kazık hazırlar. Bunlar tek bir kayın ağacından alınmalıdır. Kiler, ev, sandıkları hep açık bırakırlar. Ateşe yağ atıp "Ey doğum tanrısı Ayısıt hatun ye! Yolun açık olsun!" derler. Çocuk doğduğu gibi yağlı bir yemek yerler; bir hayvan kurban keserler. Hayvanın kafasını kırmadan pişirirler. Kemiklerini bir kaba doldurup ormana götürüp bir ağaca asarlar. Doğumun üçüncü günü Ayısıt hatunu çıkarma âyini yapılır. Bu âyin hakkında ruhlardan bahsettiğimiz yerde malûmat vermiştik.

Altaylı boylarda ve Kırgızlarda doğum saati yaklaşınca, oba

---

(180) Bunun "Kazak halkının âdetleri" adlı risalesinden yukarıda bahsetmiştik.

(181) Kilisli, 14; Orhan Saik, 8. Bu kelime Arap harfleriyle yazılmıştır, "sucu" (yani su uzmanı) da olabilir. İhtimal ki eski "sücü" kelimesini halk etimolojisi "sucu" şekline sokmuştur.

yahut oymak kadınları lohusanın evine toplanırlar. Tecrübe görmüş bir kadın ebe (ineci) vazifesini görür. Çadırın tam orta yerine (ateş yakılan yerine) bir direk yerleştirerek ona bir urgan bağlarlar. Bu urganın bir ucu duvara bağlanıp lohusanın koltukları altından geçirilir. Kadın çok ıstırap çekmeğe başlarsa ***albastı*** yahut ***al karısı*** denilen kötü ruhun lohusaya musallat olduğuna hükmederler. Bu kötü ruhu korkutmak, kovmak için erkekler de toplanır, "hay, huy!" diye haykırmağa başlarlar, tüfek ile havaya ateş ederler. Bu gürültü kadın doğuruncaya ve baygınlığı geçinceye kadar devam eder. Bazan hocanın yahut baksının müdahalesine lüzum hasıl olur.

Lohusalara musallat olan bu kötü ruh Çin seddinden Akdeniz kıyılarına, Buz Denizi'nden Hind'e kadar yayılmış Türk folklor ve hurafelerinde ***Al karası, albastı, albis, almis*** adlarıyla yer almıştır.

Kırgız-Kazak Türklerinin hurafelerine göre "albastı" iki nevi olup biri "kara albastı" ve diğeri de "sarı albastı"dır. "Sarı albastı"lar hoca veya baksı (şaman) ların okumasıyla def olup giderler. "Kara albastı" ise kendisini görmek iktidarına malik olan ocaklı adamdan başka kimseden korkmaz. "Sarı albastı" sarışın bir kadın suretindedir. Bazan keçi veya tilki suretlerine de girer. Bu ruh lohusalara musallat olup ciğerlerini alır, götürüp suya atar. Baksılar yahut ocaklı adamlar "albastı"yı ciğeri yerine koymağa mecbur ederler. "Albastı"yı yakalayan baksı eline kopuz alarak şu afsunu söyler:

"Ey, albastı zalim,
Koy ciğerini yerine,
Zavallının canın iade et,
Sözümü tutmazsan,
Bana hürmet etmezsen,

Gözlerini çıkarırım..."

Bu suretle merasim yapılırsa albastı ciğeri yerine koyar ve ölen lohusa da iadei hayat edermiş. Baksılar "albastı"yı, ekseriya keçi suretinde görüyorlar.

"Kara albastı" yahut "Kara" ciddî ve ağır başlı bir ruhtur. "Sarı albastı" ise hoppa, mekkâr ve şarlatandır. Ekseriya insanları hile ve aldatmakla ele geçirir. Bazan insana dokunmayacağına söz verir ve uzak bulunur. Lâkin daima fırsat bekler ve nihayet kolayını bulup bir zararını dokundurur.

Miropiev'in eserinin nihayetinde, neye ait olduğu izah edilmemiş, bir baksı duası vardır. Münderecatından (içindekilerden) anlaşıldığına göre, bu da "albastı"ya karşı, lohusa yanında yapılan bir merasim esnasında okunan, baksı afsunudur. Bu merasimde, galiba, lohusanın ciğeri yerine koyun ciğeri veriliyor. Bu afsun şöyledir:

"Ey, şeytanlar, şeytanlar,
Bu ciğeri alınız.
Buna kanaat ediniz,
Bu kadını öldürmeyiniz,
Zararınızı dokundurmayınız.
.....
Koyun ciğeri size kâfi değil mi?
Bu koyun ciğerini ciğer addetmiyor musunuz?
Eğer böyle ise, elime kılıç alırım,
Hesapsız ruhlarımla
Size hücum ederim..."

Albastı, tüfek sesinden korkar. Lohusa "albastı" olursa tüfek patlatmak âdettir. Demircilerden ve ocaklı adamlardan da kor-

kar; öyle muktedir demirci ustalar ve ocaklılar vardır ki bunların bir mendil veya külâhı "albastı"yı korkutmak için kâfi gelir. "Albastı" muhtelif suretlerde görünmekle beraber aslında bir "sarı kız"dır.

Başkurtların "albastı"ya dair hurafeleri de Kazak-Kırgızlarınki gibidir.

Kazan Türklerinin hurafelerine göre "albastı" şerir (kötü) bir ruhtur. Meskûn olmayan evlerde ve sahralarda bulunur. Muhtelif suretlerde görünür; yolcuların yolunu şaşırtır, uykuda basar. Uluğ Kem nehrinde bulunan Tuba-Urenha şamanı Türklerin akidelerine göre, "albas" evlenmeyen bir kızdan türemiştir; kumsal yerlerde ve kayalarda bulunur, keçi gibi bağırırlar. Albıs, kızlara musallat olur ve hasta yapar. Muktedir şamanlar ilâhiler okuyup albısları defederler. Şaman dualarında albıslar sarı kız olarak tavsif olunur (Altı sarı albıslarım).

Kadın şaman

Altaylıların akidesine göre "almış" bir ruhu şerirdir. "Erlik"in âvanından ve hademelerindendir.

Fergana Özbeklerinin huafelerinde şeytan, ecine, dev ve perilerden maada bir de "albastı" vardır. "Albastı"yı pejmürde, dağınık saçlı bir kocakarı suretinde tasavvur ederler. Lohusayı yalnız bırakmazlar, ecinenin boğmasından korkarlar.

Taşkent'te (Sevzar-dehe Tahtapul) "Albastı = Alvastı" köprüsü vardır. Oradan gelip geçenlerin pejmürde bir kocakarı gördükleri söylenir.

Yakut Türklerinin akidelerine göre isim ve karakter itibarıyla bizim "albastı"yı andıran "abası" denilen ruhlar vardır. "Abası"lar "iççi" ve "ayı" ruhlara (karşılık) mukabil şerir ve obur ruhlardır. Bundan maada "albas" sözü de vardır ki aldatmak, hile ve kadın şamanın büyüsü manalarında kullanılır. "Abası"ların evsafı mümeyyizesinden biri insanın "kutu" (ruhu)nu alıp götürmektir. (Diğer Türklerde albastı yahut al karısı insanın ciğerini alıp götürür).

Anadolu Türk hurafelerinde de aynı ruhun mühim rolünü görüyoruz. "Alkarısı" ve "albastı" hastalığı tesmiye edilen bu ruh lohusa kadınlara musallat olur. Bazan yalnız kalan lohusanın yanına peri kızları gelerek lohusanın ciğerini alır giderler ve bu suretle lohusayı "al basarmış". Lohusanın ciğerini alıp suya bırakırsa lohusa ölürmüş. Doktor Kunoş'un notuna nazaran "Çocuk doğduğu vakit loğusaya acıklı bir haber söylenirse korku, teessüften mütevellit hale yahut hastalığa "albastı" tabir olunur." Hurafeye göre "alkarısı tüfek sesinden, ocaklı adamlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. Bunun içindir ki lohusa yatakta iken başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlarlar. Kırmızı altın takarlar, lohusaya kırmızı şeker hediye götürürler. (Bazan bunun hilâfına kadının gözüne kırmızı şey göstermezler). Bazan bu "alkarası" dağ kayalarında ve nehir sahillerinde bulunur. Ge-

çen yolculara her türlü oyun oynarlar ve fena sesle bağırırlar. Öyle ocaklı adamlar vardır ki bunların mendil veyahut takkesi lohusaların odasına konulursa "albastı" olmaz. Alkarısı sarışın bir kadındır.

Erzurum ve Erzincan vilâyetlerinde işittiğim bazı rivayetlere göre "alkarısı" ahırlarda bulunur ve at yelesini örmekten hoşlanır. Lohusaları korkutan ve ciğerlerini götüren ruh ise "albastı" olmayıp "karakura" denilen bir ruhtur.

Görülüyor ki bütün Türk kavimlerinde "albastı" aynı şerir ruhun ismidir. Bu ruhun lohusa kadınlara musallat olması şekli Kırgız, Kazak ve Anadolu Türklerinde bütün teferruatıyla aynı şekildedir. ("Loğusanın ciğerlerini alıp götürmesi ve suya atması", "ocaklı adamlardan korkması, tüfek sesinden kaçması"). Kazak-Kırgızlarda keçi suretinde görünen bu ruhun Urenha-Tuba Türklerinde "keçi sesi ile bağırması" ve Anadolu Türklerinde "fena sesle bağırması" gibi teferruat da şayanı dikkattir. Bütün Türklerde bu ruh dişidir; hoppa. hilekâr ve yalancıdır.

Urenhaların şaman dualarında zikredilen ve kayalarda bulunan altı sarı "albastı", Kazak-Kırgız ve Başkurtlarda "sarı kız" suretinde olan bu ruh kültü ile Anadolu Türklerinin "sarı kızlar" efsanesi de münasebettar olabilir. Erzurum ve Erzincan hurafesine göre "albastı" at yelesini örmekten zevk alırmış, Yenisey Türklerinden "Kalar" Türklerinin inanmalarına göre, at yelesini örmek kaya ve dağ ruhunun (dağ izinin) en sevdiği eğlencedir.

Kırgızların inanmalarına göre, lohusalara musallat olan ruh gene "al'dır.

Lohusanın "kara" yahut "karabastı" dan korkusu ve bu "kara"yı defetmek için "kara bakşı" çağırıldığı Manas destanının devamı olan Yolay Kaan destanında da görüyoruz.

Kara bakşı bar edi
Karabaskan katındın
Evliyası bar edi...

Kara bakşı loğusaya gelen cinlere hitap ederek;

Alıştan kelgen Al-bı deyman
Raktan kelgen canbı deymen...

diyor ki buradaki "al" bizim bahsettiğimiz"al"dır. Bu son cümleyi Radloff uzaktan gelen er (alp) diye tercüme ediyor, ki şüphesiz yanlıştır. "Albı" kelimesindeki "bı" sorgu soneki olan "mi"den başka birşey değildir.

Bu hülâsamızdan (özetimizden) görülüyor ki "al" (albastı, albas, albız, almış) denilen mevhum "ruh" hakkında bütün Türk kavimlerinde aynı inanmalar mevcuttur. Şüphesizdir ki bu inanma ve an'ane Türklerin Orta Asya'da birlikte yaşadıkları zamana aittir. Türklerle eski zamanlardan beri komşu yaşayan kavimlerde de bu "Al" hakkında inanmalar varsa da Türklerdeki gibi yaygın değildir.

"Al" ruhu tarihten önceki zamanlarda, tarihî devirlerde tasavvur olunduğu gibi, şerir bir "ruh" olmamıştır. Bu "ruh" eski Türk panteonunda kuvvetli belki hami (koruyucu) tanrılardan biri olmuştur. Bugünkü Türk inanmaları onun "şerir" bir ruh olduğunu gösterdiği halde bazı emareler de onun bir zaman "hamî" ruh olduğunu bildirmektedir:

1. Urenha-Tuba Türklerinin şaman dualarında kam bu ruha "kaya yerlerde yaşayan altı Sarı Albıstarım" diye hitap ediyor ve yardım soruyor. Kazak-Kırgız baksıları da, galiba, bu ruhu "tuv dediği derde derman olan ey Sarı Kız, gel" diye çağırıyor.

2. "Al" kelimesinin ateş kültüyle alâkalı olması bilhassa bu

Oğuz Kağan (minyatür)

ruhun en eski devirlerde "hami" ruh, ateş ve ocak ilâhesi olduğunu göstermektedir.

Yakut Türkleri aile ocağı ateşine "Al-ot" diyorlar.

Çocuk dünyaya geldiği gibi babası ebeye bir kadeh rakı (arağa) sunar; toplananlara ziyafet çeker. Ebe buğday unundan bir yemek yapar (Kazak-Kırgızlar buna "bökpen" Kırgızlar "centek" derler). Kadınlar bu yemekten yedikten sonra bir çukur kazıp ***son***'u ve bu yemekten bir parça bir kap ve kaşıkla beraber gömerler. Bu Yakutlarda Ayısıt'a, Altaylarda Umay anaya kurbandır.

Birkaç gün sonra düğün yapılır. Ziyafetten sonra ebe yahut çocuğun babası ihtiyarlardan birine müracaat ederek ad vermesini ister. İhtiyarlardan biri ad verir. Ebe misafirlerden çocuk için "diş" ister. Herkes bir hediye verir. Bu hediyeler beşiğe asılır.

Eski Yakutlarda küçüklüğünde verilen ad gerçek ad sayılmazdı. Gerçek ad yay çekip ok attıktan sonra verilirdi. Yakutların bu âdetini eski Oğuzlarda da görüyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde "O zaman da bir oğlan baş kesmezse, kan dökmezse ad komazlardı" denilmektedir. Oğuz kahramanlarına ancak

kahramanlık gösterdikten sonra Dede Korkut ad veriyor. Altay ve Yenisey Türklerinin destanlarından anlaşıldığına göre, öyle bir devir olmuş ki bayağı adamların özel adları olmamış, yalnız kabilesinin adını taşımışlardır. Gerçek ad almak için kahramanlık göstermek gerekti. Buna ilk dikkat eden ethografyacı Titov olmuştur. (182)

Altay destanlarının kahramanları adlarını tanrılardan, ruhlardan alırlar. Müslüman Kırgız destanlarında ise "peygamber", "ak sakallı evliya"lar ad verirler. Manas'ın adını dört "peygamber hoca" vermiştir. Manas'ın oğlu Semetey'in adını ak sakallı bir eren verdi ve kayboldu.

Çocukları yaşamayanların çocuğun muhafazası için aldıkları tedbirler gerek Şamanistlerde ve gerek birçok Müslüman Türklerde aşağı yukarı aynı tedbirlerdir. Yakutlar, aileye musallat olan ölüm ruhunu aldatmak için çocuğu komşulardan birine satarlar. Urenha (Tuba)lar çocuğu doğduğu gibi kazanın altına saklarlar, kazanın içine "ak eren" denilen ongon'u koyup bunun yanına arpa unundan yapılan bir bebek bırakırlar. Kam bu bebek üzerinde âyin yapar. Kam'ın duasıyla bu hamur "canlanır" ağlarmış (yani şaman canlanma ve ağlamayı kendisi temsil eder); hamur bebeğin karnını yarar, parçalar, sonra bu bebeği uzak bir yere götürüp gömer, ölüm ruhu bunu görüp çocuğun öldüğüne inanır ve aileyi rahat bırakır. Moğollar ise çocuğu kazan altında üç gün saklarlar, anası hep bir bebekle meşgul olur. Sonra bebek ölür. Ana baba da "çocuğumuz öldü!" diye ağlaşırlar. Bebeği bir çukura gömerler. Kötü ruh böylece aldanır ve çocuğu rahat bırakıp yoluna gider.

Çocuğu yaşamayan Başkurtlar da, Müslüman oldukları halde, ölüm meleğini aldatmağa çalışırlar. Çocuğu doğduğu gibi

(182) Bogatırskuye poemi Mınus. tatar, Petersburg, 1856, s. 66; Etnograf. Sbornik, 1858, IV, s. 89 (not).

ebe eline alıp dışarı çıkar, birkaç ev dolaştıktan sonra çocuk babasının evinin penceresinden seslenir: "Yabancı ülkeden bir çocuk getirdim. Satın alan var mı?" der. Pazarlık başlar. Çocuk için kendi ağırlığında demir verip satın alırlar. Çocuğa Demir yahut Satıpaldı, Satılmış gibi bir ad verirler.

Çocuğun yaşamasını sağlamak için Yaşar, Dursun, Ölmezbay, Taştan, Kurç (çelik) gibi adlar verildiği gibi, kötü adlar vermek âdeti de vardır. Bunun sebebi kötü adı olanlardan ölüm meleği nefret eder de gelmezmiş. Kırgızlarda İtalmas (yani melek değil, köpek bile almaz!), Çoçkabay (Domuzbay), Kabanbay (yabanî domuz) gibi adlar hep bu inanca göre verilmiş adlardır. Troytsk civarındaki Kıpçaklarda Rusça Andrey adını taşıyan birini gördük. Kazakların anlattıklarına göre, evlâdı yaşamayan Cetpisbay ağa oğluna, evimize Azrail gelmesin diye, Rus adını vermiş imiş.

Ad veren ihtiyar gerek Şamanistlerde ve gerek Müslüman Türklerde şu alkışı (duayı) söyler:

"Adın Yaşar olsun! beşik bağın berk olsun!
Arkanda küçük, önünde büyük kardeşlerin olsun!
Beşik bağın kopmasın! arka eteklerini davar, at
Sürleri bassın! ön eteklerini çocuklar bassın!
Benim gibi ak sakallı, sarı dişli ol! Ak dişlerin
Sararsın, kara saçların ağarsın!"

bu dua sonunda Müslüman Türkler "amin", Şamanist Türkler ateşe yağ atarak "opkuruy!" derler.

Bazı çocuklara doğdukları günün önemli olaylarını anlatan adlar verilir: Düşmanın baskını püskürtüldüğü gün doğan çocuklara ***Yağıbasan*** (Yavbastı), aş töreni yapıldığı gün doğanlara ***Aşbergen***, sayılı bir misafir geldiği gün doğanlara ***Konak keldi***

gibi. Bazı çocuklara doğduğu yerin adı verilir: ***Uralbey, Sırgeldi, İdilbay*** vesaire gibi.

Türk efsanelerine göre, kahramanların doğumu fanilerin doğumundan başka türlüdür. Büyük kahramanlar avuçlarında kan tutup doğarlardı.

Orta Türklerde yaygın bir efsaneye göre, Cengiz Han avucunda kan avuclayıp doğmuştur. Kırgızların destanî kahramanı ve bir kült saydıkları Manas da kanlı doğmuştu.

Anadan yeni doğdukta — Koyun ciğeri kadar kara kan
Sağ elinde tutmuştu... — Kanlı doğmuş Er Manas (183)

Aynı destanda Külçora ve Kançora adlı kahramanlardan bahsedilirken:

Kül tutup doğmuş çocuğa — Külçora deyip ad verdi
Kan tutup doğmuş çocuğa — Kançora deyip ad verdi (184)

Eski Şamanizmde doğum ve ad verme olaylarına mahsus birçok âyin ve törenlerin bulunduğu içtimaî mütehaseler halinde görülen âdetlerden anlaşılmaktadır.

(183) Proben, V, 142.
(184) Aynı eser, V. 318.

XV. ÖLÜM VE ÖLÜLER KÜLTÜ

A. Şamanistlere göre ruh-can: Düşünen insan taş devrinden beri hayat ve ölüm sırlarını öğrenmeğe ve anlamağa çalışmıştır. Büyük filozofları ve mütefekkirleri (düşünürleri) binlerce yıllar boyunca düşündüren ve hâlâ çözülemeyen bu sırları basit ve tatbikatçı olan topluluk, kendi dünya görüşlerine uygun olarak, "halletmiş"tir. Çünkü bu basit topluluğun sürüp giden sırlara ve muammalara tahammülü yoktu; onun için her meselenin bir cevabı olmalıydı. Yeryüzündeki bütün iptidaî insan topluluğu aynı yolu takibetmiş, hayat ve ölüm hakkındaki tasavvurları aşağı yukarı aynı olmuştur. Bundan dolayıdır ki insanı yaşatan "nesne" dünyanın muhtelif dillerinde aşağı yukarı aynı manaya gelen (meselâ, nefes, tın, rüzgâr, esinti) kelimeleriyle ifade edilmiştir.

Eski Türkler can ve ruh mefhumunu, genel olarak, ***tın*** (yani nefes) kelimesiyle ifade etmişlerdir. Doğu Türklerinde bu kelime hâlâ nefes ve can manasına kullanılmaktadır; batı Türklerinde ise bu kelime ancak "dinlenmek" kelimesinde kalmıştır.

Çağdaş Şamanist Türk boylarından Yakutlar ruh-can mefhumunu ***tın, kut*** ve ***sür*** kelimeleriyle ifade ederler. Tın kelimesi aynı zamanda ***esinti, rüzgâr, nefes*** anlamlarına da gelir. "Kut" -bazı izahlara göre- toprak, rüzgâr ve "ana-kut" denilen üç unsurdan mürekkeptir. "Tın" vücuttan ayrılırsa ölüm vukua gelir, fakat "kut" ayrılırsa ölüm olmaz. ***Sür*** -insan enerji, irade ve umumiyetle ruhî hallerini meydana getiren unsurdur. İnsan uyurken sür'ü vücuttan çıkıp her tarafta dolaşabilir.

Altaylılar ruh-can mefhumunu ***tın, süne*** ve ***kut*** kelimeleriyle ifade ederler. Tın bütün canlı yaratıklarda vardır; süne ise ancak insanlarda bulunur. Kut her şeyde bulunur, cansız şeylere kutsiyet verir; ağıllarda, ahırlarda bulunursa sürüler bereketli ve sahibi çok zengin olur. Çobanların değneği kutlu olursa sürülere hastalık veren ruhlar ve kurtlar uğramaz. Buna göre "kut", candan başka bir türlü ruhtur ki yalnız insanda değil, fakat her şeyde bulunabilir. Çok korkan adamlar için de "kutu çıktı", "kutu uçtu" derler ki İstanbulluların "ödü patladı" tabiriyle aynı anlama gelir. Altaylıların inançlarına göre tın, süne ve kut'dan başka insanın "yula" denilen bir eşi de vardır. İnsan uyurken "yula"sı her yerde dolaşabilir. Düş dediğimiz işte bu yulanın gördüğü şeylerden ibarettir. Yula aynı zaman meşa'le anlamını da ifade eder. Babalardan kalan türe ve âdetlere de "yula" denir.

Ölülerin serseri dolaşan ruhlarına Altaylılar ***üzüt***, Yakutlar ise ***üör*** derler. Kazan Müslümanlarında da ***öür*** kelimesini hatırlatan ***ürek*** kelimesi vardır ölülerin serseri ruhlarına denir.

Eski Türklerde toplum hayatı (minyatür)

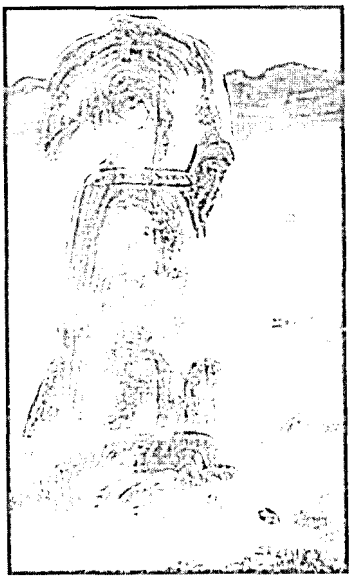

Ötüken ilinde, Gök Türk döneminden bir kaya resmi

Şamanistlerin tasavvurlarına göre, can kanda yahut yürekte bulunur.

B. Ölüleri gömme töreni: Eski Şamanist Türklerin ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri hakkında verilen ilk haberlere Çin kaynaklarında rastlanır. Bu haberler, çok kısa ve karışık olmakla beraber, folklor materyallerinin ışığı altında bunlardan birçok şey öğrenmek kabildir.

Çin kaynaklarında Hunların defin törenine dair verilen haber, İsa'dan önce III. yüzyıla aittir. Bu habere göre "Hunlar ölülerini tabut içine korlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş mezarlıkları ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülenler yüz, hatta yüzden fazla olurdu" (Hyasinth I, 16).

Ötüken ilinde, Gök Türk döneminden bir mezar heykeli

Gök Türklerin defin töreni hakkında Çin kaynakları daha tafsilâtlı malûmat veriyorlar. Tan sülâlesi tarihi VI. yüzyıl vukuatından bahsederken Gök Türklerin defin törenini şöyle tasvir etmektedir: "Ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşe yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömer-

ler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerinde bir taş korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze, hatta bine baliğ olur. Atlar ve koyunlar kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar" (Hyasinth, I, 269-270).

IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin töreni Gök Türklerin defin törenlerinden farksız olduğu İbn Fadlan'ın verdiği malûmattan anlaşılmaktadır. Oğuzların defin törenlerini İbn Fadlan şöyle tavsif ediyor: "Onlardan biri hastalanırsa köleler ve cariyeleri bakar; ev adamlarından hiç kimse hastaya yaklaşmaz. Haneden uzak bir çadır dikip hastayı oraya korlar; iyileşinceye yahut ölünceye kadar çadırda kalır. Yoksul ve köle hastalanırsa onu kırlara bırakıp giderler. Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye caket giydirirler kuşağını kuşandırır, yayını yanına korlar; eline nebiz dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve /çukura/doldurup ölüyü buraya oturturlar. Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar. Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sırıklara asıp "Bu onun atıdır. Bununla cennete gider" derler. Bu ölü hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar; ve mezarın üzerine korlar. Derler ki "Bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler." (185)

XIII. yüzyıl Kıpçak-Kuman boyları, Wilhem Rubruk'un verdiği malûmata göre (186) mezarlar üzerine yüksek tepe yaparlar,

---

(185) A. Z. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, 14-15 (metin), (Exk. s31 a); krş. Material po istorii Türkmen i Türkmenii, I, 169-170.

tepenin üzerine de bir heykel koyarlardı. Bu heykellerin yüzü doğuya bakardı. Zengin adamların mezarı üzerine ehram şeklinde bir ev yaparlardı. Böyle mezarlardan birini Rubruk şöyle tavsif ediyor: "Yeni bir mezar üzerinde onaltı tane at derisi gördüm. Bunlar mezarın dört tarafına dörder dörder olarak sırıklara asılmışlardı. Mezarın yanında kımız ve et bulunuyordu. İlbuki bu mezardaki ölü güya Hristiyan sayılırdı."

Bu tavsifte zikredilen "yüksek tepe" (kurgan) (187) İbn Fadlan'ın Oğuzlarda gördüğü mezar üzerindeki "kubbe gibi döşeme"nin aynı olacaktır. Mezar üzerine konulan heykelin, ölünün heykeli mi, yoksa balbal mı, olduğunu kestirmek güçtür. Herhalde şurası muhakkaktır ki, Şamanist Oğuzlar ve Kıpçaklar IX XII. yüzyıllarda Gök Türklerin defin törenlerini olduğu gibi devam ettirmişlerdir.

Oğuz ve Kıpçak defin törenlerinde görülen, kurban olarak kesilen atların derilerini sırıklara asma âdeti bugünkü Altaylıların ve Yakutların at kurban ederek yaptıkları törenlerde âyinin en önemli unsurunu teşkil eder. Yakutların bu derilere "tabık", Altaylıların "baydara" dediklerini yukarıda söylemiştik.

Kıpçak bozkırlarında ve Rus arkeoloji terimiyle "kamennaya baba" (yani "taş kadın") denilen heykellerden hiç olmazsa bazılarının balbal olduğu muhakkaktır. Bu heykeller Genceli şair Nizamî'ye de malûmdu. Onun rivayetine göre, bu heykeller Kıpçak Bozkırlarına tılsım olarak dikilmişti. Bu tılsımlar şimdiye kadar orada durmaktadır. Bütün Kıpçak halkı bu tılsımlara yaklaşınca onlara tapar ve okluğuna bir ok bırakır. Bir çoban oraya gelirse bir koyun keser. (188)

---

(186) W. de Rubruk, Doğu ülkelerine seyahat (Malein tere), Petersburg, 1911, s. 80.

(187) Kurgan-Kıpçakçada "mezar hüyüğü" demektir.

(188) Seferṇâme (Vahidî Deṣtgerdî yayını), s. 427-428.

Nizamî'nin verdiği malûmat arkeoloji ve etnografya araştırmalarıyla elde edilen bilgilere uygundur. Büyük şair, herhalde bu rivayeti Azerbaycan'da bulunan Kıpçaklardan işitmiş olacaktır.

Balbal olması muhtemel olan heykellere Şamanistlerce dinî saygı gösterildiği XVIII. yüzyılda tesbit edilmiştir. 1739 yılında yazılan bir raporda şu malûmat vardır: "Yüs ırmağı boyunda (Altaylarda) taş heykeller çoktur. Bunlardan birine ***Kozan taş*** (tavşan taş) denir. Burada yaşayan oymaklar bu heykele kurban, keserler. Heykelin ağzı her zaman yağlı bulunur" (Sibirskiya Drevnosti, No. 15, ilâve kısmı sah. 144).

Heykelin okluğuna ok bırakmak hakkındaki habere gelince, bunu Ssanang Ssetsen'in Togan-tayşi'nin ölümüne dair verdiği hikâye ile izah etmek mümkündür. Bu hikâyeye göre, Togantayşi Cengiz Han'ın türbesine hakaret etmiş, Cengiz'in okluğundaki bir ok onu öldürmüştür. Bu hikâyeden Cengiz'in heykelinde okluk bulunduğu anlaşılmaktadır (W. Barthold, Türk ve Moğollarda defin, 533-534).

Orta Asya'da, Hunların ve Kök Türklerin egemenliği devirlerinde, daha iptidaî basamaklarda bulunan boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup ağaçlara asarlardı. Bu uluslar arasında Moğollardan Hıtay (Kidan)lar, Şveyler. Türklerden Dubo (= Tuba)lar vardı. Bu âdet Yakutlarda XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bazı haberlere göre Kırgızlarda bu âdet vardı. Müslümanlıktan sonra Kırgızlar bu âdeti bırakmışlardır. Bununla beraber Kırgızlarda bu âdetin hatırası olarak defin törenine "süyök kötörü" derler ki harfiyen "kemik kaldırma" demektir.

Çin kaynaklarına göre, Türk uluslarında aşağı yukarı aynı devirlerde muhtelif gömme âdetleri görüyoruz: yakma, ağaca asma, toprağa gömme. Kök Türklerin defin törenleri hakkında verilen malûmata göre, bunlar ölüleri yakarlardı. Bazı mezarlar-

da kül bulunduğu bu haberleri teyit etmektedir. Bununla beraber, Kök Türk devrine ait olduğunda hiç şüphe olmayan mezarlarda iskeletler bulunmaktadır. Arkeolog S. V. Keselev tarafından Altay-Sayan dağlarında ve çevrelerinde, bilhassa 1935 yılında Kuray ve Tuhaytı kasabaları civarında, yapılan kazılarda meydana çıkarılan mezarlarda bulunan iskeletlerde yakma izleri görülmemiştir. (189) Aynı devirde muhtelif şekillerde gömme törenlerinin yapıldığını izah etmek güçtür. Ölüyü yakma, ağaca asma, toprağa gömme aile veya boy geleneklerine, yahut her boyun dinî telâkkilerine dayanmış olabileceğini düşünmek mümkündür.

Eski Şamanist Türklerin defin törenlerine ait birçok âdet ve gelenekler göçebe Türk uluslarının destanlarında derin izler bırakmışlardır. Müslüman Türk destanları arasında Şamanizm unsurlarını en çok muhafaza eden "Manas" destanında üç yerde defin töreninden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Han Köketey'in defin törenine ait rivayettir ki Çokan Velihanov tarafından 1858'de tesbit edilmiştir. (190) Bu rivayete göre, ölüm yatağında yatan Han Köketey, halkına vasiyetlerini şöyle anlatıyor: "Halkım, ilim! Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız, (etimi) keskin kılıçla sıyırınız, zırhımı giydiriniz, deriye sarıp beyaz kefenimi başımın altına koyunuz. Başımı doğuya yöneltiniz! Kızıl buğralara kızıl çuha (kumaşlar), kara buğalara kara kadifeler yükleteniz. Kırk buğra (erkek deve) den kurulmuş bir kervan ile benim *çatma haneme* (kütüklerden yapılan evime) böyle geliniz! Küme küme kadınlar gelir; onlara kumaşları dağı-

(189) S. V. Keselev, Sayano-Altayskaya arheoiogiç. ekspeditsiya (Sovetskaya Arheologiya, 1936, No. 1. s. 282-284); yine bk. Abdülkadir İnan, Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları ("Belleten" 1947, No. 43, s 569-570)

(190) Bu rivayetteki defin töreni Radloff'ta yoktur.

tınız. Kervanbaşı kara sart seksen keçinin yağıyla karıştırıp tuğla hazırlasın. Büyük ve küçük yolların kavşaklarında aya benzer ak saray, göğe benzer gök saray yapınız... İlim, halkım! Bana hizmette kusur etmeyiniz." (191)

Han Köketey'in vasiyetindeki "(etimi) keskin kılıçla sıyırınız" sözleri W. Barthold'un dikkatini çekmiş ve bu konu üzerinde bir makale neşretmiştir. (192)

Barthold destandaki bu sözlerle Tabarî (c. II, r. 16) ve Nerşehi (Schefer neşri 60) tarafından Buhar-Hudat'ın ölümüne dair verilen haberler arasında münasebet bulmaktadır. Tabarî'nin verdiği habere göre "121 (milâdi 739) yılında Tuğşad öldürüldükten sonra etini [keskin bir şeyle] kemikten ayırdılar ve kemiklerini Buhara'ya götürdüler." Nerşehi'ye göre "Buhar-Hudat son vasiyetlerini söyledi ve bir saat sonra öldü. Uşakları girdiler, etini [kemiklerinden] ayırdılar ve kemiklerini Buhara'ya götürdüler.

Ölünün etlerini kemiklerinden ayırmak Orta Asya'daki Zerdüştîlerin âdetlerindendi. Horasan ve Maveraünnehir'e Türk hakanları tarafından tayin edilen Şad ve Yabgular yerli din olan Mazdaizmi kabul etmişlerdi. Türk hakanları namına Buhara'yı idare eden Tuğ-şad ve anası Hatun da herhalde yerli âdete riayet etmiş olacaklardır.

Bin yıl önce ortadan kalkan bir defin âdetinin Manas destanında yankısı bulunması folklorun tarih bakımından değerli materyaller verebileceğini göstermektedir.

Bu epizodde "çatma ev" diye tercüme ettiğimiz mezar yapısı, eski Kıpçak bozkırlarında, Volga boylarında yapılan hafriyatta meydana çıkarılan ve arkeolojide "Kvalin tipi çatılı mezar"

---

(191) ZVO, XIII, s. (zabıtlar kısmı) IX.; Ç. Velihanov "Soçineniya", s. 209-210.

(192) W. Barthold, Yine Semerkant Ossuariumları hakkında (ZVO, XIII, (101-104). Aynı derginin zabıtlar kısmında s. IV.

("a charpente" du type Khvalin) diye isimlenen mezar-evleri hatırlatmaktadır.

Genel olarak bu defin töreninde İslâm unsurlarından eser yoktur. Halbuki destan şairine göre han Köketey "Müslüman" Kırgızların hanıdır; kendisi de Müslümandır.

Radlof tarafından tesbit edilen "Manas"da defin töreninin tasviri kısa ve karışıktır. Burada kahraman Manas'ın ölümü ve defini şöyle tasvir ediliyor:

"Diyorlar ki Manas'ın sineğe benzer canı çıktı
"Gerçek evine gitti.
"Diyorlar ki ak saray yapıp (içine) kodular
"Gök saray yapıp (içine) kodular
"Diyorlar ki dokuz gün yattı (beklettiler)
"Doksan kısrak kestiler
"Diyorlar ki altı gün (yine) beklettiler
"Altmış kısrak kestiler
"Diyorlar ki altın işlemeli giyimlerini
"Dokuz parçaya ayırıp halka üleştiler
"Çam ağacından kalın tabut yaptırıp,
"Diyorlar ki, iç yüzünü gümüşle kapladılar
"Dış yüzünü altınla kapladılar
"Manas'ı böyle bir tabuta koydular
"Diyorlar ki altından nem sızmasın diye.
"Üstünden güneşin sıcağı geçmesin diye,
"(Tabutu) saray içine yerleştirdiler." (193)

Bu rivayetteki gümüş ve altın kaplamalı tabut yukarıda Hunların defin törenine ait Çin kaynağından naklettiğimiz haberde zikredilen tabutları hatırlatmaktadır. Herhalde bu altın ve gü-

(193) Radloff, Proben, V, 114.

müş kaplamalı tabutun Müslümanlıkla ilgisi olmasa gerektir. Diğer taraftan ölüyü dokuz gün yatırıp doksan kısrak, altı gün yatırıp altmış kısrak kesme âdeti de bugünkü Şamanistlerde tesbit edilmiş değildir. Bu mısralardaki dokuz ve doksan, altı ve altmış sırf alliteration icabı söylenmiş ise de definden önce ölü için birçok hayvanın kesildiği muhakkaktır. Şimdiki Müslüman Kırgızlar dahi defin töreni gününde birkaç hayvan "hudayı" diye keserler. Adı ***hudayı*** olan bu âdet, şüphesizdir ki, eski Şamanlık kalıntısıdır. Bu âdete Yakutların ***hayılga*** dediklerini, sözde Hristiyan sayılan Yakutların bile bu kurbana çok önem verdiklerini etnografyacılar tesbit etmişlerdir.

Çağdaş Şamanistlerin çoğu yoksul oymaklar olduğu için defin törenleri eski Şamanistlerin defin törenlerine nazaran çok sönük ve basittir. Bunların zorla Budist veya Hristiyan sayılmaları da şamanı törenlerin tereddi etmesine sebep olmuştuı. Eski Oğuzların ve Kırgızların yüzlerce at ve koyun keserek, muhteşem mezarlar, tabutlar hazırlayarak yaptıkları defin törenlerini sözde Budist sayılan Urenha-Tubalarda veya sözde Hristiyan sayılan Yakut ve Altay Şamanlarında rastlamak imkânsızdır.

Urenha-Tubalar, biri ölürse derhal çadıra çıkarıp keçe veya deri ile örterler. Eve bir koyun getirip bağlarlar. Bu koyun meleyene kadar beklerler; meledikten sonra keserler. Şaman, koyunun en iyi et parçalarını ateşe yakıp âyini yapar; ölüye hitaben: "Bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin! düşünme, üzülme! et ye, rakı iç! darı ye, çay iç!" der. Törende bulunanlar ateşe tütün atarlar bununla evdeki tören tamam olur. Sonra çadırın bir tarafını söküp ölüyü oradan dışarı çıkarırlar. Urenhalar ölüyü yere gömmezler, uzaklara, kırlara atarlar. Başucuna bir sırık dikip Buda dinine ait dualar yazılı kâğıtlar korlar; bunun yanına ağaçtan yahut balçıktan küçük bir ev yapıp bırakırlar.

Urenhalardan birinde misafir bulunan biri ölürse bu ölüyü

kapıdan çıkarırlar. Bir demet ot ile vurup "nen varsa al! Bize bırakma, beraber götür!" derler. (194) Kendi ölülerini kapıdan çıkarmamalarının sebebi fenalık yapmak için geri dönerken kapıyı bulamaması içindir. Ölü misafir ise, inançlarına göre, akrabasını arayacak, bu eve tekrar gelmeyecektir.

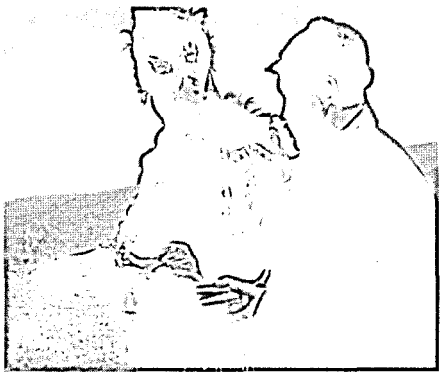
Urenhaların ölülerini gömmeden kırlara atmaları herhalde Tibet Lamaizmiyle gelen bir âdet olsa gerektir. Katanov tarafından toplanan malûmata göre (195) Beltirler ölüyü /Müslümanlar gibi/ yıkarlar. Erkekleri erkek ihtiyarlar, kadınları kadınlar yıkarlar. Ölüyü ateşin yanına korlar. Erkek ölü kapının sol (güney) tarafına, kadın ölü sağ (kuzey) tarafına konularak yıkanır. Yıkandıktan sonra ölüye elbiselerini giydirirler ve beyaz keçe üzerine yatırıp bir köşeye korlar. 30-40 kişi toplanıp tabut yaparlar. Tabut hazır olduktan sonra bir tarafa atarak "Tanrı bundan sonra bu gibi işleri bize rast getirmesin" derler. Ölü tabuta konduktan sonra evde bir gün kalır. Ölüyü çıkarırken ayakları önde bulunur, ölüyü çıkarırken bir kocakarı eline bir kap süt alır, at üzerine konulmuş ölüyü üç defa dolaştıktan "kutumuz gitmesin, "kuruy!" diyerek bağırır, ölüye karşı süt serper.

Ölü mezara konulduktan sonra atın dizginini ölünün eline vererek "atını al!" derler, atı şu yerde öldürürler. Eğer takımları ile beraber gömerler, ölünün elbisesinden düğmelerini söküp ailesine verirler. Buna ***kumarkı*** denir. (196) ölü ile gömülen eşyayı

(194) G. Grshimailo. Zapad. Mongoliya i Uryanh. Kray, III, bölüm I. s. 131-133.

(195) N. Katanov, O pogreb Obryadah... 115-116.

(196) İsmail kurban olarak kesileceğini öğrendikten sonra babası İbrahim'e "gömleğim ile saçlarımı anama kumartgu olarak götür" diyor (S. Malov, Rabguzi'ye göre, peygamberler kıssası, ZKV, V, s. 512. British Museum nüshasından). Divanü Lûgat-it-Türk'te bu kelime ***humarı*** şeklinde yazılmış ve "ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça; uzağa giden adamın hısımlarına bıraktığı mal; miras" diye izah edilmiştir (c. I, 445, III, 440).

Günümüz Türklerinde Şamanlık

kırarlar. O dünya bu dünyanın aksine olurmuş kırılmazsa o dünyada ölüye kırık olarak verilecekmiş.

Mezardan dönenler hep beraber ölünün çıktığı eve gelirler, iyice yıkandıktan sonra yemek yer ve rakı içerler. En yakın dostlarından ve akrabalardan bazı kimseler bu evde üç gün misafir olurlar; geceleri kimse uyumaz. Her yemekten önce ateşe rakı ve yemek atarlar.

Gömme töreninden yedi gün geçtikten sonra köy (yahut oba) halkının hepsi toplanıp mezara gelirler ve ateş yakarlar. Herkesin getirdiği rakıdan bir yudum ve yemeklerden bir parça toplayıp ateşe yakarlar.

Eski defin töreninin gelenekleri kamların (şamanların) defin töreninde daha çok muhafaza edilmiştir. Hatta Müslüman Kırgız-Kazaklar bile "baskı"ların defin töreninde eski Şamanizm geleneklerine riayet ederek baksıyı umumî mezarlıktan uzak yerlerde tek başına defin ederlerdi. XIX yüzyıl Kırgız-Kazak şairi Abay halkından şikâyet ederken:

"Molasınday baksının
Calgız kaldım tap çınım"

(Baksının mezarı gibi tek başıma kaldım, gerçek halim budur) diyerek kendi durumunu baksıların mezarına benzetiyor.

Sagaylar kamın ölüsünü evde ancak bir gün bırakılar. Kamın akrabası ve komşuları yemekler, rakılar hazırlarlar. Bütün gün yeme, içme devam eder. Aynı zamanda çam ağacından tabut (komdu) yaparlar. Eski zamanlarda kamları yere gömmezler, tabutu kalınca dört direk üzerine koyup bırakırlardı. Sagaylar son yıllara kadar büyük ve tanınmış adamlarını böyle defin ederlerdi. (197)

Şamanın ölüsünü bir tahta üzerine koyup bırakırlar. Sonra tahtayı kapının önünde ateşe yakarlar. Ölüyü tabuta koyduktan sonra baş tarafıyla kapıdan çıkarır ve mezara götürürler. Şamanın davulunu ve davul tokmağını kırarlar ve "ölüm geldi, o öldü!" derler. Kırılmış davulu şamanın mezarının başındaki bir ağaca yahut bir sırığa asarlar. Şamanın defin törenine Sagay kadınları iştirak etmezler. Şaman olmayanların defin törenine ise kadınlar da iştirak eder ve mezara kadar gelirler. Ölü resmen Hristiyanlığı kabul etmiş sayılırsa başını doğuya doğru, şamanî ise batıya doğru korlar. Umumiyetle ölüler elbiseleri, yemekler, rakı, atının eğer takımı ile beraber gömülür. At öldürmek âdeti Sagaylarda unutulmak üzeredir. Ölünün atını başka birine hediye ederler.

Ölüyü defin ettikten sonra eve dönüp yemeğe, içmeğe başlarlar. Sonra mezarın sağ tarafına ateş yakıp ölü aşı için kesilen hayvanların kemiklerini yakarlar. Ateşe rakı serperler ve yemek atarlar. Ateş tanrısının bu rakı ve yemekleri ölüye ulaştıracağına

(197) Katanov-Radloff, Proben IX, 573-576.

inanırlar, ölü aşına iştirak edenler ölünün mezarını üç defa dolaşırlar ve üç defa "Sen gerçek dünyaya git! Biz de Tanrıya dönüyoruz!" derler.

Eve döndükten sonra yine yeme içme olur. Yemeğe başlamadan önce Umay anaya, evin hamisi olan ruhlara saçı saçılır.

Eski orman kavimlerinin defin törenlerine dair bir Beltir rivayeti dikkatimizi çekmektedir. Bu rivayete göre (198) orman kavimleri süt çocuğu bulunan kadın ölüleri, âdetleri üzerine, tabuta koyup dört direk üzerine yerleştirirler ve çocuğunu da yanına bırakırlardı. XVIII. yüzyılda Albot adlı bir Beltir aşağı Tom ırmağında balık avlarken direkler üzerinde bırakılan bir kadın tabutu yanında bir erkek çocuk bulmuş, onu evlâtlık edinerek Öksüzek adını vermiştir.

Orman kavimlerinde süt çocuğunu anasıyla beraber gömme âdetinin Tayga ormanlarında neolitik devirde yaşayanlarda da bulunduğu son yıllarda Angara ırmağı boylarında yapılan kazılarla meydana çıkarılan bir mezarda müşahede edilmiştir. Bu mezarda bir erkek ve bir kadınla çocuk iskeletleri bulunmuştur. Kadın ile çocuğun okla öldürüldükleri tesbit edilmiştir. Kadının kocasıyla beraber o dünyaya yolculuk etmek üzere öldürülmüş olduğunu anlamak mümkündür. Çünkü bu âdet barbar kavimlerin çoğunda görülmüştür. Anasıyla beraber çocuğun da öldürülmesini kazılara iştirak eden doktor Hrdliçka Kuzey Amerika yerlilerinin bir âdetiyle izah etmiştir. Bunların âdetine göre ölünün süt çocuğunu besleyecek teyzesi bulunmazsa anasıyla beraber gömerlermiş. (199) Bu âdeti izah etmek için Kuzey Amerika'ya kadar gitmeğe lüzum olmadığı yukarıdaki Beltir rivayetinden anlaşılmaktadır. Beltir rivayetinde denildiğine göre, ku-

(198) Proben, IX, 365-369 (metin), 342 (terc).

(199) A. P. Okladnikov, Novoye pogrebeniye glazkovskoy stadii u s. Buret (Krat, Soob. GAİMK, 1940, No. VII, s. 90-93).

zey orman kavimlerinin süt çocuklarını analarının ölüsüyle beraber tabut yanına bırakmaları süt verecek inekleri bulunmadığı içinmiş. (200) Gerek Buret mezarındaki çocuğun öldürülerek gömülmüş olması ve gerek Beltir folklorundaki gibi öksüzlerin anaları yanına diri olarak bırakılmaları iptidaî avcılarda meme çocuklarını beslemenin çok müşkül ve hatta imkânsız olduğundan ileri gelmiştir.

Bu Beltir rivayetinden anlaşıldığına göre, ölüleri tabutlara koyup ağaçlara asmak yahut dört direk üzerine bırakmak âdeti Kuzey Altaylarda ve Tayga ormanlarında yaşayan bazı oymaklarda XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Yakutlarda bu şekilde defin için ***arangas*** terimi kullanılmaktadır.

Beltirler ölüyü defin edip eve geldikten sonra ölünün dul kalan karısının saç örgülerini çözüp dağıtır ve yarısından aşağısını keserler. Dul kadın ancak ölünün yedisinden sonra saçlarını örebilirler. Ölünün karısı ve çocukları ölünün yedisini verinceye kadar ciğer yemezler. Güya yenilirse ölünün ciğerleri rahatsız olurmuş. Böyle bir inanmanın bazı Kırgız-Kazak ailelerinde bulunduğunu kendimiz de işitmiştik. Dul kadınların saçlarını kesmeleri matem alâmetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolistan'da Kırgız-Nor gölü çevresinde yaşayan Hoton Türkleri (201) ölülerini gömdükten sonra koyun kurban ederek ciğerlerini ateşe yakarlar, mezar üzerine toprak yığarak yüksek bir tepe (oba) yaparlar. İyi adamların ruhlarının Şambel denilen kutlu bir yere gittiğine inanırlar. Bu "Şambel" kelimesinin ne ifa-

---

(200) Orman kavimlerinden Uryankıtların sığır ve koyun beslemedikleri hakkında bk. Reşideddin, Cami-üt-tevarih; (Brezin, TVO, VII), Ebulgazi /Şecere-i Türk Desmaisons neşri, s. 41/. Bu kavmin ormanlarda kalan Uygurlar olduğunu söylüyor.

(201) "Hoton" adını taşıyan küçük bir Türk ulusu Moğollar arasında kalmıştır. Bunlar kendilerini Müslüman sayarlar. Fakat İslâm dinini unutmak üzere bulunuyorlar (Potanin, Oçerki SZM, II, 1518).

Uygur duvar resmi

de ettiği belli değildir. Budist Lamaistlerin Çambhala dedikleri "Buda'nın sevinci" anlamına da gelebildiği gibi, Hünkâr'ın başkendi olan Sambul (İstanbul)da olabilir. (202)

Altaylılarda üç türlü defin töreni tatbik olunmaktadır: 1) Toprağa gömme, 2) Tabutu dört direk üzerine yahut ağaca asma, 3) Ateşe yakma. Toprağa gömerken atı ve eşyasıyla beraber gömerler. (203)

Çin'in Kan-su eyâletinde Nanşan dağlarının kuzey kollarında yaşayan Sarı Uygurlar çoktanberi Budist sayıldıkları halde defin törenlerinde birçok Şamanlık unsurlarını muhafaza etmişlerdir. Bunlar ölülerini üç veya yedi gün saklarlar. Bu müddet

(202) B. Vladimirtsov, Turetskiy narodets-Hoton (ZVO, XXIII, 1916, s. 7). Bu ulus kendi dinlerinin "Hünkâr dini" olduğunu söylerler.

(203) Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 80.

içinde lamaları çağırıp dualar okuturlar. Ölüyü evden çıkarırken, tıpkı Altaylılar gibi, "çocukları yanına alma, sürülerimize ve servetimize dokunma, arzu ettiğin hedeflere koş, iyi ülkelere git! İyi lamaları çağırıp, senin ruhuna dualar okutacağız. Sen fazla bekleme, güzel yerlere git" derler.

Sarı Uygurlar ihtiyar ve lamaların cesetlerini yakarlar, bu en makbul defin şeklidir. Toprağa gömme ikinci derecede bir defin şekli sayılır. Defin törenine iştirak edenlere ziyafet vermek üzere koyunlar kesilir. Yas tutma müddeti üç yıldır. Ölünün adını söylemezler. (204)

İdil (Volga) Bulgarlarının defin töreni X. yüzyılda İbn Fadlan tarafından kısaca tavsif edilmiştir. Bu tavsiften anlaşıldığına göre, yeni Müslüman olan Bulgarlarda eski şamanî defin törenleri olduğu gibi devam ettirilmekte idi. Ölünün çadırı kapısına gelirler, müthiş ve vahşi seslerle ağlarlardı, köleleri kendilerini kamçı ile döve döve feryat ederlerdi. Ölünün çadırına bayrak asarlardı.

Ölüyü mezara bayraklı araba ile götürürlerdi, silâhlarını mezarının çevresine bırakırlardı. Yas tutma iki yıl devam ederdi. İki yıl sonra saçlarını keserler, bayrağı indirirlerdi. Bu törenden sonra dul kalan kadınına evlenme müsaadesi verilirdi. (205)

Eski Bulgarların defin ve matem töreninde İbn Fadlan'ın tesbit ettiği bayrak unsuru Kazakların aş törenlerinde ve ölü çıkan ailelerin çadırlarında da bizce müşahede edilmiştir. Kazaklarda matem bayrağı kara olur. Matemli evde daima misafire yemek verildiği için olsa gerek ki Kazaklarda bir atalar sözü vardır: "karnı acıkan karalı eve koşar."

---

(204) G. G. Gulbina, Pogrebenie u jeltih uygurov (Sbornik MAE, VII, s. 202-203).

(205) İbn Fadlan's Reisebericht, metin 34-35, tercüme 78-79.

C. Yog (aş) töreni, (ölü aşı): Defin töreniyle ve ölüler kültüyle bağlı en eski ve iptidaî törenlerden biri "ölü aşı" denilen törendir. Bugün medeniyetin yüksek derecesine ulaşmış olan kavimlerin hepsinde gördüğümüz ölüleri anma törenleri iptidaî devirlerde ölülere aş verme töreninin tekâmül etmiş şeklinden başka birşey değildir.

"Ölü aşı" töreninin en ilkel şekli Tayga ormanlarında kalmış olan Şamanist boylarda müşahede edilmiştir. Bunlar arasında öyle kocakarılar vardır ki koyunlarına yahut çocuklarına bir hastalık geldiği zaman yemek ve içki alıp kocasının mezarına koyarlar ve "ye iç bize dokunma! hain seni! hâlâ doymadın!" diye bağırırlar. Demek oluyor ki iptidaî devirlerde aş-yemek doğrudan doğruya ölüye sunulmuş kurbanlardır ki bununla onların zararlarından kurtulmak istenilirdi.

"Ölü aşı" töreninin bu iptidaî merhaleden biraz daha tekâmül etmiş şeklini yine Beltirlerde görüyoruz.

Beltirlerde birinci "ölü aşı" definin üçüncü günü verilir. Çadırın güney tarafına masa üzerine sofra kurulur. Bu "aşa" fazla kalabalık toplanmaz. Hazırlanan yemek ve içkilerin yarısını ölünün ruhu için ateş ruhuna kurban ederler (ateşe yakarlar). Definin yedinci günü bütün oba halkı, kadın ve erkek hepsi toplanıp mezarlığa gelirler. Mezarın sağ tarafına büyük bir ateş yakıp getirdikleri yemeklerden ve içkilerden ateşe atarlar. Sonra herkes mezarın üzerine kadehlerle rakı koyarak ve yemek atarak "Bu rakıyı iç! Bu yemeği ye! Bunlar sana yukarıdan tayin edilmiş yemek ve içkilerdir" derler. Bu töreni yaptıktan sonra kendileri içmeğe ve yemeğe başlarlar. Yeme içme tamam olduktan sonra, mezar üzerindeki rakı ve yemekleri ateşe atarlar. Tören böylece tamam olur. Yedi gün kadar ölünün evinden hiçbir şey dışarı çıkarılmaz. Definin yirminci günü evde yine aş verilir. Ziyafetten sonra ateşe rakı dökülür ve yemek atılır. Kırkıncı gün mezarlığa

gidip yedinci gün yaptıkları töreni tekrar yaparlar. Altı ay sonra yine böyle tören yapılır.

En büyük aş töreni ölümün yıl dönümü münasebetiyle yapılır. Bütün akraba ve dostlar toplanıp mezara gelir, mezar üzerine yemek ve içkiler kor, kendileri de yiyip içerler. Ölünün kocası yahut karısı mezarı üç defa, güneşin seyri yönüne göre, dolaşır ve "ben seni bırakıyorum" der. Bundan sonra dul kadın veya erkek evlenebilir.

Bütün Altay ve Yenisey Şamanist boylarında "aş" töreni aşağı yukarı böyle olur.

Aş (yog) töreni ulusların kültür seviyeleriyle mütenasip olur. Yukarıda gördüğümüz "aş" töreni çok iptidaî şekillerini muhafaza etmiş törenlerdir. Halbuki çok eski devirlerde bile "aş" töreninin muhtelif Bozkız uluslarında çok tekâmül ve inkişaf ettiğini görüyoruz.

II. yüzyılda Yunanlı filozof Lukianos Samosatos'un bir dialoğunda İskitlerin bu âdeti bahis konusu edilmektedir. Bu dialogda İskitli Toksaris ile Yunanlı Mnisippos arasında şöyle muhavere cereyan ediyor:

Mnisippos — Siz İskitler Orest ile Pilad'in ölülerine kurban sunuyor ve onları tanrı sanıyorsunuz. Toksaris, sen buna ne diyorsun ?

Toksaris — Kurban sunuyoruz, Minisippos, sunuyoruz. Fakat onları tanrı değil, ancak iyi insanlar sayarız.

Minisippos — Demek ki siz iyi insanlara ölümlerinden sonra, tanrılara yapıldığı gibi, kurbanlar sunuyorsunuz.

Toksaris — Yalnız bu değil, biz onların şerefine bayramlar ve muhteşem toplantılar yaparız.

Minisippos — Siz ölülerden ne istiyorsunuz? Madem ki bunlar ölülerdir, muhakkak ki teveccüh ve iltifatlarını kazanmak için kurban sunmuyorsunuz?

Toksaris — Ölülerin bize teveccühleri olsaydı, hiç de fena olmazdı. Fakat biz, iyi adamları hatırlamanın yaşayanlar için faydalı olduğunu tahmin ediyoruz. Bundan dolayıdır ki ölüleri sayarız. Biz şöyle düşünüyoruz: ölüleri anarsak birçoklarımız onlar gibi olmağa çalışacaklardır. (206)

Lukianos'un, Yunanlı ile İskit arasında yaptırdığı bu konuşma, kendisinin felsefî bir görüşünü ifade için olsa bile dikkati çekmektedir. Bundan anlaşılıyor ki İskitler, tıpkı bugünkü Kırgızlar ve Kırgız-Kazaklar gibi, büyük ve muhteşem "aş-yog" törenleri yapıyorlardı. Yunan kültürünü benimsemiş bir İskit bu töreni, Toksaris gibi, akla uygun (rationel) bir şekilde izah etmiş olabilir. Halbuki eski İskitler hakkında daha eski Yunan kaynaklarının verdikleri malûmata nazaran bunların hükümdarları için yapılan defin törenleri çok kanlı olurdu. Orhon Türklerinin balbalları yerine bunlar hükümdarın hizmetindeki yiğitlerden elli kişiyi öldürüp, öldürülmüş atlar üzerine bindirip mezarın etrafına korlardı. (207) Anlaşılıyor ki ölüye öbür dünyada hizmet etmek üzere Orhon Türklerinin büyükleri için savaşlarda öldürdükleri kahramanların heykelini (balbalını) dikmekle iktifa edildiği halde İskit hakanları için onun uşaklarını öldürüp balbal dikerlerdi.

Orhon Türklerinden beş yüz yıl sonra aynı sahada tarih yüzüne çıkan Moğollarda hanların defin törenleri daha iptidaî şeklini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu meseleye dair profesör W. Barthold şöyle diyor (208):

"Umumiyetle Moğollarda ölüler kültü ve onunla bağlı şamanî âyinler göçebe Türk kavimlerine nazaran daha iptidaî ve daha barbarca karakter taşımakta idi. İ. N. Veselovskiy'nin inandı-

(206) Zap. IRAO, t. VII, 547.

(207) Ensıklop Slovar Brokhaus-Efron, t. XXX, 203.

(208) Türklerde ve Moğollarda defin merasimi ("Belleten" 1947, s. 43, s. 525)

Balbal denilen taşlar

rıcı bir surette ispat ettiği veçhile Türklerle Moğolların defin âdetlerinin esasında aynı şamanî fikir (ide) bulunmaktadır, ki hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhon Türklerinde bu fikrin yankısı olarak han tarafından öldürülen adamların heyeklini (balbal) dikmek âdeti vardı; Moğollarda ise bu fikir hanın öldüğü yerden mezarına kadar naşını götüren alaya raslanan adamları öldürmeleriyle ifade olunurdu. Marko Polo'nun sözlerine göre, böylece öldürülen adamlara "Bizim hakanımıza hizmet etmek için öteki dünyaya git!" diyorlardı. Mönke Han'ın ölümünden sonra böylece öldürülen adamların sayısı 20.000 kişiye baliğ olduğunu Marko Polo temin ediyor. Bu haberin hakikate uygun olduğunu sanmıyoruz; çünkü o zaman Moğol göreneği herkesçe malûm idi; bundan başka, Moğollar; hanın ölümünü müteakip derhal ferman neşrederek yolların kapanmış olduğunu bil-

dirdiler ve herkesin kasabalarda veya bozkırlarda bulunduğu yerde kalmasını emrederlerdi. Binaenaleyh, cenaze alayının geçeceği yolda fazla halkın bulunabileceğini sanmak güçtür."

Yog terimi eski Türkçede bugünkü Kırgız-Kazakların "aş" anlamını ifade ettiği gibi "matem" anlamına da kullanılmıştır Bugünkü Kırgız-Kazaklar "matem" törenine ve agıt'a ***coktav*** (yani yoglama) derler.

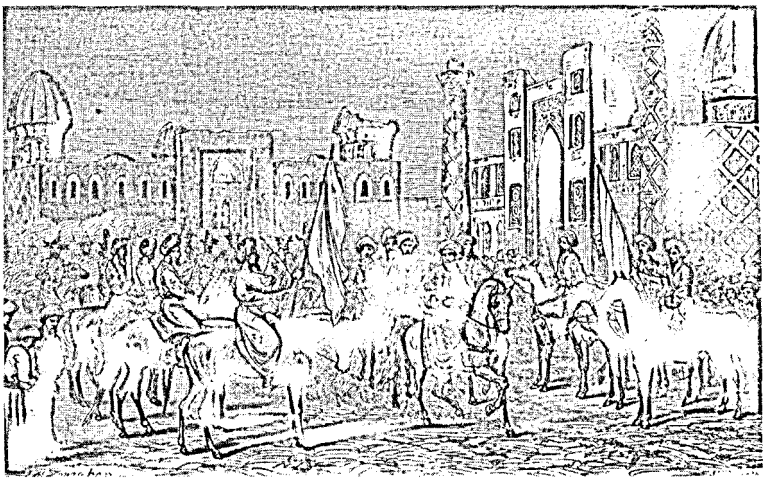
Yog terimine ve bundan teşkil edilen ***yogla*** ve ***yogçı*** kelimelerine ilk defa Orhon Yazıtlarında rastlıyoruz. "Divanü Lûgat-it-Türk" (III, 143)de "yog" matem, yas; ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek" diye izah edilmektedir. Bir yerde bu yemeğe "basan" (yog basan) dahi denilmektedir (I, 399). Başka bir yerde yogladı kelimesi "ölü için aş verdi" diye açıklanarak "Türklerin göreneği böyledir" diye ilâve edilmektedir (III, 309).

Kutadgu Bilig'de de "yog aşı" zikredilmektedir ("yog aşı bolur ya ölüg atınga").

Buda dinine ait Uygurca metinlerden anlaşıldığına göre, bu "ölü aşı" göreneğini Buda rahipleri de Türklerde olduğu gibi kabul etmişlerdir. Bir metinde şöyle denilmektedir: "Tanrıya kurban vermezsen başın, gözün şişer... burhanlara (Buda putlarına) saçı yap, üzütlere (ölülere) aş ver." (209).

Anlaşılıyor ki aş törenini en eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları devam ettirmişlerdir. Bu törenin en iptidaî şekli ormanlı bazı Altay oymaklarında görüldüğü gibi doğrudan doğruya ölünün kendisine aş-yemek vermek olmuştur. Sonraları ölünün ruhuna ateş tanrısı vasıtasıyla göndermek, kurban sunmak, daha sonraları ölünün ruhunun da iştirak ettiği tasavvur edilen ziyafetler tertip ederek kurbanlar kesmek şeklini almıştır. Bu ziyafetler ulusun ve boyların kültür

(209) R. Rahmeti (Arat), Turkische Turfan-Texte, VII, 35.

Semerkant emirinin şehre girişi (gravür)

seviyeleri ve servetleriyle mütenasip olarak gelişmiş, çok zengin boylarda muhteşem bayram şeklini almıştır. İskitlerin ölüler şerefine kurban kesip muhteşem bayramlar ve büyük toplantılar yaptıkları, Yunanlı Lokianos'un yukarıda naklettiğimiz dialoğundan anlaşılmaktadır.

Gök Türklerin hakan ve büyük kahramanlarının yog-aş törenine bütün imparatorluktaki ulusların iştirak ettiklerini Orhon Yazıtlarından öğreniyoruz. Kuzey ülkelerinden Kıtaylar, Tatabiler, güneyden Tibetliler, batıdan Sogdlar, Farslar, Buharalılar, Türgişler, doğudan Çinliler, bu yog töreninde bulunmuşlardır.

Aş-yog töreni umumiyetle ölünün birinci yıl dönümüne rastlıyan yaz aylarında yapılır. Kül Tegin'in ve Bilge Hakan'ın aş törenleri de yaz aylarında yapılmıştır.

İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Oğuzlar "ölü aşı" için yüzden iki yüz başa kadar at keserlerdi. Bundan da anlaşılıyor ki Oğuz "aş töreni" ne de çok kalabalık toplanmış olacaktır.

Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra dahi eski usul aş törenini unutmamışlardır. Oğuz kahramanları ölürken "ak-boz atımı boğazlayıp aşım veriniz" diye vasiyet ediyorlardı.

Kül Tegin ve Bilge Hakanlar için dikilen anıtların bulunduğu sahada bunların defin edildiği yer olmayıp yog-aş töreni yapılan yerler olabileceği W. Radloff tarafından ileri sürülmüştü. Altay dağlarından ve Yenisey boylarında yapılan kazılarda balbalları bulunan birçok höyük (kurgan) altında mezar bulunmadığı Radloff'un fikrini teyit etmiştir. (210) Üzerlerinde balballar bulunan höyüklerin birçoğu mezar olmakla beraber, bazılarının aş-yog töreni yapılan yere anıt olmak üzere dikilmişlerdir. Kül Tegin ve Bilge Hakan anıtlarının da yog töreni yapılan yere dikildiğini kabul etmek mümkündür. "Aş" verilen yere anıt olarak birşey dikmek Kazaklarda da bir gelenek olduğunu 1920'de Cayık (Ural) ırmağı boylarında göçüp konan Cagalbaylı boyunun yaylalarında müşahede ettik. Birinci Cihan Savaşı'nda batı cephesinde ölen bir Kırgızın aşı verilmiş olan yere ölünün kabilesi tarafından toprak yığını üzerine "batı cephesinde ölmüş falan oğlu falanın ruhuna fatiha" yazılı bir taş dikilmişti.

"Yog" töreninin çok mütekâmil şeklini Kırgız ve Kazak beylerinin ve zenginlerinin aş törenlerinde görüyoruz. Kırgızlarda asırlar boyunca dillerde destan olarak söylenen "aş" törenleri olmuştur. Hicrî 1280'de vefat eden Kırgız-Kazak sultanlarından Barak Töre için verilen "aş", aşağı yukarı bir asır geçtiği halde, Kazak bozkırlarının her tararfında bu tören hakkında destanlar söylenmektedir. Bu tören Semipalat eyâletinde vaki Aygıryal dağındaki yaylada yapılmıştı. (211)

---

(210) S. I. Rudenko, K Paleoantropologii yujnogo Altaya-Güney Altay'ın paleoantropolojisi'ne dair ("Kazaki" 1930, No. 15), s. 139.

(211) Kurbanali Halidi, Tevarih-i hamse-i şarki, s. 264. Barak Töre aşı hak. bk. A. Zeki Togan, Bugünkü Türkistan (Kahire tab'ı), s. 218-219.

Bir göçebe Türk çadırı

XIX. yüzyılda yapılan meşhur "aş" törenlerinden biri Çümekey boyunda bir zengin ölü için yapılan "aş"dır. Bu "aş", Çikli boyu başbuğu Kütübar Bey ile Tama boyu zenginlerinden Maman Bay arasında "orun" (212) yüzünden çıkan kavga münasebetiyle meşhur olmuş, Argın boyu halk şairlerinden Yusuf Bey bu "aş" hakkında "Ayman Çolpan" adlı bir poem yazmıştır.

Kırgızların eski zamanlardaki aş töreni "Manas" destanında tasvir edilmiştir. Bu destan, en eski iptidaî devirdeki aş törenini aksettirerek doğrudan doğruya ölüye "aş sunulduğu"nu (213) söylediği gibi tekâmül etmiş büyük "aş" törenini de tasvir etmektedir. Han Kökütey aşı, Orhon Yazıtlarının tasvir ettiği Kül

(212) "Orun-mevki" meselesi için bk. Abdülkadir İnan, Orun ve ülüş meselesi (Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, 1931, cilt 1, s. 121-133).

(213) "Arkadaşları Manas'ın ruhuna aş dökmüyorlar" (Proben, V, s. 131).

Tegin yog'unu hatırlatmaktadır. Han Kökütey aşına, yog törenine, muhtelif uluslar çağırılıyor. Semerkantlılar, Kırımlılar, Oğuz Han ili, İt ili, mağaralarda ve ormanlarda yaşayan avcı klanlar, hatta Ruslar, Çinliler, Kalmuklar gibi kâfir kavimler dahi davet ediliyor. Han Kökütey'in oğlu gelmeyecek olanları tehdit ederek:

Bu aşıma gelmezse
Görünmesin gözüme,
Darılmasın sözüme,
Güzel çadırlarını yağma edeceğim
Oğullarını esir, kızlarını cariye yapacağım!

diyor.

Bu "aş" töreninde muhtelif oyunlar yapılıyor; at koşusuna yüzlerce at iştirak ediyor, Çin, Kalmuk, Rus pehlivanları arasında güreşler oluyor.

Manas destanında tasvir edilen Han Kökütey aşı (yogu) herhalde çok eski devirlerde hakanlıklar merkezinde yapılan hakanlar ve yabgular için yapılan ***yog*** törenlerinin hatırası olsa gerektir.

Orta Asya Türkleri Müslüman olduktan sonra ölüler kültünü tıpkı eski Şamanizmde olduğu gibi yüzlerce yıl muhafaza etmişlerdir. Mahmut Kâşgarî (Divanü Lûgat-it-Türk, III, s. 230) ölüler kültü ile ilgili olan ***tiki*** (yahut tegi) kelimesini açıklarken şöyle diyor:

"***tiki***-geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her yıl bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır."

D. Matem (yas) ve alâmetleri: Eski Türklerin ve başta Orta Asya uluslarının *yas* tutma âdetlerine dair Çin kaynaklarında bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, yas tutanlar bağıra çağıra ağlarlar, yüzlerini parçalarlar, keserlerdi.

Orhon Yazıtlarında Kül Tegin ve Bilge Hakan'a yapılan matem törenlerinin tasvirlerinden anlaşıldığına göre, Gök Türkler yas tutarken saçlarını, kulaklarını... keserler, feryat ederek ağlarlardı. Kül Tegin için yapılan yastan bahsederken Bilge Hakan şöyle diyor: "Çok yaslandım. İki şad, küçük kardeşlerim, yeğenlerim, oğullarım, beylerim ve ulusumun gözleri, kaşları berbat olacak diye kaygılandım." Bilge Hakan'ın oğlu babası için diktiği yazıta şöyle diyor: "...bunca kavim saçlarını ve kulaklarını biçtiler." (214)

Eski Oğuzların yas âdetleri Dede Korkut hikâyelerinde çok tafsilâtlı tasvir edilmiştir. "Beyrek'in babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu. Çekti, yakasını yırttı. Oğul, oğul diyerek ağladı, inledi. Ak perçemli anası ağladı, gözünün yaşını döktü; acı tırnaklarıyla ak yüzünü parçaladı, al yanağını çekti, yırttı; simsiyah saçını yoldu. Kızı, gelini kas kas gülmez oldu. Kızıl kına ak ellerine yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler... Beyrek'in nişanlısı kara giydi, ak çıkardı...

Bunu işitip Kayan Selçuk oğlu Deli Dündar ak çıkardı, kara giydi; yâr ve yoldaşları akı çıkarıp kara giydiler. Kalabalık Oğuz Beyleri Beyrek için büyük yas tuttular."

Aynı eserin başka bir yerinde "karalar giyip gök sarındılar" denilmektedir. (215) Yaslı çadırın üzerine bayrak asmak Oğuz-

(214) Yazıttaki "...iki şad, ulayu inigünim, oğlanım, beglerim, budunım közi, kaşı yablak boldaçı tip sakındım" cümlesinden bu şahısların yalnız ağlamaktan değil, fakat bıçakla yüzlerini, kaşlarını, gözlerini berbat etmelerinden hakanın telâşa düştüğü anlaşılmaktadır. Bilge Hakan yazıtındaki "saçlarını kulaklarını biçtiler" cümlesi de bunu teyit eder.

larda da âdetti. Dede Korkut hikâyelerinden Beybörek hikâyesinde "karalu, göklü otağ, zikredilmektedir. Herhalde yaslı çadır üzerine kara ve gök bayrak asarlardı.

Kırgız-Kazakların matem alâmeti hakkında yaptığımız etnografya araştırmalarında birbirini tutmayan iki alâmet müşahede ettik. Umumiyetle yaslı çadırın üzerinde kara bayrak görülür. Uludağ denilen yerdeki bir yaylada yaslı bir çadır üzerinde ak bayrak gördük. Meğer bu çadır sahibinin Abdübek adlı oğlu Ruslar tarafından öldürülmüş imiş; şehitler için yas alâmeti olarak beyaz bayrak kullanmak âdet imiş. Altay dağlarında yaşayan Kazakların yas alâmetleri geçmişte beyaz başörtüsü olduğu tesbit edilmiştir. (216) Umumiyetle Kırgız-Kazaklarda yas tutma töreni ve âdetleri eski Gök Türk ve Oğuzlarda olduğu gibidir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Kadınların yüzlerini tırnaklarıyla yırttıklarını, saçlarını yola yola ağladıklarını, yakalarını param parça ettiklerini biz kendimiz müşahede ettik. Kazaklarda yas âdetine yalnız ölü çıkan aile değil bütün soydaşlar (en az yüz aileden ibaret oymak efradı) riayet ederler. Yas bir yıl devam eder.

XVI. yüzyıl Özbeklerinde yas alâmetinin kara olduğu anlaşılmaktadır. Şeybanî hanın şairi Muhammed Salih şehzade Muzafereddin Mahmud'un ölümü münasebetiyle yapılan yas töreninde herkes boynuna kara keçe bağladığını söylemektedir:

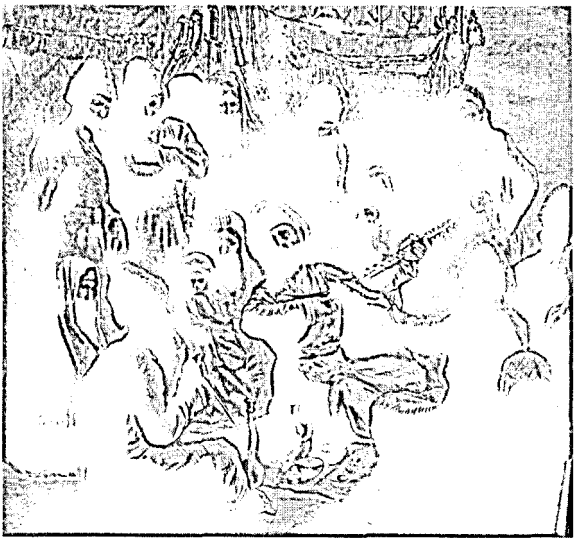
Saldılar barca boyunga kara kiz
Aldılar barca boyunga kara kiz, (217)

---

(215) Dede Korkut kitabındaki üçücü ve onikinci hikâyelerde.

(216) S. I. Rudenko, Oçerki bıta S.vost. kazakov (Kazaki, 1930, No. 15, s. 48).

(217) Şeybaninâme (Vambery neşri), s. 368. A.A, Romaskeviç tarafından yeni bulunan bir Çağatayca-Farsça sözlükte ***karakiz*** kelimesi izah edilmiştir: (Mir Ali Şir Nevaî, 1928, S, 98)

Manas destanını söyleyen saz şairleri (gravür)

Yas alâmeti olarak saç kesme âdeti Şamanist Sagaylarda tesbit edilmiştir. Sagaylar defin törenini tamamlayıp ölenin evine döndükten sonra karısının saç örgüsünü yarısından keserler. (218) "Manas" (219) destanında bir hakan kadınlarını boşadıktan sonra saçlarını kestirerek dışarı atıyor, bu kadınlar muhafızlar tarafından yağma ediliyorlar. Herhalde "saç kesme" dul olma alâmeti sayılmış olsa gerektir.

Yas alâmeti olarak saç kesme Gök Türklerde de bulunduğunu Orhon Yazıtlarında da görüldüğünü yukarıda kaydettik. XIV. yüzyılda bu âdetin Aydın oğullarında bulunduğunu Desturnâme-i Enverî'nin şu beyitlerinden, Umur Bey'in babasına yas tutarken saçını kestiğini, öğreniyoruz:

(218) Proben, IX, 356.
(219) Proben, V, 420.

Hasta Muhammed beg ölür andan gider
Kesti paşa saçın anda ah eder (220)

Umur Bey, Saruhanoğlu Süleyman Bey'in yas töreninde de saçını kesmiştir:

Açdı baş saç kesdi paşa ağlıyu
Firkat odiyle yüreğin dağlıyu (221)

Şeyhi Abu Said Meyheni'nin menkıbelerinde anlatıldığına göre, şeyhe karşı yaptıklarına pişman olan Türkmen beyleri şeyhin huzurunda ağlayarak tövbe etmişler ve saçlarını kesmişlerdir (Asrar at-Tavhid... Jukovski, 279).

Türkler arasında çok yaygın olan yas âdetlerinden biri ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmektir. Eski Oğuzlar, İslâm dininin kabulünden çok sonra bile, bu âdete riayet etmişlerdir. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları son vasiyetlerinde şöyle diyorlar: "Akboz atımın kuyruğunu kesiniz... ak çıkarıp kara giyiniz." Beyrek'in ölümünden sonra "Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar... sarıkların yere vurdular."

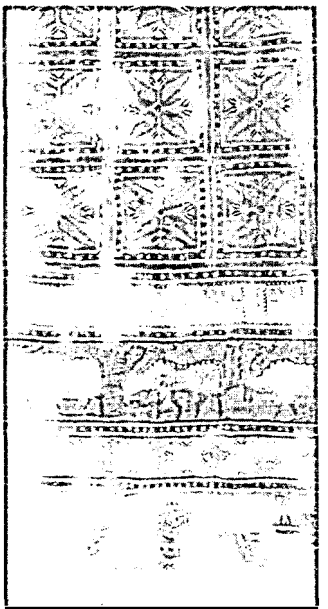
Kazaklarda yas alâmeti olarak ölünün bindiği atın kuyruğunu kesme âdetine "tullamak (dul yapmak)" denir. Tiyanşan Kırgızları ölünün bindiği atın kuyruğunu kesip mezarın üzerine diktikleri bir sırığa bağlarlar. (222)

"Tul at" kelimesi Çağataycada "savaşa binmek için hazırlanan at" anlamını ifade etmiştir. Çetin savaşlara girmek üzere ha-

(220) Mükrimin Halil, Desturnâme-i Enverî, 35. öğretmen Bn. Nermin Tok'un ağızdan verdiği bilgiye göre, Mersin'de yaslı kadınların saçını kesmek göreneği varmış.

(221) Desturnâme-i Enverî, s. 67.

(222) S. M. Abramson, Oçerki kukun Kirgizskogo naroda, s. 52.

Pazırık kazılarında bulunan bir halı parçasındaki atlar

zırlanan savaşçı erler atlarının kuyruklarını kesip tuğ yapmak suretiyle kendilerinin fedai olduklarını ilân ederlerdi. Çağataycadaki "tul at" teriminin de menşei bu âdet olsa gerektir.

Kazak-Kırgız âdetine göre düşmanın atının kuyruğunu kesmek büyük hakaret sayıldığı gibi ölümle tehdit etmek telâkki edilir.

Taşkent Hanı Mahmud ile kardeşi Ahmed Alaca Han'ın askerlerini tavsif ederken Muhammed Salih (223) bunların ölmüş atlarının kuyruğunu bindikleri atın boynuna astıklarını söylüyor.

(223) "Şeybanînâma", 268.

M. Salih'in bu sözlerinden anlaşıldığına göre fedailerin at kuyruğunu kesme âdetini XV. yüzyıl Özbekleri unutmuşlar ve bu âdeti Ahmed Han'ın ordusundaki Müslüman Kalmuk ve Moğolların âdeti saymışlardır.

Ölülerle beraber gömülen atların da kuyrukları kesilmiş olsa gerektir. Altaylarda yapılan kazılarda Pazırık mezarından çıkarılan donmuş atların kuyrukları kesik olduğu görülmüştür (224)ki bu fikri teyit eder. Ölü ile gömülecek atın yelesini örmek âdeti de belirtilerde müşahede edilmiştir. (Proben, IX, 274).

Matem alâmetlerinden biri elbiseyi ters giymektir. Kırgız-Kazakların bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip ağlarken ("coktav" söylerken) ters oturur (yüzleri duvara bakar) ve elbiselerini ters giyerler. Bu âdeti biz Kıpçak-Köldönön boyunda müşahede ettik. Çok eski geleneklere sadık kaldıkları halde Nayman boyunda bu âdet unutulmuştur. Bazı ihtiyarlar "cahillik" zamanında böyle şeyler olduğunu hatırlıyorlar.

Dikkate değer ki bu âdet XIV. yüzyılda Anadolu'da Sinop Türklerinde İbn Batuta tarafından görülmüş ve şöyle tesbit edilmiştir:

"Sinop'ta, vusulumuzdan dört gün sonra Emir İbrahim'in valdesini teşyi ettim. Oğlu dahi başı açık ve piyade olarak revan oldu. Ümera ve memalik başı açık oldukları halde cenazede bulundular. Lâkin kadı ile hatip ve fukaha libaslarını ters giymekle beraber başlarını açmayıp amame yerine serlerine siyah yünden birer mendil sardılar. Ahali-i merkume indinde eyyamı yas ve matem olan kırk gün it'amıta'am edildi." (225)

İbn Batuta'nın verdiği bu malûmattan anlaşıldığına göre, yas tutanlar başları açık gezerlerdi. Yukarıda Dede Korkut hikâyelerinden aldığımız parçada Salur Kazan oğlunun başına gelen fe-

(224) Bk. İkinci Tarih Kongresi zabıtları, s. 142-151.

(225) İbn Batuta Seyahatnamesi (Şerif Paşa tercümesi), c. I, s. 357.

lâketi işittiğinde "sarığını yere vurdu" denilmektedir ki bu da aynı âdetin yerine getirilmesi olsa gerektir.

Elbiseyi ters giyme âdetim biz küçüklüğümüzde yağmur duası namazında görmüştük. Yağmur duası için sahraya çıkarken imam ve ihtiyarlar elbiselerini ters giyerlerdi. (226) Anadolu halkının âdet ve örflerini iyi bilen etnografyacılarımızın bize ağızdan anlattıklarına göre, bu âdet Anadolu'nun bazı bölgelerinde müşahede eedilmiştir. Herhalde bu âdetin İslâmiyetle ilgisi olmasa gerektir. Yağmur duasında elbiseyi ters giymek kuraklıktan dolayı halkın matemli olduğunu göstermek için olsa gerek.

Prof. Dr. Abdülkadir İnan,
Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954

(226) Ural dağlarının doğusundaki Başkurtların Tabın-Barın ve Ulu Katay boylarında bu âdet yaygındır.

Ek. III

Prof. Dr. Fuad Köprülü

BAHŞI

BAHŞI

I

Eski Uygur metinlerinden başlayarak (F. W. K. Müller, ***Uigurica***, III, 46, 1; IV, 4, 6, 4; 26, 30, 113; W. Bang ve A. von Gabain, Uigurische Studien, Ung. Jahrb., X, III, 193, 33; Radloff, ***Uigurische Sprachdenkmäler***, s. 266), eski ve yeni Türk lehçelerinde ***bakşı*** (Uyg.), ***bahşi*** (Çag.), bahşı, bağşı (Türkm.), ***bakşı***, ***baksı***, ***baksa*** (Kırg.-Kazak) şekillerinde tesadüf edilen bu kelimeye, başka Altay dillerinde de (Moğol, bahşı; Mançu, bakşı) tesadüf ediliyor. Moğol istilâsından sonra, yani XIII. asırdan XVIII. asra kadar, Farsça tarihî metinlerde de, bir ıstılah olarak rastlanan bu kelime, XIII. asır İran şairlerinden Pûr-i Bahâ-i Câmî'nin Farsça-Türkçe-Moğolca mülemma bir kasidesinde de geçmektedir (Devlet-Şâh, ***Tezkira***, Browne neşri, s. 182).

II

Bahşı kelimesinin türlü zaman ve mekânlarda ifade ettiği muhtelif mefhumların izahına girişmeden önce, henüz kat'î surette halledilememiş olan etimolojisi hakkındaki muhtelif fikirleri hulâsa edelim: Kelime, yakın zamanlara gelinceye kadar Sanskritce ***bhikşu*** (dilenci ve gezginci budist rahibi) kelimesinden alınmış sayılıyordu; Budizmin Türkler arasında eskidenberi yayılmış olması, böyle bir iktibas imkânını kolayca izah etmekte idi. Barthold (***Turkestan***, İngilizce tercemesi, GMNS, v, 51) ve Blochet (***La Conquete des Etats Nestoriens de l'Asie Centrale par les Schiites***, ROC, v (XXX), nr. 1 ve 2, 1925/1926, s. 54 ve ***İbn***

Uygur duvar resmi

Abi'l-Fazâ'il tercemesi, Patro. Orient., III, 229) gibi âlimler, bunu kat'î olarak kabul etmişlerdi; hâlbuki Ramstedt, Schmidt ve Pelliot gibi âlimler bu kelimenin, Sanskritçeden değil, Çinceden Moğolcaya geçtiği fikrindedirler. Ramstedt, bunun Çince *fa-şe* (din üstadı, rûhânî)'den alındığını ve Schmidt ise, *po-şe* (bilgin, okumuş)'den geldiğini söylemişlerdir ki, P. Pelliot (***Les Mots ah initial dans le mongol de XIIIe et XVe siecles, JA, CCVI, 1925, s. 254 ve T'oung Pao, 1930, s. 14 vd***) da bu son fikri oldukça muhtemel görmektedir. Bir makalesinde ***bahşı*** kelimesinin Altay dillerinde bulunduğundan bahseden Shiratori Kurakichi, kelimenin Sanskritçeden mi, Çinceden mi geldiği mes'elesinden hiç bahsetmemiştir (Krş., P. Pelliot, ***Les Mots Mongols dans le Korye Sa, JA, CCXVII, 1930, s. 225***). ***Bahşı*** kelimesinin Kırgız-Kazak-

lar arasında almış olduğu ***bakşı, baksı, baksa*** şekillerini kaydeden Radloff'a göre, bu kelime Türkçe ***bak-*** kökünden gelmektedir (Wb., IV, 1446, 4). Bütün bu izahlardan anlaşılıyor ki, kelimenin etimolojisi hakkında ileri sürülen fikirler henüz birer farazi-ye mahiyetinden daha ileri geçmemekte, Sanskritçeden alındığı hakkındaki eski kanaat ise, artık kat'îliğini kaybetmiş bulunmaktadır.

III

Menşe'i henüz aydınlanamayan bahşı kelimesinin, mana bakımından, geçirdiği tekâmülü muhtelif coğrafî sahalarda kronolojik surette takip ve izah etmek mümkündür. Eski ve yeni lügat kitaplarında bu hususta verilen -çok defa biribirinden kopya edilmiş- bilgileri sıralamaktan ziyade, zamanları bilinen metinlere dayanarak, bu semantik tekâmülü göstermeğe çalışmak, şüphesiz, daha doğru olur. Böyle bir araştırma, yalnız lügat kitaplarındaki yanlışlıkları düzeltmek ve anlamamazlıkları aydınlatmak ile kalmayarak, kelimenin etimolojisini tayin hususunda bazı yeni ve aydınlatıcı fikirler vermek suretiyle, ileride yapılacak tetkikler için de birtakım istikâmetler tesbitine yarayabilir. Önce Uygur metinlerinde gördüğümüz ***bakşı, bahşı*** kelimesi ***"ruhânî, râhip"*** ve bilhassa ***Budist*** metinlerinde "Budist rahibi" manasınadır. Budizm esaslarına göre, mütemadi gezip dinlenmek ve dinî vazifeler görmek mecburiyetinde olan birkısım rahiplere ***bhikşu*** adı verilir ki, bunların riâyete mecbur oldukları kaideler Budist kitaplarında etrafıyla anlatılmaktadır (Bk., Abel Remusat, ***Toe Koue ki ou relation des voyageurs bouddhiques***, Paris, 1826, s. 60 vd.). Budist Uygurlar, acaba bu Sanskrit kelimesini mi aldılar, yoksa bu mefhûmu ifade için Türkçe ***bak*** kökünden ***bakçı>bakşı> baksı> bahşı*** kelimesini mi icat ettiler? Bu kelimenin, söyleniş bakımından, ***bhikşu*** kelimesi ile benzerliği de

bunda âmil olabileceği gibi, Uygurların Budizme, mahsus birçok mücerret kelimelere bile Türkçe karşılıklar buldukları düşünülürse, bu ihtimâl kolayca reddedilemez. Uygurlar arasında, daha ***Budizm***in kabulünden önce "***ruhânî, büyücü, falcı, hekim, cerrah***" manalarında -yani ***kam*** kelimesi ile müteradif- böyle bir kelimenin mevcut olduğu ve ***Budizm***in kabulünden sonra, bu kelime ile Budist rahiplerinin ifade edildiği tahmin olunabilir.

Budist Uygurlar arasında Çince ***ho-şang***, Tibetçe ***lama*** ve Uygurca ***toyın*** karşılığı olarak kullanılan bu kelime, XII.-XIII. asırlarda Uygurların kuvvetli medenî te'sirleri altında kalan Moğollara da geçti. XIII.-XIV. asırlarda Moğol saraylarını ziyaret eden Marco Polo, Monte Corvino ve Odorie de Pordenone gibi Avrupalı seyyahlar, ***bahşıların*** umumî hayattaki mühim rollerinden ve hükümdarlar üzerindeki nüfuzlarından bahsederler. XIII.-XIV. asırlarda yetişen İslâm tarihçilerinde de, bu ***Budist bahşıla-***

Bahşı (minyatür)

Budist Uygur heykeli

*rı*nın nüfuz ve ehemmiyetleri hakkında birçok kayıtlara tesadüf olunur (Meselâ, M. Remzî, ***Talfîk al-ahbâr*** ve ***Talkîh al-âşâr***, Orenburg, 1908, 1, 500'de, muhtelif İslâm kaynaklarından naklen, bunların Altun-Ordu'daki nüfuzlarından bahsedilir). Reşîdü'ddin'in ifadesine göre, Abaka Han, Gazan'ın tâlim ve terbiyesine bu Budist rahiplerini me'mur etmişti (Krş., ***Târih-i mübârek-i Gâzânî***, nşr. Karl Jahn, GMNS, xvı, 77 vd., 165). İslâm memleketlerine hâkim olan İran Moğolları zamanında Hind, Kişmir, Hitay ve Uygur memleketlerinde birçok ***bahşıla***rın İran'a gelip, her tarafta puthaneler kurduklarını ve hükümetin himayesini görmüş olduklarını biliyoruz (Ayn. esr., s. 116); ma'mâfih Gazan Han, İslâmiyeti kabulden sonra, ***bahşıla***ra mahsus ibadethaneleri (yani budist mabetlerini) yıktırmıştı (Ayn. esr., s. 82); bundan sonra, birçok Budist rahiplerinin, Müs-

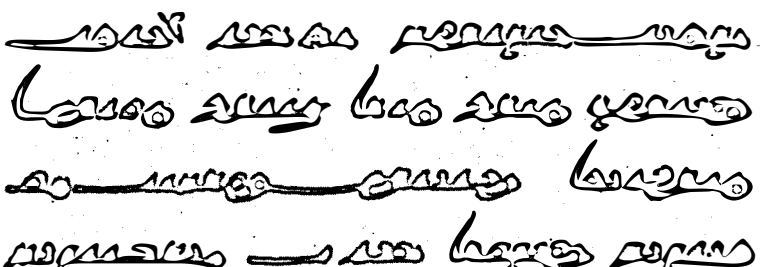
lüman olarak, İlhanlılar sahasında kaldıkları ve İslâmiyeti kâbul etmek istemeyenlerin de eski yurtlarına döndükleri, aynı kaynaktan anlaşılmaktadır (S. 188),

İşte, İslâm sahalarında kurulan Moğol devletleri, Müslümanlığı, resmî din olarak kabul ettikten ve bunlarda ***Budizm*** izleri ortadan kalktıktan sonra, ***bahşı*** kelimesinin eski manası da tabiatıyla kayboldu ve kelime sadece ***"Uygur harflerini ve edebî Türk ve Moğol dillerini bilen kâtip"*** manasını ifâde etmeğe başladı. Bu ***Budist*** rahiplerinden bazıları hekimlik ve cerrahlık da yaptıkları için, ***bahşı*** kelimesinin bu manası, Türk ve Moğollar arasında daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. XVI. asra ait ***Bâbur-Nâme***'de kelimenin bu manası tasrih edilmiş olduğu gibi, daha sonraki Çağatayca lügatlerde de -meselâ, bazı ***Abuşka*** nüshalarında, bir asır kadar önce Kalkutta'da basılmış olan ***Lûgat-ı Türk***'de, Vambery ve Pavette de Courteille'in Şark Türkçesi lügatlerinde- kelimenin diğer manaları arasında ***"hekim, cerrah"*** manaları da zikrolunmuştur. ***Bahşı*** kelimesinin ifade ettiği ***"Uygur alfabesini bilen kâtip"*** manası, hiç olmazsa XII. asır sonlarındanberi, mevcut idi; yukarıda bahsettiğimiz Pûr-i Bahâ-i Câmî'nin Argun Han devrine (1284-1291) âit mülemma kasidesinde, bu kelimenin ***"Uygur harfleri ile yazan kâtip"*** manasına geldiği tasrih olunmuştur. Budist rahiplerinin Uygurlar arasında en münevver ve okumuş sınıfı teşkil ettiğini ve devlet teşkilâtında, kalem işlerinin de büyük bir nisbette, bunların elinde bulunduğunu düşünürsek, kelimenin daha Uygurlar zamanında bile bu mefhûmu da ifade ettiğini kolayca anlarız. Cengiz zamanından başlayarak, Uygur alfabesini kabul eden, idare teşkilâtlarını, en ziyade, ***Uygur bahşıları***nın yardımı ile kuran, devletin resmî işlerinde Türkçeye mühim bir yer veren Moğollar, yalnız Budist rahiplerine değil, Uygur alfabesini bilen ve devlet idaresinde çalışan malûmatlı ve münevver kâtiplere de ***bahşı*** unvanını veri-

yorlardı. Moğol devletlerinde, kültür bakımından, en yüksek sınıfı bunlar teşkil etmekte idiler. Lamaizmin hâkim kaldığı Moğol ve Mançu zümreleri arasında, kelimenin "***bilgin râhip***" manasında asırlarca devam etmesi, medenî Müslüman çevrelerinde ise, bu manayı kaybederek sadece "***Uygur alfabesini bilen kâtip***" manasını muhafaza etmesi, gayet tabiîdir.

IV

Bahşı kelimesi, XIV. asırdan başlayarak, bütün Müslüman-Moğol devletlerinde bu son manada kullanıldı. Moğol idaresinde, imparatorluğun muhtelif diller konuşan muhtelif kavimlerine mahsus emirleri onların lisânı ile yazmakla vazifeli ayrı ayrı kâtipler ve me'murlar bulunurdu. Moğolların dîvân teşkilâtında, umumiyetle, Türkçe ***bitikçi*** yani "***yazıcı, kâtip***" ünvanı ile zikrolunan ve ***ulug bitikçi***'nin maiyyetinde bulunan bu zümre arasında, devletin başlıca askerî kuvvetini teşkil eden Moğol-Türk kabilelerine ait işlere bakanlara ***bahşı*** deniliyordu ki, bunlar, münhasıran, Uygur alfabesini kullanan ve Moğolca, yahut Türkçe yazan kâtiplerdi. Moğol idare an'anesini hemen aynı ile devam ettiren Celâyirliler devrinde de bu usûlün devam ettiğini, bu devir idare teşkilâtına ait en mühim kaynak olan ***Düstûr***

Uygur yazısı

al-kâtib (Esa'd Efendi Kütüphanesi, nu. 3346, 2. kısım., fasıl VI: *Tafvîz-i kitâbat ahkâm-ı Moğol bibahşiyân*)'den öğreniyoruz. Aynı vaziyetin Timurlular devrinde de devamını görmekteyiz. Şaraf al-Din Alî Yazdî'nin *Zafar-Nâme*'sinde geçen *Uygur bahşıları* ve *Türk bahşıları* tâbirleri (Bibliotheca Indica, Calcutta, 1887, 1, 24 vd.), bunu açıkça anlatıyor. *Bahşıları*n bu devirde de, İlhanlılar devrindeki gibi, bilhassa Uygurlar arasından yetiştiği ve bunlardan bazılarının hükümdar yanında çok mühim yeri olduğu, Timur'un daha ilk devirlerindeki emniyetli ricâli arasında *Devlet-Şâh Bahşı Uygur* isminde birinin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır (Ayn. eser., 1, 191). Timur devrine ait tarihî hâdiseleri günü gününe kaydetmek (eski ismi ile *rûznâmçecilik*, daha sonra *vak'anüvislik*) vazifesinin de bu *Türk bahşıları* tarafından yapıldığı, yine aynı kaynakta zikredilmektedir. Timurlular devrinde yetişen başlıca *bahşıları*n isimleri, *Mu'izz al-ansâb* adlı meşhur eserde sırası ile kaydolunmuştur ki, bu sayede bu vazi-

Moğol askerleri (minyatür)

Oxford Üniversitesi kütüphanesindeki bir Timur minyatürü

fenin XV. asırda da devam ettiği ve bütün bu ***bahşıları***n Türk olduğu anlaşılıyor. XV. asırda Uygur alfabesi ile istinsah edilmiş olan ***Kutadgu Bilig, 'Aybat al-hakâyık, Bahtıyâr-Nâme, Mi'râc-Nâme, Tazkirat al-Evliyâ*** ve ***Mahzarı al-Asrâr*** gibi eserlerin, ***bahşı*** sıfatını taşıyan adamlar tarafından yazılması, ***bahşıları***n idarî vazifelerden başka, edebî işler ile de uğraştıklarını ve adetâ millî Türk kültürünün muhafızı olduklarını gösteriyor. Altun-Ordu'da ve onun idare an'anelerini devam ettiren Kazan ve Kırım Hanlıklarında da bu ***bahşıları***n, yani Uygur alfabesi İslâm kültürü te'siri ile ortadan kalkıncaya kadar, o alfabe ile, sonradan da Arap alfabesiyle Türkçe yazan kâtiplerin bulunduğunu görüyoruz; Kırım Hanları tarafından gönderilen elçilerin yanlarında mutlak bir ***bahşı*** bulunurdu. (Krş., Velyaminov-Zernov,

Materialı dlya istorit krımskago hanstva, fihrist). Mengli Giray ve Hacı Giray'ın *yarlık*'ları ve *biti*'lerinde de ***bahşı*** tâbirine tesadüf olunmaktadır (Bk. Akdes Nimet Kurat, ***Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Tarlık ve Bitikler***, İstanbul, 1940, s. 64). Son devirlerde Nogaylar arasında ***bahşı*** kelimesi, Türkmenlerde olduğu gibi, ***"çalgıcı, türkücü"*** manasında kullanılmakla beraber, galiba eski an'anenin te'siri ile Nogay mirzalarının Türkçe yazan kâtiplerine bu unvan verilirdi (Zeki Velidî, ***Türkistan***, Kahire, 1930, s. 118).

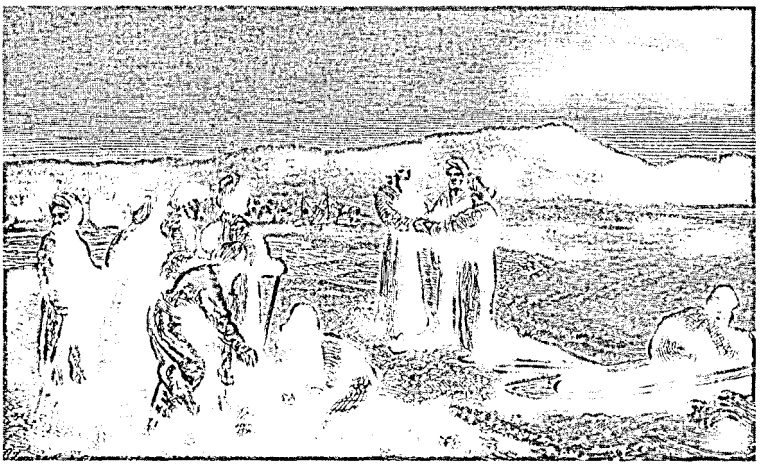
V

XIV.-XVI. asırlarda İran ve Orta-Asya'daki muhtelif Türk devletlerinde devamını gördüğümüz bu kelime, Hindistan'da Bâburlular saltanatı kurulduktan sonra, orada idarî bir tâbir olarak kullanıldı. Gerçi İbn Battuta, daha XIV. asrın ilk yarısında Gilûgerî'de kadı'ya ***bahşı*** denildiğini kaydediyorsa da (Şerif Paşa, tercemesi, II, 293), kelimenin, ***"kâtip"*** manasında olarak, devamlı bir şekilde kullanılması, daha sonradır. ***Bâbur-Nâme***'den başlayarak, Bâburlulara ait bütün kaynaklarda, ***bahşı*** kelimesi ***"kâtip"*** ve ***bahşı-gerî*** kelimesi de ***"kâtiplik"*** manasında kullanılmaktadır: Meselâ, ***Ekber-Nâme*** müellifi, Hümâyûn tarafından oğlu Ekber'in maiyyetine tâyin edilen bir ***bahşı***'dan bahseder. Ordunun idârî ve mâlî işlerine bakan me'murlara, daha Bâbur devrinde ***bahşı*** denildiğini Haydar Râzî (Tarih-i Reşidî) tasrih etmekte ve ***bahşıları, tavacılar*** ile birlikte, zikreylemektedir. Bu eserde de görülüyor ki, kelime, Timurlular ailesine mensup bütün prenslerin idaresinde, aynı manada kullanılmaktadır. Yine ***Ekber-Nâme***'ye göre, ***ordu bahşılığı*** (***bahşı-gerî-i cunûd***), yani baş-bahşılık, mühim bir mevkiî idi ve maiyyetinde birçok ***bahşılar*** bulunurdu. ***Mîr-bahşı*** denilen bu büyük me'mura bazan ***"birinci bahşı"*** (***bahşi-i evvel***) da derlerdi ve maiyyetinde, mu-

avin makamında olarak, *"ikinci bahşı"* bulunurdu; Evrengzib devrinde bu me'mura *"bahşi-i mülk"* ünvanı verilmişti. Merkezdeki bu mühim vazifeden başka, muhtelif vilâyetlerde -galibâ yine oradaki askerî kuvvetlerin idarî ve mâlî işlerine bakan- ***bahşılar*** vardı. Bu devirde Hindistan'a seyahat eden Bernier (***Voyage dans l'Induostan***, 1,9), ***bu birinci bahşı***'yı ***"suvâri kuvvetlerinin âmiri"*** olarak tarif ettiği gibi, Grose (***A Voyage to the East-Indies***, I) de, şüphesiz daha doğru olarak, ***"ordu efradının ücretlerini dağıtan mâlîye me'muru"*** olarak izah etmektedir. Görülüyor ki, kelimenin Hindistan Timurluları teşkilâtından aldığı bu mana, Orta-çağ İslâm devletlerinde gördüğümüz ***ârız*** kelimesinin tam karşılığıdır) ve ***Abdü'l-Bâkî Nahâvendî***, ordu başkumandanı (***sipehsâlâr***)'nın maiyyetinde ***"mîr bahşilik"*** vazifesinin çok mühim bir me'muriyet olduğunu bilhassa kaydetmek-

Bahşı

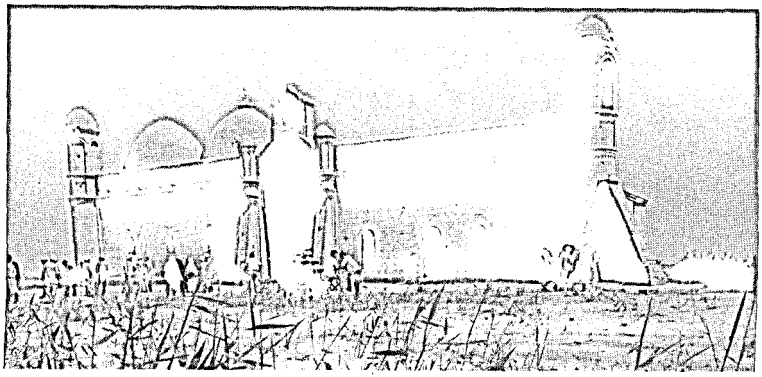
Hazar Denizi kıyısında Türkmenler (gravür)

tedir (*Ma'â-şiri Rahimî*, Calcutta, 1931, III, 1659). XVI.-XVII. asırlarda İran'dan Hindistan'a giderek, orada ***bahşılık*** meslekine giren bazı İran Türklerini de biliyoruz (*Tezkire-i Naşr 'Âbâdî*, neşreden: Vahîd Dastgardî, Tahran, 1317, s. 133 vd.). *Tabakât-ı Ekberî* müellifi *Nizâm al-Dîn Ahmed*'in de ***bahşılar*** zümresinden olduğunu düşünürsek, bunların kuvvetli edebî kültüre mâlik adamlar arasından seçildiği daha iyi anlaşılır. *Ma'âşir-i Rahimî* müellifi, *sipâhî* ve *ehl-i 'amel* (*ameldâr*) zümresinden, yani *me'mur sınıfına mensup* olup, ***Bahşı*** mahlasını alan bir şairden de bahsetmektedir (III, 1377). Ancak, XVI.-XVII. asırlardaki ***Hind bahşıları***nın, XIII.-XV. asırlardakiler gibi, yalnız Türkçeyi değil, daha çok Farsçayı kullandıkları anlaşılıyor ki, kelimenin manası bu suretle biraz değişmiş, yani umumî ve mutlak surette "***kâtip***" manasını ifâde etmiş oluyor. Gerçi bilhassa XVI. asırda, Hindistan'da Çağatay, yahut Azerî lehçeleri ile Türkçe yazan Türk ***bahşıları*** da eksik değildi; lâkin Bâburlular sarayında İran kültürü-

nün ve Farsçanın gittikçe artan üstünlüğü karşısında, Farsça yazan ***bahşılar*** daha çoğalmış ve ***bahşı*** kelimesi bu suretle, sadece "***kâtip***" mânasında kalmıştı.

VI

Bağşı kelimesi, Hazer-ötesi Türkmenleri arasında, "***iki telli tanburaları ile koşuklar*** -yani ***şiir***ler- ***okuyan halk şairi***" manasında kullanılır. Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin '***Âşık*** unvanlı sazşairlerinden farksız olan bu ***bağşıla***r ***Âşık*** ünvanı da verilmekte ise de (Kul-Muhammed, ***Sayad ile Hemrâ, Aşk-âbâd***, 1927, s. 12, not 1), ***bagşı (bahşı)*** unvanı daha çok yayılmıştır. Türkmen kabileleri için bilhassa kış geceleri, bunların sazlar ile okudukları ***koşuk (goşgı)***'ları, Mahdum Kulî şiirlerini, ***Köroğlu***, ***Sayad*** ile ***Hemrâ***, ***Ahmed*** ve ***Yûsuf*** gibi halk hikâyelerini dinlemek büyük bir zevktir (Vambery, ***Bir Sahte Dervişin Asya-i vustâ'da Seyahati***, Türkçe tercümesi, Vakit matbaası, 1295, s. 35 vd.). Hive'de de halk mûsıkî-şinâslarına hâlâ ***bahşı*** ünvânı veriliyor (Mehmed Yûsuf, ***Hârizm Mûsıkî Tarihçesi***, Moskova, 1925, s. 49-56). Bu kelimenin Buhara'da halk ***şair-çalgıcısı*** manasında kullanıldığını İngiliz seyyahı Burnes (***Travels into Bokhara***, c. II, s. 115) söylemektedir. Bir taraftan İran, diğer taraftan da Mâverâünnehr Müslüman kültür merkezlerinin nüfuzu altında kalan Türkmen kabileleri arasında ve civar muhitlerde ***bahşı*** kelimesinin bu mana da yayılması, hiç şüphesiz, Timurlular devrinden önce olmamış ve belki de XVI. asırda vücûde gelmiş olmalıdır. XV. asırda galiba daha ziyade ***carci (türkücü)*** adını taşıyan bu sazşairleri, sonradan Timurlular devrinde, ***bahşı*** kelimesinin ifade ettiği kıymete imrenerek kendilerine bu ünvanı vermiş olsalar gerektir.

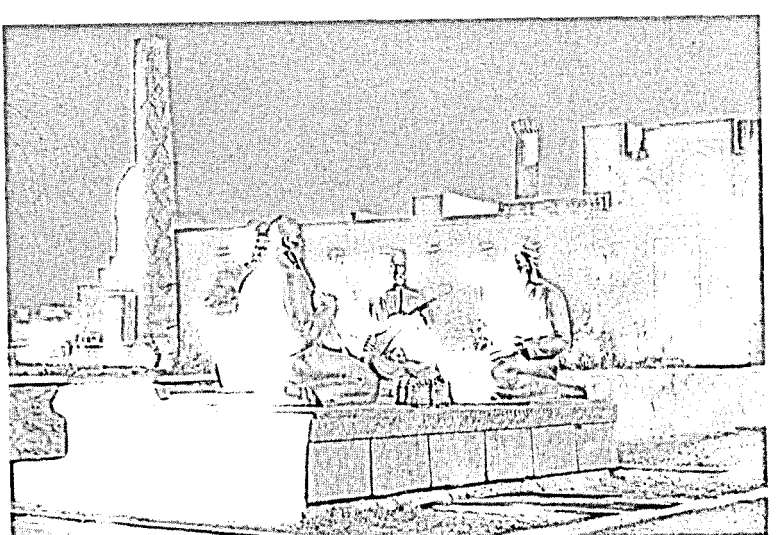

Kırgız Camii

VII

Bahşı kelimesi, Müslüman Kırgız-Kazaklar arasında ***bakşı***, ***baksı*** ve ***baksa*** şekillerinde hâlâ devam etmekte ve adetâ şamanîlik devrinin kalıntılarını ve hatıralarını yaşatan ***sihirbaz***, ***üfürükçü***, ***halk hekimi***'ne bu isim verilmektedir. Türklerin eski paganizm devrindeki ***kam*** (***şaman***)'larından hemen hemen farksız olan bu ***baksılar***, İslâm kültürünün çok sathî te'siri altında kalan ve Müslümanlık namı altında eski şamanı akîde ve an'anelerini yakın zamanlara kadar saklayan Kırgız-Kazaklar arasında, son zamanlara kadar, eski hüviyyetlerini muhafaza etmekte idiler. Bunların içtimaî rollerini anlatmadan önce, kelimenin iştikakı üzerinde biraz durmak daha doğrudur. Acaba bu kelime, Radloff'un tahmini gibi, ***bak-*** kökünden gelen ve bunlar arasında çok eskidenberi yaşayan bir kelime midir? Bu takdirde ***bahşı*** kelimesinin aslını hiç olmazsa Sanskritçe ve Çince kadar, burada da aramak icabedecektir. Yoksa, Moğol hâkimiyeti devrinde Türk ve Moğollar arasında yayılan bu kelime, sonradan mı Kırgız-Kazaklar arasına girmiş ve ***baksı*** şeklini mi almıştır? Biz,

şimdilik bu ikinci ihtimâli daha kuvvetli buluyoruz. XIII.-XIV. asırlarda Moğol hakimiyetindeki Müslüman memleketlerinden kovulan Budist ***bahşılar***ından bazılarının Kırgız-Kazaklar arasına gelip yerleşmiş olmaları ve henüz eski şamanîlîk akidelerini muhafaza eden bu göçebeler arasında dinî-içtimaî mühim bir rol oynamaları daha yakın bir ihtimâldir. Daha Timur'dan başlayarak, Mâverâünnehr'deki Müslüman Türk-Moğol hükümdarlarının bütün gayretlerine rağmen, İslâmlaşma hâdisesinin göçebe Kırgız-Kazaklar arasında çok yavaş ve çok sathî bir şekilde inkişaf ettiği düşünülürse, bu ihtimâl daha kuvvetle kendini gösterir. Umumiyetle Türk Şamanîliğinde, ***Budizm***in, oldukça eski devirlerdenberi, bariz bir te'sir icra etmiş olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. İşte bu suretle ***bahşı, baksı*** kelimesi, Kırgız-Kazaklar arasında, ilkönce ***kam (şaman)*** kelimesinin içine aldığı bütün manaları, yani ***"ruhlar ile münâsebette bulunan mu-***

Orta Asya Türk saz ozanları anıtı (Semerkant)

kaddes din adamı, ruhanî; duâlar ile hastayı iyi eden hekim" mefhumlarını ifade etmiş olmalıdır. Sonraları, İslâm medeniyetinin, velev sathî şekilde olsun, yerleşmesi üzerine, ***baksılar***a atfedilen rûhânîlik ve kutsîlik mefhumları kalkmış ve ***baksı***, sadece, kendisinden korkulacak bir sihirbaz, fena ruhlar ile münasebette bulunan bir büyücü, bir üfürükçü mahiyetinde kalmıştır. İslâm kültüründen mahrum olan ve bilmeyerek ***paganist*** inanışlara bağlı kalan câhiller ve kadınlar, fena ruhların sebep olduğuna inandıkları hastalıkları iyi etmek için bu ***baksılar***a müracaat ederler. Kırgız-Kazakların halk şair-çalgıcılarına ***akın*** adı atfedilmesi (galiba Frarsça ***ahund***'dan alınarak), Mâverâünnehr'den gelen İslâm propagandasının te'sirine verilebilir. Bu kelimenin, daha eski ve daha kuvvetli İslâm te'siri altında kalan Türkmen kabileleri arasında, dinî-sihrî mâhiyetini tamamiyle kaybederek, halk şair-çalgıcısı manasına geldiği hâlde, Kırgız-Kazaklarda eski mefhûmu muhafaza etmesi ve "şair-çalgıcı" manasını alamamasının sebepleri, izah ettiğimiz bu dinî âmiller gözönünde tutulunca, kendiliğinden meydana çıkıyor.

Levchine, Mironiyeff, Radloff, Kustanayeff, Alekteroff, Divayev ve en sonra da J. Castagne gibi müdekkiklerin müşahede ve tavsifleri sayesinde, bu ***baksıların*** içtimaî rolleri, kıyafetleri ve kullandıkları âletler hakkında zengin malûmata mâlik bulunuyoruz: ***Baksı***nın başlıca âleti ***kopuz*** denilen bir nevi baso-viyolonseldir ki, yay ile çalınır; bunun üstünde bükülmüş at kılından iki kiriş gerilmiş ve sapına birçok demir ziller bağlanmıştır. ***Baksı***nın bir de ***asa***sı vardır ki, ucuna dört-köşe bir tahta parçası yerleştirilmiş ve etrafına birçok küçük demir parçaları asılmıştır. ***Baksı***, terennüm ettiği efsun (duâ) ile beraber ***kopuz***unu da çalar, sonra, ***asa***sını yakalayarak, cezbeli bir raksa başlar ki, bu sırada fırıldak gibi dönen ***asa***dan müthiş bir gürültü çıkar. Bu işi ekseriya iki ***baksı*** birlikte yaparlar; biri kopuz çalar, ötedeki ***asa***

ile rakseder; mamâfih bu gibi âletleri kullanmayan ***baksılar*** da vardır. Bu çılgın raks esnasında ***baksı*** ağzından köpükler saçar, korkunç hareketler yapar, kendinden geçer ve bazan bayılır. Seyirciler üzerinde te'sir yapmak için, bunlar, tıpkı rifâ'î devrişleri gibi, birtakım marifetler de gösterirler: Kızgın demirleri yalamak, vücutlarına hançer saplamak, iğne yutmak vs. gibi... Bütün bu korkunç mücâdele, hastalığa sebep olan fena ruhları korkutup kaçırmak içindir. Görülüyor ki, ***baksı***, her bakımdan, bir ***şaman***'dan farksızdır. Bunların ***kopuz*** ile okudukları efsunlardan örnekler, Radloff ve Castagne taraflarından neşredilmiştir. Eskiden bunların beyaz elbise giyerek, beyaz kemer taktıkları ve beyaz bir ata bindikleri Levchine tarafından kaydolunmuştur ki, bu hususiyet Cengiz devrindeki Moğol şamanlarında da göze çarpmaktadır. Hulâsa ***baksılar***, sathî bir Müslümanlık cilâsı altında, eski ***paganizm*** kalıntılarını yaşatan büyücü efsunculardır.

Oğuz Türkleri (gravür)

VIII

Türk âleminin muhtelif sahalarında başka başka manalar alan ***bahşı*** kelimesinin, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında yayılmadığı görülüyor! İlhanlıların İran ve Anadolu'daki hâkimiyetleri esnasında, bilhassa Azerbaycan'da, birtakım ***Budist bahşılar*** mevcut idi; lâkin İslâm kültürünün çok kuvvetli bulunduğu bu sahalarda, bunların hatırası da pek çabuk silinmiş ve buralardaki Oğuz-Türklerinin halk şair-çalgıcılarına verilen eski ***Ozan*** unvanının yerini, bilhassa XVI. asırdan başlayarak, yine İslâmî bir tâbir olan ***Âşık*** kelimesi almıştır. Quatremere, Bizans tarihçisi Pachimere'in eserinde birtakım ***bahşıların*** adı geçtiğini kaydederek, bunların ***bahşı*** ünvanını taşıdıklarına hükmediyorsa da, henüz tenkidli bir basımı bulunmayan bu karışık ve şüpheli metne dayanarak, böyle bir hüküm vermek çok tehlikelidir. Osmanlı tarihçisi Âşık Paşa-zâde'nin, Anadolu'da mühim bir teşkilât olarak mevcudiyetinden bahsettiği ***bâciyân-ı Rûm***'u, H. H. Schaeder'in ***"bahşıyân-ı Rûm"*** şeklinde düzeltmek istemesi, vaktiyle de izah etmiş olduğum gibi, ***"bâciyân-ı Rûm"*** tâbirinin hakikî mâhiyetini anlamamaktan ileri gelen tamamıyla hayâli bir faraziyedir (Krş., ***Les Origines de L'Empire Ottoman***, Paris 1935, s. 112 vd.). Şimdiye kadar Anadolu'da, Selim I.'in Mısır ve İran seferleri hakkında yazmış olduğu bir destan parçasını vaktiyle neşretmiş olduğum Bahşı adlı bir sazşairinin mevcudiyetinden başka, ***bahşı*** kelimesine ait hiçbir ize tesadüf edilmemiştir (Fuad Köprülü, ***Türk Sazşâirleri***, İstanbul, 1940, c. II., s. 5). Bu sazşairinin, İran'da Şî'î-Safevî hâkimiyetinin kuruluşundan sonra Anadolu'ya kaçmış bir Türkmen olması hatıra gelebilir. Nitekim XV. asırda bazı eski Türk eserlerini Uygur alfabesi ile istinsah ettiklerinden bahsettiğimiz ***bakşılar***dan bazıları da, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşamakta idilier. XV. asrın ikinci yarısında, İran'daki karışık siyasî vazıyetler dolayısıyle Ana-

dolu'ya geldikleri tahmin olunabilen bu ***bahşılar*** sayesinde, Fatih ve Bayezid II. devirlerinde Osmanlı dîvânında Uygur alfabesinin de bilindiğini ve çok az olmakla beraber, arasıra kullanıldığını biliyoruz; mamâfih bütün bunlara rağmen ***bahşı*** kelimesi Azerî ve Osmanlı sahalarında yerleşmemiş, halk diline de, edebî dile de girememiştir.

Bibliyografya

Bahşı kelimesi hakkında şimdiye kadar yapılmış olan ilk ve en etraflı tetkik, Quatremere'in ***Cami-al Tavârih*** tercemesi (Paris, 1836)'ndeki uzun bir notudur ki (S. 184-199), muhtelif Şark kaynaklarından ve Garp seyahatnamelerinden istifade edilmiş olmasına rağmen, çok dağınık ve müphemdir. Bundan sonra Vambery, Berezin, Barthold, Blochet vs. tarafından bu hususta yazılan bazı küçük notlar ehemmiyetli sayılmaz. Yalnız Schmidt, Ramstedt ve Pelliot'nun, kelimenin Çinceden geldiği hakkındaki yazıları dikkate lâyıktır. Quatremere'den sonra, bu hususta nisbeten en geniş malûmat, ***Türk Edebiyatının Menşe'i*** adlı makalemizdedir (MTM,. İstanbul, 1331, IV., 21-25, 57 vd.; mamâfih buradaki bazı yanlış hükümleri, yukarıdaki izahlara göre düzeltmek ve tamamlamak lâzımdır). —***Kırgız-Kazak baksıları*** hakkında bk., Alexis de Levchine, ***Description des hordes et des steppes des Kırghiz-Kazak*** (Paris, 1840, s 335. —Radloff, ***Das Schamantum und sein Kutlus*** (Leipzig, 1885, s. 60 vd.). —Mironiyeff, Zap. imp. Rus.geogr. obçş., 1882-1888. —Kustanayeff, ***Etnog. oçerki Kirgiz Perovi Kazalin***, 1894, s. 41-50. —Ebû Bekir Divayev, ***İz oblasti kirgizskih verovaniy, Bakıy.hak. lekar i koldun*** (Kazan, 1899), resimli. —J. Castagne, ***Magie et exorcisme chez les Kazak-Kirghizes et autres peuples Turks orientaux Revue des Etudes lâmigues***, Paris, 1930, 1; bu makalede, ***baksıları***n okudukları dualardan oldukça bol örnekler vardır. —Bk., bir de Radloff, ***Proben der Volkslitt, der Türkischen-Stamme Süd-Sibiriens***, m.; metin s. 46 vd.

Prof. Dr. Fuad Köprülü
Edebiyat Araştırmaları, 1966, Arkara

Ek. IV
Wilhelm Radloff - A. V. Anohin
ŞAMAN DUA VE İLÂHİLERİ

TARANCI BAKŞILARININ DUALARI

1) Sultan Satık Buğra han, sizge oyun saldık biz
Oynap oynap kelingle, yolda hayal bomangla!
Yolda hayal bolsangla yüzüm kara kılmanla
Yüzüm kara kılsangla saçingni yolarman

5) Kaningni tökermen...
Allah, meneleynemi! Cebbar hale Mediney,
Bir talabim hudadin, bir talabim bulardin,
Bir talabim alardin, bir talabim sizlerdin!
İşning başı bismilla, iş başladim bismilla,

10) Kuran başı bismilla, yolga kirdim bismilla!
Çıktım tağlar başıga, yalguz karagay kaşiga
Yalguz karagay, yalguz kır, oyun saldım silerge
Allah-ey, eyyy! Cügaziçige pir bolgan
Hazreti Ruşen paygamber, bir talabim silerdin

15) Bir talabim pulardin! töngmekçige bir bolgan
Hazreti Kambar paygamber! sizdin medet tileymen,
Rencige şifa tileymen. Dihkançiga pir bolgan
Hazreti Hızır atadur, sizdin medet tileymen,
Derdige deva tileymen Mataçiga pir bolgan

20) Hazreti Şis peygamber bir talabim sizlerdin
Derdige deva tileymen, ya Allah-ay!

Kimeçige pir bolgan Hazreti Nuh paygamber,
Bir talabim sizlerdin, bir talabim Hudadin.
Talabimni reva kıl hacetimi reva kıl! Ya Allah!

25) Padaçiga pir bolgan hazret Zengi babadur,
Sizdin medet tileymen derdige derman tileymen!
Tömürçige pir bolgan hazreti Davut peygamber,
Bir talabim sizlerden, bir talabim pirlerdin.
Pirler hakkı tileymen, tuğlar hakkı tileymen!

30) Kahhar atlik kahrıngdin Rahman atlik rahmıngdin
Ümüdim bar hudayim! Kahhar atlik kahrıngdin
Korkunç bar hudayim, Rahman atlik rahmıngdin
Ümidim bar hudayim!... Ne kılgaymen hudayim?
Kumdin tola günahım, tağdın ağır günahım,

35) Taştin ağır günahım, aciz bende kulungmen...
Yolda hayal bomangla, yolda hayal bosangla
Yüzümni kara kılmangla! Yermenkide cenk kılgan,
Üzengide kan kılgan, kızıl kanga boyaşkan,
Saçı belge çırmaşkan kün perisi ayhanlar,

40) Ay perisi ahyanlar, ya Allah, ya Allah!
Ilkıçiga pir bolgan hazret Çolpan atadur,
Bir tilegim sizlerdin bir tilegim pirlerdin...
Üçyüz altmış tamurdin törtyüz pare sügnüktin...
Ölmey kalgan leşkerler... Allahey, Allahey!

45) Ay yarımı toluklar Altın boyluklar, çık!
Beş boyluklar, kalam kaşlıklar, sümbül saçlıklar!
Şirin sözlükler, çıkır gözlükler, eyeyy !

Esir kılganlar, bulutka mingenler, havaga çıkkanlar!
Deryanı keçkenler... Özüng bergen keselni

50) Özüng algın, hudayim, özüng bergen keselge özüng
deva berhudayim!
Çiltenlering çil boldı, başkan izing gül boldı
Pirler hakkı tileymen, analar hakkı tileymen
Allaheyeyey!...

Türkiye Türkçesi

1) Sultan Satuk Buğra Han, bu oyunu (âyini) size yaptık, oynaya oynaya geliniz, yolda gecikmeyiniz! yolda gecikirseniz yüzümü kara kılmayınız (beni utandırmayınız). Yüzümü kara kılırsanız saçlarını yolarım,

5) Kanını dökerim... Allah... (?) Cebbar... (?) Medine-Ey! bir istediğim tanrıdan, bir isteğim bunlardan, bir isteğim onlardan, bir isteğim de sizlerden! İşin başı bismillâh iş başladım bismillâh,

10) Kuran'ın başı bismillâh, yola girdim bismillâh! dağlar başına (tepesine), yalnız çam ağacının yanına çıktım, yalnız çam ağacı, yalnız kır, size âyin yaptım, Allah! Susamcıya pir olmuş hazreti Ruşen Peygamber, bir istediğim sizlerden,

15) Bir isteğim bunlardan! dümbelekçiye pir olmuş hazreti Kamber Peygamber, sizden medet diliyorum; hastaya şifa diliyorum. Çiftçilere hazreti Hızır pir olmuştur, sizden medet diliyorum, (hastanın) derdine deva diliyorum. Dokumacıya pir olan,

20) Hazreti Şis peygamber, bir dileğim sizlerden, derdine deva diliyorum, ya Allah! Gemicilere pir olan hazreti Nuh Peygamber, bir dileğim sizlerden, bir isteğim Tanrıdan, hacetimi, isteğimi ver..! Ya Allah!

25) Sığırtmaca pir olan hazreti Zengi babadır, sizden medet diliyorum! Demirciye pir olan hazreti Davut Peygamber, bir isteğim sizlerden, bir dileğim pirlerden, pirler hakkına diliyorum, tuğlar hakkına diliyorum!

30) Kahar adlı kahrından, rahim adlı rahmetinden ümit vardır tanrım! Kahar adlı kahrından korkum vardır, Tanrım! Ne yapayım, Tanrım? Kumdan çok, dağan ağır günahım,

35) Taştan ağır günahım, âciz kulunum... Yolda gecikmeyiniz! Yolda gecikirseniz yüzümü kara kılmayınız! Yermenke'de savaşan, özengisini kan eden, kızıl kanla boyayan, saçları beline sarmaşan güneş perileri Ayhanları,

40) Ay perileri Ayhanlar, ya Allah, ya Allah! At sürüleri çobanına pir olan hazreti Çolpan atadır, bir dileğim sizlerden, bir dileğim pirlerden... Askerler... ya Allah, ya Allah!

45) Ay yarımı gibi dolu (yüzlü)ler, kalem kaşlılar, sümbül saçlılar, tatlı sözlüler, çakır gözlüler, hey hey hey! Esir edenler, bulutlara binenler, havaya çıkanlar, deryayı geçenler... kendin verdiğin derdi,

50) Kendin al, Tanrım; kendin verdiğin derde kendin deva ver, Tanrım! Çehiltenlerin /kırklar/ kırk oldu, bastığın yer gül oldu, pirler hakkına diliyorum, analar hakkına diliyorum, ya Allah hey hey!

ABAKAN KAMLARININ DUALARINDAN

1) Karagan kamcılığ askır kesse tözektig!
Altın pülüg pay kazıng! atıp çaspas kan Solagay!
Çasti köleede ças pulut tözektig!
Kök tegirde kök pulut! ak tegirde ak pulut!

5) Ak tegir kayrakan! Solbon tegir kayrakan!
Egir pulut edektig, azır pulut azaktıg!
Solbon tegir solbon çıltıs! sarıg torug sabıttıg,
Sırıg piimning tüktüg! Sarig kölde sugattıg!
Ças tegirde tartılgan. Togız taskıl pazında

10) Togız kattap oynatkan! Togız salaa sallalıg
Ang tutturgan kögil-pay Kıtat kanı oynatkan!
Çılay pazında Çılay taskıl, köger turgan kök taskıl
Ağar turgan ak taskıl! tegir tözi toksaylaan,
Togıs taskıl kayrakan! tegireng taan tekperlig!

15) Kara taskıl sugattıg, kargan ala kara sın!
Kum tegeyning togıs taskıl! Tekperlig taskıl, purkan taskıl!
Köger turgan kök taskıl, agar turgan ak taskıl!
Argan parbas kayrakan! Tagız kulaktıng küler kazan,
Togıs kattap oynatkan. Kuba tegir kayrakan!

20) Kıl köbirik pastırgan, togız azırlıg pastırgan,
Kammar ebining ezi, bir pektelbezin Kayrakan!

Çett on pürlug pay kazıng, ot orınca odırbangar!
Keleskinçilii cayılgan, kol solga tıng teptirgen,
Ak tegirde ak pulut! Kızıl tegirde kızıl pulut!

25) Kızıl çulat, kara çulat, azır pastıg sın-taskıl
Ang tutturbagan agıl pay, kün tegirding pazında
Togıs sın kayrakan! Surlan turgan sın taskıl!
Kümüs koskın kamcılıg, sigen pasında sıgdıratkan!
Kobırak pazında oynatkan. Ay arazı alızıp,

30) Çıl arazı çılızıp Kö çibekke tartılgan,
Ak çibekke oraalgan, kızıl çibekke tartılgan,
Kara çibbekke oraalgan! Çıl çarımı çoruktug
Ay çarımı tepkerlig, taban edi tasta taraan,
Çudu edi çolda kalgan, arba çarba azıktıg,

35) Çettı mumurt nemestıg, cetti kobırak azıgtıg!
Togıs küzer nemistig Askan çering kün-zeer pargan,
Askan çring tegir-zeer pargan, kara tülkü pürüktüg
Abıdarga tang askazang! Kastak mumurt karakteg
Arbay arada taglarıngar, Tospay arada sınnarıngar

40) Azır pastıg sın-taskıl, Sabın arttıg sın-taskıl!
Oynatçang çering! Temir tastıg kayrakan!
Kelekin-çilli cayılgan, tegirdeng tüsken çerde kalbas,
Tegirde oynatkan kayrakan! Tegir kuru tartılgan,
Kuyu-çilii kuyburgan, kolga çürek tolgan!

45) Sıın söökti sıstatkan, Kara taskıl oynatkan,
Kıl köbirik pastırgan çetti azırlık kayrakan!
Krım tegey tartkan purkannıg köl kayrakan!

Altın kölning pazında en çulat kayrakan!
Çettı karatıng kök tiller Erlik kannıng ezikçileri,

50) Saldatçılar kayrakan! Togıs kulaktıg küler kazan,
Sın pazında oynatkan, een prgan salalıg,
Egbe pargan tek berlig, kara sortan tartılgan!
Söök çarım azıktıg, ot tamırı tartılgan,
Togıs keleskin pazı taskıl, een pargan salalıg,

55) Kök tegir oynatkan. Sın pastarı kayrakan!
Tospay arada sın taskıl, köger turgan, agar turgan!
Kızıl sın, ak çalbar sın, kök çalbar sın kayrakan!
Çulay pazında sın-taskıl! Koorazın-sın oynatkan!
Cettı sarıg kız, oo pasçzı oynatkan!

60) Kuba aksınnıng tastıg taskıl, kuba ak sınnıng temir sın!
Sınnar pazı ak sın! O talay, o sın!
Ak kün pargan kök talay! een pargan salaalıg,
Azır pargan tekperlig!...

Türkiye Türkçesi

1) Karagan (çalısından yapılmış) kamçılı, erkek samur derisinden (yapılmış) döşekli (ruh)! altın yapraklı mübarek kayın ağacı! attığı (ok) hata etmeyen Solagay (solak)! yaş (serin) gölgede yaş bulut döşekli (ruh)! Gök tanrıda gök bulut, ak tanrıda ak bulut.

5) Ak tanrı, merhametli han, çoban yıldızı tanrı, merhametli han! eğri buluttan etekli, çatal bulut ayaklı, çoban yıldızı tanrı, çoban yıldızı! Sarı, doru *çaputlu*, sarı kısrağım tüylü [tüyleri sarı kısrağımın tüyleri gibi ola], sarı gölden su içen, genç tanrıda (gökte) uzanan. Dokuz dağın başında (tepesinde).

10) Dokuz defa oynatan, av yakalatan dokuz parmaklı Kögil-Bay! Çin hanını oynatan Çılay (ırmağı) başında Çılay dağı! Mavi görünen gök dağ, ağarıp duran ak dağ,Tanrı (gök) kenarlarına dokunan (dağlar)! Dokuz dağ, merhametli han! Havadaki alaca kargalar gibi karlı dağlar!

15) Su içtiği yer Karadağ olan (ruh)! Karga gibi Karadağ, kum tepeleri arasında dokuz dağ! karlı dağ, ***burkan*** dağ! Mavi görünen gök dağ, ağarıp görünen ak dağ! dokuz kulaklı tunç kazan, dokuz defa oynatan, soluk renkli Tanrı (gök), merhametli han!

20) Dokuz kıl köprü üzerinde yürüyen, dokuz çatallı (kıl köprü) den geçen, kamlar evinin kapısı (olan) yer kapanmasın! Yetmiş yapraklı mübarek kayın ağacı, ateş yerine (yakın) durmayınız! Kertenkele gibi uzanan (yayılan), sol ayakla teptiren (?), ak tanrıda ak bulut! kızıl tanrıda kızıl bulut!

25) Kızıl Çulat, Kara Çulat (ırmakları)! çatal başlı sıra dağlar! Av avlatmayan (yakalatmayan) Agılbay, güneş tanrının başında dokuz sıra dağ! karma karışık sıra dağlar! Kamçısı ve kuskunu gümüşten olan, ot biçilirken çıngır çıngır öten! ayların ve yılların değiştiği günlerde, baldırgan biterken oynatan!

30) Mavi ipek gibi uzanan, ak ipliğe sarılan, kızıl ipek gibi uzanan, kara ipeğe sarılan, yarım yıl gezen, yarım ay karlı olan, tabanının etini taşlarda tarayan, baldır eti yolda kalan, azığı arpa yarması olan. Mumurt (frenk üzümü),

35) Yemişi yedi tane olan, azığı yedi tane baldırgan olan (ruh)! Aştığın (gittiğin) yer güneş tarafınadır, aştığın yer tanrı (gök) tarafınadır. Karatilki (derisinden) külâhın vardır. Seni tan yeri ağarıncıya kadar avuttum. Gözlerin mumurt (frenk üzümü?) kadar. Arbay sıra dağları arasında dağların var. Tosbay (dağları) arasında sıra dağların var...

40) Çatal başlı sıra dağlar, Sabın (denilen) geçitli sıra dağlar senin oynadığın yerdir. Demirli, taşlı merhametli han! Kertenke-

le gibi uzanmış; tanrıdan (gökten) düşen yerde kalmaz, tanrıdan oynatan merhametli han! Tanrı kuşağı çekilmiş (uzanmış), fırtına gibi kabarmış, avurt ve yürek dolduran!

45) Sığın kemiğini (davul tokmağını) sızlatan, Karadağda oynatan, kıl köprüye bastıran, yedi çatallı (dağ) merhametli han! Kum tepelerinde uzanan tanrılı (ruhlar meskeni) göl. Altın gölün yanında merhametli han on ırmak. Yedi, gök dilliler Erlik hanın kapıcıları,

50) Askerleridir, merhametli han! dokuz kulaklı tunç kazan dağ başında oynatan, uzanmış parmaklar sahibi! eve varan karlı dağ turna balığı gibi uzanmış, yarım kemik azıklı, ot kökleri gibi uzanmış, dokuz kertenkele başı gibi dağ, uzanmış parmaklar.

55) Gök tanrı ile oynatan ey dağ başları, merhametli han! Gök görünen, (kâh) ağarıp duran Tospay arasındaki sıra dağlar! kızıldağ, aka renki çalan dağ! maviye çalan dağ! merhametli han. Çulay başında sıra dağlar! (beni) oynatan (âyin yaptıran) Boz dağ! delikanlılara baş olarak beni oynatan yedi sarı kız.

60) Akboz silsilesi taşlı dağlar, akboz silsilesi demir dağ! Dağlar başı Akdağ, ey deniz, ey dağ sıraları. Ayın ve güneşin vardığı (battığı) gök deniz, kolları ayrı ayrı giden karlı dağlar...

ALTAY KAMLARININ DUALARINDAN

(A. V. Anohin tarafından derlenmiştir)

Altay dağına okunan ilâhi

1) Kün ebirbes Küler-tuu, ay ebirbes Altın-tuu
Aba yıjşım bürkünü, ıyıkçılduu yaan tuum.
Yaandarıs, adalarıs mürgüp kalgan, bir alkışın bererbe?
Üzülbeske ülüü yayap berip yat, kanlanıp tudattan

5) Kabay kudun yayattan. Aydar malga piyan ber!
Agar yurtka kejigın berzin! Iyıkçılduu yaan tuu Kara Kaya!
Iyıkçıldu yan Altayga tabışsın, yerge biriksin! bir yargızın çeçerbe?
Bir piyanın bererbe? Budak sayın sülenip,
Yan Altayga tabışsın, Iyıkçıldu keng Altaydıng yargıcı yeri

10) Üzülbeske ülü beretten ültürbeske yargı beretten.
Agar başka bir ançüdi aydayttan
Ada öbökö tujunda ködürüp kalgan
Yer tengiz yayalır tujunda ada ene ködürüp kalgan.
Paza ülü, yargı yayajattan, üzülgenin ulap yadattan,

15) Ültürgenin çıyradıp yadattan, agar başka bir piyan yederbe?
Iyıkçıldu yan Altaydang ün alışkan, kindiktüdi yayaşkan,
Kirbiktüdi bıçıgan, aydap yadar malga piyan bergen.

Kün ebirmes Küler-tuum ay ebirmes Altın-tuum
Örgee yerge tayanıp kirerüm kandii?

20) Ala köskö körörim kandii? Ay kulakka tındayrı kandii?
Altın yargı ayladıp bereri kandii? Agar yurt kakkadı,
As baş yudadı. Aru Akayım kaytiyin?
Ak saaldu adalarım ködürüp kalgan Altayım!
Kejik bereri kandii? Kindiyibiske kir salbazı kandii?

25) Kirbigiske yaş salbazı kandii? Altın yargı ayladıp bireri kandii?
Üzülbeske ülüü pıçıp bereri kandii? Emdi ezendikke piyanın bereri kandii?
Emdi keler yılga piyan bereri kandii? Möngün bolgon yargızın,
Em çıgararı kandii? Yaan Altayım baş bolzın!
Altın yargızın ayladıp berip yatsın! Kaçanda mürgüp adarıbıs,

30) Kudayıbıs taştabasbıs. Aylu kundü Ayaz Kaan
Yalagalu Bay tepseng! Yalbıraktu Bay kayın!
Sürgüldining Kaan Ayaska tabışkan, Sudazının yer tengiske
Erten çıkkan kün sus alışkan Engir çıkkan aa sus alışkan.
Astıkkandı biriktirgen. Ayrılgandı tabıştırgan

Yayıka Okunan Dua

35) Yalır odım eezi! Iştalgalu taş ocak
Üzüü küygen Ker-yalgın
Ayaş Kaanıng üleji, aydın künnüng ülüü
Altın yargı sen sura, Al otkongo tabıştır!
Albataâ biriktir üzülbeske ülüü!

40) Kaçanda alıp yatsın. Küngürtçiden ün alıjıp yatsın,
Albataa piyanın yettirip yatsın!
Alır ottıng eezi! Al yalgının uluzı!
Ayrılbas tın yayagan, Astıkpas tın bıçıgan!
Alır ottu Ak-Yayık! Tengeredegi kuday!

45) Munung uçun yalbarıp yadım.
Ülgen Biiden ayrılgan üç tepkiştüü Bay Karşıt!
Ozogı ulus büterde Adam Ülgen tep yalbarıp turgan
Ozogı yangıbıs büterde Artkan kalgan üreni,
Anı-taa-ok yangdap turubıs. Yer yengis büterde

50) Yetti öbökö yangdap kalgan yangıbıs
Ada çakkan ot yalgın ene kömgön taş ocak
Üç burgalgan bos tüdün, Ayaş Kaanga tomulgan.
Üzüü çakkan yalır odım, yer-yengiske ebir kör!
Ak Yayıktan Altay yargı surap tursun. Aydan künden bir
piyana yetişsin

Altay-Çaptı Han'a Okunan Dua

55) Yalır otko tabışsın!
Aygır yalduu kaan, Çaptı-Kaan ong kulakka ugar bolzo,
Ong közüne körer bolzo, bu malıngnan akka butken
Malımdı aygır yalduu Çaptı-Kaan tep berip yadım
Bu malımdı aygır yalduu Çaptı-Kaan alar bolzo,

60) Bu ayağım alca tüşsün!
Munı albas, kerek yok bolzo kömkörö tüşsün!
Parılgazı tabışsın! Bay toluu yedişsin!
Bu yazagan nemeden kop yayap berzin!
Tumçuktudu baştadıp yadının, yakaludan yazap bere turum.

65) Albattı kiji kunukpaska, açınbaska Altay amır yargı
bergey mine
Malıma mal kojulup başıma baş kojulup,
Onong yayap bergey mine? Kançadaa amır pıçıp
kogoy-mien?
Ak sagaldu adam aya tuzak yayagan
Angdap mengdep turarda azık üleş bergen.

70) Azrayttan bala kudun yayagan, arbadayttan maldıng
kudun yayagan
Aru Altay yerim-suula! Bura yaldu keng Altay!
Mung kulaktuu yerim-su, Aru Altay Çaptı Kaan,
Munu surap yadım!

Soydaş Ruhları Çağırırken Okunan Dua

Ay künüm Şulmustar, Bulut köstüü Tay Puura!
Mus ayakta Bii-kişi, Bulut köstüü Tay Puura!
Aruu tüngey üç yelbis! Ölgön kiji (bolso) kirbeytten
Ayazım pıçıp turgan üç tekpiştüü Bay Karşıt!
Altın kırlu Ak Yayığım! üç müüstü Kara Kaya Altayım!
Süt köldüng Kara Puura! Agararda ak yıldız

80) Ak adamnang tögülup yat. Ala songkor er aldıma
akşıgay!
Poro mürküt ekki iynime şıngıgay! Yezim taygadan sungan
Çuyuk!
Ebege, Kadıl ekki edelüü siindüü! Alaş bile Kendik tayga ta
yangan
Kök möngkö kırluu kıştagan. Kok Ayaz tep ayttırgan,
Tengerelü tedirgen. Ada Purkan tep ayttırgan.

85) Abu Kaandı tayangan, Altın kölgö yunungan
Abugayım Sangızak!
Yezim başkan, Sümör tayka yölögen, ak ülbürek silkingen.
Ak yalamazı tögülgen, aydı kündi alkagan
Ak tayım Sergey (Semenek)!

90) Bu aylangan yurtung amır bolzın! Kaçanda yamanga yükturbay
Yakşı yatsın. Em men tengerezine kandap alkadım
Em yanıp aytto aylım tep sananıp yadım.
Yer üstünde kanca albattı alkıjım onca yakşı berzin!
Emdi yanıp yadım.

95) Karıların tudattan pubaydıng kudu kandii?
Calırada caykarga Çaltırak suzu kandii?
Könök tolo sayırga süttüng suzu kandii?
Ulu arkıt üzülbeske könürgezi tolo bolorı kandii?
Tar tebezi kengiiri kandii? Tapçı çıtkazı uzayırı, kandii?

100) Bu ayluu kündüü Ayaş Kaanıbıs! Agaç taştı Altayıbıs!
Yaynabaska yajıbaska. Astıgarıbıs köptödü,
Altay Kudayıbıs tep yaynayırbısta, agar baş piyan bolorı kandii?
Ölböy yadarıbıs surap yadıbıs, öçpöy adıbıs surap yadıbıs.
Bu kudayıbes tep başırıp yadırbısta, Ölböy yakşı yadanbıs kandii?

105) Yaynap yadarıbıs köp boldı. Kalyu ulus körmös bisti yangdap yat.

Türkiye Türkçesi

1) Güneş dolaşamaz çelik dağ, ay dolaşamaz altın dağ "Aba ormanları"nın örtüsü (olan) mukaddes büyük dağım. Büyüklerimiz ve atalarımız (sana) ibadet etmişlerdir. Bir defacık (olsun) takdis eder mi (teveccüh gösterecek mi?) Ellerle tutulan hak ve ardı kesilmeyen hisse (kısmet) veren,

5) Beşik canını (yavruları) yaradan (tanrı), güttüğümüz sürülere bereket ver! yurda, ahaliye refah versin. Ey mukaddes büyük dağ, kara kaya! Mukaddes büyük Altay'a ulaşsın! yargı (hüküm) yerine biriksin, bir hükmünü (lehimize) halledecek mi? Bereket ve refah verir mi? Her "buudak" (engel) de konuşup, büyük Altay'a ulaşsın! mübarek büyük Altay'ın hüküm yeri (kararlar verilecek yeri)!

10) Kopmamak (kesilmemek, devam etmek) için hisse (kısmet) veren, yıpranmamak için karar veren, ak başlılara rahat sağlayan (sen), atalarımız, büyük babalarımız zamanında (tanrı olarak) yükselmişsin, yer ve deniz yaradıldığı zaman atalarımız ve analarımız (seni tanrı diye) yukarı kaldırmışlar. Sonra hisse (kısmet) ve yargı (hüküm) yaratıcısın kopanları bağlayıcısın,

15) Yıprananları sağlamlaştırıcısın, ak başlılara bir merhametin (bereketin) erişir mi? Mukaddes büyük Altay'dan ses (ilham) alıp ses veren (Altay'ın dağlarıyla konuşan sen) ! Göbeklileri yaradan, kirpiklilere suret veren, güttüğümüz sürülere bereket veren (sensin). Güneş dolaşamaz (kadar geniş) çelik dağım, ay dolaşmaz altın dağım, yere dayanıp (secde edip) sarayına girebilir miyim?

20) Elâ gözlerle görebilir miyim? Aya benzer kulaklarla işitebilir miyim? Altın yargı (iyi hüküm) versen ne olur? Ak (mübarek) yürek yıprandı, az halk yoluruldu, ezildi. Mukaddes Altay'ım! Refah ve bereket versen ne olur? Göbeklerimize kir kondurmasan,

25) Kirpiklerimize yaş düşürmesen ne olur? Altın yargı gönderiversen ne olur? kesilmeyecek kısmet biçip versen ne olur? Esenliğe, sağlığa bereket versen ne olur? İmdi gelecek yıla bereket versen ne olur? Gümüş olmuş yargısını çıkarsa ne olur? Büyük Altay'ım, (sana) baş olsun (secde ediyorum)! Altın yargısını vere dursun! her zaman ibadet ediyoruz,

30) Tanrımızı bırakmayız. Aylı, güneşli Ayaz hakan, çaputlarla süslenmiş mübarek bozkır! yapraklı mübarek kayın ağacı! Alevlerin Hakan Ayaz'a ulaşmış, dumanın karaya ve denize yayılmış, sabah çıkan güneşten ışık almış, akşam çıkan aydan ışık almış, yol şaşıranı kavuşturan,

35) Alevli ateşimin sahibi (ruh)! /dumandan / işlenmiş taş ocak, sıcak yanan güçlü alev! Ayaz hakanın parçası, ayın ve güneşin payı, altın yargı sen sor, alevli ateşe ulaştır! Halka /ardı arkası/ kesilmeyen kısmet ver!

40) Her zaman ala dursun; yıldırım tanrısından ses ala dursun, halka bereket yetiştirip dursun! alevli ateşin sahibi (ruhu)! Al alevin ulusu! Ayrılmaz can yaratmış, /doğru yoldan/ şaşmaz ruha biçim vermiş. Alevli ateş sahibi Ak Yayık! gökte Tanrı!

45) Bunun için yalvarıyorum.

Ülgen beyden ayrılmış olan üç basamaklı Bay Karşıt! geçmiş uluslar yaradıldıkları ve kadim dinimiz meydana geldiği zaman "atam Ülgen!" diye yalvarmışlardır. (Bunların) arta kalan torunları (bizler) yine o dinde bulunuyoruz. Kara ve denizlerin yaratıldığı zamandan, ve yedi babadan beri tuttuğumuz dindir (bu din).

50) Atamız (çakmak taşıyla) yakmış alevli ateş, anamız (kendi eliyle) gömmüş taş ocak, hakana (parlak gök yüzüne doğru) süratle yükselen boz duman, /çakmak taşıyla/ yaktığım sıcak alevli ateşim, bütün dünyayı dolaşıver! Ak Yayık'dan Altay yargı istesin, aydan ve güneşten bereket yetişsin,

55) Alevli ateşe ulaşsın!

Aygır yeleli hakan, Çaptı hakan sağ kulağıyla dinleyecek, sağ gözü ile görecek (bakacak) olursa, halinden biten (elde edilen) bu malımdan "Çaptı Hakan" diyerek veriyorum (kurban ediyorum). Bu malımı (kurbanımı) aygır yeleli Çaptı Hakan alacak (kabul edecek) olursa,

60) Bu kadehim "alçı" düşsün! bunu almayacak, gereği yok diyecek olursa, baş aşağı düşsün! kurbanı ulaşsın! mübarek borcumuz ödensin! bu hazırladığım nesnelerden daha çok hazırlayıp versin! burunlu (hayvanı) kurban ediyorum, yakalı (elbise) den hazırlayıp veriyorum.

65) Vergi vermeye mecbur olan kişinin sıkıntı ve acı görmemesi için (veriyorum). Malıma mal katılsın, nüfusuma nüfus katılsın, diyorum. Böyle verecek mi acaba? Ak sakallı atam kapan ve tuzak yapmış, av avlarken azık ve pay (kısmet) vermiş,

70) Beslenecek çocuk canını yaratmış, çoğalacak olan sürülerin canını yaratmış mukaddes Altay yer-suyum! Deve yeleli geniş Altay! bin kulaklı yer-suyum! Mukaddes Altay, Çaptı Hakan, bunları sürüyorum (dileyorum)! Ay ve güneşim (olan) Şulmus'lar, bulut gözlü Buğra Hakan!

75) Buz ayaklı bey kişi! bulut gözlü tay Buğra! Mukaddes ve hepsi birbirine müsavi (olan) üç Yelbis! ölen adam (bulunan) eve girmeyen, ayaz semaya şekil veren, üç basamaklı bay Karşıt! Altın kenarlı Ak Yayığ'ın! üç boynuzlu kara kaya Altay'ım! Süt-Göl'ün kara boğrası! ağaran gökte yıldız.

80) Ak atamdan dökülmektedir. Ala şahin tam önümde bağırsak, boz kartal iki omuzumda bağırsın, boz kartal iki omuzumda seslensin! Yezim (dağından) uzanan Çuyuk (kam) Ebege ve Kadıl büyüklü küçüklü iki hemşire (kamlar) ! Alaş (dağı) ile Kemdik (dağına) dayanmışlar. Ebedi göklerin kenarlarında kışlarını geçirmişler /Amcam kam Sanızak'a/ "mavi ayaz" adı ve-

rilmiş, tanrılı (ilâhi kam) denilmiş, ata burkan denilmiş,

85) Abu-Kan (dağına) dayanmış, altın gölde yıkanmış amcam Sangızak!

Yezim (dağına) basmış, Sümer dağına yaslanmış, ak ülbürek (=çaput) yelpaze edinmiş, ak yalaga'sı (külâhındaki kuş tüyleri) dökülmüş, ay ve güneşe dua etmiş benim mübarek dayım Sergey (Semenek)!

90) Dolaştığın bu yurt rahat olsun! Hiçbir zaman fena (ruh) ları yaklaştırma, iyi olsun!

Hem ben tanrısına ibadet ederek (kamlayarak) dua ettim. (Böylece) kendi obama döneyim diye düşünüyorum. Yer üstünde (yüzünde) ne kadar halk varsa o kadar iyilik versin. Şimdi (obama) dönüyorum.

95) Kollarımız arasında tutacağımız (kucaklayacağımız) beşik canı (kutu) versen ne olur (ya rabbi)!? Çadır-çevir(?) sallamaya şaltılak (*) canı (yani taylar) versek ne olur? Kapları doldura sağıma bereketli süt versen ne olur (ya rabbi)? Büyük yoğurt kapları daima dolu bulunsa, mayası kesilmese ne olur? Dar otlaklar geniş, tayları bağlayan kısa bağlar uzun olsa ne olur (ya rabbi)?

100) Bu aylı ve güneşli Ayaz hanımız (parlak gök), ormanlı, taşlı Altayımız! yalvarmağa, ağlamağa bizi mecbur etme! Günahlarımız çoktur. Altay-tanrımızdır, diyerek yalvarıyoruz. Nüfuzumuz çoğalacak mı? ölümsüz hayat diliyoruz, sönmeyecek ateş (ocak) diliyoruz. Çok yalvarıyoruz, çok yakarıyoruz. Sersem ulus olan kötü ruhlar (körmesler) bize baskınlar yapıyor!.

(*) "Şaltırak" kımız mevsiminde tayları kısraklardan ayırıp bağlamak için yapılan bir nevi gem (bağ).

KIRGIZ-KAZAK BAKSILARININ DUALARI

1) Evveli kuday sen ongda sen ongdasang men munda
Tilegen tilek yine ber kas bidevge bala ber
Caksı kuday, cay kuday mirza kuday, biy kuday
Evveli kuday kök casagan onan keyin cer casanag

5) Sıyınayın birinci kuday, ikinci sıyınayın Mukambet
Biringe biz kul bolduk biringe ümmet bolduk
Üçüncü, tengrim, tört yar meşayik,
Cüz cirme tört paygamber. Mekke de evliya
Medine da evliya, Han Çıngız da evliya

10) Kızıl tavdıng basında Kız evliya
Öküz tavdıng basında öküz evliya
Koçkar tavdıng basında konur bas evliya
Tavdagı bulanıng içten çıkkan cılanıng
Bektav ata Bek Azıl. Ölü desem ölü emes

15) Tiri desem tiri emes Ata Korkut evliya
Uvak atası Er Kökçe erligining bilgisi
Sadağına kelgen san kişi, mıltıgına kelgen mıng kişi
Sarıbay, Sarış, Ötevli üçyüz seksen at
Baygige koskan Körpebay, Argın atası Kara Koca

20) Kanda Abılay, karada Kazıbek, Calang ayak aziz
Divane Burku... törtavulda Tor'aygır

Nagaçı Turdubek öz nagaçı atam
Cagalbaylı Tongkat, Karakesek Kabanbay
Kuv davustu Kazıbek Karakèrey Murunda Kandıbay

25) Şakşaoğlu Canıbek Tobuktu'da Dönenbay
İçindeki Dogolbay öte çıktı Kunanbay zamanında
Tazdıng argı atası Çoyun Kara Kara Sarı Kondubay
Evliya kasıyattı ötken. Tersten Bala argı atası Kentbuğa
Kökey Küçük öte çıktı içinde Amankul baksı

30) Besenteyin argı atası Barlıbay
Turdubek duvan basında...
Evveli kuday cin casagan Bir birin en mol casagan
Cininng argı atası Kentbuga Cin atası Sarı Ayban
Avre kılma sen Azman. Cin atası Berdibay

35) Cin uranı ekev! ekev! Asmandagı mıng bes pirim!
Kırk bıçak saldırıp kırk ine magan tüyretip
Töbeme aydar koydurup cinge moyun koydurup
Könbegenge köndürgen kuv agaçka töndürgen
Ak sakaldan bata aldirgan ak sarı bas koydu soydurgan

40) Bes bala bes asav tay üyge kirgızken...
Eregisken cerge dert salgan cin bolup baylangan
Kirme bolup aynalgan. Üyden kelgen on koca
Kırdan kelgen kırk koca ol kocanıng içinde azret koca
Ceti ölükke can bergen belsızlerge bel bergen

45) Ong kolumman oraymın sol kolumman soraymın
Agaçka basın süyegen künge saçın taragan
Ata kadrın bilmegen ana sütün embegen

Celden ceti koyan aydagan dua minen baylagan
Ceti ketmen baskanday boldum ceti kazanga tüskendey
boldum.

50) On iki ak boz at oynaganday kün kayda?
Cin çakırdım Kambar'dan; kıyada catkan çandardan.
Temircan'ga selem de, haber ber!
Avur kol cıysın! temirden ton tiksin!
Oydan kelgen on börü su börüler içinde

55) Altı avuzdu kök börü. Kusur kuda (?) Kök Kaban
Kök cendet Kondubay ilinde Cumabaydın balası
Kusur kuda (?) Kök Kaban, cin içinde sen caman
Mangday terisi kuruşup, cin bitken min urusup
Cörgeginde cabısıp onbirinde tabısıp

60) Kara Kerey Murunnan kelgen ciyenimnen tugan ciyen
bar
Toguz uldung kencesi Mırzabay Kabıl
Sarı ala tonun kiygen kılıcın kınga kınagan
Kelding bıyıl bu cılda Kıysan katınnıng ağası
Karalıp catkan çangarak basında...

65) Tukumu cok keşi de Tobuktu'dan keldı
Kara cigit Koykap. Altay'dan kelgen altavum
Çabdar attı Kemengir. İlden kelgen ikev,
Celden kelgen cetev, ilden kelgen iki Azıl
Şangdut basınnan kelgen çangdı ayak

70) Kaydan kelgen entilep beyge atınday entilep
Kök ala sakal Küzembet! Alpıs attı kırk cayav

Mingey, cüzey! sen çarkınım coldası...
Cogarta kelgen tört at tömentin kelgen börte at
Keyimde ayıl cetpes sarı at, adım adım baskan

75) Adımı cerdı kuvurgan, tuyagı kumdu suvurgan
Tozan tozan cügurgen, tozandı cerge suvurgan.
Col col col catır, col cagalay kol yatır,
Sonça koldung içinde Kara bek attı sultan çatır.
Han Tilevberdi sultanım, Arıngazı sultanım,

80) Oydan kelgen Oypatum, irden kelgen bekzatim
Davut paganbar, er Davut!..

[Baksı kopuzuna bakarak devam eder]
Evveli kuday ismu'llah is bastayın bismillah
Taygak keçüv tar colda, carlıga Allah her colda!
Cıgılgandı süyey ber Sürüngendi dimey ber

85) Cangılganda bar kaday calınsam calgap cibey ber!
Ey kobuzum, kobuzum! abden de bolca donguzum!
Üyenkinin tübünden oyup algan kabuzum!
Karagaynıng tübünen kayrıp algan kobuzum!
Kızıl kırçın tobulgu caşık kılgan kobuzum!

90) Cüyrük attıng kuyruğun içek kılgan kobuzum!
Taska çıkkan ırgaydan kulak kılgan kobuzum!
Abden de bolca domuzum!...
Osu balım kelmese aytkan sözge könbese
Kulagıngdı burayın, kötürüp cerge urayın

95) Men cayıma cüreyin öz aldıma bolayın.

Men men edim men edim men kimlerden kem edim?
Bar kurbumdan kem boldum, kara cer min teng boldum
Kanım kaldı bir kasık etim kaldı kök casık
Garip canım kuv aşık...

100) Su basında Süleyman su ayağı er Kurkut
Belâlerni sen korkut! Çakırganda kel pirim!
Monglı minen çerlining keselim tabıp ber pirim!
Cer cüzündegi evliya kün közündeki evliya,
Maşrıktaki evliya, magripteki evliya!

105) Türküstan'da tümen bap sizden medet tileymin.
Sayram'dagı sansız bap Ortrar'dagı otuz bap
En ülkeni Arslan bap en kiçisi Alaçakap
Sizden medet tileymin, Kazı Kurt ata evliya!
Arı cakta Kıngrak bar, beri cakta Karak bar,

110) Sizden medet tileymin Kara Murt ata evliya!
Hu, Allah'y
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülkü bası evliya!

115) Hu, Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara Han babam kolday gör!
Hu, Allah'ay!

120) Çilten babam kolday gör. Aynalayın atıngdan
Tilevümdü ongday gör. Sizden medet tileymin

Şeyhı Burku divane. Allah hu!
Arvaktı cıyıp aydagan, şeytan körse baylagan,
Hayda bermen dev pirim!

125) Aynalayın Kara Kus, can cagıngdı karap uç!
Bılkıldagan böyrekten, solkuldagan cürekten,
Sermende kılma baykap tüz!
Kelçi bermen Molda Kız! Arvak korse haydagan,
Şeytan körse baylagan, moynuna munçak tagıngan

130) Çakırmasam sagıngan, çakırgan cerden tabılgan
Kelçi bermen Sarı Kız, "Tü" degen sözü deri kız!
Haydaçı bermen dev pirim, Hu, Allah!
İsting bası bismillah, Kuran'nıng bası bismılla,
Ongday görgün isimdi caratkan cebbar bir Allah!

135) Aynalayın ey Allah, Sen koldasang men munda
Havadan kömür tüsürgen, ot cakpay temir pisirgen,
Kav körüğü bafıldap balga tösü çakıldap
Er Davut pirim sen kolda sen koldasang men munda!
Tahtı Süleyman kolday gör, Sunak Ata ongday gör

140) Ata pirim emes ping? Er Mukam endi kolday gör!
Sen koldasang men munda!
Su ayağı Erk Korkut, felâketti sen korkut!
Baksı piri emesping? közüngnü sal, kolum tut,
Baksı baba sen kolda men sıyındım tar colda

145) Men sıyındım sizlerge, medet bergil bizderge,
Bere körgel bağımdı, kuday medet bere göt,
Oynap turgan çağımdı!...

Kuy Kafta yatkan periler, men çakırdım kelingler!
Bârekallah, erlerim! Tilegimdi beringler!

Leşkeri tüdar Karabas, üyülüp konar aralas,
Kobuzundu köterip Kuy Kaf'tan kelçi Çarabas!
Toksan koydung terisi ton çıkpagan Çarabas
Seksen koydung terisi börk çıkpagan Çarabas
Kattı kıyın is boldu. Kobuzuma kosulmay...

Karagay kobuz kolga aldım abı cılanday tolgandım
Bu kobuzum sınmadı garip canım tınmadı
On besımde cabıstı cırmıda tabıstı
Könbes iske kondurdu kuv ağaçka töndürdü
Kök kiyimdi börte atım, altı kulaç ala atım

Vay bay mening boz atım, üyde de bar on kocam
Kırda da bar kırk kocam... Kel Tülpü, kel Tülpü
Cinning atı Karaman indı kayda baramın?
Atamdan kalgan Karaman seniminen bolaman.
Ulgüsüz köylek biçmeymin aytkanımdı kılmasang

Aldınga sire tüspeymin. Cin atası Ciren Tay,
Kolunga casıl tuv aldıng, nayzangdı kanga suvardıng,
Dertli görüp kuvanding Aksak koyday mangranıp
Sokur koyday camranıp, ziyandasti katından
Bar kudayım acratıp.... Cin keledi aydap al,

Ayak kolun baylap al! Cin atası Ciren Tay,
Cal kuyruğun tüygen tay... Aynalayın pirim-ay!
Kara Sakal baltalım, koy makbalan kaltalım
Ziyandasın almasang bir ay da bolsa catkanım.

İl emes edıng Er Davay erinbeseng kel Davay

175) Kanday kayrım is boldu körsetçi küçüng indi vay!
Arkadan kelgen ak tübet aynala ürgen sak tübet
Tübetim urup kaçırgın cayına kitsin felâket.
İki beting albırap kızıl tiling salbırap
Savun ingendey ıngkıldap özününg sözüng makıldap

180) Sarı Kız keldi cakındap çakırdım kelgin Sarı Kız!
Kelmegenine barınız kömegingdi kop kılıp
Belâni baylap alıngız.
Col col catır, col catır, col cagalay kol catır,
Sol kollarnıng içinde, Sarı Azman değen er catır.

185) Sarı Azman'da sikil yok. Kök Çolak'ta kekil cok.
Arkadagı avulday, kıyaga bitken kavunday
Berekella, erlerim, kelip urçu davulday,
Erginçi kiygen çekpendey bazardagı ketpendey
Canga keldi Davlubay karsı aldına karasan

190) Kırgıyga koygan ayaktay, böyürüne karasam
Belge askan sadaktay, tolganıp catkan cılanday
Kelinçek takkan kıranday...
Kara çubar kaplanım... abı cılannı at etken
Su cılannı süt etken cadıgûyim, cargıçım,

195) Tintuvçi kara baygusum, tüye bastı, çara göz
Aynalayın cargıçım, kanga toymas baygusum!
Calgız çıkkan tobulgu cayçık kılgan kobuzum,
Celmayanıng terisin çar ayna bolgan kobuzum,
Ceti kentting makbalın tumar kılgan kobuzum

200) Aynalayın devlerim! Dolugalı su perim!
Barekella beklerim tartçı bermen devlerim
Baymünke keldı, osunda! malayı bar basında
Kırk cigiti kasında aydaharı astında...
Hayda bermen, buçarım! uar kümüsten tumarıng

205) Çubarım mening kelmese tarkamaydı kumarım.
Hayda bermen, Seksen Çok! parmagıng bar, ökçeng yok,
Sire vayım kılmaymın kovalar dep könglüm tok.
Haydaçı, Kara, haydap kel! cürmegenin baylap kel!
Çaçav çıgıp kalmasın, barın alıp ciynap kel!

210) Baymünkemdey er kayda? er Baymünkem kelgende
Zalımlarga gün kayda?
Hayda bermen, Karamiz! Karamisting avzun çiş!
Men çakırdım sizlerini, keselderding atın çiş!
Hayda bermen, Bokbasar! Ayhaylasa cav kaçar

215) Kırk baytaldı, Kulaçar! Haydaçı bermen, Kulaçar!
Alpıs attı avganım, atım baylap savganım,
Aralasıp alıp kal! ayamayın cav malın...
Avadağı ala atım, turup cürgen turu atım,
Çapuvulçu sarı atım hayda bermen kara atım

220) Arvak koymay terbettim Barekella, Körbettim!
Kıyadan uçkan Sungkarım, cügrüp orzgan tulparım,
Barekella, ceren tay! Keldingızbe, enkerim?
Cin keledi cıyılıp, avrünga tigilip,
Baylagalı kelgende ayak kolu kalar büğülüp

225) Kuday abırıyın bere gör! közümdüng casın köre gör!
Senden medet tileymin Sayramdağı sansız bap
Sizden medet tileymin Otrar'dağı otuz bap
Sizden medet tileymin en ülkeni Arslan bap
Sizden medet tileymin Sunak Ata evliya

230) Sizden medet tileymin Korkut Ata evliya
Sizden medet tileymin Çakmak Ata evliya
Toksan toguz meşayih mınav çüngük kadaldı
Busatkın dep cağamdı!...
Aynalayın devlerim aynalayın beklerim

235) Haydavçı, Kara haydap kayt! kol ayağın baylap kayt!
Çaçav çıgıp kalmasın barın cıynap alıp kayt!
Ülken kiçi ağa bar, beşikte catkan bala bar,
Can cagnınga barmay kayt! tünlügü açık bibak bar,
Nazar közüng salmay kayt! leşkeringni aralap
Caralı biri kalmasın tastamay birin alıp kayt!

Kırgız-Kazak Baksı Duaları (Türkiye Türkçesi)

1) Evvelâ tanrı sen (işimi) rast getir, (işimi) rast getirirsen ben buradayım; dilediğim dileği yine ver, büsbütün kısırlaşmış kısrağa yavru ver; iyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey Tanrı! Evvelâ Ṭanrı gök yaratmış, ondan sonra yer yaratmış.

5) Birinci /ilk önce/ Tanrıya sığınayım, ikinci Muhammed'e sığınayım, birine biz kul olduk, birine de ümmet olduk. Üçüncü, Tanrım, dört yâra, yüz yirmi dört peygambere sığınayım. Mekke de evliyadır, Medine de evliyadır,

10) Kızıl dağın başında (tepesinde) kız evliya, öküz dağın başında öküz evliya, Koçkar dağın başında Konur baş (koç) evliya, Bektav ata, Bek Azıl... Ölü desem ölü değil,

15) Diri desem diri değil Ata Korkut evliya. Uvak (kabilesinin) atası Er Kökçedir. Kahramanlığının alâmeti: sadağına /okluğuna/ yüzbin kişi (karşı) gelmiş, tüfeğine bin kişi karşı gelmiş. Sarıbay, Sarış, Ötevli... körpebay yarışa üçyüz atla girmiş. Argın (kabilesinin) atası Kara Hoca.

20) Hanlar içinde Abılay, kara (halk) içinde Kazıbek, Yalın ayak aziz, divane Burki... Dörtavul (kabilesinde), Toru Aygır (oymağında) Turdubek dayı; öz dayı-atam Cagalbaylı (boyunda) Tongkat... Karakesek (boyunda) Kabanbay; sesi kuğu sesine benzeyen Kazıbek; Karakerey (boyunda), Murun (oymağında) Kandıbay.

25) Şakşa oğlu Canıbek, Tobuklu (boyunda) Dönenbay; bunların içinde Dogulbay zamanında Kunanbay (herkesten) ileri geçti. Taz (boyunun) uzak atası Çoyunkara. Karasarı Kondubay evliya ve hasiyetli (olup) geçmiştir. Tersten Bala (kabilesinin) uzak atası Kentbuğa'dır, bunlar içinde Kökey Küçük (oymağından) Amankul baksı hepsinden ileri geçti.

30) Besenteyin (boyunun) uzak atası Barlıbay. Turdubek divan (hükümet) başındadır... Evvelâ Tanrı cin yaratmış, birbirinden bol yaratmış, cinlerin uzak atası Kentbuğa, cin babası Sarı Azban, avare etme sen Azban! cin atası Berdibay...

35) Cin parolası ekev, ekev! göklerdeki bin beş pirim! Kırk bıçak (olup bana) saldırıp, kırk iğne bana batırıp Tepeme saç bıraktırıp cine boyun eğdirip Arzu etmediğimi yaptırıp, kurumuş ağaca [tahtaya] yalvardırıp aksakaldan fatiha [dua] aldırıp ak zarı başlı koyun kestirdi,

40) Beş çocuk, beş azılı tay eve sokturdu... İnat ettiği yere hastalık koymuş, cin olup bağlanmış, Başağrısı olup dolanmış. Evden gelen on hoca, Kırdan gelen kırk hoca, o hocaların içinde hazret hoca. Yedi ölüye can vermiş, belir izlere bel vermiş.

45) Sağ elimle sarayım, sol elimle sorayım, ağaca başını dayamış, Güneşte saçını taramış ata nedir bilmemiş, ana sütünü emmemiş, Yelden (yaradılmış) yedi tavşan sürmüş dua ile bağlamış... Yedi kazma basmış gibi oldum, Yedi kazana düşmüş gibi oldum.

50) On iki ak boz at (ile) oynayacağım gün nerede? Cin çağırdım Kambardan, dağ yamaçlarında yatan canlardan Temircan'a selâm söyle haber ver! Çok (ağır) kol-asker toplasın, giyim diksin! Ovadan gelen on kurt şu kurtların içinde.

55) Altı ağızlı boz kurt! Kusur kuvda (?) Gök Kaban (yaban domuzu)... Kondubay ilinde gök cellât. Cunabayin çocuğu Kusur Kuv'da Gök Kaban, cinler içinde (arasında) sen en yamanısın. Alın derisi kırşıp, bütün cinlerle kavga edip, yorganına yapışıp, on bir (yaşında) birleşip.

60) Yeğenimden doğmuş yengem Karakerey, Murun (kabilesinden) gelmiştir. Dokuz oğulun en küçüğü Mırza Bay Kabıl sarı ala giyimini giymiş, kılıcını kınına sokmuş... Bu yıl iyine geldik. Kıysan kadının ağası kararmış çangarak (*) başında...

65) Nesli belli olmayan (bir) kişi dahi Tobuktu (kabilesinden) geldi. Karacigit (kabilesinden) Koykap, Altay'dan gelen altı (ruhum); sarı atlı Kemengir ilden gelen iki (ruh), yelden (rüzgârdan) gelen yedi (ruh), ilden gelen iki Azıl, Şandut başından gelen tozlu ayak...

70) Yarış atı gibi nefes nefese koşarak (şaşkına dönmüş gibi) nereden gelmiş? Mavi Sakal Küzembet! altmış atlı, kırk yaya... Mingey, Cüzey! Sen aydınlığımın yoldaşısın... Yukarıdan gelen dört at. Aşağıdan gelen, adım adım yürüyen,

75) Adımları yeri kavuran, tırnakları kumları savuran, toz kaldırıp koşan, tozları etrafa savuran, kolan yetişmeyen (şiş-

(*) Çangarak çadırın tepesine konulmuş tekerlek biçiminde bir çadır kısmıdır, ateş dumanı buradan çıkar.

man) sarı at. (Yer yüzünde) yollar uzanıyor, yollar boyunca asker (kol) yatıyor, bu kadar kollar arasında Karabek denilen sultan yatıyor. Han Tilevberdi sultanım, Arıngazı ayakkabımın pençesi...

80) Ovadan gelen Oypatım, kırdan gelen Begzadem, Davud Peygamber, Er Davut... Evvelâ Tanrı bismillâh, işe başlayalım bismillâh, kayan geçit dar yolda, Tanrım, her yerde bizi yarlıga! Düştüğümde destek ol, sürçüdüğümde yardım et!

85) Ey var Tanrım yanıldığımda yalvarsam kuvvet ve gayret ver! Ey kopuzum, kopuzum! iyi tayin et, iyi haber ver, domuzum! Üyenki ağacının dibinden (gövdesinden) oyarak alınmış kopuzum! kızıl çalı (tobulgu)dan perdeni yaptığım (kopuzum),

90) Yürük atın kuyruğunu (kılını) tel kıldığım kopuz! Taşa biten "ırgay" çalından kulak yaptığım kopuz! iyi tayin et, iyi haber ver, domuzum!.. Bu falım eğer çıkmazsa, söylenen söze itaat etmezsen kulağını burayım, (seni de) kaldırıp yere vurayım,

95) Ben de kendi halimde gezeyim, işimi kendim göreyim. Ben, ben idim; ben kimlerden aşağıyım? Bütün akranımdan aşağı oldum, kara yer ile müsavi oldum, bir kaşık kanım kaldı; etim yavan oldu (vücudumda yağ kalmadı), garip canım kurumuş aşık (kemiği) oldu...

100) Su başında /kaynaklarında/ Süleyman, su ayağında Er Korkut belâları Sen korkut! Çağırdığım zaman gel, pirim! kaygulu ile hastanın hastalığını bulup söyle! yer yüzündeki evliyalar, güneş içindeki evliyalar, doğudaki evliyalar, batıdaki evliyalar!..

105) Türkistan'da tümen (on bin) bab, sizden medet diliyorum. Sayram (şehrindeki) sayısız bab, Otrar (şehrindeki) otuz bab, en büyüğü Arslan bab, en küçüğü Alaçakap, sizden medet diliyorum. Kazıkurt ata evliya! öte yanda Kıngrak var, bu tarafta Karak var.

110) Sizden medet diliyorum, Kara Murt (kara bıyıklı) ata evliya! Hu Allah-ey! Bektav ata, Bekata, Bekiç ata yardım et! Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya, sizden medet diliyorum. Tilki başı evliya, sizden medet diliyorum!

115) Hu Allah-ey! Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya, sizden medet diliyorum. Tekturmas ata evliya, Karahan babam yardım et! Hu Allah-ey!

120) Çilten (çehilten) babam yardım et! adına kurban olayım dileğimizi rastgetir! Şeyh Burkî divane, sizden medet diliyorum, Allah Hu! ruhları toplayıp süren, şeytanı görürse bağlayan dev pirim, bu tarafa sür!

125) Kurban olayım (sana) kara kuş (kartal) etrafına bakınarak uç! Yumuşak böbrekten, daima kımıldanan yürekten... utandırma, dikkat ederek in! Molla kız, buraya gelsen-a! Ruhları görürse süren, şeytanı görürse paylayan, boynuna boncuk takınan,

130) Çağırmazsam özleyen, çağırdığım yerde bulunan, gelsena buraya Sarı Kız "tüfü" dediği derman kız! Dev pirim, buraya sürsen-a! Allah Hu! İşin başı bismillâh, Kur'an'ın başı bismillâh! işimi rastgetir, ey yaradan bir Allah,

135) Kurban olayım ey Tanrı, sen işimi rastgetirsen ben buradayım. Havadan (gökten) kömür düşüren (indiren) ateş yakmadan demir tavlayan, körüğü "baf, baf" ses çıkaran, çekici, örsü "çak, çak" eden Er Davut pirim sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım! Tahtı Süleyman yardım et, Sunak ata, işimi rastgetir!

140) Babamın piri sen değil miydin? Er Mukan sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım. Su ayağı Er Korkut, felâketleri sen korkut, baksıların piri sen değil miydin? Gözünü sal, kolumu tut! Baksı baba sen yardım et, ben (sana) dar yolda sığındım!

145) Ben sizlere sığındım; oynayıp /âyin yapıp/ durduğum andır bu an!.. Kaf dağında yatan periler, ben (sizi) çağırdım, geliniz! bârek Allah, erlerim! dileğimi veriniz!

150) Askerin tuğ tutanı Karabaş, toplanıp karma karışık konuyorlar. Kopuzunu kaldırıp Kaf dağından gelsen-a, Çarabaş! Doksan koyunun derisinden bir giyimi çıkmayan, seksen koyunun derisinden bir külâhı çıkmayan Çarabaş! Çok ağır iş oldu ki kopuzuma iştirak etmedin!..

155) Çam (tahtasından) kopuzumu elime aldım, su yılan gibi dolandım, döndüm... Bu kopuzum kırılmadı, garip başım rahat duramadı, /bu ruh/ on beş yaşımda iken bana yapıştı, yirmi yaşımda buluştu, istemediğim işi yapmağa mecbur etti, kurumuş ağaca /tahta kopuza/ esir etti. Gök giyimli kır atım, altı kulaç ala atım

160) Vay, vay, benim boz atım! evde de var on hocam, kırda da var kırk hocam!. .. Gel Tülpü, gel Tülpü!

Cinin adı Karaman, şimdi nereye varayım? Babamdan kalmış Karaman, şimdi seninle uğraşacağım. Örneksiz gömlek biçmiyorum. Dediklerimi yapmazsan.

165) Önüne hiç de düşmeyeceğim. Cin atası Ciren Tay, koluna yeşil tuğ aldın, süngünü kanla suladın, derdi (hastalığı) görüp memnun oldun. Topal koyun gibi meleyip, kör koyun gibi otlayıp hasta adından uzaklaş!... Cinler geliyor, topla,

170) Ayak kolunu bağla! cin atası Ciran Tay, yelesi ve kuyruğu düğülmüş tay... Kurban olayım pirim! kadife torbalı, baltalı kara sakalım, bunun hastalığını alıp götürmezsen bir ay dahi olsa yatacağım (okumağa devam edeceğim), İl değildin sen Er Davay, üşenmezsen gel!

175) Nasıl belâlı bir iş oldu; vay! Şimdi kuvvetini gösteriver! Kırdan gelen ak köpek, dolaşa dolaşa üren sak köpek, köpeğim, felâketi ürüp kaçır, kendi yerine gitsin: iki yanağın kızarıp , kızıl

dilin ağzından dışarı fırlayıp, sağmal deve gibi soluk alıp, kendi sözlerini beğenip,

180) Sarı kız geldi, yaklaştı. Çağırıyorum gel, Sarı kız! Gelmeyenlerine varınız, yardımcılarınızı çoğaltıp belâyı bağlayınız! (yer yüzünde yollar) yol yol sıralanmıştır, yollar boyunca kol (asker) yatıyor, bu asker kolunun içinde Sarı Azman denilen er bulunuyor.

185) Sarı Azman'da suret yok, Gök Çolak'ta kâkül yok. Kırdaki oba gibi, dağ yamacında bitmiş kavun gibi; bârek Allah. Erlerim fırtına gibi gel de vur! Çiftçi giymiş cepken gibi, pazardaki kazma gibi, yeni geldi Davulbay. Karşı yandan bakarsam,

190) Atmacaya konulan kâse gibi, yan tarafından bakarsam asılmış sadak (okuluk) gibi, dolanıp yatan yılan gibi, gelincağız takmış muska gibi... Kara benekli kaplanım, su yılanını at etmiş, su yılanını süt yapmış, Cadugûyim yargıcım !

195) Deve başlı, tabak gözlü araştırıcı kara baykuşum, kurban olayım yargıcım, kana doymaz baykuşum! yalnız (tek başına) biten tobulgu(dan) yayını yaptığım kopuzum, "yelmeye" devenin derisinden etrafı çevrilmiş kopuzum, yedi kentin kadifesinden muska takılmış kopuzum!

200) Kurban olayım devlerim! Dolugalı (?) su pirim bârek Allah, beylerim! buraya çekiniz devlerim! Baymunke geldi buraya, uşağı var yanında, kırk yiğidi yanında, ejderhası atında, buraya sür, alacam (beneklim), (astığın) muska temiz gümüştendir (senin).

205) Alacam gelmezse mahmurluğum dağılmaz. Bu yana sür, Seksen Çok! parmağın var, ökçen yok; hiç de tasam yoktur (çünkü cinleri) kuvup süreceğine gönlüm toktur (kanaatim vardır). Sür Kara, sürüp (buraya) gel, gelmeyenlerini bağlayıp getir! Aradan biri ayrılıp kalıvermesin, hepsini toplayıp getir /buraya alıp gel/.

210) Baymünke gibi er nerede? Er Baymünkem gelirse zalimlere gün nerede? Bu yana sür, Karamis! Kara kırbanın ağzını çöz! Bu yana sür Bokbasar, (sen) haykırırsan cin kaçar!

215) Kırk genç kısrak sahibi Kulaçar! Buraya sür Kulaçar! altmış atlı Afganım, atını bağlayıp sağanlarım, aralarına katılıveriniz, düşman amalına acımıyorum... Havadaki ala atım, (iki ayağı) üzerinde yürüyen duru atım, çapulcu sarı atım, buraya sür kara atım!

220) /Hiçbir/ ruhu bırakmadan harekete getirdim, barek Allah, Körbet'im! Yamaçlardan uçan Sungur'um, koşuda /başka atları/ geçen tulpar'ım! barek Allah, Ceren Tay! Sevdiğim geldiniz mi? Cenkler toplanıp hastaya gözdikip geliyorlar; bağlamağa geldikleri zaman ayak kolları bükülüp kalacaktır.

225) Tanrım, yüz suyumu dökme! Gözlerimin yaşını gör! senden medet diliyorum, Sayram şehrindeki sayısız bab! Sizden medet diliyorum Otrar'daki otuz bab, sizden medet diliyorum. En büyüğü Arslanbab! Sizden medet diliyorum, Sunak ata evliya!

230) Sizden medet diliyorum, Korkut Ata evliya! Sizden medet diliyorum, Çakmak ata evliya! Doksan dokuz meşayih, bu zavallı "yakamı kurtarınız!" diyerek karşınıza dikildi!.. Kurban olayım (size) devlerim, kurban olayım size beylerim !

235) Sürücü Kara, sürüp gel! elini ayağını bağlayıp gel! Büyüklü küçüklü ağalar var, beşikte yatan yavrular var, öteye beriye uğramadan dön! Askerlerine iyi dikkat et, yaralısı kalmasın, birini bırakmadan alıp gel (dön).

AFSUNLAR

Eski Türkçede afsuna ***arvıç*** yahut ***arbağ*** denirdi. Bugünkü Kıpçak lehçelerinde "arbav", Doğu Türk lehçelerinde "arbış" şekillerinde söylenir. Yakut lehçesinde bu kelime "kötü ruhları aldatmak; dalkavukluk etmek" anlamlarına gelir. Altay lehçelerinde manası anlaşılmayan sözlere de "arbış" denir. Şaman dualarında manası anlaşılmayan kelimeler ve cümleler, Şamanistlere göre, tesiri en kuvvetli sözlerdir. Müslüman bakşıların afsunlarında da manası olmayan "kirü, mikrü aşından pusundan" ve başkaları gibi sözlerin bulunması herhalde bu inanışa dayansa gerektir, ihtimal ki bu manasız kelimeler eski bir zamanda kamın koruyucu ruhlarının adları olmuştur. Kamların ve bakşıların sözlerine göre bu sözlerin de manaları vardır, fakat onları fanı insanlar anlıyamazlar.

Yılan, akrep, karakurt, böy (zehirli örümcekler, goleodes, tarantula) gibi haşeratlar tarafından ısırılanlar olursa Müslüman Türkler arbavcıları çağırıp okuturlar.

Foklora göre öyle arbavcılar olurmuş ki ısıran haşaratı ve yılanı kendi yanlarına kadar çekebilirmiş. Bazı haşarat ve yılanlar arbavıçının karşısına gelerek ölürler, bazıları da arbavcı ile afsun yarışı yaparlarmış.

Bir Başkurt rivayetine göre, arbavcılardan biri bir yılanla karşı karşıya üç gün "arbaşmış". Arbavcının karnı şişmeğe başlamış. Yanında bulunan hasta "düğmeyi çöz" diye bağırmış. Arbavcının hatırına "düğme gözlü kara yılan" mısrağı gelmiş ve okumuş. Meğer bu yılanın adı ve afsununun "düğümü" bu imiş.

Yılan derhal ölmüş ve hasta iyileşmiş. Arbavcı da kurtulmuş. Eski Uygur-Budistler arasında da yılan arbagcısı (afsuncusu) çok bulunmuş olsa gerek. Eski Uygurca bir tövbe duasında "yılan afsuncusu veya yadacı olduk ise" denilmektedir (Türkische Turfan Text, IV, 8).

Arbacvılar (Türkistan'da "arbakçı" denir) şaman yahut bakşı değillerdir. Ocaklı olan her adam, afsun öğrenmiş ise okuyabilir. Dikkate değer ki bu arbavcılar afsunla beraber afsunda zikredilen otları da kullanmayı ihmal etmezler. Yılanın ısırdığı yeri kızgın demirle yakıp sonra okuyanlar da görülmüştür. Galiba afsunun tek başına müessir olamayacağı bu "arbavcılar"a malûm olsa gerektir.

Türkmenlerde Yılan Afsunu

1. Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan,
2. Ok yılan, gömülgen yılan, kelte man, ajdurharı çöl kesen ala yılan
3. Hindustani, kara yılan, kör man, erkek yılan, urkoçı yılan
4. Bogoz yılan, kısır yılan,
5. Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman, ilçi geldi, üsven geldi
6. Küsvend geldi, Brev, reberev küf! çık!

2Gömülgen-gömülmüş. Kelte-kısa. 3Urkoçı-dişi. 4Boğuz-gebe. 5Üsven-Ruta gravcolens. 6Küsvend-Koyun. Berev (fars.)... git, defol. 8Kuzlogan-kuzulayan. 9Tulsak-dul olmayı seven (?). Kulak-sefil köle? 10Manasız kelecirim. 11Çonok-kulağı kesik; koy-koyun.

Böy (Tarentula) Afsunu

7. Möy, möy, siyah möy, surh möy, ala möy
8. Kuzlogan möy, kuzlaguçı möy, yetim möy

9. dul möy, tulsak möy, kul möy, kultak möy!
10. erende möy, çerende möy, gizlende möy
11. Hökm-i Davud.
12. haygeldi, hoy geldi, kara çonok koy geldi.
13. ayığının tozu geldi pigamernin kızı geldi.
14. hökm-i Davud...

KAZAK-KIRGIZ BAKSILARININ BÖY AFSUNU

1) "Böy, böy desedi Biy Bazar evliya, "darın, darın, desedi
Darın Bazar evliya. Sayım ulu Sekirgen, Sayım şeyh evliya,
Magrıpta evliya, maşrıkta evliya, Baymır ulu peri men,
Mıng Mırzalı evliya, hak Süleyman peygamber,

5) İndi Davut peygamber, usta Davut Peygamber
Mayım Sıyık peygamber, Pirmen Sıyık peygamber
Anadiyar peygamber, Avşadıyar peygamber,
Böy, böy, böy, çık! Böy igesi Kambar, Kambar bolsang kalmay
çık!
Tas töbeden taymaçık! May tabannan kalmay çık!

10) Atkan oktan cıldam çık! ağın sudan kattı çık!
Ayrı kuyruk aça çık! alakannan avmay çık!
Men de geldim sen de çık! Menin atım "Anançık!"
Ondan gel de mundan çık! böy böy böyü min
Men böynün üyü min, kara kurttun kanımın,

15) Kasa Kurbas özümen, özü bergen dirtimin,
Çık, Süleyman demimen! Böy, böy böyümin
Men böynüng kânimin, almas kılıç cüzümin, aytuvlunun
özümin
"adra asman" denimin, alabota külümin, ötkür bıçak
uçumın, keliniz!
Turumtay keldi turmay çık! zehirindi caymay çık!

20) Ay keliniz, keliniz! Baba Nazar keliniz! Şatır-batur
Çadırngdı bozayın, tanavungdu tileyin, Tengri urganday
kılayın
Akkan suga salayın, tiri garip kılayın! Bastı kara kistendi
Kiru mikru, aşındau, puşundau, dayın dau, mırandau!
Kilüki kilü, sasır barı bula barı, tola ısındau fışındau

25) Çini çini çini böy çini, hoca teni biy huday,
Bastanmen castana çığa bersin! bir batan ingil,
İngil kurt ingili! Bastı kara kurt bkir mir kiri kurt
Kiren bastı sarı kurt, çıgar bolsang cıldan çık!
Çıkpas bolsang kayta urgun kara kurt!

30) Talak, talak, talak kurt! Talagı ayrılgan çolak kurt!
Arsını kirsini murtını, çortını, kirkeni, kiritni.
Çuya, çuya, çıga çıga! Bara, bara, dava, dava!
Seni minen bolayın! Toprakka toymagan, toksan böy
koymagan,
Ay geliniz, geliniz! Ala konda, bala kanda, ala nikir kara
nikir,

35) Şala mikir, şayşa mikir, tola mikir, tolsa mikir,
Sen mikir, semik mikir, çıgar bolsang cıldam çık!
Çıkpasang kökregındi bozarmin, mikir! Çıngıl otu cılavlar
Kikre minen mıyavlar, canım değen calbızlar, çayında
koymay çabarlar.
Bastan bastan bastan geldi, bastan ötüp kisten geldi

40) Hayfa Temir kırgan geldi, kırgan minen burkan geldi
Kâfir geldi, cühut geldi, arbav geldi, kıra geldi
Onda geldi, munda geldi. Bastan, bastan banstandı!

Türkiye Türkçesi

1) "Böy, böy" diyorlar, Biy Bazar evliya, Darın darın! diyorlar, Darın evliya. Sayım oğlu Sekirgen Sayım Şeyh evliya. Mağrıpta ve Maşrıkta evliya (var). Baymır oğlu peri ile beraberdir. (Yine) Mıng-Mirza Ali evliya (dır). Halk Süleyman peygamberdir.

5) Sonra Davut peygamber ki demirci Davut peygamberdir. Mayım Sıyık, Pirmen Sıyık, ana diyyar, Avşadıyar hep peygamberlerdir. Böy, hep Böy çık, def ol! Böy'ün sahibi kambardır, (sen) kambar isen kalmadan çık! Tam tepeden kamadan çık, yağlı tabandan kalmadan çık!

10) Atılan oktan daha hızlı çık! Akan sudan daha süratle çık! Çatal kuyruğunu açarak çık! Avuç içinden doğru çık! Ben de geldim, sen de çık!

Benim adım "Anançık"dır, oradan gel de buradan çık!

Böy, böy ben böy'üm, ben böy'ün eviyim, "Karakurt"un kanıyım (yahut hanıyım).

15) "Kasa Kurbas" (denilen adamın) kendisiyim, onun gönderdiği hastalığım (yani böy'e gönderilen belâyım). Süleyman'ın nefesi ile çık! Böyüm ben, ben böy'ün ocağıyım, çelik kılıcın yüzüyüm, dillerde söylenen (meşhur)ların kendisiyim. Ardra aspanın danesiyim, kara pazı külüyüm, keskin bpıçağın ucuyum.

Turumtay (bir kuş) geldi, durmadan çık! zehirini dağıtmadan çık!

20) Hey, geliniz! geliniz! baba Nazar, geliniz! çatır çutur geliniz! çadırını bozayım,

Burnunu deleyim, tanrı vurmuş gibi yapayım, akar suya bırakayım, diri diri gurbete atayım... (22-24 üncü satırlar manasız sözlerdir)

25) ....."Bostan" ile beraber yaslanarak çıkıversin!.. başlı karakurt (böcek).

..... "giren" başlı sarı böcek, çıkarsan çabuk çık! çıkmayacak

isen tekrar vur karaböcek!

30) Dalak, dalak dalak böcek! dalağı ayrılmış çolak böcek...

..... (manasız kelimeler). Seninle uğraşayım, toprağa doymayanlar, doksan böyü bırakmayanlar geliniz! geliniz! "ala konda", "bala konda", göğsü ala kara konda,

"ala mikir",

35-40) Şala mikir .....(zehirli böcek adları?) çıkarsanız çabuk çıkınız! Çıkmazsanız göğüslerinizi bozacağım, çıngıl otu, cılav, kikre, miyav, calbir (gibi ilâçlar) yerinde bırakmazlar, keserler. "Bastan" geldi, "bastan" geçip "Keşten" geldi, ha iye demir kıran geldi, kıranla beraber burhan (buda) geldi, kâfir geldi, cuhut geldi, afsun geldi, kıra kıra geldi...

BAŞKURT AFSUNLARI YILAN ARBAĞI

Başkurtların inancına göre yılan sokar veya insanın ağzından karnına girip yerleşir. Bu gibi olaylarda "yılan arbavçı" denilen ocaklı adama arbatmak (yani afsunlatmak) gerektir. "Arbavçı" afsunlarından biri şudur:

Çenke çenke çenke yılan, çenke başlı kara yılan, sen sen yılan sen yılan, senden artık men yılan, kiter bolsang kit yılan, kelir bolsang kel yılan, Nuh peygamber hörmetine, Nuh kemesi hörmetine kelir bolsang kel yılan, çıkar bolsang çık yılan, sen sen yılan sen yılan, senden artık men yılan, toz başlı çıbar yılan, ağın suden revan yılan, atkan oktan merven yılan, bakır başlı ala yılan, kiter bolsang kit yılan, kelir bolsan kel yılan, Nuh peygamber hakkı üçün aguvundu sor yılan, sen sen yılan... (*)

Wilhelm Radloff, Proben der volkslitteratür der türkischen stämme (Türk Halk Edebiyatı Örnekleri); A. V. Anohin, Materalı po şamanstvu u altaytsev, Sbornik MAE, 1924 (Şaman Materyalları); Türkçesi: A. İnan-T. Andaç

(*) Bu afsun Ural dağlarının doğusunda Balakatay boyunudan Bekkul b. Alikey adlı Yesevî şeyhinin (vefatı-1840) elyazısı dualar defterinden almıştım.